MINITIN ANA KA UOUA NI BOWI
N

ANA KATEBWI MA TENIUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

02 - 11 DECEMBER 2024

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA UOUA NI BOWI N TE KATEBWI MA TENIUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Willie Tokataake	Hon. Speaker
Hon. Ruta Babo Nemta	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon.Alexander Teabo	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Bootii Nauan	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Harry Tekaiti	Minister of Culture and Internal Affairs
Hon. Tokaibure Rabaua	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Tekeeua Tarati	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Auria Kitina	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Tangariki Reete	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Education
Hon. Martin Moreti	Minister of Justice
Hon. Ruth Cross Kwansing	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Ms. Lavinia Jacob Teem	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mr. Tebuai Uaai	-	South Tarawa
Mr. Birimaka Tekanene	-	South Tarawa
Mr. Tonganibeia Buraieta	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Choy Freedy	-	Betio
Mr. Dr Tinte Itinteang	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Ms. Ruuta Babo Nemta	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Dennis Waysang Kumkee	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Riteta Iorome	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Niiti Itaaka	-	Arorae
Mr. Teriba Tabee	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Bautaake Beia	-	Teraina
Mr. Matanga Aran	-	Tabuaeran
Mr. Kaotitaake Kokoria	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba
Mr. Iakoba Jacob Karutaake	-	Rabi

SELECT COMMITTEES

Te Komete ibukin Kamatebwaian Anga ni Karekemwane ibukin Katabun te Kauntira

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa (Chairman)
Hon. Moannata Ientaake
Hon. Choy Freddy
Hon. Iakoba Jacob Karutake

Te Komete ibukin Kamatebai iaon Karababaan waaki ni Karaobwai aika uarereke

Hon. Dennis Waysang (Chairman)
Hon. Tinian Reiher
Hon. Matanga Aran
Hon. Tibanga Taratai
Hon. Ruta Teretia Babo

Te Komete ibukin Kamatebwaian angaa aika na karaka te mwane ni buoka nakon te Kuakua ao Katoki Aoraki ibukin Kamarurungakia kain Kiribati.

Hon. Dr Tinte Itinteang (Chairman)
Hon.Betero Atanibora
Hon Niiti Itaka
Hon. Tawaria Komwenga

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Tebuai Uaai
Hon Koraubati Remuera
Hon Riteta Iorome
Hon Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tarakabu Tofinga (Chaiman)
Hon Bautaake Beia
Hon England Iuta

Kiraaka : Tina tataro.

Tibiika: I a butia Moderator Rev. Taateti Taumwa bwa e a kauka ara bowi.

Moderator Rev.Taateti Taumwa: Te Atua ae akea tokin Ueam ae moan te mwaaka ae kakannato am mwakuri ao a kamimi, ao a raoiroi am babaire ao a koaua man eti. Ngkoe ae ara Uea, are ko riki bwa te tia Tautaeka n te aonnaba ko riki bwa ara Uea iaona bara ae Kiribati, Ti a bootaki n te tai aei bwa ti na kanikinaea moanan ana Ka-13 ni Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati, ti tataro ao ti bubutiko bwa kona raona te Tibiika, te Kiraaka ao ake iai tabeia n te Maneaba ni Maungatabu, bwa ana karaoi tabeia ma te marurung ma te kakaonimaki n tibwangaia ae moan te kakawaki ibukin abara ae Kiribati, ti tataro naba ibukia ara Taan Tei ake a bane n roko n te Auti n Tei n te tai aei, te Beretitenti HE.Taneti Mamau Minita ao Taan Tei ni kabane buokia n tibwangaia ae moan te kakawaki ibukin te botanaomata ao abara ae Kiribati, kakabwaia kanoan te bong aei are e a kaukaki iai ana ka-13 ni Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Kakabwaiai iai iango ma kantaninga ake a ana bane ni maroroakinaki a oni iangoaki inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Ara Uea ae Iesu Kristo ko rabwa ngke ko a tia n reireinia am reirei am tataro ae kangai taekana:-

Tamara are I karawa e na tabuaki Aram, e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon Aaba n ai aron tauana i karawa ao e kona anganiira kanara ae ti a tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure mai irouira n aron ae ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao kona tai kairira nakon te karirriaki ao kona kamaeura man te buakaka bwa am bwai te Uea, ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka: Ana kaongora ke ana katanoata te Tibiika ni kaineti ma waakin ara bowi aei.

Tibiika : Ti na waakina kanoan ara ingabong aio I taku bwa e kakawaki moa iroura ae ti na bane n anganiira te kaunga nano, te kakamauri ngkai e reke te ingabong ae moan te tamaroa aio iroura ni kabane.

I kan katanoata naba n te ingabong aio, bwa man te bong aio n aron ae kam ataia ngkai e a live ara Maneaba ni Maungatabu iaon ana Website te Maneaba ni Maungatabu, te kanako bwana man te BPA ao iai naba are e oti naba ngkai n te TV.

Ngaia are anne te bwai ae kam na riai n ataia ao kain Kiribati ni kabane ngkana kam kakauongo ao e kakawaki ikai bwa kam a bon mataku kam a bon noora raoi te bwai ae riki n te ingabong aio man taabo ni kabane kam a mena iai, kam mena iaon Kiribati, itinanikun Kiribati kam a kona ngkai nakon ana Website te Auti n Tei ao kam a kona ni mataku ni kanoan te ingabong aio.

Kam rabwa Taan Tei, ara iruwa ao kain Kiribati ni kabane, are kam a ongora a oni mataku n te ingabong aio. Eng ni kanoan ara Ota Beba ao tao e bon kakawaki bwa N na anga moa tabeua au maroro, ni kaineti ma kanoan ara waaki n te ingabong ae bon kaokoro aio.

Te bong aio ao e na uringaki bwa bon aio te bong ae raka, ibukina bwa te bong are e na anga iai ana Taeka ni Bau ara Beretitenti aio nakon Kiribati ao nakon te Maneaba ni Maungatabu aio.

E na taanganako ana motinnano te Tautaeka ibukin te 4 n ririki ae imwaira aio. Ao bon aio naba te bong Taan Tei are kam a moana naba iai karaoan tabemi inanon ana moan tetere ami Maneaba ni Maungatabu are ana ka-13 n Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

Ao n aron ae bon ataaki te ka-13 ni Maneaba ni Maungatabu bwa are bon aio naba te ka 13 n tai are te moantai are a rineaki iai n Turai n 1979.

Kam rabwa Taan Tei aika kam rine ara iruwa ao ngkami ni kabane kain Kiribati ake kam a ongora n te bwana ni Kiribati a oni mataku naba n te livestream n te Maneaba ni Maungatabu. Ao man au taeka tabeua aikai ao I a kan anga riki te bwana ni kakatekeraoi mai iriara ni kabane are ana bau abara ae tangiraki iroura ae Kiribati ae bon te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao kam rabwa.

Kiraaka : Ana kaongora te Beretitenti are bon kautun abara ae rine.

Tibiika : Ao mai ikai ngkanne are I a butia te Beretitenti ae karineaki bwa e a kanakoa ana motinnano ke tao ana taeka ni bau ana Tautaeka nakon Kiribati.

TAEKA NI BAU

HE.Taneti Mamau : Te Tibiika ae ko karineaki ma kainnabam, Te Tia Moti ae Rietata ma kainnabam, Te Kauoman ni Beretitenti ma kainnabam, Minita ma kaainnabami, Taan Tei aika kam karineaki ma kainnabami, statutory positions, Kautuun Aro, Taan Tei mai abatera, ao ai bon kain Kiribati ni kabane n taabo ake kam mena iai.

N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri. I a rimoa n tabeka te bwana ni kakaitau nakon Uea nte maeu ibukin teimatoan te korakora ao te marurung nakoira ni kabane.

Ti teimatoa ni kakaitau ibukin ana babaire are ti na manga reitanako iai te waaki n Tautaeka. Are e oti mwiin ana rinerine Kiribati n 25 n Okitobwa 2024. Ti butimwaea te tibwanga ao te mwioko are kam a tia n anganai ma kain au Kabineti ao kain au Party ae Tobwaan Kiribati Party ma te nano rinano ma te karinerine ae moan te bati.

Ti teimatoa ni kakaitauia taan tobwa Kiribati n taai aika nak oni karokoa te bong aio. Te mwakuri n tobwa e aki bebete ao e ngae ngke iai tea ki boraoi ni iango n taai tabetai ma bon iai teuana ara takete bwa ti na kateimatoa kinakin abara bwa te aba ni kiritian ma ana waaki n Tautaeka ae inaomata ni karaoan te eti ao te koaua ibukin rikiraken abara ao ara botanaomata.

I kukurei ni kawenea nako matami ara motinnano ngai ma kain Kabineti ao Tobwaan Kiribati Party ibukin kairan te waaki man 2024 nakon 2028.

Ara motinnano aio e raonaki ma ake a teimatoa ni mwakuriaki man te term ae nako aika a tia ni katamaroaki riki. Ao n reitaki ma tabeua aika a boou.

Ara kibunikoora are ti tobwaia ao ti karikirakea ma te bobonnano. Ngaia ae bon teimatoa ni bweena ara waaki n te kateniua n term aio.

<u>Karikirakean Kaubwaira</u>

E boboto ara motinnano aio iaon te koaua ae kakawaki ae karakaan te kabwaia, te marurung ao kateimatoan te rau nakoia ara botanaomata n akea ae na katukaki.

Motinnano aikai a bon boutoka ara kanoa ni mii ibukin 20 te ririki n arana ae kinaaki ae te KV-20 are ti a tia ni waaki iai ma ngkami man 2026. E a koro waniua te ririki ngkai ao a mwaiti katamaroa ma karikirake aika a tia ni koro nanoia ao aika a teimatoa ni waaki.

Iai aika a riinga maeun tei Kiribati ni karaka riki aro nte maeuraoi ao te kabwaia.

Te korakora ao ara anga ni karekei kakammwakuri ma booia ara i Kiribati aika a materaoi, ao ni kamwaiti riki anga ni karekemwane ibukia te botanaomata ao ara bitineti.

Aikai a koro nanoia man te uaia n reitaki, bwainakin tei karinerine ao uataboan babaire ao mwakuriana inanon ara abamwakoro.

N te term aio ao ara takete ae ti uaiakinna mai imwin tian ara motinnano aika 149 mwaitiia bon 4 n aron aikai:-

1. Karikirakean kaubwain Kiribati ao kabatiaaki ni karekemwane.

2. E na kabaitiaki te mwakuri n totokoi aoraki nako ,Katanakia ataei aika a uarereke ma aine ao te reirei ma te kataneiai.

3. E bon kateimatoaki karinean Tua ao inaomataia aomata ao ai te kabane

4. Kamwaitakin ibuobuoki ni kaitarai bibitakin kanoan bong ao kabuanibwai n aekaia nako.

Ni kakoroan nanon taian takete aika 4 aikai ao a tibwauaaki motinnano aikai ni kaineti ma karikirakean kaubwaira, kateimatoan te rau ao te mweraoi, riin te waaki, are bon ngaia te intin ae kabaitia te rikirake ao te tobwa raoi rinanon waakin te Tautaeka ao kairiri aika a tamaroa.

Ara motinnano aika ana boutoka karikirakean kaubwaira ao rikirakera bon 56% mwaitia. Kaubwaira aika a bon reke mai iaon abara. A reke man ara karawa, ara nama, ao ara marawa ara botanaomata ao ai bon kaitera.

Motinnano aikai ana buoka rikirake maeuraoin tei Kiribati ni kaitarai bibitakin kanoan te bong ma te aonnaba ma ana teimatoa ni maeuraoi ara botanaomata.

Motinnano aika ana boutoka karikirakean kaubwaira bon aikai.

Reitan karababaan ana karekemwane te Tautaeka ibukin katoamauakin te rikirake ao te waaki n aron karikirake iaon kaibuke ni bwaa ibukia kaibuke n akawa.

Karekemwane man ara karawa.

Karekemwane man kabonakoakin license man te akawa ao tabeua riki. Kaungakina taabo ni mwakuri n te Tautaeka bwa ana karekea aia karekemwane ma aia karikirake aika ana boutoka te karekemwane ke te naan investment.

E na kaungaaki kamatebwai ibukin karokoan rabakau aika a boou ibukin buokan karikirake ao karekemwane.

Karokoan te mwane n Tania n arana ae te Rerf n te ware ae $2 te birion bwa e na reke ni 2027 ni kaineti ma kainibaire ao te mwakete n te mwane. Kabonganakin te mwane n Tania n angaraoina a oni kaineti ma te kainibaire ni buutaki ke te draw down policy ni buoki karikirake ke te naan investment ao tabeua riki.

Ao irarikin naba aikanne ao iaan te kaneweaba are teuana ana itera ni karekemwane ara KV-20 irarikin kaubwaira are te ika ao aikai motinnano ake ana buoka ara anga ni karikirakea kaubwaira n aron katamaroan anga ni kawaekoa te kaneweaba ma ara kauatabo mai tinaniku ao ai kaungakin te roko n neweaba n neweaba katein ma rikian abara, ara bike, ao ara taari aika a itiaki ao ni kateakin rabwata ni mwane ibukin kaneweaba are e na kaungaa kanoakina ni buoka ana waaki te kaneweaba.

Karikirakean kaubwaira e bon reke naba man anga ni karikirake n aron kaungakin ao kabaitian te karaobwai man kaubwain abara ibukin te iokinibwai nako tinaniku.

Karekean te karikirake man ara nama ao man ara taari iaon abamwakoro nako ibukin karakaan te maeuraoi.

Te kamatebwa ibukin karekean mitiin ibukin karaobwai ni Kiribati. katamaroan kainibaire ibukin kabaitian rokoia bitineti mai i abatera ibukin buokan karikirakean abara.

Kabaitian riki kakammwakuri ibukia ara roronrikirake itinanikun Kiribati ao reitaki naba ma kataneiakia ao ai kanakoraoan services n aron te freight, te board te postal te custom ake ana kabaitia te iokinibwai ibukia ara bitineti ao taan karikirake.

Man akanne ao aikai ngkanne motinnano ake bon reitan katamaroan mwane ni ibuobuoki nakoia kaara, taan aki mwakuri, ao mwauku nakon ara konaa ao kaara are a tia ni koro 100 aia ririki, n raonaki ma karekean te mwane n nanoanga nakoia Kauntira ao ake a tia ni katabuaki, mitinare ao katekiti ao n tia ni mwakuri n te maan ae 8 te ririki.

Karakaan aia mwane n Tania Kauntira ae te Island Council Trust Fund. Katamaroan taumwane ibuki nte angabwai ke te tax nakoia taan mwakuri ao bitineti.

Katamaroan tuua iaon mwaun te takataka.

Karababaan ibuobuoki ni karekean mwaane ni katangomwane aika a materaoi ibukia aro ao ekaretia, botaki aika a uarereke ao te botanaomata ibukin tobwaan aia kanganga aika a kakaokoro. N aron kamwengaraoakia ao katanakiia man te kanaki nako aan mataniwiin te bike.

Te boutoka nakoia reirein aro ao ekaretia n aron aia mwane ni motirawa taan mwakuri nakon ara konaa. Ao mwanenakin aia karikirake.

Karekean te ibuobuoki nakon roonakiia ataei ake ana reirei ni kuura ni mitinare n angaraoina.

Katamaroan ana kambwana te Tautaeka ke te naan SOEs bwa ana kona n tei iaon waeia ni kaineti ma birin te mwakete ao katoamauakin ana bwai ni mwakuri te KOIL. Reitan aio bon karikirakean ao bon katamaroan booia Kauntira nakon ara konaa.

Karekean te mwane ni karikirake ae onoti ibukia Kauntira ni katoa ririki.

Kabaitian karikirake iaon riin te waaki iaon abamwakoro n aron te kawai, te uaabu, te marae, taian rawa n roro, kiriniki, reirei ao Onaoraki iaon Tabiteua ao Kiritimati ao karekean kiriniki aika a kaan ma reireina aro ibukin tobwakin maeuria ataei ao taan mwakuri.

Ibukin katamaroan ana waaki te Mauri ao Katoki aoraki ao e na kanakoraoaki te Auti ibukin kawakinan bwai n aoraki bwa e aonga ni mwaiti ao n aki tatare te bwai n aoraki.

Karaoan te kamatebwai iaon te kabomwi ao katanan te kabuanibwai man te aoraki mai irouia taani mwakuri.

Karababan aia konabwai Neeti ao Taokita ni karaoi tibwangaia aika a kakawaki ao kabatian te iti n totoko ao te ibuobuoki ni katania ara botannaomata man aoraki aika a kakamaku.

N raonaki ma kateimatoan te marurug irouia aine ao ataei ao te ibuobuoki nakoia bwa e na aki baenikai ao a mwaiti riki.

Iai kanoan ara Motinnano ma ngkami kain Kiribati aika a na boutoka te rau ao te mweraoi bon 8% mwaitina. Aikai Motinnano aika a na boutoka te rikirake ae tamaroa iaon abara ao ni kabura kinakira n te Betebeke ao ni kakorakora ara konabwai n uneakin babaire ibukin Kiribati n te aonnaba.

E na barongaki aia Kainibaire Communities bwa e na ti te tikina kabonganakin ao kinakina iroun te Tautaeka n itera aika a mwaiti, ke include te naan internal governance.

Karekean ao kakorakoran ara konabwai ao ara Kainibaire ao ara Tua n totokoi kamangaongao aika a kona n reke mani kabonganaan bwaai n rabakau aika boou ke te cyber security.

Te takakaro: E korakora ana ibuobuoki nakon reken te rau ao te marurung nakoia ara botannaomata moarariki te roronrikirake.

A na kaungaki waaki ibukin te Ikarekebai ibukin boutokakia te roronrikirake n aron taian takakaro ke taian sports ao kaotan tarena nako ao katamaroan naba taian kaniwanga. A na kaungaki ara Community bwa a na marurung ao a konabwai ni karaoa tabeia ibukin kateimatoan te rau ao e rikirake ao kabaitian katean te National Institute of sports ibukin karekean te rau, te marurung ao te mweraoi bwa e kakawaki katean ana tabo ni Kataneiai te Ikotaki ni bureitiman iaon Kiritimati ibukin kataneiakia te roronrikirake ao karekean taabo i tinaniku ibukin aia kataneiai ara taani mwakuri n te O n aoraki, bwa e aonga n tamaroa riki aron aia tararua ao katanan ara marawa mani waaki ni bura akiako ake a na kona n rota marurungin kaubwaira.

N reitaki ma aio ao e kakawaki kateimatoan te marooro ma aba ake a bubura iaon kateimatoan te rau ao te mweraoi n te aono n te Betebeke ao abara ae Kiribati ni kaineti ma ara Kainibaire ma reitakira ma aban tinaniku tinaniku ke ara Foreign Policy.

Ibukin uarokoan aio ao e kakawaki karikirakean aia konabwai ara botannaomata bwa ti aonga ni kona ni kaitarai kanganga n te uneaki irouia aba aika a korakora ke te *Geopolitics*.

N reitaki ma aio ao a riai ni katamaroaki riki itera ni katantan ao n totoko nakoia ara botannaomata ao abara ni kaineti

ma bibitakin kanoan boong ao urubwai n aekaia nako ao tabeua riki.

N aron ae e ataki ao Riin te waaki boni ngaia te intin ae e kabaitia te rikirake.

Te kanganga ae ti teimatoa ni mena iai bon uaemaenakon ara abamwakoro ao te raroa imarenan kaawa ao atimwakoro.

Tiaki ti ngaia, ma bon raroan Kiribati man te mwakete n te aonnaba ngaia naba te kanganga.

Mwaitin ara Motinnano aikai aika a na boboto iaon aio bon 25% ibukin aon abamwakoro nako ao e na kawaekoaki karokoan bwaai ni mwakuri ibukin karaoan te kawai iaon abamwakoro imwain rokon te karikirake iaon te kawai ae bubura.

Karokoan mitin ae e onika taari nakon te ran ae e mwam n abamwakoro ake a rotakin te tarika, n raonaki ma karekean tangke n ran ao kai n nako tinaniku ni mwenga nako.

Moanibwaian mwengaia taani mwakuri iaon abamwakoro bwa a na mwengaraoi ao n rau aia mwakuri.

Karekean te mitin ni ken rawa ao ni kariki aba ao te ibuobuoki ibukin katanan mataniwin aban nako Kiribati.

E na kateaki taabo n tataninga ibukia taan mwamwananga n te kaibuke ao te kiba iaon Kiribati ni kabuta n reitaki ma katamaroan te kiba nako aon aba ao nako aban nako tinaniku.

E na katamaroaki tauran te kawai iaon abamwakoro ao ni katamaroaki taabo n takakaro iaon abamwakoro bwa e aonga ni kaunga te iwawaki n takakaro n raonaki ma kabaitian katean te Reuben K.Uatioa stadium ibukin kanakoraoan ao katoamauan te rikirake n te takakaro.

E na katamaroaki taian rawa n roro iaon abamwakoro ake a tuai reke aia rawa, ao a na kateaki Maneaba n reirei n taabo ake a kainnanoaki.

E na katamaroaki te reitaki ao kanakobwana n abamwakoro aika a tuai tamaroa ao kaungan karokoan bwaai n itoman aika a na kabaitia te reitaki n raonaki ma kabaitian itoman inanon te kebero are e a tia ni waaki iaon Kiritimati ao iaoni kawaina n roko iaon Tarawa.

E na katamaroaki te kawai iaon Tarawa Teinainano ma Betio ao Kiritimati n reitaki ma katamaroan riki taian tuta ni kawai ao taura irarikin te kawai, ao karekean te kai n nako tinaniku aika a toamau ibukin te botannaomata n reitaki ma ake a a toara rabwataia.

E na karekeaki bwaai n tiri ai n ana auti te Botaki n Auti, aobitin nako te Tautaeka ma ana botaki ao ana kambwana ao ana tabo te botannaomata aika a kakawaki n raonaki ma kabouan aobitin te Tautaeka rinanon te mwane ni buoka mani bibitakin kanoan boong.

E na kabaitiaki te ibuobuoki nakon te kotiwei, buriti ao uaabu.

Katean te tabo ni kamanganga ibukia Kaara. Katean te Umwa n rau iaon Tarawa ibukin butimwaean te iokinibwai n te rau mai iaon abamwakoro.

Ao katean taabo ni Kuakua aika a onoti ibukia Aine ao Ataei.

E na kabaitiaki karikirake ake a na buoka Kiribati bwa e n ariki bwa te tabo ae kinaki ibukin akawakin te ingimea, n reitaki ma karikan Kiribati bwa teuana te aba ae e kinaki bwa e bon akawa ana marawa ao mwaketena ana ika.

Te botannaomata e tauraoi n onimakina te waaki n Tautaeka ao kairiri aika a tamaroa ao n tobwa raoi.

Aio e anaki iaan te waaki n Tautaeka ae e kirati ao e tauraoi ni butimwaea te bukinaki mairoun te botannaomata ao ni butimwaei iango ao uneakinan te tamaroa ibukin kairan nakoraoin abara ae Kiribati.

Mwaitin ara Motinnano aika a boboto iaon aio bon 10%. Ae moan te kakawaki bon karaoan te katamaroa nakon ara Tua ae Maungatabu ni kinai kakawakin ara katei ma rikiara ni Kiribati bwa ngaia ae ti na kabura ieta ni waakinan ara waaki.

Katamaroakin naba ara Tua ae Maungatabu bwa e na katamaroa te waaki n Tautaeka. Ibukin tobwan ao katamaroan anga ibukin uotakirakean aia kanganga ara botannaomata ao e na karakaki riki mwaitia Taan tei man abamwakoro ake a rikirake mwaitin aia botannaomata ake a noraki riaina. Ao e na kabaitiaki katean ana aobiti i Kiribati i Abatera.

E na kateimatoaki te reitaki iaon karikirakean ao karababan te waaki n totokoi mwakuri n aonikai iaon abara ae Kiribati ni kateimatoa kinakira n te aonnaba ae ti a kaira te waaki n totokoi waaki aikai ao e na kateaki ana aobiti te Ombudsman ni katoamaua te Leadership Commission inanon angaraoina.

N reitaki ma aio ao a na boutokaki aroia taani mwakuri rinanon aia rabwata taani mwakuri n aron boutokan aroia ma Kainibaire ibukin aia rabwata taani mwakuri ibukin booia, mauria, ao karekean te maeuraoi nakoia.

Katamaroan aia Oin Tua Rooia iaon Kiribati ibukin tobwakia ma te botannaomata.

Katean te Tarabunare, ibukin kanakoraoan te roka ibukin kanakoan te roka n aba ake a tangira kaetan te bwaibwai iai.

Ibukin buokan waaki aikai ao e na kakorakoraki karikirake ibukin karekean te mwane ma Kainibaire aike a na kona n iraki ibukin buokaia aomata ma Communities ake a rotaki ni kanganga ma kabuanibwai aika aki kantaningaki ao katean Kainibaire iaon buoka ni kaineti ma kanganga aikai:

- Katanakin aba ake a tia n tei iai Aro, ao karaoan Kainibaire ma aba ake a korakora aia urubwai nakon te Otabwanin ibukin aba aika uarereke n aron Kiribati.

Iai Motinnano tabeua aika aki taekinaki ikai. A boni mena iaan tabeia Ministries ao taabo ni mwakuri mwakuriaia.

Ni kainan au marooro ao I a kani kamatoa n taekinna nakoimi te botannaomata bwa ami Tautaeka, e na teimatoa ni kakamwakuri ao ni kakoroi nanon ana Motinnano ake e a tia ni Motinnanoia ma ngkami.

Aio are e na karaoia inanon te reitaki ni waaki ma ngkami rinanon ami abamwakoro, ami Aro, ao ami Ekaretia, ami Kauntira, ami Kawa ao ami communities.

N aron are I taekinna ni moan au marooro, tiaki te uota ae bebete te kairiri ma e kainanoa te ikarekebai imarenara ni kabane. Te bobo n nano ao te ikarinerine.

I a kaungai ngkami bwa kam na ata tibwangami n tatabemani ngkami nako inanon te 4 n ririki ae imwaira aio n tobwa te iango ae ti bane n uaiakinna ibukin rikirakera, kabwaiara ao maeuraoira inanon te rau ae teimatoa.

Ngkana ko buokia n tobwaia ao e na bon uana ibukim, natim, tibum nakon taai aikai ao ai moara riki nakon taai aika a na roko.

I a reitaki riki ma kain au Kabineti ao kain te Tautaeka ni kauataoa te karabwarabwa ao te kakaitau nakoia ara botaki n Unimwane ma Unaine. Ara Kauntira, botaki n Aro, ara bitineti, roronrikirake, botaki n aine, Botaki aika a Inaomata ni kabane, ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka ma ana kambwana nako. Ara Development Partners ao ai boni kain Kiribati ni kabane n aron tamaroan te waaki ao te reitaki are ti a tia ni uaia ni waaki iai inanon te maan ae 8 te ririki are e a tia n nako.

Au kantaninga nakoimi bwa ti na manga karibwi angira ao n uaia ni ikarekebai ma ni katikui iango ni kakaianga aku bwa e aonga ni koro bukin ara kataratara ibukin te 20 n ririki are ti na kabwaia, ti na maeuraoi ao e na teimatoa te rau iaon abara ae Kiribati ibukin te roro ni Kiribati ae ngkai ao nakon taai aika na roko.

Ai boni bwanau ni katekeraoi nakoim te Tibiika, ibukin waakinan am beku ni kaitara ana Auti ae Maungatabu Kiribati.

Ana bau abara ae bati n tangiraki iroura ae te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa iaora n tatabemanira nako. Ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti.

Tibiika: Now, I would like to invite His Lordship Bishop Simon Mani to conclude our meeting with the closing prayer and give us his blessing before we adjourn. Your Lordship.

Bishop Simon Mani: Heavenly Father, we come before You as servants, entrusted with the care of Your people and the stewardship of our nation.

We acknowledge Your presence among us and humbly seek Your guidance as we begin this new session of Parliament.
Bless all our leaders, all the representatives, and the decision-makers. Bless our President and all the Government Ministers.
Bless our Speaker. Grant them the wisdom of Solomon, the courage of Esther, and the integrity of Daniel.

May their deliberations be guided by justice and compassion, and a true desire to serve the common good.
Loving God, we lift up to You the manifesto this Government has presented—the vision and the goals for the welfare of all our people. May this plan be aligned with Your will, promoting peace, unity, and prosperity for all.

Guide every decision, policy, and action to reflect Your divine purpose, ensuring that the needs of the most vulnerable people in Kiribati are never forgotten.
Lord, bless each politician present here. Bless them with humility to listen, strength to lead, and perseverance to act with integrity.
Bless the Speaker that they may always be impartial, allowing Your law to bring understanding and unity in this House.
Keep all politicians from corruption, selfishness, and division.
May their service be marked by the Spirit of collaboration and a commitment to the dignity of every human being.
Bless our nation, O God. May it flourish under Your care and the wisdom of the leaders present here.

May the nation become a beacon of hope and justice for all.
Unite our leaders and all our citizens in a shared mission to walk together in peace and harmony.
So, Loving God, we now entrust Parliament to You. Lead us, confident in Your grace and power.
We pray this in the Name of Your Son, Jesus Christ, who is with You and the Holy Spirit, One God, forever and ever. Amen.

And may God bless each and every one of us, and may His Spirit reside in our hearts and in all the deliberations that take place here.
The Father, the Son, and the Holy Spirit. Amen.

Kiraka: Kamotirawan te bowi.

Tibiika: Ko rabwa te Kiraka. Ao ngkai are e a bon roko n tokin te bong aio.

I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te Auti n aron are kam bon ataia Taan tei iaan ami Tua 22(4). Ao I a kamotirawa ngkanne te Auti man te tai aio ni karokoa manga te aoa 10.00 n te Kaabong ae imwaira aio. Kam rabwa Taan tei ni kabane. E a bwara te Auti.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Ao n te ingabong aio I angan Te Minita n te onaoraki ngaia ae na kaira te taromauri n te ingabong aio, Te Minita n te onaoraki.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa Tibiika ao ti a nano teuana naba ni karaoa ara tataro ibukin kaukan ara Auti n Tei n te bong aio.

Ti a karaoa kanikinaean te kaibangaki are tauraki iai ara Tia Kamaeu are ti bane ni kamauaki iai, ti a tataro.

N aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae raoiroi Amen.

Ti neboiko ao ti katituaraoiko te Atua n te marurung ao te korakora are ko teimatoa n anganira ti butiko karuoa am karatia iaora, kakabaiaira ni karaoan tabera ae kakawaki ibukin am botannaomata kakabaia ara Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai ngaira Taan Tei ni kabane. Katimtimwa raan ao ranin rabwatan natim are wawananako man ana kaibangaki bwa ti na kaitiakaki, ti na anganaki te marurung ao te korakora. Karuoa am karatia bwa ti na riki bwa taan ukoukora te koaua ao ti na karaoi tibwangara ni kamoanibwaia ara botannaomata ti na riki bwa taan buakana te kewe ao te aonikai.

Kakabwaiaiara ngkai ao n aki toki ti butiko aikai n aran natim ae Iesu Kristo Amen.

Ao ti anaa ana tataro tamara are i karawa are e a tia n reireinira. Tamara are i karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i karawa anganira n te bong aei kanara are ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairira nakon te kaririaki. Kamaura man te buakaka Amen.

N aran te tama ao te Nati ao Te tamnei ae raoiroi Amen.

Kiraaka: Katanoata tabeua mai iroun Hon Speaker

KATANOATA MAI IROUN SPEAKER

Tibiika: I a rimoa n anga te bwana ni inga ao ni kamauri nakoimi Taan Tei ae kam karineaki ni moa mai iroun te Beretitenti, te kauoman Beretitenti ao ai bon Taan Tei ni kabane ao ai bon nake a ongora ni bwanan Kiribati n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri.

Ao tabeua te katanoata mai ikai te moan. N na ti kauringi ngkami bwa are ami mic ngkai e aki ko na ni maiu ami mic mai iroumi ami mic ngkai e *controller* I a taua mwin ami mic are nanona ngkana I anganiko te floor ao ngkane I kamaua am mic. Ko aki ko na n taetae ngkana I tuai anganiko te floor bwa are e bon aki ko na ni maiu am mic.

Ngaia are ngkana kam na taetae kam kotea ami bwatin ao e na ura te taura ane kanga e green ao ngkane I ataia ngkane bwa kam kan taetae ao I a ko na ngkanne n angani ngkami ngkanne te floor. Ngaia are anne ngkane kanga teuana te katanoata n te ingabong aio bwa I kan kauringi ngkami Taan Tei e aonga are kam aki iruwa n ami mic bwa kam na mimi ngkana tao kam a kotokotea ami mic ao e aki mamaiu bwa e a uraura naba te taura ae kiriin.

Ao tao akanne ngkanne tabeua te katanoata mai irou I a kanakoa ngkane nakon te Kiraaka.

Kiraaka: Ana Kaongora te Beretitenti iaon ana kanoa te Tautaeka.

ANA KAONGORA TE BERETITENTI IAON ANA KANOA TE TAUTAEKA

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae I kanakoi ana kanoa te Tautaeka ibukin ana kauoua n tetere n te 13 n Auti n Tei are moanaki man 2 n Ritembwa ni karokoa 18 ao I a rimoa n anga te bwana n nebonebo ao ni kakaitau nakon Uean te maiu ao te marurung ibukin manga tibwanga bwa taan karao Tua ngaira ae ti a manga moana ara bowi ae moan te kakawaki ibukin abara ae Kiribati ao ibukin ara botannaomata.

Ngaia are ni moa mai iroun te taibora, te Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma te Clerk at the table, Taan Tei, kain te aobiti n reitaki ma Taan Tei ni kabane, te kauoman Beretitenti, Minita ao ai bon ngaira ni kabane ao n reitaki ma ara taan ongora kain Kiribati ni kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkane ana kanoa te Tautaeka ibukin kairan ara bowi man te bong aei 5 n Ritembwa ni karokoa te Katenibong 18 n Ritembwa n aron tibwatibwakina ao kabwaranakoana n aron aikai:-

N te bong aio 5 n Ritembwa iai te maroro teuana kanoana te maroro ao teuana te kaoti. Te maroro ana maroro te Beretitenti ae rine iaon ana kanoa te Tautaeka ao otau e a tia anne ai kanoana ngkane ae na maroroakinaki. Te kaoti ke te motion *The word of Thanks* te Kaoti ibukin taeka ni kakaitau ao e a bane naba kanoan te bong aio.

Ningabong te kanimabong 6 n Ritembwa aia bong Taan Tei.

Te wiiki are imwina ni moa man te Moanibong 9 n Ritembwa anne bon te bong ni motirawa ke te bong ni motirawa ibukin kauringan inaomataia aomata ke te Human Right Day.

Te Kauabong 10 n Ritembwa iai te maroro ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ao Te Minita n te mwane ao karikirake iaon ana kataumwane te Tautaeka ke te Budget Speech.

Te Katenibong 11 n Ritembwa anne aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 12 n Ritembwa iai 2 Biira akana oti bwa kanoan te bong anne. Te moan Biira moan warekan te Biira ibukin te kataumwane 2025 ke te Appropriation Bill 2025 The first Reading. Te kauoua ni Biira moan warekan te Biira ibukin Te Manga kataumwane 2025 ke te Supplementary Budget Appropriation Bill 2024 1st reading.

Te Kanimabong 13 n Ritembwa aia bong Taan Tei.

Te Moanibong 16 n Ritembwa iai teuana te Biira ane oti bwa kanoan te bong anne. Kometenakin ao Kauouan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2025 ke te Appropriation Bill 2025 Committee Stage ao te 2nd reading.

Te Kauabong 17 n Ritembwa iai teuana te Biira ao teuana te kaoti akana a tei bwa kanoan te bong anne. Te Biira Kometenakin ao kauouan warekan te Biira ibukin Te Manga Kataumwane 2024 ke te Supplementary Appropriation Supplementary Budget Appropriation Bill 2024 Committee Stage and 2nd reading. Ao te kaoti ane kanoan naba te bong anne. Te kaoti ibukin kabwatan te Kataumwane ibukin te karikirake 2025 ke te Motion to approve the 2025 Development Budget.

Te Katenibong 18 n Ritembwa aia bong Taan Tei ao ai te kaoti ibukin motirawan te auti ke te Adjournment Sine die, ao ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Kiraaka: Taiboranakin Taian Bebwa

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order taiaoka.

Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae ti kanakoa ara point of order ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane. Tibiika, te Beretitenti, Te Kauoman, Minita, Taan Tei ni kabane ao ai kain Kiribati aika ongora n te ingabong aei. Kam na bane moa ni mauri.

Ao ti kaitaua te Beretitenti n ana kanoa te Tautaeka ao tabeua ara titiraki n ikan kaotaota te Tibiika riki iaon are te kataumwane. Ti noria bwa a kabutaki ngkoananoa tenan boki ni kataumwane ao n te Kauabong ao e nang kawenea kanoan ana kataumwane te Tautaeka ao I taku bwa n ara Tua 60(1) ao tenibong ae kainanoaki imwain ae e kawenea e tabeka ana kataumwane te Tautaeka ao ti ataia bwa n te Moanibong bon te bong ni motirawa ae aki anne warekaki n aron naba ara Tua ni kaetieti ane n 3(1).

Ao tao te kauoua ai bon te bubuti bwa a tuai reke iroura ngkane are kanoan ana manga kataumwane ana boki ni manga kataumwane te Tautaeka ma ti a bubuti ngkana e ko

na n reke te kamatata n anne taiaoka te Tibiika Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I anganiko Te Kauoman Beretitenti am kamataata.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae karineaki ao imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao e moamoa riki ai bon te katekeraoi nakoim Tibiika ngkai ko a manga toka iaon am kain tekateka anne, kam na bane ni mauri.

E koaua ane tabekia te Tia Tei mai Abemama ti a bon reitaki ma te Legal Counsel ao bon anne te Advice ae ti anganaki akea te Tua ae uruaki ke te rules ae uruaki. Ibukin Te Manga Kataumwane e na tibwaki n te bong aei e rabwa.

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa

TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA

Mai iroun Te Beretitenti ae rine iaon ana Taeka ni Bau ke ana Motinnano ibukin 2024 nakon 2028

Bebwa No. 36/24

Te booki ibukin tauan mwia ana Taan Mwakuri te Tautaeka ke te Establishment Register 2025

Bebwa No. 37/24

Mai iroun Te Kauoman Beretitenti ao Te Minita n te Botaki ni Mwane.
Te boki ibukin Kataumwane 2025

Bebwa No. 38/24

Kam a taiaoka naba ni kaeta bebwa nambwana bwa tiaki 38/34 bwa /24 ibukin ami record.

Te Maroro ke ana Kaeka Te Maneaba ni Maungatabu aio iaon ana Motinnano ke ana Taeka ni Bau te Beretitenti.

ANA KAEKA TE MANEABA NI MAUNGATABU NAKON ANA TAEKA NI BAU TE BERETITENTI

Tibiika: Ngaia ao ngkai nang kanakoa te maroro iaon butimwaean ana Taeka ni Bau te Beretitenti.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai n te moaningabong aio bwa N na kanakoa bwanara man ara Party ae Tobwan Kiribati ibukin bwanara ni kakaitau nakon Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia ni kanakoa ni moan waakin te bowi n te Ka 13 ni Maneaba ni Maungatabu n te Moanibong ae nako. I a tei n te tai aio te Tibiika n onea mwin ara Tia Babaire n te tai aio ngai ae te Kauoman n Tia Babaire n te Party ae Tobwan Kiribati n tauraoi n anga bwanara ni kaitau inanon te moaningabong aio.

Ao imwain ae I kanakoa te bwana ni kaitau ao eang ti a reita te bwana ni kamauri ni moa mai iroum te Tibiika ae ko karineaki kain am taibora, Te Beretitenti, Te kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan Tei ni kabane, kain Kiribati taan ongora ao ai bon ngaira ni kabane.

Te bwana ni kamauri nakoimi kam na bane ni mauri. Ao e rabwa te tai aio ao oin ke tao boton te maroro n te tai aio bon te bwana ni kaitau ao ti a moana te kaitau man ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n taekinna ao kanoan ara Kaitau ti moanna man kanoan te 4 n ririki ae nako. Eang ti tabeka bwanara ni kaitau nakon te kairiri inanon te 4 n ririki ae nako.

Ti kakoaua bwa e a tia nako ao iai motinnano ake a tia ni koro nanoia iai ake a tabe ni waakinaki a rin inanon te waaki n te tai aio ao iai aika iaon kawaia n raonaki ma aika boou are e a tia ni manga taekini te Beretitenti.

Tao te bwai ae na riai n mataata Tibiika ti bon kaitau ibukin kanoan te waaki ae boou are ti ataia bwa n tuan te rinerine ao iai e a waaki ngkai kanga aron tararuakin raoi kanoan taian motinnano ao ti ataia bwa n tuan te rinerine ao e a karinaki te Tua ae boou are e na ana ko na ana karinaki. Ana riai ni karinaki taian motinnano nakon te kamitina n rinerine imwain are e waaki te waaki ni kaembein ibukin te nakoa ni Beretitenti. I taku bwa anne te bwai ae kakawaki ao ti kaitau iai bwa tao e a *regulate* aron karaoan taian Motinnano ibukin ana waaki te tia kairiri ao ti kakoaua n te tai aio.

Bwa ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n taekinna bon kanoan ana motinnano are e a tia ni karinna ke e a tia ni kinaki ao ni butimwaeaki iroun te Kamitina n rinerine. Kanoan naba te kaitau te Tibiika ti kan kaitau ibukin kanoan ana motinnano te Tautaeka ke ana Taeka ni Bau are e tia n taekinna te Beretitenti ngkai e a tia n rinanon 4 te boua ke 4 te Biira inanon karaoan ana motinnano. Ao tao bon te moan boua are e taekinaki iai kanoan aron reken te kaubwai irouia kain Kiribati ao bon Kiribati ae bwanin.

E rangi ni mwaiti riki kanoa te motinnano iaon te boua anne I aki kan kaoki kanoana bwa are e a bon tia n taekinna e a tia ni katerei a oni katangainai te Beretitenti. Te kauoua ni boua eang riin te waaki ao e mwaiti naba kanoan te motinnano inanon kanoan riin te waaki.

Ao te kateniua ni boua are e irekereke ma aron reken te rau iaon abara ae Kiribati ao te kaaua ni boua bon aron te kairiri ae tamaroa. Ti anga bwanara ni kaitau ngkai e ko na nora aio ara Beretitenti ao ara Tautaeka inanon boua aika 4 are bon kairekerekea ma kanoan ana kataratara inanon 20 te ririki.

E koaua te Tibiika kanoan ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e tia n katangaina nakoira ao nakon Kiribati iai aika a rin inanon ana waaki taian Ministry aika kakaokoro ake a rin bwa kanoan taian Portfolio. Iai aika a bon rin inanon te waaki ae a waakinaki n te tai aio n aron are I a tia naba n taekinna ao iai aika

boou. Ake e na manga waakini te Tautaeka inanon te tai aio.

E na aki nang abwabwaki Te Beretitenti ngkai bon aio bwanara ni kaitau ao ni kaota nanora ni karabwarabwa ibukin ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n taekinna nakon te Maneaba ao I a kauarereke ikai ao ai bon te katekeraoi nakon kanoan ana waaki te Tautaeka inanon 4 te ririki ae imwaira. Ti a kawenea ana bau ao n anga ana bau Kiribati are te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa ni irianaki ma kakawakin Te Atua Te Tama ao Te Tamnei ae raoiroi nakon ara Beretitenti ma kain ana kaebineti, kain te Tautaeka, Ministries, Taan Mwakuri ni kabane, ngaira Taan Tei ao ai bon ngaira kain Kiribati ni kabane inanon manga waakin te Tautaeka inanon 4 te ririki n te tai aio. Man taeka akanne Tibiika ae ko karineaki ao ti a tabeka bwanara ni kaitau ao ni karabwarabwa ibukin ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n taekinna nakon te Maneaba aio. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ni butimwaean ana Taeka ni Bau te Beretitenti ao ngkanne I a kauka te floor ibukin te maroro.

Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Te moan bon katekeraoan tekatekam bwa ko a riki ngkai bwa te tia kabutiraoa ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ko na tekeraoi.

Te kauoua karabwan am kaetieti ae e aki kiri tabukibuki ma e rangi n tikiraoi bwa ngkana ti na taetae ao ko na bon anganira raoi te bae ti na taekinna. Aio ngkanne are N na baeta iai nanon Tarawa Teinainano te Tibiika, Taan Tei aika kam karineaki ao Kiribati ae ko ongora n ana Taeka ni Bau Kautun abara ae His Excellency Te Beretitenti H.E Taneti Maamau kabwara au bure ngkai I atonga arana. Te moan te Tia Babaire ae I kan abokia ao I kan tabekia ao ni kawenea bwa te kakatuaraoi ao te kamoamoa.

Te moan ae kangai n te rinerine ae nako ao e koaua a bati maningoningo a bati bwaai aika riki ma I karabwa Te Beretitenti ke Kautun Kiribati bwa e tabeka ae kangai. Kam rabwa taan rinerine bwa e a tia n otinako mwin ami rinerine ao aio naba nanon Tarawa Teinainano bwa e karabwa te rinerine ae nako bwa e a manga katokaki te amo iaon angan ara Beretitenti are ngaia ngkai rabwatan te Executive bwa are 3 am angaa te Tibiika bwa te Executive, Judicially ao ai bon ngkoe ae te Legislature ao aio ngkanne bwanan Tarawa Teinainano. Ma tao ngkana e angaraoi bwa tao e a tei iaa ngkanne tao e a bon tei ibukin Tarawa Teinainano ke tao e a bubutia Taan Tei bwa e a tei irarikia Taan Tei taiaoka.

E boakia ao e tabekia Te Beretitenti ni karabwarabwa ao ngaira ti a karabwa riki Kautun abara ngke e karabwaia kain Kiribati. Ko rabwa ara Beretitenti. Tia Babaire te kauoua are N na karaua n raraetaraia inanon te Maneaba aio bwa ngke ti ongo ana moan tabeka te Beretitenti ao e kangai.

N arana ao I tabeka te inga ao te kamauri ao ti karabwa bwa e kateimatoa maurira. Iai riki ae nang kakateke te Tibiika ae ko karineaki bwa ti na kateimatoa kinakin abau ao abara ae Kiribati bwa te aba ae te kiritian n aba ao e maiuakina te katei. Ko rabwa naba te Beretitenti n aei bwa e kakateke am taeka aio bwa ko ringa te buro bwa bon burou ngai rarau bon tei Kiribati. I aki kan rara n aera ao Ko rabwa bwa ko neboarake au katei ae I kakatonga iai ao I ebiebi iai ao e kinaki bwa I kanaokoro iaona bwa bon ngai tei Kiribati ni koaua tiaki ngai tao tera.

Ko rabwa n aei te Beretitenti bwa ko karimoa. Tia Babaire ae ko karineaki e kakukurei te motinnano bwa te motinnano tuangakim ngkoe tei Kiribati bwa ko na aera. Ko na tara te Tautaeka bwa tera ana kataratara ibukim ai rabwara te motinnano bwa iai tenan tabeka ae kangai e na katamaroaki ao ti bon ongo. Ao e teke burom ngkoe ae te unimwane ao ngke te unaine tai raraoma ae iaon kawaina te katamaroa teutana imwin teutana.

E na aki kiba n rokete te katamaroa ma e na reke tai raraoma ngkoe are kanga ko aki mwakuri ae taekinaki naba I kabwara bure ngkana I a manga kaokia. Ma e aonga n turu ao e aonga raoi n ota ao e aonga n aki manga rairaki buaka, ngkoe are ko aki mwakuri ae iaon kawaina naba e na bon reke. Ngkoe ae te mwauku e na bon reke naba ao I karabwarabwa n aei te Tibiika bwa e taekinna Kautun abara bwa akea iai kanga toromwanan te botannaomata.

Bwa e aera te Tibiika bwa are e kakamaku ana Tua te Atua are te kai 7 are kangai *thou shall not tell lie* tai bwabwaina taekinan te kewe. I kabwara bure n aei ngkana tao I aki riai n taekinna.

Tibiika: I kauringko te Tia Tei e a tia ni boo am tai

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ma e aki toki nanou ma I a kamotia ma I a ti kangai ko na kakabwaiaki te Tautaeka ae rineiko Kiribati. Ko na kakabwaia naba te Kaitara are ko kataia n aera ti na kakabwaia ni kabane matami kam mataraoi, kam rabwa.

Tibiika: Ngaia I angan ngkanne te Tia Tei mai Abemama ko a nakoa am maroro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kan reiti naba tenan maroro iaon te kakaitau nakon te Tautaeka ao ti a rimoa moa ni kaitaua te Uea ibukin teimatoan te

maiu ao te marurung iroura ni kabane ao irouia kain abara ae Kiribati.

Ti kaitauia naba taan kairiri ma ngkoa ao ngkai iaon Kiribati ae bwanin, ti kaitauia kain Kiribati ibukin aia tibwangara are a manga tia n anganira n te tai aei bwa ti na manga riki bwa aia Tia Tei ao ibukin naba tibwangaia ibukin rinean aia Beretitenti inanon te 4 n ririki. E ngae ngke tao aki roko raoi n aron ae a kantaningaia.

I kan reiti maroro iaon te karabwarabwa nakon te Beretitenti ao te Tautaeka ibukin ana Taeka ni Bau aikai moan te kakawaki bwa ngaia e na kaira aron ara waaki ao ngaira tibwangara man ara itera iaon kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka. Ti karauira n ongora n ana maroro te Beretitenti ao I taku bwa a rawata kanoan te motinnano aika a teimatoa n tuai ni koro nanoia ao ti na kakaewenako ti karabwarabwa iai aika boou. Ma I taku bwa te kangaanga bwa ana bon teimatoa n aki bane ni koro nanoia ae e a kaan 300 ngkai mwaitina.

Te Tibiika I taku bwa te kangaanga ae rotaki iai te botannaomata bon te mwane bwa tao aei ae kanoan ngaira te maroro ae ti kan katuruturua n te tai aei bwa e na riai ni karawata ana karekemwane te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana motinnano ae nang mwaiti kurikuri inanon te 4 n ririki aei riki ngkai ana kabanea n term ngkai ara Beretitenti ae karineaki. Aei ae tao bon kanoan maroro n taai ke ni bongirake aikai ma aei ae ti kan katuruturua n te tai aei bwa kanoan ara maroro ni kakaitau ao ni kaunga nano ao ni kaewenako nakon te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana iango ae moan te tiraua. Ti boutokai ana motinnano te Tautaeka ake a tamaroa ibukin abara ao ibukia ara botannaomata ao ti bon teimatoa n tabeaianga ao n aki boutokai ake ti tarai bwa anaki tamaroa ibukia ara botannaomata ao ibukin abara.

Tibwangara bwa ti na ibuobuoki ngaira man ara itera ni kaumaka te Tautaeka ni kaekaeta kawain te Tautaeka ma ana waaki ao ni mwakuri ma ngaia ibukin kabwaian te botannaomata ma aei ti na bubuti bwa ti na riai ni uaia ni karekebai ao riki. I kaewenakoa te Tautaeka ibukin tibwangana ae moan te kakawaki are e a tia n rineaki iai iroun te botannaomata te kangaanga ngkai e bon teimatoa naba ara botannaomata ni kaitarai kangaanga aika rawata ae a tuai man tobwaki man taai aika nako.

Taretaren bwain aoraki, matematen te iti iaon Tarawa Teinainano ma Betio a rawata riki aika bon teimatoa ao akea kanoan ana motinnano ke ana Taeka ni Bau te Tautaeka ae kaotia bwa e na iai te buoka nakon te PUB ibukin tobwan te kangaanga aei. Aikai tabeua aika ti ko na n taekini n te tai aei ni uarereken te tai ae tau nakoira n te tai aei ma ti nang karabwa te Tautaeka ao ti na

kakaewenakoa. A nang tiraua ana motinnano ao a tuai man koro nanoia ake man 2016 aia mwane ataei ake te 0-5 te ririki a nang tiraua ao e bon atai te Tautaeka ao ti na kaunga ao ti na boutoka ana waaki ni karekemwane aika tiraua.

Ao ti noria n ana Taeka ni Bau bwa akea ana karekemwane aika boou bwa a bon tiku naba are ana karekemwane are e taekin man 2016 te bwaa i marawa ao te mwane man ara karawa. Aikai a tuai man koro nanoia ai te ka 9 n ririki aei ao e tuai man koro nanoia ao tera ngkai ae ti na kantaningaia ae a manga reke riki 149 kanoan ana motinnano aika boou. Aei bon te kakaewenako ao ara kantaninga bwa n te 4 ririki ao ana bane ni koro nanon ni kabane ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni kawenei nakon te botannaomata bwa e na aki riki bwa tenan maroro ke Taeka ni Bau aika akea nanoia ae ana aki kakoroaki nanoia bwa tenan taeka aika a mwamwana te botannaomata.

Ti teimatoa ao ti tauraoi ni mwakuri ma te Tautaeka ni karaoa ngaira tibwangara ni kaetieti ao ni kaewenako ao ni boutoka ana waaki aika tamaroa ibukin ara botannaomata. Ara kantaninga bwa e nang waaki inanon te waaki te Tautaeka ae inaomata ae kirati ao e na ko na ni kaotinakoi rongorongo nakoira ngaira Taan Tei ae ti na kainanoi ao te botannaomata e na kainanoi ibukin karaoan tibwangara aika kakawaki ibukia ara botannaomata.

Aei teuana te kangaanga ae ti teimatoa noria man ririki aika nako kainan tenan rongorongo nakoira ngaira Taan Tei ao tao bon nakon te botannaomata. Te waaki n Tautaeka ae kirati te waaki n Tautaeka ae inaomata e bon aki inanon taai aika nako. Ara kantaninga ngkai e taekin te Beretitenti bwa e na manga kamarurungi aikai bwa a nang bitaki aron ana waaki ao a nang kaunga ao ni kamatoa te waaki n Tautaeka ae inaomata ao e kirati ao te waaki n Tautaeka ae anaki ian te eti te riai oa te koaua.

Ti kakaitau riki ao ti katekeraoi nakon ara Tautaeka ao nakoim te Tibiika ao nakoira ngaira ni kabane ake iai tibwangara n tobwa te botannaomata ao ti na ninikoria ni karaoi tibwangara aika kakawaki ian te Eti te riai ao te koaua ko bati n raba te Tibiika.

Tibiika: I nora am mic ngkoa Te Minita n te Aono n Raina bwa e ura am taura, ko bon kan taetae naba ngkai e a kaman ura moa am taura I anganiko te floor n te tai aio Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau ao ko aitokamauea te Tibiika ae boou iaon am kain tekateka ao aio bwanan te nati ni Kiribati iaon Kiritimati ke iaon te Aono n Raina. Are N na kabotoa

ana kakaitau te nati ni Kiribati iaon te Aono n Raina ni kakaitau nakon te Taeka ni Bau are e a tia n tabekia ara Beretitenti H.E Taneti Maamau.

E a kakaitau te nati ni Kiritimati nakon te Taeka ni Bau bwa e nora Kiritimati inanon ana motinnano bwa e na kabonganaki Kiritimati bwa e na katea iai taian Infrastructure ke boua te waaki ke riin te waaki bwa e aonga n rikirake Kiribati e aonga n rikirake Kiritimati ao e na toronibwai Kiribati ni kabane iai. Anne ana kakaitau te nati ni Kiritimati ke te nati ni Kiribati ake a mena iaon Kiritimati norakina n te motinnano ngkai inanon 6 te ririki ao inanon ana Taeka ni Bau ae e a tia nako ngkai ae taekinna te Beretitenti bwa e n ariki Kiritimati bwa te Development Hup ke te aba ae na karikirakeaki bwa e aonga ni maiu te nati ni Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

E a kakaitau naba te nati ni Kiritimati te nati n Aono n Raina iaon ana Taeka ni Bau ara Beretitenti bwa e noraki naba bwa a raai a mwaing ara Development Partners ke tarira ao mwanera ake a kaubwai ao a bubura angatain baia ni kabwaroa riki aia mwane nakon karikirakean Kiritimati bwa e aonga n toro ni bwai te nati ni Kiribati nakon taai aika na roko. Kanoan te Taeka ni Bau e kakawaki bwa ti na kakaitau ti na kamangorira bwa bon mangori ngaira ma e kakawaki bwa ti na karinei Taeka ni Bau are angkoa aio kairan ana waaki te Beretitenti inanon te 4 n ririki aio bwa e na katai ni kakoroi bukia.

Ti kakoaua e aki ko na ni koro bukin taian Taeka ni Bau aikai ngkana e ti tiku te Beretitenti n ti oin korakorana ma wanawanana n aomata ma ti namakinna ni kakoaua bwa ngkana e karimoa Ueana ae te Atua are bon tataneiai Tobwan Kiribati Party ao ana ko na ni koro are a bon noraki bwa e bongana nakon te botannaomata. Ti koaua naba bwa ana bon aki ko na ni koro bukia ke ti noria bwa anaki nang ringa te botannaomata. Ngaia are bon bwanaia te nati ni Kiribati ake a mena n te Aono n Raina ake a maekanaki Kanton, Kiritimati, Tabuaeran ma Teraina nora kanoan te motinnano n te Taeka ni Bau aio bwa e a taraki riki te Aono n Raina bwa te aba ae na karikirakeaki bwa e aonga ni mwengaraoi tei Kiribati.

Tei Kiribati are e mena mai Makin nako Arorae ao nako Banaba bwa ana ebiebi ao ana reke naba maiuraoia ao ana uotakirake riki maeuraoia man taran Kiritimati bwa e na reke bwa te aba ae ana karianako ao e na reke bwa te Development Hup. Ti a kaitau naba inanon te motinnano bwa e teimatoa ana ibuobuoki te Taeka ni Bau aio noria riki ara karineaki aika nang kakawaki Unimwane, Unaine ao aike aki mwakuri ao norakin naba te mwane nakoia kain buki are te ben are ti oin kaubwaia bwa ana buokaki naba iai.

Ti noria naba n te motinnano bwa e rawata karikirake man itera aika mwaiti iaon te akawa ao iaon taran naba karawa. Ti nora te kakamwakuri inanon naba te motinnano aio bwa are e na kuaki ni kuaki bwa ti kakoaua bwa bon maiuraoin tei Kiribati man ana marawa ae bubura ao man ana karawa ae tikauarerei. Ngaia are ti nora te kakamwakuri inanon te motinnano inanon te Taeka ni Bau ao kain Kiritimati ni kabane e moa mai irouia Kautun ara Ekaretia n ara Aaro aika kakaokoro iaon Kiritimati ma te botannaomata iaon Kiritimati ti na teimatoa n tataro ni butia Uean te maiu uean te kaubwai ao uean te tangira bwa a bia kakoroaki nanon ana Taeka ni Bau te Beretitenti aio inanon te 4 n ririki aio. E bia mena mwakan te Atua n aia tataro Kautun Aaro iaon te Aono n Raina ni kabane bwa e bia noraki te kakamwakuri ao ni kakoroaki bukin baikai, e kakawaki te aomata ae tei Kiribati ao e kakawaki naba tei Kiribati bwa e na kibara te mwaneka ae te maiuraoi riki nakon ngkai ao nako ae e a tia nako.

Ngaia are ai bon ana Taeka ni Bau ao ni kakaitau kain Kiritimati ti a kawenea iaon ana Taeka ni Bau ara Tautaeka H.E Taneti Maamau ana bau abara ae Kiribati n taainako are te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa. Ke e bia memena tamnei te Atua ae mwaka inanon te Auti n Tei aio n kaiririaki nanora ngaira Taan Tei ni kabane bwa ti na nora te Taeka ni Bau aio bwa e na koro bukina inanon te 4 n ririki.

Ngkana e aki ti a kawenea bwa ana kabwara bure Tobwan Kiribati Party e moa mai iroun te Beretitenti ngkana e na aki koro bukina ti a boboa waem tei Kiribati kanoan te waaki kanoan te tai. Iai aika na bon koro ao aika na aki ti a bubuti te kabwara bure ae mangori bwa bon aio moa taura ao tiara mai iroun teuare i karawa. E rabwa ao e neboaki te Uea n te Taeka ni Bau ao I toki Honorable Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari ao ngkanne I nora ae ruberube am taura Te Minita n te Onaoraki Hon. Bootii Nauan I anganiko te floor ngkai.

Hon. Bootii Nauan: Ngaia Ko rabwa te Tibiika ao ngkai bon moan au tai ni maroro ao bon arou naba arei Tibiika. I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te ueanikai kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai I a katekeraoiko moa te Tibiika n tauan nakoam ae mona baan te kakawaki n reitaki ma ara Beretitenti, ara Kauoman, Minita ao ai ngaira Taan Tei ni kabane ni kamaurira ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Te Tibiika e nang ni ingainga nanon Tabiteuea Maiaki e ingainga nanou ni kan anga au maroro iaon ana Taeka ni Bau te Beretitenti ae karineaki e bon riai n anga Taeka ni

Bau Tabiteuea ae bon babane nanona ao e korakora nanona nakon te waaki ae waaki ngkai. Ngaia are e bon riai Tabiteuea Maiaki bwa e a baeta nanona ni karabwarabwa nakon te Taeka ni Bau. Nakon ana bwaebwaeti ma ana motinnano ara Beretitenti ae karineaki n reitaki ma ana party ibukin reitakinakoan te maiuraoi nakon tei Kiribati.

Ko rabwa te Beretitenti Ko rabwa te Tautaeka, Tia Babaire iai ara koaua n Tabiteuea Maiaki are te raurau bwa te maibi n nana e reke anaia ao kabongana raoi tai bakataeia. E kakawaki riki ae reke ao iai nakon are e na akea.

Iai naba ara koaua te Tia Babaire n abau ae Tabiteuea Maiaki ae kangai ko bon aki ko na ni kakoroi nanon baike ko tangiri ni karaoi n te bong teuana ke n te wiiki teuana ke n te namwakaina teuana ke n te ririki teuana. Iai aika na koro nanoia ao iai aika na aki koro nanoia. Tia Babaire iai naba ara koaua are kangai I tangiria ni karaoi bwaai ni kabane bwa ana maiuraoi kain au utu, natiu, kainabau, kautabou, tibu ao antai riki. Ma ko aki ko na ni kakoroi nanon akanne te Tia Babaire bwa ko na priorities ko na kakaea moa ae moan te kakawaki ao imwina ko a oreia rikaki naba.

Tia Babaire te uaran, te uti ni koro karewe, te uti n ewenako n rawearo. Aikai a kakawaki Tia Babaire ngaia are ti kakoaua n ana motinnano ara Tautaeka a mwaiti baika e tangiria ni kan karaoia ibukia ana botannaomata ma ti kakoaua naba te Tia Babaire bwa e na bon iai baikana ana koro nanoia ao iai aikana ana tinetine aika na manga kakoroaki nanoia imwina. Tia Babaire N na okirikaki ngkane nakon te mwioko are a tia n anganai te Tautaeka te Beretitenti.

Ko rabwa te Beretitenti n am rinerine ngke ko a tia n anganai bwa N na manga tararua te Botaki ni Kuakua iai mwanewean kakoraoan ao katamaroan ana waaki te botaki ni kuakua ao aio te Tia Babaire ae moan baan te kakawaki. Bwa ngkana e mamara te rabwata ke e mamara te aomata ao e aki ko na n ewenako.

Ngkana ti bane ni mamara ngaira aikai Taan Tei iai aorakira ao ti aki ko na ni karaoi raoi tibwangara aika kakawaki ibukin te botannaomata. Ngaia are I neboarake te motinnano aio te Tia Babaire man ana itera abau ae Tabiteuea Maiaki ao I koaua bwa te motinnano aio e ringa wakauean te kangaanga n tobwai kangaanga aika e bwaka nanon iai tei Kiribati. I anaa riki au taeka ni kakaitau te Tia Babaire n aron noran bonganan te waaki ni Kuakua bwa e ngae ngke ko karaoa am mwakuri te Tia Reirei, te Bureitiman, antai riki te Tia Tei, Te Kauntira, antai riki ma ngkana iai te mamara iroum bwa e aki nakoraoi te itera ni Kuakua n am abamwakoro ao am kawa ao e na rotaki aron marurungim, e na rotaki aron

marurungin am kawa am utu ao tao bon am abamwakoro ae bwanin.

I a karabwa riki te Beretitenti n am motinnano ao ti a katoka iaora n taainako ana bau abara ae Kiribati are Te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana bau te Ekaretia, Te Tama, Te Nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Tia Tei temanna mai Kiritimati ko a kanakoa am maroro mai ikanne.

Hon. Teribwa Taabe: Te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ao Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ao raou n Tia Tei aika kam karineaki ao kain Kiribati aika kam ongora inanon raoiroin ao tamaroan te tai aio. I a bon tabeka bwanaia unimwane am unaine, Kautun Ekaretia, rorobuaka ma teiaine, te roronrikirake ao ataein Kiritimati ma Kanton n angani ngkami te kamauri inanon raoiroin te ingabong aio te bwana ae mangori kam na bane ni mauri.

Te moan bwai bon te karabwarabwa nakon Uean te maiu ao Uean te mwakuri ao Uean te tangira ma te akoi kai e a tia n anganira tibwangara bwa ti na riki bwa taan tobwaia kain Kiribati ni moa mai Makin nako Arorae, Banaba ni ikotaki ma te Aono ni Mainiku. Ara nebonebo riki nakon te Atua ae temanna n teniman ngkai e a tia ni karekea ara Beretitenti ma kain ana kaebineti ao ni manga reitanako tibwangaia n tobwaia te botannaomata ao riki bwa ana teimatoa n riki bwa taan tararuai ana karikibwai te Atua n aron are e a tia n anga te mwioko nakoia n ana koroboki Aberaam inanon karikanbai 1:26-30 are ngke e nori ana karikibwai te Atua bwa a bane nakoraoi ao a tamaroa ao e taku ae N na karikiko ngkoe ae te aomata ko na riki bwa te custodian te tia tararuai au bwai.

Ao e rabwa e rabwa riki ara Tautaeka bwa a tia nora kakawakin te mwioko aio rinanon aia motinnano ake a tia ni kawenei nako matan te auti aio ao man Kiribati ae bwanin bwa ana riki bwa ana karaoi mwiokoaia ake a tia n anganaki mai iroun te Atua rinanon aia motinnano aika 149. Te Tia Babaire ae ko rine n aki anaa te maroro N na ti maroro iaon bwaai tabeua bwa are tai aio kanga te tai ni karabwarabwa. N na ti maroro iaon boton te iango ke tao a tia n riki bwa riin ana waaki te Beretitenti ni kaineti ma tao karikirakean kaubwain abara te rau ao te mweraoi. Riin te waaki, te tobwa raoi ao te waaki n Tautaeka ao kairiri aika tamaroa.

Ma I taku bwa akanne kanga tenan pillars aika ti atai renganaia ake 149 taian motinnano ao e rarabwa ngkana tao ti waaki man te kataumwane te Tia Babaire e koaua a rawata kataumwane a bon okioki naba ara kataumwane akanne tao bon te bubuti riki tera ngke e ko na ni kawaekoaki kaokan ara karawa ao

ara marawa ara karawa. Ti noria naba te Tia Babaire bwa iai naba te bwai ae kanga teke matau iai ae te Value ao te manufacturing ao e koaua ae Kiribati ngkai e nang rely iaon te import angin te mwane nako tinaniku akea ara export. I taku bwa anne ae ti nang kainanoia tera bwaai aika ti ko na ni karaoi te Tia Babaire ao I taku bwa a tia naba n tobwaki inanon te kainibaire ao tenan motinnano ma tao ti na manga katurui riki. Akea kaubwaira bwa bon ti kaubwaira te ika e riai te value nakon te ika bwa ti man anne ao I taku bwa ngaia are ti ko na ni karekea iai Billion are e taetaekinaki nakon ae ti a kakarekea naba te million ti man te fishing license.

Aki ko na ni koro bukin akanne te Tia Babaire riki tenan Value adding. Ngkana riin te waaki aki ko na ni waekoa ni karaoaki ao e rabwa te Tautaeka bwa a manga oki naba ti na riai ni karaoa te kawai te uabu te port. Ao tao bon aikai bwaai aika ti nang kainanoi ngaira i Kiritimati bwa are inanon ana motinnano te Tautaeka ao inanon ana KV-20 ao bwaai aika nang kakawaki te Tourism ao te Fisheries ao enga riki te tabo ae ana reke ti te Aono ni Mainiku arei aia tabo te tabo n akawa ao tenan Tourist.

Ngaia are tera ngke e ko na ni kabirimwakaki karaoan riin te waaki iaon Kiritimati bwa e aonga ni waekoa ae e birirake riki ao e reke riki te mwaiti are ti kantaningaia ae tiaki te million n aron man te Fishing License ma tao ai te billion. Ao irairkin anne ao tao e na rawata naba tenan tourist aika na ko na n roko ngkana a nakoraoi riin te waaki bwa ngkana kam ko na noria kaibuke ni bwatintia akana a roko tao iraua ma ngkana e ko na n roko ni katoa wiiki te Tia Babaire ao tao 1,000 aika roko ao spent $100 *we are talking about $100,000* te mwane ae bwaka inanon Kiribati n te tai anne aki ko na moa ni karaoaki n te tai aio ian ae riin te waaki a tuai ni bobonga raoi.

Ara bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e ko na ni kabirimwakai aikai ngkai kanoan ana motinnano ao ai bon bwanaia riki kain Kiritimati ni katekeraoi nakon te Beretitenti te Cabinet, ao ngaira ni kabane ao ara bubuti nakon Tamnei te Atua ae mwaaka bwa e na anganira ana abau Kiribati are Te Mauri, Te raoi, ao Te Tabomoa Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru bwa N na angan moa Te Minita n te Tourism ao imwina I anganiko naba kabwara au bure bwa are e a kaman moa tei bain e a kaman takarokaro moa ana taura Te Minita n te tourism. Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki.

I anganiko ngkanne Te Minita n te Tourism

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae moanban te karineaki ao imwain ae I waakina au maroro iaon tao kaekan aron te tabeka are e a tia n tabekia Kautun ara Tautaeka iaon ana Taeka ni Bau. Ao I a bon kan

rimoa moa n anga bwanau ni katekeraoiko iaon am kaintekateka ane ko tekateka iaona a mwaiti bwaai aika kamimi ngaia tokina ae ngaia tiaki ataia ae ngaia ti a manga taona ara bwatin ao e a toki naba ruberuben ara taura ma ti ataia ngkai bwa are ti bon bane n learn ma ara kairua.

Ko rabwa te Tia Babaire I a kamauria ni kabane kain te auti ni bon moa mai iroun Te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman Beretitenti, Te Leader n te Kaitara ae ko karineaki, Taan Tei ni kabane ao raou ni Minita ao ai bon kain Kiribati ae bwanin n reitaki ma kain au abamwakoro ae Betio n aran ara Uea ae Maiu kam na bane moa ni mauri.

Tia Babaire e bon turuturu n te ingabong aei bwa te tabeka ae tabekaki n te tai aei e bon kaineti ma kanoan ara Tua ni kairiri ane 22 ni mwakoro ae 5 ni kibuna ae 5 ao te Tua aei are e a kateaki bwa e na kauka aron karaoan tibwangara ngaira Taan Tei ae kakawaki inanon waakinan ara Maneaba ni Maungatabu ao teuana te bwai ae kakawaki are ti noria n te tai ae ti a ni karaoaki n te Moanibong. Bon kanakoan ana Taeka ni Bau Kautun abara are e na kanakoa nakoia kain Kiribati n te aro bwa e na teimatoa aron aia onimaki ma aia namakin kain Kiribati bwa tera e na waakinna inanon ana waaki n Tautaeka inanon te 4 n ririki imwin te tai are e a tia n anganaki iai te mwiokoaki irouia kain Kiribati.

Te Tia Babaire ngke e taetae Kautun abara ke ara Beretitenti His Excellency Taneti Mamau are e a kaira te Party ae Tobwan Kiribati ao titebo ma e tara n ae 4 mwakoron ana maroro ae kanakoa iaon aron kairan ana waaki n tobwaia ana botannaomata inanon te 4 n ririki. Aikai bwanau are I a reitai iai ma kain Betio moa n te tai aei n anga au kaitau ao ni karabwarabwa n aron te waaki ae e a tia nako ao I kakoaua bwa te waaki ae e a tia nako e aki toki ikekei e reitinako ao reitakinakoana ni kanoan te motinnano ao te Taeka ni Bau are manga kanakoaki n te Moanibong ngke ti bane n ongora iai.

Ao 4 mwakoron ana maroro te Beretitenti ke Kautun abara ae kanakoa iaon Taekan ana Bau bwa teuana karikirakean kaubwaira, te kauoua te rau ao te mweraoi, te kateniua riin te waaki ae tamaroa ao te kateniua te Tobwaraoi ao te waaki n Tautaeka aika tamaroa. Ngkana ti karaua n ongora aron kabwaranakoan ana maroro Kautun abara n ana taeka ni Bau ao ti kakoaua bwa tiaki iango aika karioaki n te tai aei aika boou reitan aron te waaki are e a tia ni waaki mai moana are e teimatoa iai n onimakinna Kiribati n te tai ae nako ngke a manga anganna naba te mwiokoaki ao ana kariaia bwa e na ko na ni manga waakin riki ao n reitanako riki aron te waaki are e a tia ni waakinna inanon te Tobwa raoi ao te waaki raoi.

Tia Babaire ana mwaiti ara karaki ao ti na ko na ni kangai eti kam a tia ni waaki ma ai mwaitira kanoan te motinnano ian ami karikirake aika bubura kaei. Iai aika aki tia iai aika aki koro nanoia iai aika aera Tia Babaire te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana iai ana priorities ae bon katei e set i bon irouna n te aro bwa e na kakaea teuana ae taku bwa e na ko na n tobwa raoi ke n ringa raoi nanon te botannaomata ma aron maiuna ian mwengana ke aron baikara riki ae ti bon ko na nori iroura.

Tia Babaire a kaitau kain au abamwakoro ae Betio e aoria aron te waaki n Tautaeka ian bwarara aika kakaokoro ake ti a tia n anganaki ti a katikui akanne bwa kanoan te waaki inanon te 4 n ririki n aron ae taekinaki tourism baikara riki, te ben terana baika a tia n taekinaki bwa kanoan te waakirake inanon te tai aei au kantaninga bwa te Tautaeka ae tekateka n te tai aei e na reitinako ana waaki ao e na karaoa ana kabanea n tamaroa ni kakoroi nanon ake ana bon ko na ni koro nanoia inanon ana motinnano are e a tia ni kabwaka ke inanon ana Taeka ni Bau are e a tia n angania kain Kiribati inanon te 4 n ririki ae imwaira aei.

Tia Babaire I ataia bwa e uarereke te tai bwa ti 5 te miniti ian ara Tua ma e kakawaki bwa ti na anga naba bwanara n reitaki iai ma ara botannaomata n aron te kakaitau tiaki ti ibukin kanoan te Taeka ni Bau n te tai ae imwaira ma kanoan naba ake a tia ni waaki iai te Tautaeka ae Tobwan Kiribati inanon te 8 n ririki ae e a tia nako ao manga te tai are e a reitia n te tai aei. Au kantaninga bwa te Atua ae mwaka e na bon teimatoa n raonira inanon ara waaki ao e na kakoroi nanon ni kabane ara kataninga are bon akea ae raroanako iai bwa titebo arora ni kabane ti teuana ara kantaninga bwa tangiran te kabwaia te rikirake ibukia ara botannaomata ao te Tobwa raoi inanon te waaki ae namoraoi.

Tia Babaire e a boo au tai Ko rabwa ibukin ae ko anganai au tai ao I a rangi ni boutoka aron te tabeka are e a tia n tabekaki riki n ana Taeka ni Bau Kautun abara Ko rabwa.

Tibiika: Ao ikai ngkane are I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Beru Hon.England Iuta ko a kanakoa am maroro n te ingabong aio.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a reitai ma taan maroro ake a tia ni maroro ao reitan riki taeka ni kamauri n te ingabong aio n aran ara Uea ae Tabu ao kam na bane ni mauri. E koaua are a bane n tia nako angin karaki ma tao e bon riai bwa e na nako naba ana kaitau au abamwakoro ae Beru n aron ana rinerine Kiribati ae e a tia n tabangaki ao n aron naba Taeka ni Bau ae e a tia nako aio.

Tibiika tao I bon ti kakoauai baika a taekinaki e na akea kaokoroia ma are ana taekini aomata ma I bon mamataku inanon tenan Notice paper ni kabane ao e bon rawata te tabeaianga mai irouia raora n Taan Tei inanon ara titiraki ao a okioki. Ao teuana ti bon riai n taekinna ti bubuti katamaroakina te mwane n aki mwakuri, te mwane ni kara ane bane ni wene inanon titiraki titabo ma e aki koaua ngkai te kaeka are ti anganganaki n taai aika nako bwa e aki eti ana bon bwaka bwaai aikai ke a na aki ao ti na bon bubutia te Tautaeka bwa e nang bon katia raoi ana babaire n aio. Antai ae nab waka ao antai ae na aki bwa are ngkai are taekana e a kakaokoroaki 20 nakon 22 ao iai ae 23 manga iai 24.

Are e a nakon Te Minita ae boou inanon te waaki ti kaitau naba bwa e rangi n rawata kanoan ara titiraki n taai aika nako ma a bane n oti ikai te rawa, te kawai ao te ingainga ae korakora. Ngai n au namakin iai naba au titiraki ni itera aikanne e a tia e nang roko ngkai ana bwai Beru e nang koro bukin ana bubuti Beru bwa te bae ti taneiai iai te Tibiika ti a bon kakauringia kain te Tautaeka bwa are te Tautaeka ma ana Berita ao ana waaki e bon kaokoro ma are e karaoia ao Taan Mwakuri ma are a waaki iai. E rangi ni baiti taekinana ti a ongo ikai ao kakoroan nanona n aron te aro ni karaoaki bwaai ni kabane e rangi ni mwarara ao I bon ko na n taetae bwa are bon raora te Tautaeka aio ni moan tei ao ti bon roko naba ma ngaia ngkai n ara ana ka 3 n term.

Ngaia ti atai baika a tine ao baika a tuai man koro nanoia mai inanon te moan te waaki e ngae ngke e a rawata taeka ae ti anganaki ma kanga tera te taeka ae rangi ni karau nanona bwa ana tia ai iraua te ririki ngkai. Ao ti ataia bwa e na manga riki naba aio akea ara nano kokoraki iai e na bon manga riki naba aei ngaia bon ti te bubuti ao te on on nakon te Tautaeka ao ko bon waaki ao ko bon taraia naba ni manga rairaki riki n tara am Taeka ni Bau aio bwa ane e na mang bon teke naba rangana n te tabo teuana are e na teke rangana iai.

Ngaia are ara kantaninga ngkana e a okioki ara titiraki ti a bubuti keiaki karauan nanomi bwa anne kanoan tabera ae ti okioki iai bwa are bwaai tabeua a rotaki iai te botannaomata ao katokan nanoia aingkoa ai ngaira Taan Tei aron tokin aia kangaanga ngaira Taan Tei ae ti na karaoi. Kam na tekeraoi inanon ami waaki inanon ae 4 te ririki ae imwaira ane ni kaineti ma ara Beretitenti ae karineaki ngkai angkoa e nang toki bukin ana waaki. Tiaki ataia ngkanne nakon te 4 ririki are imwaira e na bon waakinako naba are ana party ke e na aki.

Anne ngkane manga bon te rongorongo teuana ma aikai baika aki boou bwa baika ti taraia ni kauki ara kantaninga ngaira Taan Tei ma te botannaomata bwa e aoria ngke a

bon nako Taeka ni Bau aikai n aroia ma e na bon iai te mwarara ao e na iai te aki nakoraoi n taai tabetai. Teuana ngkai ae tao ti ko na kabwara au bure ngkana e aki riai taekinana ke aera akea teremo mai iaon aba e a uruaki teremo anne rongorongo akea ngkai te kanako mwane. Ngaia are ti a bon ti bubuti nakon te Tautaeka kam tuai kan waakina ami Taeka ni Bau aikai ao bwaai tabeua ae a kinikinrake naba. Ao kam kantaningaia aikanne ke kam aki bon te kangaanga bwa e nang korakora te tangiroa ma taekana ae kangai bwa ara tai ni bobwai ngkai n te Kiritimati ao otara te kaako. Tiaki ataia ma ti kataia ni ibuobuoki ma kain te Bank are bon aroaro te Bank inanon ara tai ni kataia ni ibuobuoki ma te Bank ao akea te kaeka man te Tautaeka irouia Taan Mwakuri ake ti kaekaia a mabu. A mabu aobitin te mwane e mabu aobitin te Tautaeka inanoa, e mabu naba te communications akea te taeka ae a tia tao a bon taninga kaekakin te titiraki teuana ae na mwemwe.

Aikai kantaninga tabeua aika ti tabeki n tinea aron te Tautaeka ibuakon am taeka aika ko na waaki iai ao a kaoti naba tabeua ni moantaai. Kabwara buren te maroro ao kam rabwa I a toki naba ikanne.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki mai Beru n am maroro ao N na buti riki ngkami Taan Tei are ngkana kam bon kan taetae bon katuka ami mic ni kakirinna bwa e aonga n are I aki ko na n ae I aki mwamwaninga ni manga tanrikaki ngkami rimwi kam a miss ami maroro ngkana kam bon kan maroro. Ngaia N na buti ngkami kam taona ami mena kam bon katikua ni kakirinna bwa e aonga n are I ataia bwa kam bon kan maroro riki ngkana kam taonna riki ngkane e a mate ao I a manga mwaninga are kam kan maroro. Kam rabwa Taan Tei.

Ao ngkanne N na angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Banaba are e a kaman are e ruberube naba ana taura te Tia Tei mai Banaba ae karineaki Hon. Tibanga Taratai am floor ngkai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko ko na n anganai au tai ni maroro ao e koaua N na rimoa n anga moa bwanan Banaba ni kamaura moa te auti aio n reitaki ma ara Tautaeka ke tamara ao tinara te bwana ni kamauri inanon raoiroin te ngaina aio n reitaki ma ngaira Taan Tei ao tao ai moarara riki te ongora, kam na bane moa ni mauri.

E koaua e rarabwa N na aki taua te tai ao e kangai tein au maroro. Te moan bwai I anga moa bwanan Banaba ni kakaitau nakon te Tautaeka n aron ana tobwa inanon tao te 8 n ririki ae I a tia noria inanon au tai n tei inanon te tai aio. Ao e kaoua I kan tabeka bwanau ni kakaitau ibukin ana moan maroro inanon tao ana Policy Statement ae teke iai nanora ngaira kain Banaba.

Ao e koaua te bwai ae karika teirakei te Tia Babaire bon ana maroro te Tautaeka iaon karikirakean kaubwaira. Ao e koaua ti kakoaua bwa tera kaubwaira ngaira kain Kiribati ae ti taneiai iai ngkai I taku bwa e ongora te ongora ae ti teimatoa ni mabiao ngaira te botannaomata man tao mwanen ara ben ao anne te bwai ae kateirakeaki n te tai aio bwa I nako bwa I kan anga naba te bwana naba ni kakaitau ao ni katekeraoi nakon ara Tautaeka aio ao tamara ao tinara. Bwa tera ngke e ko na n ururinga natina ae te bina ae teirake n te ingabong aio bwa I kan anga taeka ni bwana ni inga nakon tarira aikai.

Tera ngke kam ko na naba n ururinga naba tarimi ae Banaba ae teimatoa n iriri ngkami ao ti a bubuti bwa tera ngke ti ko na n uringaki inanon te waaki ni karikirake ao e koaua I ti kan ringa te bwai ae biriton te botannaomata bwa are ngkana ti na taetae ibukin kamauan te botannaomata ko aki karikirakea tao rana ma ko na karikirakea maiuraoin te botannaomata. Ngaia I a bon kan teirake iai n anga bwanara n te tai aio ao ni kakatekeraoi nakon te Tautaeka aio ao e koaua ngaira mai Banaba tera ti na karikirakea I bon kan anga au tai naba aio bwa tera ngke e ko na n Note naki naba iroun te Tautaeka bwa ai bon akea ara ben iaon te abamwakoro ae Banaba ma I kan kaongoa te Tautaeka aio e tiraua te atibu iaon te abamwakoro ae Banaba I kakoaua ae iai kangaanga ae ti teimatoa namakin n te tai aio bibitakin kanoan bong Climate Change.

Ngai temanna man au abamwakoro e bon tiku iaon au abamwakoro ma ara atibu ae e a riaon ae riai tiaki ataia bwa ti nang kanakoi nakea I taku bwa e a boo taina ngkana n arona bwa e aki reke au tai n teirake ni butia tamara. Tera ngke e ko na nora bwanan natina ae temanna ae teirake n te tai aio ao I teirake bwa akea nanona ngkana I aki tei I aki tau n te auti aio N na tei bwa I roko ikai ibukin ana kangaanga au botannaomata ae teuana mai buako na bon kanoan karean buana ana botannaomata. Ti teimatoa n nako nako ao ti teimatoa nonori rebwerebwe ae toka iaon Kaibuke i tabon te uabu bwa are bon ngaira te aba teuana ae akea te marae ni wanikiba iai. I taetae ao ringaki nanou N na keiaki bwa are aio tibwangara ao aio tibwangara ian ara Maneaba aio I tei ao I tara te Maneaba bon akea kakaokoron taian boua n ara katei ni Kiribati ngkana ti na kaoka ara karaki ma e ngae n anne ti teimatoa ni kinaira ao ti teuana rarana ti teuana kanara ae ti kaai n tibwa ara marawa ngai I arana te marawa bwa ara taibora n amwarake.

Ma e koaua ara taibora ngkanne ni kareke tianti are iaon te aba e kaokoro teutana ao I taku bwa aio ngkai ae I kateirakeaki iai mai iroun teuare e rineai bwa N na roko inanon te auti aio bwa N na ang ariki bwanan riki ni kakatekeraoi nakon

te Tautaeka ae tamara ao I anga riki bwanan ni kauring bwa tera ngke e ko na n uringaki abara ae kakawa aio. E teimatoa ni kakainanoa ana marae ni wanikiba e teimatoa ni kakainanoa rakan teutana ana tianti te karo te tina bwa e na kanua natina tao ni kamarurunga natina. Ke tao e kan toka n te rebwerebwe e tau e aoria tairake aikai ao I a kaungako au Tautaeka ao I a bon kakatekeraoiko iaon tibwangam n te 4 n ririki ae imwaim aio Banaba e teimatoa n tei irarikim. Ko norira, ko tangirira ngaira te ti tangiriko ao ti noriko ti katiku bwaai ni kabane inanon ara tai ni bobotaki ma ngkami inanon te 4 n ririki aio.

Ti aki tara te 8 n ririki ae nako ma ngaira ma ngkoe inanon te waakirake ara bau ma ngkoe Te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa Tia Babaire Ko rabwa ao are ieta ngkami e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki mai Banaba ao ngkanne N na kanakoa nakoim te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin Hon. Pinto Katia te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Speaker ao e koaua a tia nako taeka ni kamauri a tia naba nako naba ana maroro te Leader n te Kaitara ibukin boutokan Taeka ni Bau Kautun ara Tautaeka ae karineaki ae te Beretitenti.

Tao iai te bwai ae kanga e nang tabetabe iai nanou te Tibiika bwa te Taeka ni Bau teuana mai buakon ana kanoa te Tautaeka ae rangi ni kan ongora tei Kiribati bwa tera ana kataratara nakon te 4 n ririki ae imwaira aio. Ao tao ti na bon teimatoa ni kaitau nakon te Tautaeka n aron ana kekeiaki inanon ririki aika nako, e teimatoa naba ae ti na kakauringa naba te Tautaeka ngaira ake tao Taan Tei ibukia naba ara botannaomata Tia Babaire.

Ti na anga te kaitau nakon ara botannaomata ngkai e a tia n angan te Beretitenti kakoroan ana term ae 3 inanon te tai aio Tia Babaire ao tao aio are e a kaokiko iai te botannaomata te Beretitenti ma kain am kabineti ao tao ami party ae Tobwan Kiribati bwa iai riki baika kainanoaki mai iroumi ao baikara baikanne te Tia Babaire. N am Taeka ni Bau ao a rangi n rawata kanoana bwa are n aron ae e a tia n teimatoa n taekinaki 149 te Tia Babaire ao tao ti na tanrikaki teutana te Tia Babaire bwa e kakawaki bwa ti na tara baika a tia n riki ao baikara katamaroa aika ti na nori inanon taai aika imwaira Tia Babaire.

Tao man au abamwakoro ae Makin te Tia Babaire I a raonai naba ma tariu n Tia Tei Te Minita ao I taku bwa a bon rawata maroro nakoimi Minita ma Taan Tei ake tao kam a tia n roko iaon au abamwakoro ae Makin bwa n tabetai ao ngaira aika aba aika ti uarereke te abamwakoro ae ti uarereke kanga ti ko na ni katukaki rimwi ao e taku te taeka

bwa bon akea naba te aba teuana ae na katukaki imwinta te Tia Babaire.

N na anga te katoto te Tia Babaire teuana tibwatibwakin te solar n te tai ae nako Tia Babaire kanga ti a kukubanako naba ngaira kain Makin. E roko te solar ikanne e roko te solar ikanne, e roko te solar ikanne. Antai abamwakoro moa aika anganaki te Tia Babaire aba aika bubura kaei te Tia Babaire ao ngaira aike kanga ti uarereke ke tao ti karako ti a bon katikuia moa nakai bwa are uarereke aia botannaomata e anga ngkanne te maroro are anaki tiku imwinta.

Te kauoua te Tia Babaire ao tao N na kabwara bure te kawai bon iai ara tabeka naba ibukin te kawai ma tera te bwai ae riki ti a manga angania moa aba aika bubura kaei bwa ana karaoaki moa aia kawai. Ngaira kanga ti a mamata n taratara naba ma ngaira kain te itera Meang tao ai moarara riki ngaira kain Makin ngkana ti tara tarira ma mwanera aika kain Butaritari e a manga karaoaki naba aia kawai te Tia Babaire ao ngaira ake tao ti uarereke an bon tiku moa ngkami bwa are kanga kam uarereke moa ngkami kam a kabanea ni bwai.

Anne te bwai ae ti tangiria bwa e na matata iroumi te Tautaeka ke te Beretitenti n te tai aio bwa ko nang katangainaa am Taeka ni Bau ao ko nang kangai. Ngke Makin ko na aki raraoma akea am kangaanga te moan bwai ae tabe ao tao ai moarara riki are bon te itera Meang antai te aba mai Meang te Tibiika Makin ao ngaia aio e bon aki ko na ni kokoraoi nanon ami waaki. N na kabwara bure n aio bwa are a mwamwaninga inin te aba. Iai te bwai ae kam na karaoia moana moa Makin e ngae ngke te aba ae uarereke ma tera te bwai ae kakawaki Tia Babaire. kaboraoan te waaki nakon te botannaomata Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire I karauai n ongora n ana maroro Kautun ara Tautaeka ke te Beretitenti ae karineaki ao I nang kakaitau bwa are bon anne tabemi ae kam a tia n anganaki iroun te botannaomata kam na karaoia inanon te 4 ririki Tia Babaire ma iai riki te bwai ae ti noria te Tia Babaire ma tao N na kabwara bure ngkana arona bwa I a manga atonga naba aio. Ti nang teimatoa n taekinna kam nang rabwa taan bitineti ngkami kingin te waaki.

Ngkami aika kam karekea nakon te Tautaeka 80 te million man ami tax, ngkami aika kam kamwakuria ara botannaomata ma ngkana ti bon tarataraia te Tia Babaire ti kaiangatoa n teimatoa te Tautaeka ma Taan Bitineti te Tia Babaire. Iai itera ake ti na teimatoa ngaira te Tautaeka n anga ara buoka nakon kambwana aikai ke ana kambwana te aomata ke tao tenan Private sector ao iai naba itera are ti na taraia tao ti nang aki karaoa aio bwa e nang bon teimatoa ni karaoaki iroun te Private sector ke tao te bitineti bwa

tao aio ae bon ko na ni waakinna te tia bitineti.

Ao e koaua te Tia Babaire te Tibiika a rangi n rawata kanoan te maroro ma ian ae ti 5 te miniti te Tia Babaire ao kanga aikoa a bukikoti kanoan ara maroro bwa ai aron ae arei ao arei ao arei ao ti a katokaki naba n tangin te bero. Ma e ngae n anne Tia Babaire ti na teimatoa ni kaitau a oni karabwa te Tautaeka ma kain ana kaebineti ao kain Tobwan Kiribati nakon te tai ae imwaira aio Tia Babaire.

Ti na katekeraoi ngkami ti na katekeraoiko naba te Tibiika ma am Taan Mwakuri ibukin kairan ara Maneaba ni Maungatabu inanon te 4 n ririki aio ao man bwana aikai ti na teimatoa ni katekeraoira ma ana abau abara ae Kiribati are Te Mauri Te raoi ao te Tabomoa ko bati n rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Makin n am maroro ao ngkanne I a kanakoa nakon Te Minita n te Botaki n akawa Hon.Ribanataake Tiwau kanakoa am maroro Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki I a reitai ma raou n Tia Tei ae temanna ni karokoa te karabwarabwa te katekeraoi nakoim te Tibiika n am nakoam ae ko a toka iai n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao ngaira ni kabane Taan Tei aika ti a mena ian am auti n tamaroan te ingabong aio, n ana tangira ma ana akoi Uean te maiu ko na mauri ao kam na bane ni mauri.

E koaua anganakin au tai n teutana te Tibiika bwa ti na reita naba aron te maroro ni kabwarabwara nakon te Taeka ni Bau ake e a tia n uotiarake ara Beretitenti ao Kautun abara ae karineaki inanon ana tai ni maroro.

Ao e koaua ti a karabwa naba aron te rinerine ae ti a manga mwiokoaki iai bwa ti na manga tararua ami botaki ni mwakuri are ti a katabeaki iai. E na uarereke au maroro te Tibiika bwa e koaua e kotokoteaki anga ni karekemwane ao kanga e manga monna n riringaki te kararaoma nakon te botannaomata bwa e uara aron ara karekemwane ma kaitaran tao katabetabe ana motinnano ake e a tia n tabeki Kautun abara. Ao e koaua te Tia Babaire ti a tia ni waaki ao ti a tara moa n taai aika nako ao ni kamatoa nakon te itera ae kaitaraira n reitaki ma te botannaomata bwa aio moa te roo n akawa aio ae ti na waaki inanona bwa aio te anga ae ko na ni waekoa n reke moa iai ara karekemwane.
Ma iai kainibaire Tia Babaire akana a wene ngkai ibukin kaitaran riki itera tabeua ake ana karababaea riki aron ara waaki ni karekemwane. Ao tao e koaua te moanbwai ae tia ni karaoaki inanon taai aika nako e a tia ni biribiri aron ara karereke inanon te mwaiti ae 140 te benchmarkmai inano ao ngkai n te tai ae nako naba ao ti nang kateimatoa ti a tia n uotiarake man

140 nakon 200 ao anne ti na kataia ni kateimatoa anne bwa e na aki manga tei ian te 200. Ngaia are anne I taku bwa e kakawaki bwa ti na katea aio bwa ara benchmarkao e kakawaki bwa ti na aki manga bwaka iana ma ti na keiaki tera aron karokoan aikai Tibiika ae ko karineaki e na keiakinaki aio.

Bwa are aio moa te tai ae na ko na te bwai ae na ko na ni waekoa ni karokoa te mwane ae kainanoa te botannaomata ao te Tautaeka ibukin kabutan ana waaki ao e taekinaki iango ake a tabekaki bwa ti nang roko ningai n akawan ara marawa e a tia ni waaki akanne ma are waaki aikai tiaki te bwai are a nang bon riki naba n te tai ae waekoa. Bwa a rawata kawai aika na touaki iaon kanakoraoan te anga are ti nang bon akawa ara marawa ae tabe ni waaki ngkai anne te Tia Babaire iai waaki ae ti a tia ni boboraoi ma aban aba ake 8 inanon te region are te PNA bwa ti nang bon karika Tebetebeke ke ara aona ae te PNA bwa e nang bon karaoa ana ika bwa ngkana ti karaoi aikai te Tibiika ao ti a bon akawa ara marawa ao anne ngkanne ae ti a tibwa ko na nori kabwaia ake a nang bwaro nakon Kiribati ao Tebetebeke ao aba ake 8 akekei.

Tiaki te bwai ae bebete aron karaoakin aikai te Tia Babaire ao e a tia ni waaki anne I kukurei n taekinna te Tibiika ae ko karineaki bwa a waaki akanne ao ti a tabe n rinnakoi aikai ma e na teimatoa ti na teimatoa n taainako n rely ke n depend iaon te roo n akawa bwa anne ae anganira ara karekemwane ae kainanoia te Tautaeka n te tai teuana ma teuana. Ma ti na kateimatoa naba ni kakerakea te mwaiti bwa ti na aki manga bwaka ian 200. I taku bwa e na ti kaeka te titiraki Tibiika iaon itera ake a tia n tabetabekaki bwa tera ara anga ni kaitarai kabanemwane ake a tia n tabekaki ibukin te motinnano.

E koaua ti ko na naba ni waaki ti a waaki naba ma ngkai nakon kaitaran aikai n ae ko na noria n aran ami Ministry ae boou are e bitaki ngkai man te Ministry of Marine Resource Development e a bitaki ngkai nakon Ministry of Fisheries and Ocean Resources bwa are tiaki ti te ika ae ti na taraia te Tibiika bwa a mwaiti riki irarikin te ika. Ao I taku bwa a bane n otinako naba aikai n te motinnano are e taekinna n ana Taeka ni Bau te Beretitenti are ti a riai n tarai naba itera tabeua ni karekemwane aika ko na n taraki tiaki ti te ika ao a rawata naba man ana itera te Botaki n akawa ao kaubwain ami marawa a rawata naba itera aika na ko na n taraki.

Ao akanne are kangaraoaki iai naba ngkanne ma aron bitakin aran ami Botaki ni mwakuri aio nakon Ministry of Fisheries and Ocean Resources ke Botaki n akawa ao Marin ara marawa ao akanne ngkanne ake I taku bwa e na kaekai ngkanne titiraki te Tibiika iaon kaitaran itera tabeua ake ti nang tauraoi ni waaki iai ao ni kibari n

aron are a tia n taekinaki mai irouia raora ake a tia ni maroro mai imwaiu bwa e koaua ae te kabwaia are inanon akawakina, karaoakina, ao kabonakoana ke mwaketenakina nako tinaniku.

Ao ti karabwarabwa bwa te moan mwakete ae bubura ae tauraoi ngkai ni butimwaea ara ika ao ti tabe ni waaki nako iai ana mwakete China. Ao man akanne te Tibiika ae ko karineaki ao raora n Taan Tei n te ingabong aio iriara ma ngkami n taainako Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n am taeka ao ngkanne N na kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, te Tibiika ae ko karineaki imwain ae I waaki ao ai bon tabekan are bon aia taeka naba kain abau ae Tabiteuea Meang ni Kawana aika 12 aika Tekabubui ni karokoa Aiwa te Tia Babaire. Ni katekeraoiko n am kain tekateka are ko a tia n rineaki nako iai te Tibiika ae ko karineaki e kakoauaki ae te beku ae ko anganaki e aki bebete ma ara kantaninga bwa ko na karaoa nakoam e aonga ni buti raoi aron kanoan ara Auti n Tei aei te Tibiika.

Te Tibiika ae ko karineaki e koaua ae antai ngaira bwa ti na aki anga ara taeka ni karabwarabwa ao ni kakaitau nakon ana motinnano ara Beretitenti ae karineaki. Atia kain ara abamwakoro n rinea aia Tautaeka ao a tia ni kaoka naba Taneti Mamau bwa ngaia are e na kaira te 4 n ririki ae ti mena inanona te Tia Babaire, ti raona anne te Tia Babaire ao ti raona naba ma ara taeka ni karabwarabwa ao ni kaunga nano nakon te Beretitenti ma kain ana kaebineti bwa ana karaoa aia kabanea ni ko na Tibiika.

Ti ataia bwa e aki bebete aron uotakin te waaki ni bukinaki ibukin te botannaomata ao ti ataia naba Tibiika bwa a bon aki ko na ni koro bukin ni kabane ana motinnano te Tautaeka teuana ma teuana tiaki ti aio, ma ake a nako ao ao aika na manga roko naba te Tibiika ae ko karineaki.

Ma te bae e kakawaki te Tibiika bwa ana noraki aron ana waaki te Tautaeka bwa aki okioki ni uouotakirake iroura ngaira Taan Tei. Eang ti a nora te bwai n aron ae a taekinna te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ara order paper ane a onrake n baika aki tia n taai aika nako. Te solar light te Tia Babaire ao e kangai te taeka eang a bane moa nakon aba aika bubura Tia Babaire tenan taura aki Tia Babaire a nakoia naba aika uarereke e bon ataia Minita te Tia Babaire ao aio ae rangi ni katangi nano te Tia Babaire.

Bwa e nakea ngkanne te kaubwai e aki tibwatibwaki raoi n te aro ae fair te Tia Babaire ma e nakoia moa taan

kaira te waaki ti a mena iaa ngkane Tibiika.

Bon imwain bon tain te rinerine imwain te rinerine ae nako ao a roko booti tenan fiber glass are ti a kaman ngungureakin ngaira kain Tabiteuea Meang ao anakea booti akanne te Tia Babaire. Bootin Onotoa te Tia Babaire ao I karautaeka n aei te Tia Babaire bwa tiaki nanona bwa aki kainanoi kain Onotoa te Tia Babaire a kabeibetaki inanon te taoki i Terikiai ao a taku aomata e bia ara booti bwaai aikai anga ara booti ake a taetaekin ara Taan Tei. Ao a taku aikai moa tibwan Onotoa.

Ao te titiraki te Tia Babaire bwa bukin tera ngkai anne ao ngaira ti a riaoaki te Tia Babaire ma are aikai kanoan ana motinnano te Tia Babaire te Tautaeka bwa e na kaboraoa aron te waaki.

Te onaoraki ae a mka Kieia Ataei te Tia Babaire ao ti karabwarabwa bwa e a manga reke Te Minita ae boou tao e nang waaki riki aron katamaroan te onaoraki te Tia Babaire. Te bwainaoraki te Tia Babaire a mate aoraki moana te Tia Babaire bwa aki roko bwainaoraki n taia aika e riai n anganaki te botannaomata bwa bukin tera. Te mwane te Tia Babaire e tuai n ruo te mwane mai ieta ao e na ruo te mwane mai ia Tia Babaire mai karawa eang ti ata nanon aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti a manga roko naba n te 4 n ririki aei te Tia Babaire ao ti a manga kaunga naba nanon te Tautaeka bwa e na aki ti kabunrerei ana karaki ma e na kakoroi nanoia te Tia Babaire e na kakoroi nanoia. Ao anne ara kakauongo nakon ara Beretitenti ae moan te karineaki bwa ngke e anga ana motinnano n ana speech ae ti karabwarabwa iai te Tia Babaire kanga ti bon ataia bwa akea angin nanona te Tia Babaire ao titabo ma e a kabunrerei naba ana iango aikai bwa e kangai ai bon akea te kangaanga bwa ae I a tokara au 4 n term ao e na bon bane au term aio ao a bane ni motinnano aikai ni karaoaki ke aki. E a tia ikanne ma e aoria te Tia Babaire bwa ti na aki kabwarai nanoia ti na butia te Beretitenti bwa e na kakorakora riki ma kain ana kaebineti ana kakorakoraia bwa te rikirake ana bane n rikirake te botannaomata tiaki ti ngaiia Minita ma booia are ieta ieta ma aia koraki ane aera riki te Tia Babaire.

Ma ngaira ni kabane ao riki ngaira aika iaon abamwakoro Tia Babaire bwa e na aki mwaninga taekara te Tautaeka aio, tao aikai ake I a ko na n taekinna bwa raonan ake a tia n taekinaki ao eang ti a katoka iaora ana bau abara ae Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao ngkanne I a kanakoa ngkanne nakon Te Minita n te Tua, kabwara au bure

Te Minita e aoria bwa are kanga ai bon akea moa te point of order.

I a kanakoa moa nakoim Te Minita n te Tua.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua imwain ae N na anga tabeua naba taeka ni maroro ke tao taeka ni kakaitau nakon ana Taeka ni Bau ara Beretitenti are bon Kautun abara ae Kiribati ao I a kan rimoa n anga te kamauri ao te inga ae mwaitoro are I a reitai ma kain au abamwakoro ae Aranuka ni moa mai irouia kain Terikia rikaki nakoia kain te Ngoro ake kanga te kabanea ni uarereke n anga te bwana ni kamauri ao ni katekeraoiko Honorable Speaker ae ko karineaki, te Beretitenti ma ana Kauoman ao ana Kaebineti are a manga tia n rineaki ao ai bon ngaira Taan Tei ao taan ongora bwanan te maiu ao kam na bane moa ni mauri.

Te Tia Babaire tao e bon kakawaki ao e bon riai bwa ti na anga bwanaia kain ara abamwakoro n anga te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa kioina te Tia Babaire bwa kanga bon iai tarakin ao namakinan te maiuraoi ae a tia namakinna ngaia are tao bon riai bwa ti na anga bwanara ni kakaitau. A bon aoria raora ni maroro ake a tia n tabeka bwanaia tao ni bon tao ni ngungurengure teutana ke tao nanokawaki teutana ao a bon kakaitau ao a irianna ma te taeka are Ko rabwa ma, tao ko aitau ma ao ngaira ae ti bon teimatoa ni kukurei ngaira kain Aranuka bwa, bwa ti bon namakina te maiuraoi.

Ao ti kakaitau bwa tarakin kabotauan te maiuraoi ae ti a tia noria n taai aika nako man te tai aio ao e bon riai kain Aranuka ni kakaitau ao ni karabwarabwa. E koaua ae tao bon iai naba kangaanga n aron are a tia n taekinaki ma tao are a bon ataia bwa are tiaki aio ti bon tuai n roko i karawa bwa te aonnaba aio are ti na bon riai n aoraki. Ti na manga riai n tang, ti na manga riai ni kukurei ana manga bungiaki te bungiaki ao ana manga motirawa taan motirawa.

Ngaia are tao bon irian te waaki ma e kakawaki bwa ti atai aikanne ao e a bon are bon iai te tai are ana bane n tobwaki iai ao I taku bwa ti na karau nanoia ake tao a teimatoa n reitinako ma te taeka ae ma ke tao n tangiwenei ke tao n rana ma ti taku ngaira bwa kain Kiribati ngke ti tia ni kaongora ao a nang namakina te kukurei.

E koaua iai ara motinnano tabeua akana abwabwaki are te kataratara ibukin 20 te ririki ao ti a tia ni kabwarabwara nakoia Tia Babaire are iai are ngkai te Intermediate iai are angkoa Middle term ao iai are kanga tao te Long term ao e koaua ae e korakora nanon tao te Beretitenti ke te Tautaeka aio n reitanako ana waaki ma e nang kanga ara Tua ae Maungatabu bon ti 12 te ririki. Ngke tao e anganaki 30 te ririki ao tao ana bon ko na ni bane ni koro nanon

bwaai ake tao e a tia ni iangoi te Tia Babaire, ma e koaua bwa are ti mwakuri ma te Tua iai ara Tua ae Maungatabu are bon ngaia are kairira ao ti na kantaninga ao ti na kukurei.

Bwa n te tai aio ao ti kataia moa n raumeai ke ni bon anai moa ake ana ringia ara botannaomata ao ti kakoaua n te tai aio bwa ai bon akea ae namakina tao te kainano n taai aikai te Tia Babaire ngkana ti kakoaua. Ti kaitau bwa a manga roko ara booti i Aranuka ti a nang namakina riki te kukurei e a nako te kereboki ao ara booti a buti a buti ieta nako n rikorikoi kereboki. A katine ngkai ma irabubua tenga ngkai ni katoa wiiki ke tao ni katoa namwakaina e abwabwaka ngkai.

Ngaia are e bon riai n anga bwanan Aranuka ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakon te waaki n Tautaeka ae ti noria n te tai aio bwa e a tia ni koro raoi ao n tamaroa ao a namakinna ara botannaomata ngaia are ti a kaitaua te Beretitenti ma kain ana kaebineti. Ti a manga kaitau riki teuae te Tibiika bwa e a manga angan naba Aranuka bwa e a katoamaua naba te babaire ke tao e na rinnako inanon te kain tekateka ni babaire te Tia Babaire.

Ao I bon nanokawaki bwa tao I bon aki deserve bwa N na riai n riki ni Minita bwa e aki nang bubura ana bui raoi ara Beretitenti ma a manga bon ongo kain Aranuka ma e rabwa bwa ti kaitaua te babaire ao ti karinea ao ana kukurei ake a rinea te Tautaeka ao ngkami ake tao kam aki tao tiaki moa taina. Ma ara kantaninga bwa ti na uaia ni ikarekebai ni boutoka te waaki ti aonga n ko na n teimatoa namakina te marurung, te kabwaia ao te rau nakon ara abamwakoro ae Aranuka ao nakon Kiribati ae bwanin ao I a toki naba ikai te Tia Babaire ao Te Mauri ao Te Raoi ao Te Tabomoa ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita kanga iai te kangaanga nakon ara bwai aikai,

E aoria I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ane e ruberube am taura ko a kanakoa am maroro Hon. Tinian Reiher I anganiko te floor.

Hon. Tinian Reiher: E bon ruberube au taura tao bon ngaia N na riai ni maroro n te tai aei.

Ti a reita te bwana moa ni katekeraoi nakoim ara Tibiika ae ko karineaki ao bon akea ara raraoma e na bon raraoniko n taainako tamneina ae raoiroi ni kakawakiniko ao ni kaira am babaire ae tamaroa inanon kairakin ara bowi inanon te 4 n ririki.

Te Tibiika e uarereke ae I kan taekinna bwa e koaua are e a bon tia n rangi n teretere nanon ara abamwakoro ae Butaritari ao ngai ma raou ae tariu ae Te Minita ae karineaki ti nang raonia ni bwanaia are a tia ni kaotinako. Te kakaitau

nakon te waaki are n te 8 n ririki are e a tia nako ao manga butimwaean riki ana waaki te Beretitenti ma ana Tautaeka ni manga waakina te 4 riki n ririki ae imwaira. E rangi n teretere anne ni bwanaia are a kaotinakoa n te tai ae nako aio te Tia Babaire.

Ti kakoaua te Taeka ni Bau te Tibiika bon titabo ma te kambwati anne ana kambwati te Tautaeka ae kawenea nakoira are e na kairira iai inanon te 4 n ririki ao ngkana ko bon ataia te Tibiika bwa te kambwati e kaira aron butin te kaibuke ma ngkana iai te ora ae mena imwaina ko ko na ni manga bita teutana am raa. Bwa are iai n tabetai akeke a ko na n angabuaka n aron karaoan taian raa babaire are e a tia ni kawenea te Tautaeka ni manga kakaea angaraoina ngaia are e a bon ko na n tinetine n taainako ao ti butimwaea anne. I taku bwa aio e bon riai n ataki are eang te kanoa ni mii inanon te 4 n ririki tiaki nanona bwa a bon bane naba ni ko na ni koro nanoia bon iai taian tibanako aika na reke ao ti butimwaai ni kabane ake e karaoi te Tautaeka ibukia ara botannaomata.

Bon ti iai teuana ae uarereke ae I kan kawenea nakon te Tautaeka kanga te kan iraorao ma te Tautaeka bwa e bon ngae naba ngke e kawenea ana Taeka ni Bau te Tautaeka ke te Policy Statement nakoia kain Kiribati ma ngkana aki mwakuri ana Taan Mwakuri akeke ngaia ake ana riai ni kakoroa bukina. E na aki reke ana takete te Tautaeka ao bon aio teuana ae nang tatabetabe nanou iai ibukina bwa angin taian bwai aika aki reke iroun te Tautaeka bon man aia korakora aia Taan Mwakuri bwa aki karaoa tabeia.

Ngaia are N na bon bubutia te Tautaeka e na riai n rangi ni matoatoa nakoia ana Taan Mwakuri bwa ana riai ni karaoa tabeia bwa ngaia anne are e n ariki iai te kangaanga ngkana aki karaoi taian tibwanga akeke e kawenea te Tautaeka nakoia. Ao e bon riai ni boiia ngkana a bon riai boaki ngaia are bon au bubuti nakon te Beretitenti ma te Kauoman ao ara Minita aika karineaki bwa ana bon riai ni matoatoa nakoia aia Taan Mwakuri bwa e nang tamaroa te Taea ni Bau ae kaweneaki nakoira e nang tieuataake e bon tobwa raoi aia kangaanga ara botannaomata. Ma reken taian kantaninga aikai ngkana a bon karaoi tabeia Taan Mwakuri ao ngaia are N na bon bubuti bwa ngkana ko roko ngkai n tenan Ministry tabeua akea kaina, ko kakaia akea bwa ao ko noria n nako nako a nako ni bobwai man raa aikai koaki noria itinaniku te Tibiika.

E ti rereke riki iaon abara aio ao tao e bon riai ae na bon riai ni matoatoa te Tautaeka ibukia Taan Mwakuri bwa ngkana a bon aki karaoi tabeia ao ana bon riai ni boaki. I rangi ni karabwa te Beretitenti n ana Taeka ni Bau are e na kamarurunga Public Service n te aro ae na ko na n raa ni waaki ao ngai temanna ae I tei irarikina ma I bubutia bwa e na bon ana bon riai n rangi ni matoatoa ao

riki ara Minita ana matoatoa nakoia aia Taan Mwakuri bwa ana bon riai ni karaoa tabeia ao eang n aron are I a tia n taekinna bon ngai ma tariu ae Te Minita ti nang n tei n taainako irarikia ara botannaomata kain abara ae Butaritari ni karabwarabwa nakon te Tautaeka ibukin tamaroan te waaki ae e a tia ni waakinaki inanon te 8 n ririki ao ni manga norakin te Taeka ni Bau ae ti taku bwa e na manga rawata riki taian bwai aika e kakawaki are e na tobwa aron aia kakawaki ao rikirakeia ara botannaomata inanon te tai e na roko aio ao e raba te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari n am maroro ao ngkanne na kanakoa nakon Te Minita n te Mwamwananga Transport.

Kabwara au bure Taan Tei aika kam karineaki ti a ti anga tabeua te miniti bwa e na manga kaokia nakon are te mode are mai imwaina ao ti a manga waaki. I a kabwara au bure nakoimi Taan Tei ngkai e riki are bon arona bwa are kanga te kakatai ae boou ao I a kabwara bure ngkai e riki aio au kantaninga bwa ti na manga kataia ni katamaroa ara iango aika ti iangoi aikai.

Ngaia Te Minita I anganiko te floor.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao I a reita bwanan tariu are raou n Tia Tei man abara are Butaritari ni katekeraoiko ao ni kamauria Taan Tei ni kabane kam na bane moa ni mauri.

E koaua aio te tai are ti na anga bwanara ni kakaitau ao n aron are e a tia n taekinna raora n Tia Tei kain abara ae Butaritari n teimatoa ni kaitaua te Tautaeka aio ao bon anne bukina are bon tangimwaka aron kaokakin te Tautaeka aio ni kakoroa ana term ae 3 te Tia Babaire. Ao e nang kakawaki te bwai ae te visibility ke aron reitakinakoan te waaki ao anne are e noria abara ae Butaritari ao e koaua tao iai raa aika tao ti ko na n tarai bwa e ko na tao iai te mwarara ke tera Tia Babaire.

Ma ti na kakoaua bwa te Tautaeka aio ti na kaitaua te Taeka ni Bau are e taekinna I taku bwa te Tautaeka aio bon ngaia are e roko ma te taeka are te Vision anne te kataratara ae abwabwaki anne I taku bwa ti bane iai ni katea ara kantaninga te bwai ae ti na uaiakinna Tia Babaire ao anne ae ngaia are e bwena aron ana waaki te Tautaeka aio man 2016.

Iai ana motinnano aio naba te taeka are te Tautaeka aio are e karaoia are reitakina ma te botannaomata n ongora iroun te botannaomata tera raoi ae kainanoia tera raoi ao anne n aron are ti taekinna e rangi n rawata ti kateaki ikai ibukia ara botannaomata ao abara ae Kiribati. Tia Babaire e taku te moan koaua bwa kaubwaira bon rikirakera ao anne karikirakean kaubwaira ao ti nang kukurei n aio Tia Babaire ti nang kaitau n aei bwa ngaira bon te aba ae iai kaubwaira ngaira kain

Kiribati ma ti kakabwarabwaraki bwa ti uarereke ao akea kaubwaira.

Ma ngkana ti bon karaura n taraira ti bon rangi n riai n taraki bwa ti bon bubura kaei inukan marawan Tebetebeke Tia Babaire. I taku bwa anne te bwai ae ti riai ni kamoamoa iai ti kamoamoa bwa n te tai aei nako ti nora aron tangirakira kaokakira nakon te Forum ngke ti kataia n un iroun te Forum ao ti kataia ni kaota aki kukurei irouna ao tera ae karaoia te Forum ma aba ake a tangira Kiribati bwa e riai n oki bwa e kainanoaki Kiribati bwa ibukina bwa iai nnena ae rangi n strategic ae mena i nuka te tunga anne taran Kiribati ae ngaia ae na ko na ni kamwaingingi bwaai mai nuka Tia Babaire ao anne kaubwaira teuana ae ti taraia e nang bubura ara marawa ao iai aika akawa n ara marawa. Akawa n ara marawa a taku bwa akea kaubwaira ma iai aika roko n anaa kaubwaira ao ana nako ni katei aroia i abaia.

Ao anne bukina ti taku bwa ti kamoamoa aio ngkoa ti tuangako Migration with dignity ti na bane nako e nang inako abara ae Kiribati ao anne te Vision ae kateaki te Hope nakoia kain Kiribati iai te bae ti kantaningaia bwa iai kaubwaira i abara ae Kiribati ao anne ti karabwa te Tautaeka aio ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n anga anne Kiribati, Kiribati ae noria ngkai n te roro aei bwa ti bon ataia bwa ngaira te aba ae karikaki ao a rawata kaubwaira mai iroun teuare e karikira. Kaubwaira teuana ara botannaomata kanga ko a bon nora naba aron ana babaire te Tautaeka ma aron waakinakin te kaubwai ae te aomata.

Tia Babaire anne te bwai naba ae ti taku bwa e kakamwakuri te botannaomata ataein te reirei ma tenan raa ni kabane Tia Babaire ngaia are anne ti kaitaua te Tautaeka iai. I kaitau bwa kambwana ana katamaroaki Tia Babaire ngai teuana te rabwata ae nang mwaiti te kambwana iau are I mwakuri iai ao anne teuana ae I kaitau ibukia au kambwana ake a mena iau Tia Babaire ao akana n te Tautaeka Tia Babaire.

Bwa ti taku bwa e a noraki bwa ngaia a ti a riai n tarai kambwana a ko na ni buoka te botannaomata ni itera aika mwaiti Tia Babaire ana kambwana te Tautaeka bwa bon iai taabo aika e na ko na ni iai te mwakete iai mwakete failure ma kambwana aikai ana karokoi tenan services aikai Tia Babaire ao anne ae ti na mwakuria Tia Babaire. E taekinaki te postmal te Tia Babaire N na karautaeka n aei aio kanoan te technology aika boou Tia Babaire iai ti a tia ni karaoi aron bwaai ni kabane ae ti kantaningaia ma e bon tuai tia te postmal ma ara kantaninga bwa tao te bong aei ao e na raoiroi are te system are ti mwakuri ma ngaia n te tai aei Tia Babaire.

Ma ti na karautaeka nakoia ara botannaomata ngkai I ataia iai te mwarara n aei ma aikai baika riki ibukina are iai te system ae ti toka iaona man te kambwana teuana mai itinaniku are ngaia e provide te service aio. Ao ti karautaeka nakoia ara botannaomata ma ana aki raraoma bwa ngaira n te aobiti ni mwane ao te Bank ao kain Australia ae ti mwakuri iaon aei ni kataia ni katokia bwa e aonga n ae waekoa nako aia mwane ao ni buti te mwane n aron te postmal are e kakaraoia Tia Babaire.

Karawa Tia Babaire e taekinaki karawa e a tia tao e na bon manga maroro iaona tariu are e mena iaon aei n te tai aei nako n te Ministry aio ma ti ataia bwa iai te kakamwakuri iaon naba aei te Tia Babaire. E abwabwaki karaoan aei Tia Babaire e a kaman anaki ara karawa aei Tia Babaire ao ti kataia ni uaiakinna Tia Babaire ngkana ti na anaa karawa iai requirement ae ti riai ni karaoia Tia Babaire bwa are e na iai ara ko na ara capacity ni ko na ni provide services aikana kainanoaki irouia wanikiba akana ana cross ara FIR Tia Babaire are ni kibakiba iaon abara.

Ngai are baika ti na taraia n ae te safety tera te Tia Babaire aikai aika nang kakawaki ao ti na taraia bwa tenan conventions aika menaki n te aonnaba ngaia are kam na aki raraoma bwa ti na kataia ni keiakina anne Tia Babaire bwa ti na bota karawa ma marawa ao Tarawa n te tai ae na roko ngkai Tia Babaire e na bane n roko iroura anne Tia Babaire.

Ngaia are aikai bwanau Tia Babaire ni kaitau I ataia bwa e uarereke te tai ma I karabwaia au Taan Mwakuri bwa e nang rawata te bwai ae a katauraoia ma ti a bon neneria inanon taina Tia Babaire ao kam na tekerao kain Kiribati taan ongora ni kabane te Beretitenti ma te Kauoman, Minita, Taan Tei ni kabane ao riki ngke te Tibiika iaon am kain tekateka te mauri te raoi te tabomoa iaora n kabane n taainako Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n am maroro N na kanakoa ngkanne nakon antai ngkoa are tei baina man te itera arei I taku bwa te Tia Tei mai Tabuaeran kanga I nora ngkoa urauran am taura anne. I anganiko te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria am bwai te floor

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae I waaki ao I a bon reitai ma kain au abamwakoro ae Tabuaeran ao n reitaki ma raou n Tia Tei ae karineaki, te bwana ni kamauri ae mwaitoro mai iroura ao nakoim te Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman Beretitenti Minita aika karineaki ao Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao kain Kiribati ni kabane, bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Ko rabwa te Tibiika ai tibwa moan waakin ana tetere te Auti n Tei ao ti nang namakina te mwengaraoi ian am kairiri ao ti kakaitau ibukin rineakim ao ara katekeraoi ana katekeraoi abau ae Tabuaeran nakoim n tauan tibwangam ae rang kakawaki ibukin kairan ana auti Kiribati.

Tao imwain ae I reitanako riki kanoan au maroro ao e kakawaki ae ti bon anga naba bwanara inanon tamaroan te tai aio ibukin kanoan te rinerine ae e a tia nako bwanau nakoia kain Kiribati ni kabane ake kam a tia n anganai ami X n te tai ae nako bwanau bwa N na bon anga naba bwanau ni karabwai ngkami inanon te tai aio kam bati n rabwa.

Ao te kauoua te Tibiika ae ko rine ngai temanna ae ma kain au abamwakoro ae Tabuaeran nora ana waaki ao ana kakamwakuri te Tautaeka ae e a tia nako ao are e a manga anganaki te onimakinaki n te tai aei bwa e na reita ana waaki n tobwa a nang mwaiti kanoan ana motinnano aika rangi n tamaroa ibukin Kiribati ao bon ibukin te botannaomata. Ngaia are ti nang boutoka are kanoan ana Taeka ni Bau te Beretitenti are e a tia n tabeki e a tia n deliver n ara bowi n te Moanibong ae nako ao inanon kanoan ara motinnano ao a rangi ni mwaiti aika I taku bwa a nang bongana ao ti nora kakawakina riki ibukin ara abamwakoro ao ngai au abamwakoro ae Tabuaeran ao nakon Kiribati.

Teuana te bwai ae ti noria bwa katean te Island Council Trust Fund I taku bwa aio teuana ae rangi ni kakawaki ae ti nora kakawakina bwa n te tai teuana ao e na toki te support grant nakoia Kauntira ao a nang bon ko na n tei iaon waeia man mwakuri man te Trust Fund are e a tia ni kekeiaki te Tautaeka ni kateia. Ngaia are bon te bubuti nakon te Tautaeka e na kateimatoa aio ao e na teimatoa ni kakarin mwane iai ibukin buokan te Tautaeka bwa antai ae na ataia 20 te ririki ma ngkai ao e toki ana buoka te Tautaeka nakon te Kauntira bwa e a bon ko na n tei bon iaon waena.

Anne te bwana ni kaitau ao noran kakawakin katean te Island Council Trust Fund ibukia Kauntira ni kabane. Ao e bon koaua ae ngai temanna ae I aera arei I nang onimaki bwa te Tautaeka e na ko na ni katei ana motinnano aika mwaiti iai aika ko na n koro nanoia iai aika ko na n aki ma ara kakaewenako nakoia ara Minita aika karineaki bwa ti ataia bwa tiaki te kangaanga Minita ma n tabetai ngkai tabetai ngkai ti a riki bwa Taan Tei ao ni bibiriakini aron kainanoia kain ara abamwakoro ao titabo ma ti ataia bwa te kangaanga irouia Taan Mwakuri.

Ngaia are ara bubuti nakoimi ara Minita aika kam karineaki tai katikuia ami Taan Mwakuri ma kataia ni kakaea te anga ae na ko na ni bon kibari tibwangaia ke tabeia are kam a tia n anganaia ke a tia n anganaki n aia mwakuri are a tia ni

mena inanona n te tai aei. Teuana te bwai ae I noria bwa iai aia kangaanga kain au abamwakoro n reitaki ma tao riki te mwane ni mwauku tao ai ngaira ngkai 5 n abamwakoro ae tuai ni bwaka tibwaia ara mwauku ke aia mwane aia allowance ara mwauku ni kanoan November ao n reitakiu ma te aobiti are tabena ao titabo ma e karautaeka ae I taekinna n te tai aei ma N na bubuti bwa tera ngke kam kibaria bwa aio kainanon te botannaomata.

I tarebon ao kanga e aki nang rau nanou naba n ana kaeka ke aia kaeka Taan Mwakuri are iai moa tabeia ae a karaoia ma titabo ma a kataia naba n tuangira bwa e aki kakawaki aio ae aio kainanon te botannaomata ae iai ae e a tia n reke buokaia ao ngaira ara abamwakoro ake 5 n abamwakoro ti teimatoa n tuai ni ko na buokaki. Ngaia are bon te kakaewenako nakoim te Tautaeka akea te kangaanga n tarakin te waaki ma ai manga te kangaanga ngkai Taan Mwakuri. Ngaia are tera ngke e noraki riain aio bwa ana bon riai ni kakibaki Taan Mwakuri ao ni karaoi tibwangaia ake a kakawaki ibukia te botannaomata riki tarakin te mwane ni mwauku.

Tao ngkana ti tara naba tao te SFU ke te support Fund nakoia ake aki mwakuri ao I teimatoa ngai N na teimatoa n tabetabekia are iai aika a tuai man reke aia SFU ke aia backpay ao te bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e katiteboaki bwa e na bon riai ni bane n reke nakoia te botannaomata nakoia. E ngae ngke ngkana ko rimwi ni kanoa am form ke tera ma bon aio aia entitlement ae na bon riai n reke nakoia te botannaomata.

Ngaia are bon te bubuti nakon te Tautaeka iaon te itera aio. Tao n tarakin booti n akawa are a tia n tabekia raora n Tia Tei aika karineaki ao bon Minita ao ti kakoaua ae a tia n reke tibwaia abamwakoro tabeua ngaira naba a tia n reke tabeua ma iai aika a teimatoa n tuai n reke tibwaia tera ngke e kibaria te Tautaeka ni kabaitia e aonga ni ko na n reke tibwaia ara botannaomata iaon itera aika nang kakawaki riki ngkai bon abau ae Tabuaeran te tabo ae nang mwaiti iai te ika. Ao e kakamwakuri ibukin te karekemwane n te ika e nang korakora naba iaon au tabo ae Tabuaeran ke au tabo ae Tabuaeran.

Kanga aikai bwaai aika I kan kakaewenakoa iai te Tautaeka ae ti noria bwa iai kabwaka tabeua ni itera tabeua aika na riai ni kibaraki tera ngke e nora riaina te Tautaeka bwa e na karaui n tarai itera aikai ni manga kibari. Tao bon kabaneana te bwai ae I noria ngkai ao kakawakin are te mwane ni buoka nakoia Aaro ti teimatoa noria Aaro aika kakaoro ni buti ni karikirake ke n rana riki tera ngke e nora riaina te Tautaeka ao Te Minita are tabena ni karaoa ana kamatebwai iaon te itera aio bwa e na toki te buti ao ti na kabanei ara tai ni mwengara instead of are ti na nako tao ti na karikirake ke ti na aera

n te oo ke tera ibukin. E aonga noraki ao e na tabe ni uarereke te karikirake irouia Aaro ao ti nang tarai mwengara bwa ti aonga n ae ti bae nora te rikirake ni mwengara aika kakaokoro ao bon mwengaraoi ma te maiuraoi.

Aikai au maroro te Tibiika are I kan tabeki n te tai aio n reita au kakaitau nakon are e a tia ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki ao ni boutokai man ara itera ti ataia ae a ko na ni uarereke te tai ma mwaitin te motinnano are a tia ni kaweneaki ao ti ataia. Aikai ana riki bwa kairan te Tautaeka ni waaki iai ma tera ngke e ko na ni priorities nakon are riki ara kainano ngaira kain abamwakoro tao riki au kakaewenako nakon Te Minita n te Fisheries e rangi ni mwaiti te maiu iaon abau ae Tabuaeran riki taari tarakin ngkana kam ataia te Seaweed bon ti ngaia ae nang maiu te Seaweed iai. Tera ngke e aonga n rawata ara export naba n te seaweed ngaia are bon te bubuti ae mangori kawenean aikai nako nanon baimi.

Ai bon te bwana riki ni kakaitau inanon te tai aio ao au katekeraoi ae onoti nakoim te Beretitenti ae ko rine n reitaki ma Minita aika kam rine, Te Kauoman Beretitenti ao ai bon ngaira Taan Tei aikai inanon karaoan tibwangara aika rangi ni kakawaki ibukia ara botannaomata ake a tia n rineira bwa ti na tei ibukia ti na riki bwa wiia ao taningaia ma mataia inanon ana Auti n Tei Kiribati. Ao man au taeka aikai te Tibiika ae ko karineaki ao I a kawenea iaora ni kabane ana bau Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ko bati n raba riki te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae karineaki n am maroro I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim te floor.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika te moan bwai bon te taeka ni kamauri nakoim Te Tibiika, te Beretitenti, Kauoman ao kain te kaebineti n raonaki ma Taan Tei ni kabane I a bon reitai ma raou n Tia Tei ni Abaiang ao kain abara ae Abaiang ma ara kamauri n te ingabong ae tamaroa aio kam na bane moa ni mauri.

I bon kaitau te Tia Babaire ao I tabeka aia kaitau kain abau ae Abaiang n te Taeka ni Bau are e a tia n uotakirakeaki iroun Kautun abara n te Moanibong ao ti karabwarabwa bwa e teretere inanon Taeka ni Bau bwa a mwaiti maiuraoi akana ana kaoti inanona. Teuana naba bon ara kaitau Tia Babaire tao ti kaitau riki inanon aia bubuti Aaro ake ana kaboaki aia Taan Mwakuri ake arangki bwa tao tenan supporting staff ao ti karabwarabwa bwa e rinnako naba inanon te motinnano ibukin karekean kanuangaia koraki akanne.
Ao ti teimatoa naba ni kaitau ibukin buokaia reirei n Aaro are tenan tertiary level ke katen rinan n aron

Tangintebu ao ana reirei te Aaro ni Katorika ake ana ko na naba n reke kaboakia aia taan reirei n aron ae tataneiai te kanuanga nakoia Taan reirei a kaboaki man te Tautaeka.

A mwaiti reitan te motinnano akana a bon bane ni wene inanon bwanan ana Bau te Beretitenti are kanakoa ae 100 tabun mwaitina 149 ao e koaua tao bon mai buako na iai akana ana priority te Tautaeka n aron are tao a tia ni mwaneweia Minita. Bwa e kakawaki riki e riai moa nako tao e bon ringa riki te botannaomata ma ti teimatoa ni kaitau e ngae ngke iai mwarara tabeua teuae Tia Babaire ni bwaai aika riki ao tao ti kakoaua bwa tao bon anne bon kauring nakoia tarira aika Minita ao kain te Tautaeka bwa ti kakoaua tabetai tao ko bon tarebon ngkoe ae te Tia Tei ni biriakin aia bwai am botannaomata ao e ko na ni bong am bong n tarebonia te tarebon. Ma bon akea te kaeka ae reke iai n tabetai tao ko ko na ni bukinna bwa tao iai te kangaanga nakon te line teuae te Tia Babaire ma ti nanokawaki n taekinna bwa ngkana roko n te aobiti ao ko manga ring man am mobile nakon te number arei ao a bon karauia ni kinouti.

Ngaia are kanga e kawa naba te tia mwakuri ngkana ko na roko ao ko nang un nakoina. Ma ara kantaninga bwa tao anne ae nang katamaroaki n te tai aei bwa angin bwaai a ko na ni bae man taian itera akanne.

Ao ti karabwaia bwa n tabetai ao ti tarebonia Minita ao Minita a kataia n tobwaira ma ti bon ataia bwa iai naba tibwangaia akana a karaoi ma ngkana arona bwa a bon tibwatibwa raoi te mwakuri rinanon aia aobiti ao e na rangi ni baiti te ibuobuoki ao ti kakoaua bwa e koaua tao bon iai mwane akana a bon tine n te tai aio ao ti bon teimatoa ni bubuti riki tao bon te mwane ni kara tao iai bon iai inanon ara titiraki bwa kanga e kakawaki naba n tibwangara kanga bon te kakauring. Te kakauring ao bon tibwangara are ti bon mwiokoaki iai irouia ara botannaomata ao bon anne bukina are a bon rineira iai irarikin tibwangara are ti mena inanon ara kamronron inanon ara party aio.

Ngaia are e kakawaki n tibwangara ae bon Taan Tei ngaira n te abamwakoro iai bwanaia ara botannaomata ao ni bon bwanaia ara botannaomata akana a bon rin bwa kanoan te titiraki ma ti teimatoa ni kakaitau ao ni kamoamoa n te Taeka ni Bau are e tabekia te Beretitenti ao ti boutokaia ibukina bwa akanne maiuraoin tei Kiribati. Ao e koaua ti karabwarabwa naba ngaira kain Abaiang angin kabwaia a kaoti nakoia naba kain ara abamwakoro ae Abaiang ao tao e bon riai bwa are Abaiang kanga te moan aba naba man te itera Meang bwa kanga e kaoti aba akana mai Meang ao ngkana ko kan kakoaua bwa te kawa ae Ribono ngaia are e mena iai te mamatanara.

Ngaia are kanga e moan uotaki te waa are waan Taratai ni kaotaki i Ribono bwa e aki ko na ni buti te waa anne ni karokoa e riai moa n oti n te namatanara ao anne akea riki n taabo tabeua bwa e bon ti reke n abara ae Abaiang. Ngaia are e rabwa ao ti teimatoa ni butimwai kabwaia akana ana kaoti ti karabwarabwa n aron karaon ara uaabu ae nang waaki ao ara kawai ae nang manga waakinaki naba ngaia are ti teimatoa e ngae tiaki n ae ti taetae ibukina bwa tao e bubura ma ti taetae ibukina bwa e kakawaki are e a tia noria ngkoa te Tautaeka n te tai aei ao ke e nori naba aba ni kabane Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki ao nang kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikarawa kabwara au bure te Tia Tei Mwemwenikeaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ngaia e mwaneweaki bwa bon te aba n Tarawa naba ao imwain ae I waaki Tibiika ao I a raona te bwana ni kamauri riki nakoim ao te Beretitenti ma kain ana kaebineti ao ngaira Taan Tei ao tao nake a ongora kam na bane ni mauri.

Ao ti a raona te bwana ni katekeraoi nakoim Tibiika n tibwangam ae kakawaki ao e koaua aio ai tibwa ara moan tai kanga ni bon waakina raoi ara auti ao e koaua kanga ti bon namakina kang te kukurei ao tabetai tao tenan ngare inanon am kairiri ae nang tikiraoi.

Ma e koaua I kan anga bwanan naba Tarawaieta iaon te kaoti are oti n te order paper are te karabwarabwa nakon ana Taeka ni Bau n ana motinnano te Beretitenti I taku bwa te koaua ni koaua ae ti bon bane n ataia are bon akea te Tautaeka teuana ae karioa ana motinnano bwa a na aki tobwaia iai kain Kiribati.

I taku bwa anne ma ngke moan waaki ara Tautaeka ae Kiribati ni bon riki bwa te aba ae inaomata a kekeiaki nake a tia ni kaira Kiribati ni karokoa te tai aio ni kawenei aia Motinnano ake ana bon kabwaia iai kain Kiribati ao e koaua e a tia n taekinna te Leader ake ti na bon boutokai ake a rangi ti taku bwa ana rangi ni kabwaia iai ara botannaomata ao tao ti na ko na n raraoma tao ni bwaai ake ana ko na n rota aron anuaia kanga ni create te culture ae boou nakoia ara botannaomata. Bwa ti taku bwa e kakawaki naba bwa are bon ara policies te Tautaeka ngke bon ngaia te main kanga provider of the service ao te resource ae angania te botannaomata e ko na naba n straight bwa anuan tei Kiribati nakon taai aika na roko.

Ngaia are e kakawaki ana motinnano te Tautaeka teuana ma teuana ngaira ake ti a riki bwa Taan Tei ti na ko na naba ni bon criticizes ngkana ti taku bwa n ara koaua aikai ake ana kaira te anua ae tao e boou ae ti

taku bwa e aki nang raoiroi nakoia ara botannaomata ao ana riki bwa te botannaomata tao a manga nang kabatia kanga tao te nimatutu ke tao te dependent iaon ana waaki te Tautaeka ngke ti bon riai n toro ni bwai ngkana ti bon iai tibwangara ngaira te botannaomata ae kakawaki ibukin te rikirake.

Ao ti karabwa te Beretitenti e koaua ae bon bubura karaoan te motinnano ma ti taku bwa ti riai ni karabwarabwa bwa a bon mwaiti aika ti taku bwa ana rangi ni bongana nakoia ara botannaomata ao e koaua kanga e a bon kangaanga ae ti na uneaki iaon te motinnano ma tao bon te bwai raoi ae ti ko na ni uneakinna ngaira man ara itera aio are ai bon te tabe ke te tibwanga te accountability bwa are ngke ko tia n rineaki iroun te botannaomata ao e bon kakawaki are ko taekinna anne ai bon tabem. Ao e koaua ti nang aki ko na ni koro nanoia inanon 4 te ririki ma e nang kakawaki iroun are e taua te kairiri bwa e na bon *make sure* bwa ana bon koro nanona inanon 4 te ririki.

I taku bwa anne ae tabera ae ti na kaunga bwa are kam accountable nakon te bae kam a tia n taekinna nakon te botannaomata. Ma I taku bwa baika e a tia n taekin te Beretitenti ian te tabuki aio ana taubuki ana auti Kiribati ae nang kakawaki anne ae I taku bwa tabena ao e a riki naba bwa tabera ngaia are kam na aki bobotu kain te Tautaeka bwa inanon 4 te ririki anne tabera ma ngkami bwa ti na uneakina are kam a tia n angan te botannaomata ti na uneaki naba bwa ngaia te botannaomata. Ngaia are tao ngkana ti tanrikaki nakon baika e a tia ni karaoi te Tautaeka inanon 4 te ririki n ae nako tiaki ara ngurengure ngaira Taan Tei ma are bon aia namakin ao tao aia ngurengure naba te botannaomata ngkana tao iai baika a bwaka man baika ko a tia ni karioi ao ti ko na n oki rikaki bwa kaungakim ao ana ko na riki n tobwaki ao ni bon karaoaki baika a tia ni kantaningai te botannaomata bwa ana kantaningai inanon te 4 n ririki ike ko a tia n anai nanoia inanon te kaembein.

Ma I taku bwa te tao te bwai ae I ti rangi e teke nanou iai n te motinnano aio ao I bon teimatoa n nangi n uneakinna inanon te 4 n ririki ae nako ane kanga kaungakin te takakaro nakoia ara botannaomata. Ma e koaua iai taekan ane manga katean te Reuben Uatioa stadium ara kantaninga bwa ti na e aoria bwa e boou Te Minita ara kantaninga bwa e na kaea nanon te kantaninga ngkoa are ti teuana katean te bwai ae rangi n kangaanga ngkana ko katea te Infrastructure ae nang buburakaei ao ko a mang iangoai bwa ko na bitia ao ai bon kangaanga. Ngaia are ngkai a bon aki tau ara lands spaces i abara ngaia are tao ai bon te kaewenako nakon Te Minita ae boou ara kantaninga ngkana e katea aio ao e a bon taraia ma te long are te KV-20 are tera ngke e bon katea te stadium

are e bon *meet* ana *standard* tenan rabwata n takakaro itinaniku are ti nang bon ko na ni kataneiaia ara koraki bwa ana ko na n roko n te *standard.* Bwa te stadium kanga bon aekan te MTC I kaokiokia ngke e kateaki te MTC are i Betio ao e anga te quality training bwa ana ko na ni quality ara seamen ara kantaninga bwa te stadium ae na kateaki e na anga naba te quality facility bwa ana ko na ni bon takakaro ara koraki ao ana kinaki.

Ma tao ti ngaia ti a kaungaia kain te Tautaeka ao ti a kaungaia ngaira ake ti a mena n te Tautaeka bwa are aio tabera kanga ni bubutia te Tautaeka bwa e riai ni kakoroa nanoia ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae karineaki n am maroro ao n au tauanimwi te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu I anganiko ngkai te floor.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Tibiika ngkai ko karekea naba au tai ni maroro iaon te Motion ae iaon ana Taeka ni Bau te Beretitenti. I taku bwa e na aki nang abwabwaki au maroro bwa angina a bon tia n taekinaki irouia taan tia taetae mai imwaina ni ikotaki ma raou n Tia Tei temanna mai Abaiang.

I taku bwa e nang kakawaki ae ti na kanakoa ara taeka ni maroro iaon aio te Tibiika bwa are n aron ae ti ataia aio ana Taeka ni Bau te Beretitenti ian bwarana are Kautun te aba are bon okoro ma Kautun te Tautaeka. I taku bwa aio bon kaokoron ara system ma aba nako n Tebetebeke a tao bon angina naba n te aonnaba bwa are ngaira ti a bon boti naba bwara aika 2 iroun te Beretitenti 2 bwaran te Beretitenti bwa iai are Kautun te aba ao iai Kautun te Tautaeka. Ae ti bon ataia bwa ngkana e tiaina te Tua te Beretitenti e aki tiainaia ian bwarana are Kautun te Tautaeka ma e tiainaia ian bwarana are Kautun te aba.

Ma te bae I bon nang kan maroro iai te Tibiika tao N na bon ti tao N na bon anga tabeua kanga bon nanou tao e koaua tao ian bwarau ae bon te Tia Tei temanna ngai mai Abaiang ao ni bon tabeki naba taian maroro ae I taku bwa a bongana nakon maroro nakon Taeka ni Bau aio. Kanga e bon angabuaka iroura te Tibiika ae ti na karabwarabwa tao e koaua tao bon ngaira e ngae tao ti aki tiaki ngaira tao ti kabae te Taeka ni Bau aio ma are bon tokin te tai bon ngaira ae ti na kakoroa nanona ngaira kain te kaebineti ke tao ngaira kain te Tautaeka ma ngaia are I taku bwa bon etina raoi ngke arona bwa tao ae bon taan tia karabwarabwa raoi iaon te Taeka ni Bau bon te botannaomata te botannaomata are I taekinna te botannaomata taian Ekaretia, te botaki n aine , Unimwane Uninaine, te roronrikirake ma are e koaua tao e aki reke aia tai n rinnako n te auti aio n anga aia maroro ma ngke arona bwa a bon roko aio bon ngaia taan tia raa taan tia anga te kakaitau bwa are

bon ngaia tao ko ko na n noria man te 4 n ririki tao te 8 n ririki ae nako a bon ko na n anga aia namakin.

Ma ngke arona bwa tao ngkana ti bon karaoa te National reference tao e na bon oti anne nanoia ma ngaia kanga e bon kuri n angabuaka ae ti na bon anga ma ti te bae ti na taetae iaona teuana bwa I taku bwa e aki nang boraoi ma ana taeka temanna te Tia Tei mai Tabiteuea ngkanne ae karineaki are e taku bwa ai bon ana kabanea n term te Beretitenti ngkai ao kanga e aki nang committed n te bae e aki nang bane nanona ni karaoi nanon taian motinnano. I taku bwa e aki te aeka ni maroro anne bwa are te Beretitenti tiaki ti ngaia ni mwakuri n ti rabwatana ma e makuri ma ana tiim ae kain kaebineti ao kain te Party ao anne ae ti tabe ni boutokaia bwa e na bane ni kakoroaki bwa are bon tiaki ti te Beretitenti ae na account teuana te bwai aio bon te cabinet n te party.

Ngaia are ngaira ake kain te tiim n te tai aio ke tao kain te party bon tabera bwa ti na bane ni kakoroi nanon taian motinnano aika karaoaki n te tai aio bwa ti tangiria bwa ngkana arona bwa e bane ana tai ara Beretitenti n te tai ao e na aki mwina ke tao taekana ae na nako ao e aki tia bwaai ake e a tia n tuanga te botannaomata ngaia anne. Ma e koaua bwa are motinnano ake e taekinna e koaua bwa are aikai ian bwarana are te Head of State ke tao Kautun te aba aio bwarana are kanga e nang kakanato bwa aio are e na bon tabena bwa e na tara Kiribati ao tei Kiribati bwa e na rau ao e na mwengaraoi ao e na kangara n rau ao e na mwengaraoi inanon ana Taeka ni Bau n ana motinnano ae na tia ni karaoi.

Tao ti ongongo taeka are kangai bwa ngkana ko nako Rome e nang rawata aron te roko i Rome *there are millions ways of getting to Rome* aio ana Tautaeka ara Beretitenti aio inanon taian Motinnano aikai aio kawaina are e na kataia n uotarake iai Kiribati ao tei Kiribati nakon te rau, te mweraoi ao te kabwaia. Ngaia are I taku bwa anne ngkanne bon tabera ngaira kain ara tiim bwa ti na bane ni ikarekebai ao ni ibuobuoki bwa ti na kataia n toua te kawai ae ti teuana bwa ti aonga n roko tao n aranna tao Rome ke tao bon te takete are ti iangoia. Ao tao e kakawaki naba Madam Speaker kabwara au bure te Tibiika kabwara au bure kanga e a reke te taeka ae Madam imwin te baere te Tibiika are imwaim arei.

Ma e nang kakawaki naba ti na bon karaoa ngaia are kanga I kangai kanga e bure ae kanga ti na manga karabwaira iroura bwa are manga bon kanga n tabetai tao ti a manga bon Katanga ara bero ma e kakawaki naba ti a karabwa Uean te maiu inanon ana tararua inanon te 4 n ririki ae nako ke tao te 8 n ririki bwa ngkana ti bon tara aron te waaki bwa e ngae ngke a nang mwaiti kurikuri bwaai ake ti a tia ni karaoi ara motinnano ao taian raa riki aika aki nang mwaiti kurikuri ma a bon nang

koro aroia ma tinebuia. Te bae ti bon nang karabwarabwa iai bwa e aki kabuanibwai Kiribati ao anne te bae ti bon riai ni karabwarabwa ao tao e koaua ti karabwa riki uean te mwakuri n aron ana ibuobuoki nakoira mai moana ni karokoa te tai aei ae e a mwaiti bwaai aika ti karaoi ma akea te kabuanibwai ae riki nakon Kiribati ao te botannaomata, e rabwa te Tibiika ao tao I a motika au maroro ikai.

Tibiika: E rabwa te Kauoman Beretitenti ao tei ngkoa bain te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao I anganiko te Floor Hon.Banuera Berina.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa Tibiika I reiti bwana ni katekeraoi nakoim ao I kaota bwanan Kuria ni kamauri nakoim, nakon ara Tautaeka ae karineaki ao raora n Tia Tei kain taan ongora kain Kiribati ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Tia Babaire e nang rawata te titiraki nakoiu bwa e aera ngkai uabong te bong ao ti a manga bane ni motirawa n akea te bae ti karaoia n aron ae aera te Kauabong ao te Katenibong kanga e bon titiraki te aba ao I kubanako naba ngai bwa I a ngae n okioki ma e aera ngkai I a manga titirakinaki te waaki aei. E aoria te Tia Babaire e aki mena tao aio teuana te bwai ae ti na iaiangoa katamaroana bwa ngaira ngkai ewa Taan Tei aika raraoma bwa e a kan aki nako aia titiraki ma e aki mena tao 1 te bong ao te bong are imwina ti a kaitau naba n aron aei e aoria te Tia Babaire.

Ngkai moa N na reiti bwana ni kakaitua bwanan Kuria, bwanan ara itera aio ni kakaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki nakoana are Kautun te aba ni bwanana are e a tia ni kawenea nakoira n te Moanibong ao ti koaua te Tia Babaire baike e taekin nakoira n te Moanibong bon nanona ni kan tobwa. Nanona ni kan waakina te bwai ae tamaroa ibukia ana botannaomata ngaia are ngaira aika taan tobwaki ti riai ni kangai Ko rabwa te Beretitenti nakoam are Kautun te aba ao are ko taekinna nakoira n te Moanibong aio bwanan am Tautaeka are e na karaoia inanon te 4 n ririki ae imwaira ao ti kakaitau iai.

Tia Babaire irarikin te kakaitau anne ao are bon aron te waaki te kakatekeraoi nakon ara Tautaeka ma iai riki raona te Tia Babaire ko tia ni kaitau ao ko tia ni kakatekeraoi ao ko a manga boboa rangan te aomata are ko kaitaua arei bwa iai riki am bubuti ao ngaira Tia Babaire man abara ae Kuria e a maan n tare te bwaa aio ngkai te kangaanga ae taona abara ngaia ae ti a boboa waen are tia tobwaira bwa ko bia nora aio ni moan waakin am waaki. E a maan naba n tare te mwane mwanen te katine te Tia Babaire ngaia ti a bon bubutia te tia tobwaira irarikin bwanara ni kakaitau ao are irarikin bwanara ni kakatekeraoi taiaoka tai mwamwaninga taekara bwa iai ngkai te kangaanga ae rota ara

abamwakoro. Taren te bwaa, taren mwanen te ben ao ngaira aika ti aoraki ai iraua mwanangau te Tia Babaire ngai nakon te onaoraki ao bwatin ake ti tuangaki bwa ti na karekei akea n te onaoraki ngaia are aikai Tia Babaire kanga bon ti raon bwanan ni kan reiti bwana ni kakaitau n te ingabong aei.

E koaua ae iai ara titiraki akana a wene kanoan ao reitan ara kaoriori nakon ara Tautaeka aio bwa nanora ni kan tobwaki ti tangira te tobwa ae ti na tobwaki raoi ma nanon ni koaua tiaki ti te kan tobwa ni kabwanaraoi ibukin mataiakinan te kain tekateka. Ti tangira te Tia Babaire te tobwa ae ngaia I bubuti iai aei te Tia Babaire, taren mwanen te ben e bon maan, taren te bwaa e a nang maan ao ti taku ngaira bwa e nang bwaranako e tuai man bwara.

Ngaia are naki nang kuna ananau te Tia Babaire n au maroro n te tai aio bon kakaitaua te nanon ni kan reitanako te tobwa ao ti nang kakaitaua aron te rinerine ae e a tia nako aei te Tia Babaire. Ti bane ni karabwa te Uea iai bwa bon aio ana babaire ao ti bubutia ara Tautaeka ae karineaki Ko rabwa riki ni bwanam ae moan te tamaroa n te Moanibong. Ti anganiko ara kakatekeraoi bwa ko na karaoa raoi tibwangam ngke ma am Tautaeka ao ti bubutiko tai kakaaki taekara ni kainanora aika nang ni wene ni maan bwa are bon anne ara kainano ngkai ni koaua.

Ti kakaitau teutana Tia Babaire bwa e reke buokan taren ara mwane man mwanen te Kereboki eti anne ngaia are e a korakora ngkai tangiran te kan tobo i taari ibukin karekean te kereboki bwa ai akea mwanen te ben. Ngaia are ti bubuti ngkai te Tia Babaire I katekeraoa Te Minita ae karineaki man te Commerce ko a ongo naba ara bubuti aei ti aki te bwai ae boou te kangaanga aio ma e a bon maan n tare mwanen te ben ao te bwaa. Ngke are Te Minita n te MISE ko bia nanoangaira naba n taren ara bwaa ana bau te Tia Babaire inanon tao ara waaki ngkai ae ti nang waaki inanona iaom ao iaon ara Tautaeka, te Beretitenti ae karineaki ma ara Kauoman, kain ara kaebineti, kain ara Maneaba ni Maungatabu, kain Kiribati ni kabane Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki I nora ngkoa bain naba Te Minita n te MISE ko bon kan taetae naba ngkai Te Minita?

Ngaia I a kanakoa nakoim Te Minita n te MISE Hon. Tekeeua Tarati am floor.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki I a moana au maroro ma taeka ni kamauri n raonai ma kain abau ae Tamana ni katekeraoi nakon te Tibiika n tibwangam ae ko anganaki n te tai ao I a reitia ma te kamauri nakoim ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira ni kabane Taan

Tei aika ti bane ni mena ikai ao ai kain Kiribati aika ongora, bwanan te maiu ao te marurung ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri.

E koaua te Tibiika I nang kakaitau naba n te tai aio bwa N na anga naba bwanan au botannaomata iaon Tamana ni bwarau ae te Tia Tei ngai mai Tamana nakon te Beretitenti ae karineaki ni bwarana naba ae te tia tararua abara ke te Head of State n ana Taeka ni Bau are e a tia n anganira are e boboto iaon ana motinnano ma kain te party ae Tobwan Kiribati are aroria nakon Kiribati bwa ana kataia ni waakinna inanon te 4 n ririki ae imwaira.

Ao e koaua te Tibiika ae ko karineaki te motinnano bon teuana mai buakon kanga ana *tool* tenan party ake ana uotiarake ana mwaketenna nakon te botannaomata ao ngaia naba teuana angan tangirakia ngkana arona bwa e kangkang ao e karewe n te ongora n taningaia kain Kiribati. N te tai ae nako te Tia Babaire ao n tain te buti ni kaongora iaon aba ao ngai temanna ae e mwaiti naba au abamwakoro ae I kawari n raoni ana tiim ao angin ara motinnano ake ti kawenei n are ti a tia ni karaoia bwa te boki ao te bebwa imwain are bokinaki ao ti taekini ao ti kawenei kanoan ara motinnano are ngaia e uotiarake te Beretitenti n te tai aei man te Party ao e koaua kain Kiribati a kakaitau n aron naba ae ti a mang bunra bwanara ni kakaitau n te tai aei noran aron te raka ni maiu are a noria.

Ao teuana te taeka are e aki toki ni memena n au kantaninga te Tia Babaire te abamwakoro teuana ae ti kawaria I aki kan mwanewea te aba anne ma te kawa ae mwaneweia temanna unimwane ao e taku Ko rabwa Tobwan Kiribati inanon am waaki ni kairiri bwa ko a tia ni kanakoa te bwai ae te Class inanon irouia ara botannaomata. Ngkoa iai kain te class are rianna, iai kain te class are push bike ao iai kain te class ake a rerebwerebwe.

Man rokom Tobwan Kiribati ao man am motinnano ao ko a tia ni kanakoa te class anne bwa koraki ake a ririanna a bane ni ko na ni bane n rebwerebwe, ko raki ake a push bike a bane n rebwerebwe. Ngaia are teuana mai buakon kanoan te motinnano are e aoria te Beretitenti n te tai aei e nangi ni boboto ao ngkana kam noria ao e riaon 50% aron karikirakean kaubwaira are anne naba are tiaki bitaki anne man te term ae nako ao are mai imwaina. Aron kanga kabwaroan riki te kabwaia kain tei Kiribati bwa e na namakinna bwa e na kerake riki maiuna nakon are iaona ao e koaua n aron ae tiaki toki n tataekinna akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara ko na ao iai tokin ara kaubwaira ae anganira te Uea bwa kaubwain Kiribati wanawanara ngaira taan kairiri n te tai teuana ma teuana ao anne ae ti na kabanea korakorara iai ni manga buoka ara Beretitenti nakon te motinnano ke ana Taeka ni Bau are e a tia n aroria nakon

Kiribati bwa ti na uarokoira nakon te tai anne.

Ao e koaua ti na buti inanon te 4 n ririki n te tai aei tao ara kantaninga ao ara bubuti nakon Uean te maiu bwa e na anganira 4 te ririki ae na productive e na kakanoa bwa e na aki katotonga te term ae nako. ma tao ngkana ti uringa ngaira Taan Tei ao kain Kiribati bwa e anaki ara tai ae 2 e kaan 2 te ririki ke 2 tabun man te aoraki ae te Covid19 ngaia are angin ara motinnano a bane ni bae ao a track down a mumun rikaki bwa ara taan rabakau ake ti kantaninga bwa ana roko mai itinaniku. Ara taan rabakau ake ana nako tinaniku nako ni karaoi tao kataneiai ke tenan bowi ibukin tenan buoka ke tenan raa a bane ni mwemwere man rotaki n te aonnaba n te bwai ae te covid19 are e rokana te aonnaba n akea te mwamwananga ao anne bukina are tao kain Kiribati ana ataia bwa n te term ae nako ao e aki nang roko ni korakorana ara mwakuri bwa e tinetinera te bwai ae te covid19.

N te tai aei ao ara bubuti ao ara kantaninga nakon te babaire ae ti na anganaki te 4 n ririki ae imwaira bwa ti na keiaki ao e koaua n aron ae tibwa nako n te moan tetere n te ingabong aei ao a nako naba kangaanga n aron ake a taekinaki. I aki kan kabwarabwarai te Tibiika taekan te PUB ma taekan te kawai ake a mena ian au tararua n te tai aei bwa tao ti a kawenea inanon taina ngkai e nang uarereke ara tai aio ae ti anganaki ma ti na ti anga bwanara ni kakaitau n te tai aei nakon te Beretitenti ao nakoia kain Kiribati bwa ana aki raraoma bwa ana Tautaeka te Beretitenti are manga reitinako n te tai aei.

E na kabanea ana ko na ni karaoa nakon tibwangana ni kataia ni kakoroi nanon ara motinnano aikai. Ngkana arona bwa aki koro nanoia ao n aron are I taekinna akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara ko na ae ti anganaki bwa ti na kabanea korakorara nako iai. Ao I boraoi ma te kantaninga are kangai ara taan mwakuri bon ngaia taan kakoroa nanon ara motinnano aikai ngaira ti na taekin ao ngaia taan karaoa te mwakuri ao e koaua bwa iai tabera ngkanne ni kairiri bwa ngaiia aika na karaoa te mwakuri.

Ni butimwaeau n au Ministry tabeua te weekend nako tao bon te weekend are nako ke are mai imwaina ao anne te message ae I angania ti riai ni karaoa tibwangara ibukia Kiribati. Ngkana a mwaiti kain Kiribati aika tataninga kan mwakuri ao ngkana ti kabwaka ao tao ti riai ni kerikaki bwa iai aika na manga onei mwira. Ma aikai bwanau ni kaungaunga nakoia ara Taan Mwakuri bwa ti na keiaki ni kakoroa nanon aio ibukia kain Kiribati. Man taeka aikai te Tia Babaire Ko rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon boo e a itera raoi 12 I a kamotirawa te auti ni karokoa manga te aoa 2 n te bwakantaai aio

are ti na manga waakina nako te maroro iaon Taeka ni Bau ao I a kamotirawa te auti ikai.

KATAWANOU

Tibiika: Kam rabwa Taan Tei ao au kantaninga bwa kam a bon tia n rauaki imwin ami Katawanou ao ngkai ti nang manga waaki nakon ni waakina te maroro n reitanako are ngke ingabong. Ao I a katuka te floor nakoimi Taan Tei are kam kan taetae.

Ngaia te Beretitenti iai am kan maroro

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ko bon katoka n rule out au maroro ke au kaoti. Kanga ti ongo bwa e a *live* ngkai I aki koaua raoi ma kanga ti ongo bwa e a *live* te *recording* ma ti ibukin are kaeakin nanon ara *rule 31* ngkana I ti kan kaira am mena iai bwa kanga ngai kanga ti bon tuai raoi ni koaua ma kanga anne ae ti a kaongoaki ae e a bon *live* ara Auti n Tei. Ma ti ibukin are iai kaetieti tabeua aika ti na iri naba nanoia ian ara Tua n kaetieti ma e nakoim te Tibiika ngkana ti ti karekea te ota man am taibora e rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure te Beretitenti tera iai kanga I aki rang ota raoi.

H.E Taneti Maamau: Te Tua ni kaetieti ma I tara are te *Privilege, Immunities and Powers of the Maneaba ni Maungatabu* ane kanga te mwakoro 31 ane ian te Broadcasting of proceedings 31(1A) kanga bon (A) riki. Ma I ti kan karekea raoi te ota bwa te koaua bwa e a bon rawerawe ngkai e a bon nako te rawerawe bwa e aonga ae ti karekea otara iai ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti eang ma I taku bwa ngkoa bwa ngkana kam uringnga Taan Tei ao ni bon te Moanibong ngkoa kanga imwain are ko kanakoa am *Policy Statement* te Beretitenti ao I bon taekinna are I kangai ngkai e nang *live* te Auti n Tei kanga I bon taekinna ngkoa n te Moanibong are I kangai ngkai e nang oti ngkai tamneimi n te TV n te *live* n te Facebook n ana mena te Maneaba ni Maungatabu. Eang kanga I tia n taekinna ngkoa n te tai arei kanga ngkana ko uringnga te Beretitenti ngaia kanga anne ngkai ae ti a tiku iai ni karokoa ngkai bwa e a *live* kanoan ara Auti n Tei aio.

H.E Taneti Maamau: Kanga bon iai titiraki ngaia ti a manga bon kataia n uotiarake nakon am taibora ma e rabwa bwa are ai anne te ota ngkai ae ti a mena iai ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao e uara ti a waakina kanoan are n reitanako are ngke ingabong Taan Tei aika karineaki ngkana iai riki aika kan maroro.

N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire Ko rabwa ngkai e reke au tai naba n reita te maroro iaon ana Statement te Beretitenti n te *rules* Tia Babaire ao e taeakina bwa ti karabwarabwa e nang bati te karabwarabwa te Tia Babaire ma ngke ingabong ni uaa ngkai ma te rules naba te Tia Babaire e taekinna bwa ko ko na n taetae iaon bwaai aika ko *concern* anne ao aio anne ae I kan *focus* iaona Tia Babaire bwaai ake tao a reita aron are tao tiaki are tao a kantaninga tao taan ongora te Tautaeka ma aio bwaai aika ti tabetabe Tia Babaire.

Waaki Tia Babaire ni karikirake iroun Tautaeka a kantaningaki bwa ana bita aron maiura nakon ae raoiroi riki e na kaokoro ana reke te aomata ngkana ko titirakinna ngkai bwa iai bitakin arom ke akea a taku aomata bwa iai tabem. A taku aomata bwa ngkam a nanououa ao ngai naba temanna Tia Babaire ae I teimatoa n nanououa Tia Babaire bwa oin bwaai aika a waakinaki ngkai ngkam I nanououa.

I a tia ni mena i Nonouti n te maan ae iraua te namwakaina imwain te rinerine ao I bon taratara ao I titirakinai e bitaki aroia te koraki aikai ke aki? Tia Babaire kain Nonouti a tia n anga aia kaeka n tain te rinerine ae nako ao N na tei n taekinna ao n uota te aeka n namakin anne Tia Babaire akea onimakinan irouia kain Nonouti. I aki karaka te Tia Babaire anne ae a kaotia te Tia Babaire.

Tia Babaire otara n te motinnano bwa e na kakoroaki bukina e a bati te rairairi ngkai ae kangai tabeua ana koro ao tabeua ana aki ao ngkana ngaia anne bwa ngaia ana aki koro tabeua ao bukin tera ko kawenei Tia Babaire. E a bon okoro naba te aomata ana reke Tia Babaire bwa e ngae ke te Tautaeka ao te Beretitenti ataia bwa e aki ko na n koro ao a bon taekinna naba ae na aki koro nanona bon anne aia karaki te koraki aikai bwa ataia ao a biririmoa n tuangira ana kai koro bukina ae na mwaiti tao iraua ane e na koro ao iraua naba ae na aki koro ao anne ae a tuangira.

I kan kaoka au titiraki bwa ngaia ko ataia bwa e na aki koro aikai ao e aera ko taekinna nakoia aomata bwa ko na karaoia. Tia Babaire I kan taetae iaon ae kotokoteia te Tautaeka n ana Statement 2 ae N na taetae iaona te Wealth ao te Health.

Tia Babaire ti ataia bwa kingin bwaai aikai te mwane, te mwane, te mwane Tia Babaire e aki tau ana ko na te Tautaeka ni waakinako ma tera ti noria n ana Statement Tia Babaire e na kaoka naba Tianuare te mwane mai Karawa te bundling ao tera riki ae ti ataia Tia Babaire bwa aikoa ko na ni koro bukia inanon te 4 n ririki ae na roko aio. Bukin tera ngkana ti taekinna anne bwa anne ae noran ae e a tia ni waakinaki aki koroi nanoia e ngae ngke a taekinaki.

N te tai ae nako Tia Babaire ao ti tuangaki e na bati ara mwane man tenan kambwana ae na nako ni bukinibwai iai e a mwaninga ao e karenakoa anne e ataia e aki koaua are e taekinna n te tai arei ni uaa te bong aio. Tia Babaire e aki ko na ni bitaki arora ngkana akea ara mwane. E aki ko na ni bitaki arora aikoa ko na ni koro bukin ara motinnano ngkana akea te mwane Tia Babaire.

N taai aika nako Tia Babaire ao e titiraki ao ti kauringa te Tautaeka arei ao arei ao tera boona ti barongaia, ti barongaia ai iraua te ririki ao e barongaki naba ma ti ata nanon te taeka ae te baronga e aki tau te mwane te Tia Babaire. Ana waaki te Tautaeka aio ae taekinna ngkai ibukin te mwane akea nanona Tia Babaire akea nanona e aki raka ao e noraki naba n te kataumwane ae imatara ngkai ibukin te ririki ae na roko ko a nora tamnei te bae e na riki Tia Babaire ao te bae e a riki te Tia Babaire ti nang depended iai aomata butin ara waaki ae te Recurrent expenditure ti nang katirio te koraki arei ngkana a katoka aia waaki ningabong ao ti a mangaongao naba ao aio ngkai ae ti bae inanona Tia Babaire.

Tia Babaire te kauoua ni bwai imwain ae boou au tai te Health, te Health Tia Babaire tera te kangaanga n te Health te Tia Babaire ngkai angin ara aomata a mate man te NCD te Tia Babaire angina akea tiringakin te NCD ikai te Tia Babaire bwa I taku bwa e na focus iai te Tautaeka. Angia ara ataei aika uarereke a waekoa ni mate. *We are the worse in the South Pacific* Tia Babaire we are the worse Tia Babaire ao anne ae ti na butia te Tautaeka bwa e na *focus* iaona ma akea ara onimaki man te motinnano aei Tia Babaire ma te mwakuri ni bon teina naba ae ana waakinna n taai aika na roko bon aekana naba bon *the same song* Tia Babaire ao ti a noria eang ao ti a noria ma are imwaira.

Ma ngai bukin tera Tia Babaire ngkai a tangiroa aomata ngkai e tuai ni bwaka boon te ben, e tuai ni bwaka aia mwane kara ao boon auti ni mwakuri a tuai man tia Tia Babaire akea te mwane *that's a issues.* A ngae n taku tabeman bwa tiaki te *issues* te *issues* e aki tau te mwane.

Tibiika: Tia Tei I taku bwa e a tia ni boo am tai

Ngaia iai riki ae kan maroro, Te Minita n te Education Hon. Ruateki Tekaiara I anganiko te floor.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Tibiika ao I a kukurei ni moana au maroro n reitaki ma abau ae Marakei n reitaki ma tariu te Tia Tei n anga bwanara ni kamauri nakon te auti aio ao ni katekeraoi nakoim te Tibiika ngkai ko a tekateka ao ni kaira ara auti n te tai aio. I a kamaura te Beretitenti, Te Kauoman ao raou ni Minita n reitaki ma Taan Tei ni kabane ao taan ongora n Aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

N te tai aio te Tibiika aio te tai ni karabwarabwa ao ni kaitau ian bwarara ae Taan Tei ngaira ibukin ara abamwakoro. Ti anga bwanara mai Marakei ni kaitaua te Taeka ni Bau are ana bon mwaneaki iai inanon te 4 n ririki ae na roko.

Tia Babaire I kan reita karaki are e taekinna tariu Te Minita n te MISE ao kanga bon tarin te karaki anne bwa I roko n te abamwakoro teuana ao e taku te karaki ngkekei ngkoa ngkekei ngkoa ao ataman ara auti te nouo te nana n nouo ao te nana ni bun te nana ni katura. Kan noria ngkai e a ibetaotao te ox-palm tinin te ox-palm, te curry chicken tera riki. Bwa bukin tera iai te raka ni maiu tao iai ti kakaitau n taian kakaewenako tabeua ake a taekinaki bwa taan mwakuri ao barongan te motinnano e nako ni kaekaeia ke n nanako n abamwakoro aika bubura.

Tia Babaire ngaira kain te moan Tautaeka n te 8 n ririki ae nako ao baronga ni karikirake ma kanako ni karikirake aikai e bon rinanon te kaebineti ma te party ao iai aia aomata abamwakoro ake a mena n ara backbenches ata aikai bwa bukin tera ngkana e nako moa n arei ao bukin tera ngkai e nako n arei. Iai rongorongona ae bwanin irouia ma e aki karaoaki te baka ni kawai are ana anganaki moa abamwakoro aika bubura ibukin aia karebaoki aika bubura tiaki.

Te karao kawai a kaeaki moa abamwakoro ake iai aia kauarinan n reirei ao akanne abamwakoro akanne, te solar e karaoaki inanon naba te Cabinet bwa te Policy iaon te distribution policy iai bukin akanne e aki karaoaki n aki akaka. Kanoan motinnano ake 149 ae manga boou ngkai tao e na bane ke e na aki e na koro ke e na aki anne bon arona anne bon arona. Kanga kaiko nakan naba te wewete nakon te nakoa ao e taku te taeka te rongorongo ae raoiroi a bati aika weteaki a mwaiti aika weteaki ma a karako aika rineaki. A bati aika kan rineaki ma a karako akana ana karaoaki ao anne nanon te kantaninga aio ae ngaia ti kangai ti na aki ko na ngke ti a wetei aikai man kawenei aikai bwa ti na wetei man rinei bwaai aikai ma ana bon karako naba aika na karaoaki ni kaea nanon raoi te botannaomata bwa e nga are bon ringa raoi wakauean te botannaomata are e ringa raoi kainanon te botannaomata akanne moa aika rangi ni kakawaki.

Ngaia are ti na aki raraoma kain Kiribati bwa motinnano aika wene aikai bon reitan ae nako katamaroan te tai ae nako ao kam rabwa kain Kiribati n ami rinerine bwa kam a manga kaoka te Tautaeka aio bwa iai bukina ao e koaua ngkana iai bukina bwa e aera kai e aki tia arei ao e aki tia arei ma e aera te Uea ko kaoka te Tautaeka aio *why God* ko kaoka te Tautaeka aio. Ao *why* naba *God* bwa e aki tia arei ao e aki tia arei ao e aki tia arei ko rabwa *God* ko rabwa ko kaoka te Tautaeka ao ko rabwa naba

ngkai e aki tia arei e aki tia ikekei e aki tia ikekei e aki tia ikekei bwaai n kabane a bane ni buki ian God.

Ngaia are ti karabwai ni kabane aikai ti a bane ni bukin taeka ngaira ma bon teuare e babairei aikai tamara are ikarawa, man taeka aikai ko bati n rabwa te Tibiika ao I nangi ni kukurei n ana Taeka ni Bau te Beretitenti ibukin abara ae Kiribati Ko rabwa.

Tibiika: Ao Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki n am maroro ngkanne I a nakon te tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e a nakoim te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa te Tia Babaire ngkai ko ko na n anganai au tai bwa N na ko na naba n taetae iaon te Taeka ni Bau ae e a tia ni mwaneweia te Beretitenti n te Moanibong ae nako, tao imwain ae N na waakina au maroro ao ai bon bwanau ma raou ni Tarawaieta mai Buariki nako Buota n taeka ni katekeraoi nakon te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko taua nakoam. Au taeka ni katekeraoi nakon te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao bon Minita ao ai bon au taeka ni kamauri nakoim kain te Auti ni Maungatabu n te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

E koaua te Tia Babaire tao N na reita bwanan tariu are e a tia n taetae ibukin Tarawaieta are temanna n anga te kakaitau ao te karabwarabwa nakon ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki ao tao bon 3 ae I ko na ni mwanewei aika bon ko na ni kaineti ma Tarawaieta. I kakoaua bwa a mwaiti baika e a tia ni mwanewei te Beretitenti are ana motinnano ke ana motinnano te Tautaeka ae na ko na ni kakoroi inanon te 4 n ririki aio ma I karabwarabwa ao I kakaitau ngkai e ko na ni mwanewea 3 aikai ngkana arona bwa e nako na n riki bwa ana priority te Tautaeka n aron ae taekinaki. Bon iai aika na koro nanoia ao aikana ana aki ma tera ngke e ko na nora riaina bwa aio ana bon ko na ni mabiao iai raou ni Tarawaieta ao teuana ae ngkana eti ongo n te Moanibong ae nako te umwanrau, te umwanrau bon te bwai ae nangi ni boou ao e nangi ni kimarimari iai Tarawaieta bwa are aio bon kaubwain tei Tarawaieta te bae te rau ao au kantaninga bwa karaoakin aio man moantai e na bon ko na n angan tei Tarawaieta te mabiao te maiuraoi ae akea n ai arona bwa aio bon teuana mai buakon kaubwain Tarawaieta te bae te rau.

Ao te kauoua tao N na bon kawenea bwa te bubuti ao te kaoriori tenan rao ao ti kakoaua Tarawaieta are akea ana marae ni wanikiba are e na ko na ni ikarekebai iai ana koraki ke tao kain Tarawaieta ae na ko na ni kiba nakomai ma bon ti iai ana waauoua ao ana speedboat ao te rawa kanga bon teuana te kaubwai ae na ko na ni karaoaki nakon

Tarawaieta bwa onean mwin te marae ni wanikiba. Aio bon ti arora n reitaki ma Tarawa Teinainano ngkana arona bwa a koro raoi nanon tenan rawa aikai ngkana e ko na ni karaoaki ni kawan nako Tarawaieta noran riaina ao kainanoakina ao e nangi ni ko na n uota te maiuraoi.

Uotakin kaako nako Tarawaieta e na rangi ni baiti ngkana arona bwa a karaoaki raoi tenan rawa aikai ao ti nang karabwarabwa ao ti kakaitau ngkana arona bwa e na riki bwa teuana ana priority te Tautaeka. Ao tao bon te kabanea are tao aio e a bon manrea karaoakin te kawai ao e koaua ae a tataekinna tao temanna te Tia Tei ae karineaki ae mai Makin ae riai ni moamoanaki moa mai Makin. Ma au koaua ao au kantaninga e riai moa ni karaoaki Tarawaieta bwa Tarawaieta ao Tarawa Teinainano bon aaba aika ti teuana ae bon ti Tarawa ao ngkana kam kakoaua ao Tarawaieta bon ti ngaia teuana te abamwakoro ae nang mwaiti iai tenan auti ni iruwa ao raoiroin kawain Tarawaieta e na ko na ni uota riki te rikirake nakon Tarawa ae bwanin.

Tao man taeka aikai tabeua te Tia Babaire ae ko karineaki ao ko bobotonimwane ao I ang ariki te karabwarabwa ao te kakaitau nakon te Beretitenti n ana Taeka ni Bau ae e na ko na n ringa iai maiun tei Tarawaieta nakon te 4 n ririki ae imwaira, Te Mauri Te Raoi Te Tabomoa iaora ni kabane ao kam bati n rabwa areieta.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinaieta n am maroro I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana are e ruberube am taura anne Hon. Koraubati Remuera ko a taiaoka ni kanakoa am maroro.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa Honorable Speaker tao imwain ae N na waaki ao N na bon reiti bwana moa ni kamauri ake a tia n aroraki n ana Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati are mwemwe ngke ingabong ao ni manga reitaki n te bwakantaai ae tamaroa aei.

Ao I a moanna mai iroun Honorable Speaker te bwana ni kamauri are I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Maiana, kain te bau ni Maiana ao bon kain Maiana ni kabane mai Tebikerai nako Bubutei ni kamauriko Honorable Speaker, te Beretitenti ae karineaki, Minita, Leader n te Kaitara ao kain Party ake tabeua ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei n aki mwaninga taekaia kain aon am taibora te Tibiika ae karineaki, ni bwanan te marurung ao n arana ae tabu ao kam na bane moa ni mauri.

Ao e koaua Honorable Speaker ti na bon kakimototoa tein te maroro bwa are kanga e bon ti boboto iaon te kakaitau ao te karabwarabwa n ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki are e a tia n aroria bwa e na ongo Kiribati. Ao I taku bwa n te tai aio Honorable Speaker I a bon

tabeka bwanaia kain abau ae Maiana ao are I a reitai naba ma raou n Tia Tei ni karabwarabwa ni karabwarabwa ibukin ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki bwa I taku bwa inanon tain te kaembein n taai aika nako e bon roko te Beretitenti ao ana tiim ao are ti bon raonna naba ni kaira te mwananga ni kawaran ara abamwakoro ae Maiana.

4 bouan te motinnano are e a tia ni kabwaranakoaki ao I taku bwa ngaira iroura kain Maiana ngke ti noria bwa 4 inanon te buti n taai aika nako ao ti a kabotaua naba ma 4 naba Maneabara iaon ara abamwakoro ae Maiana kanga e bon rateke raoi nanon kanga boutokakin aron ana waaki ara Beretitenti ibukin kakoroan nanon ana kainibaire are e a manga kawenea ibukin te 4 n ririki ae imwaira aio.

Honorable Speaker iterana aika mwaiti inanon kanoan te motinnano ao I kataia n anai tabeua bwaai aike ti a tia kanga ni mabiao ngaira kain Maiana iai ao ara botannaomata iaon Maiana ao teuana Honorable Speaker N na bon katurua bwa te karabwarabwa bwa I taku bwa aio te waaki ni kairiri ae akea angataina ao akea anga maingina e a bon tarai naba itera ni kabanea. E tobwaia te botannaomata ngaia inanon taai aika nako Honorable Speaker ao e roko ara booti e roko ara booti ao aio raoi te oi ni kainano are a bon namakinna naba kain ara abamwakoro ae Maiana ao I taku bwa aio te itera are e a manga reitinako ngke e a manga kaukaki te waaki n anai kereboki Honorable speaker ao bon ngaira ni kabane ao I taku bwa aio te itera teuana are kanga a bon a bon rawei te mabiao naba kain ara abamwakoro, ao a namakina kanga te tobwaki naba inanon te waaki ana waaki te Tautaeka aio are e moa man te term ae nako ni karokoa ma te tai aio.

Tiaki ti ngaia Honorable speaker ma ti na bon kairi naba taeka ni bubuti ao n kaoriori bwa e koaua are iai itera ake tao a tuai ni koro nanona inanon ana tai ni waaki ana term ara Tautaeka aio. Aio ana kabanea n term ao ti na manga bon kauataoa riki kanga ni kairia ma te bwana ni bubuti. Teuana Honorable speaker bon ara rawa n roro i Maiana I taku bwa ngkana ko bon ataia n ara abamwakoro ae Maiana ngkana ko na roko iai ao bon te kangaanga aron kanga te rororake iai bwa are ai bon te atibu naba ni kangai ao I taku bwa a bon ataia aio kain te botaki ni kaibuke ao kambwana ake a roroko i Maiana ao irou n au taratara ao e na bon bae n rinnako naba iai te Tautaeka bwa are au abamwakoro ae Maiana e nang kaan naba ma Tarawa. Ao ibukin kaungakin te waaki ni kaneweaba ni iterana aika mwaiti ao kanga e na kangaraoaki naba itera aikai bwa e aoria n ae kanga e waaki naba ao ni irekereke naba ma te waaki ni karikirake iaon Maiana are ibukin te itera aio Honorable Speaker.

Tiaki ti ngaia Honorable Speaker ao bon ngaira ni kabane inanon ara tai naba ni buti ao ni bon buti ara party aio iaon Tarawa Teinainano ao bon Kiribati ae bwanin ao iai teuana kanoan ana motinnano ara Tautaeka ae nang kakawaki ao I taku bwa e rawata naba aika moarara riki ara itera n Ekaretia aika kakaokoro are iaon kanga aia mwane te Penson ibukia ara Kateketi ke tao ara Minita aika na bane aia tai ibukin tauan nakoaia. Aikai itera Honorable Tibiika aika kakawaki bwa ti na kanga ti na boutoka te Tautaeka bwa e na kakoroi nanona ae ti bon kakoaua bwa iai ae priority tera iroun te Tautaeka ma tera e na bon rinea are e na nga ae na kanakoa moa ao e nga e na kamena ma ti koaua bwa are bon iai kawain bwaai ni kabane.

I taku bwa ti bon kakoaua are e na bon kibaria teuana imwin teuana ke teutana imwin teutana. I taku bwa ngkana ti boutoka te kantaninga are kangai ngkana e a manga nang ienikuriaki ke tao e a manga kiba e a manga nang kibakiba te Tautaeka ni kibari itera ni kabane ao e na aki ngkanne nang raoiroi aron te waaki ao tao ti na manga uotira nakon kanga te kabuanibwai. Ao I taku bwa aio te itera teuana ae ti na boutokaia n ara itera ngaira Taan Tei ao ai bo ngaira ni kabane ao ai bon ngaira kain Maiana aike ti teimatoa ni boutoka aron te waaki inanon te tai aio. Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa iaora ngaira ni kabane ni ikotaki ma ara kakawaki Te Teniman temanna are Te Atua Te Tama Te Atua Te Nati ao Te Atua Te Tamnei ae raoiroi ao e rarabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana n am maroro ao ngkanne n te tai aio ngkanne I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Teraina Hon. Bautaake Beia bwa ko a kanakoa am maroro te Tia Tei.

Hon. Bautaake Beia: Ko rarabwa te Tibiika ao e kakawaki te tai aio bwa N na kanakoa naba bwanan Teraina kain te Aono ni Mainiku ao n te tai aio I a bon moana au maroro n reita te bwana ni kamauri nakon ara Beretitenti ara Kauoman, Minita, Taan Tei ao ni bwanan Teraina kam na bane ni Mauri.

E kakawaki te tai aio bwa ti na anga naba bwanara bwanan Teraina ian te kakaitau man Taeka ni Bau te Beretitenti n ana Statement are e a tia n taekinna nakon te Auti ao n te tai aio e kakawaki bwa ti na anga ana taeka Teraina ni karabwarabwa ibukin te Motinnano are e a tia ni kawenea nakoira ibukin te 4 n ririki aio. Ti ataia bwa kanoan te motinnano are ti a tia noria ti nora naba bwa e nang kakawaki ibukin ara abamwakoro ae ngaira kain Teraina ibukin ana motinnano ibukin kanakoraoan te katine ao aio I taku bwa ara abamwakoro ae Teraina teuana te abamwakoro ae mangororo aona ao e nang kakau ben.

Ao I taku bwa ni katoa ririki ao e ko na Teraina ngkana e roko mwanena e ko na ni kabanea 2 million ao e nang rorotaki n te kangaanga bwa te taretare te mwane ao n te tai aio ti a nang karabwa te motinnano are ibukin karakaan mwanen te ben ngkana arona bwa e riai man te Tautaeka. Bwa I taku bwa aio e na bon buoka ara abamwakoro ae Teraina ibukin kabwaiaia.

Ti ataia bwa n ae nako ti kabwaia bwa te $4 ma angina kain ara abamwakoro e aki raoi ko na n reke irouia te $4 bwa a bobwai mai irouia bitineti ian te kantaninga are e taretare mwanen te ben ngaia are kain ara abamwakoro a kabongana te ben ao a bobwai n tenan titoa bukin ian te kangaanga are e aki roroko raoi ninena mwanen te ben.

Ngaia are ti a bon reitaia ma bwana ni bubuti nakon ara Tautaeka ngkai e a nora riain aio e a buoka aron ana kangaanga Teraina n aron kawakinan raoi te ben aron baon te ben ao aron moantain rokon mwanen te ben. Aio bon te kangaanga ao I taku bwa e nang kakawaki are e mwaiti te mwane ae ti a tia ni kabanea man ara abamwakoro ae Teraina ni kakatoa ririki bwa e kaania $2 te million ao e kakawaki naba ae ti na kawakina naba kaubwain te Tautaeka are te ben ti na bon kawakinna raoi.

Aikai au maroro te Tibiika ao N na aki nang taua te tai e kakawaki ae ti kanakoa bwa ai te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakon te motinnano are e uringaki iai bwa uringaki te ben. Ao ai bon bwanau riki ni karabwarabwa nakoia kain au abamwakoro ae Teraina n aia boutoka n aron aia rinerine ae a tia n rineai e koaua bwa are I boou nakon te Auti n Tei I boou nakon te waaki ma N na keiakina uotara ao e kakawaki bwa ti a roko inanon. Kam rabwa riki kain Teraina n ami boutoka ao ami tataro n aron kangaanga aika tia nako au bwai ma ngkami Taan Tei Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ao I a toki ikai e rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am maroro ao ngkanne ti a manga nako ngkanne nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome ko a taiaoka n anga am maroro, am floor.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Tibiika ko ko na ni manga anganai au tai bwa N na kanakoa au maroro inanon te bwakantaai aei ao imwain ae N na waaki teuae Tibiika Honorable Tibiika ao I a bon reitai ma raou n Tia Tei are bon te Beretitenti H.E Taneti Maamau ao ai bon kain abara ae Onotoa. Ma te bwana moa ni karabwarabwa teuae Tibiika nakon Uean te maiu ngkai ti ko na ni manga bane n riki bwa kain te ngaina aio iroum ao n riki bwa kaina ngaira.

Bwanaia naba Tibiika are I a uotia bwa kai bon te bwana ni kamauri ae mwaitoro nakoim ao ni inga nakoim ngke te Tibiika ae ko boou naba

nakon te nakoa n Tibiika n te tai aei ao ni katekeraoiko nakon nakoam ao n aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

E koaua ae e na rawata mwangan teutana au maroro teuae Tibiika bwa I a bon reitai ma kain abau ae Onotoa bon te moan bwai bon te kaitau nakon tei Kiribati noran mwin kanga te rinerine ae nako ni ko na ni manga angan riki ana tai raou n Tia Tei ae karineaki mai Onotoa ni ko na ni manga reitanako te waaki.

Te kauoua ngkanne bon te taeka ni katekeraoi nakoimi te Beretitenti ae ko karineaki ma te Kauoman, Minita ao ai bon ngaira ni kabane ae ti a riki bwa kain kanoan te tai aei ibukin kanga te beku ibukia te botannaomata ao irarikin anne teuae Tibiika ao kanga bon te bwana ngkanne ni katekeraoi naba nakoim ae onoti ibukin nakoam are kanga ko a rineaki iai bwa te tia tararua ana Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati.

E koaua Tibiika I a bon tabeka bwanaia te nati n Onotoa n anga te kaitau noran nakoraoi ao tangiraoin bwanan ara Beretitenti are karineaki are e a tia ni kanakoa bwa ana Taeka ni Bau. E tangiraoi ao e bwanaraoi ibukina bwa ti nora ao ti bon ringaki iai ngaira ma kain Onotoa ao bon Kiribati ae bwanin n aron noran tao te 8 n ririki ae tia nako ibukin kanoan te motinnano are e a tia ni waaki, kara ao antai riki ake a tia ni katine ben n aron ae ti noria a nangi n anga bwanaia ni kakaitau bwa e a reke are e a ko na n reke ao tau ibukin mauia inanon te bong teuana ma te bong teuana.

Bwanaia naba kain Ekaretia iaon abau ae Onotoa ni kaitau n aron naba are e a tia ni mwaneweaki bwa iai naba kanoan te motinnano kanga ni manga mwannanoaki riki n aron are e taekinna raou n Tia Tei mai Maiana nake kanga a ko na ni bane aia tai tao ni waaki ke tao n riki bwa ngaia taan kairiri naba inanon te Ekaretia e ko na ni manga reke te Penson nakoia. Ao akanne aika I taku bwa e nang teke iai nanon te kantaninga are e a tia ni uaiakinna Tobwan Kiribati ibukin ana toko are e taku bwa e na kina te Atua ma ana tia kairiri inanon ana waaki.

Ngaia I taku bwa akane aika rangi ni kakawaki are I anga iai bwanau ibukin noran tamaroan te kairiri bwa e kinaki te Atua bwa bon te tia kairiri ao a moannanoaki ke a tobwaki ngkai Katekiti, Mitinare ao Pastors inanon te motinnano are e a tia kanga ni kanakoaki inanon te Moanibong ae nako iai iroun ara Beretitenti ae karineaki ao ti noria bwa e a nang tobwaki ana kangaanga te Ekaretia. Kai bon iai naba mwane aika ko na ni katauaki ao n tibwaki nakon te Ekaretia nako aika kakaokoro ao anne aika rangi ni kateke nano ao a rang rotaki iai te botannaomata bwa e a uarereke aia karikirake. E a uarereke aroia ni kakamwakuri bwa e a reke te buoka

ae tau mai iroun ara Tautaeka ae karineaki.

N reitia naba ma n anga naba te kaitau teuae Tibiika Honorable Tibiika noran naba te taian karikirake aika waaki ao aika tia ni koro nanoia iaon abamwakoro naba Kiribati ao riki bon Onotoa ti kakoaua iai bwa ti rangi n rotaki ni maiura ake a ko na n riki n aron are a roko ibukin te ran ae a waaki ngkai iaon kawaia n tia ibukin naba kawaran abara ae Onotoa inanon tao moan te ririki ae boou.

Ngaia are akanne bwanau teuae Tibiika are I a reitai iai ma kain abau ao ai moarara riki bon te katekeraoi naba ngkai e a manga waaki te waaki ngaira ni kabane ngaira aikai ni kabane ao n aran ara Uea are Iesu Kristo ao ti na bane n tekeraoi ao Ko rabwa te Tibiika ao I toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei temanna ae ko karineaki mai Onotoa n am maroro ao ngkanne I a kainakoa nakon Te Minita n te MCIA ko a taiaoka Te Minita ko a kanakoa am maroro.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e aki kakoro nanou ma bwana aika tia ni mwemwekaki bwana ni kamauri ao bwana ni katekeraoi tao ibukin uarereken te tai ao I a kamaurira naba ni kabane kam na bane ni mauri.

Tao e na bon uoua tein au maroro inanon te bwakantaai Honorable Tibiika bwa teuana e na bon kaineti ibukin au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ao teuana ian tibwangau are I a manga kakaitau iai bwa I a manga riki bwa temanna te tia beku ke n tararua te botaki ni mwakuri ae te MCIA.

N na kanakoa moa bwanau ni kaitaua aron are e a tia ni mwemwekia ana delivery speech te Beretitenti ae a tia n tabekia n te Moanibong ao ti a kaeka inanon te bong aio. Ni kaineti ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ao I rangi ni kaitau nakon te kairiri n teimatoan te kairiri inanon te 8 n ririki ae e a tia nako. Noran kainanoia kain Tarawaieta ma korakaia tao ngirangiraia ao aia kakantaninga nakon aia karikirake ae te kotiwei are Buota Bridge ao e rangi n aitau kanoan te babaire n te tai aio bwa e a ko na naba noraki katokan aio bwa e a reke e a tauraoi mwanenakina inanon te tai aei.

Te kauoua Honorable Tibiika bon tao are e tabekia tariu n Tia Tei ao I rangi ni kaitau bwa iai te plan ibukin manga karaoan kawain Tarawa Teinaieta are e a tia ni maroroakinna Te Minita man te MISE ma ngai n te tai aio ao kanakoan bwaai ni mwakuri bwa ana karaoaki tao ibukin moa kabaitian kawain ara tabo arei aika rangi ni buakaka ao tao e na temporary moa ibukin karaoakina n te tai aei. Ao I rangi ni kaitau ngkai e noraki bwa bon anne

teuana te kangaanga ae noria Tarawa Teinaieta ibukin kabonganan bwaai ni mwamwananga ao aki raoiroin te kawai are I a tabekia naba ma te kakaitau ae abwabwaki nakon Te Minita n te MISE n te tai aio norakin ae ko na noria bwa kanoan te tai ae imwaira aio Tibiika.

Tibiika a bon mwaiti baika ti ko na noria ao tiaki ko na ni kakewei ngkana ti tarai rikaki ao tao koaua ti na bon ko na ni manga mwaninga tabeua ma I taku bwa te botannaomata are e tekateka ao ara botannaomata ake a bon mena i Tarawa Teinaieta I taku bwa a tia namakina aron kanga tobwakia ao baike e a tia ni kakamwakuri iai te Tautaeka ara Tautaeka aio inanon ana karikirake ake a tia ni waakini iaon abara ae Tarawa Teinaieta. I kaitauko naba Tibiika bwa ko a tia naba ni buoka aron kainanon ara abamwakoro arei ngke inanon ngkoa am tai bwa Te Minita ngkoe n te MISE n taai aika nako.

Te Tibiika tao N na ti taetae teutana iaon tao n au itera ngkai I MCIA ao e koaua are iai kainanoan te mwane n onobwai n te tai aio ma I kukurei ao I bon nanokawaki n taekinna te Tibiika bwa bon te kangaanga ngke ti a noria ao ngaia e bon nang ti a tibwa ataia bwa ngaia te namwakaina aio kanga bon te pick ibukin te mwakuri. Ngaia are a bon inenei naba karokoan tenan claim inanon baira n te tai aio ma iai te kataumwane ae 1 te million ma ngke e a noraki ao ngaia e a bane ma te bwai naba ae nang kakawaki ao e na ataia Kiribati n te tai aio bwa bon te Tautaeka naba aio ae karakai boon bwaai. Ao I taku bwa anne ae nang kakukurei riki naba nakoia kain Tarawa Teinaieta bwa a butimwaea boon te rau ae man $1 nakon $3.

Ngaia are tao tiaki te kangaanga n te tai aio I tei n te tai aio bwa ti na kakaea mwanena ao e na tauraoi n reke mwanena ma tao bon te kabuanibwai ae I a tia naba ni maroroakinna ma ara koraki bwa a nang ko na ni baronga aron tain te mwakuri irouia ara koraki mai buki bwa a nang aki karokoi n te tai ae uarereke tao n te namwakaina ae tao Ritembwa ma e na ko na n anga te tai bwa ti na ko na ni manga kakaea mwanena tao ibukin mwanenakin tao te maintenance Tibiika. Ngaia are e na aki raraoma te raraoma bwa au kantaninga bwa ti na kibara aio ao ti na tobwaia n te tai aei waekoa ao tao e koaua e uarereke te tai ao e aki toki nanona ni manga kabwarabwarai riki bwaai tabeua ake a kaineti ma ara Ministry aio ma au kantaninga bwa ana manga bon reke taina ao n rarangaki nakon taai ma bong aika imwaira.

Man taeka tabeua aikai ao I kaitaua bwanan te Beretitenti ana Taeka ni Bau ao temanna naba ngai ae I boutoka te Taeka ni Bau anne Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n te MCIA ao ngkanne N na nakon

ngkane nakon te tia taetae are imwina Te Minita man te Employment ao te Human Resource Hon. Auria Kitina I anganiko te floor Te Minita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa naba bwanau n te tai inanon tamaroan te bwakantaai aio ao ti a moana man te bwana ni kamauri bwanaia kain au abamwakoro ae Makin ni Kawana ae Kiebu, bwanaia Unimwane, Unaine, kain Makin ni kabane ni kamauriko te Tibiika ao ni katekeraoiko inanon tibwangam ae boou n reitaki ma ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ae karineaki Te Minita ae karineaki ao ai ara Taan Tei ni kabane aika kam karineaki n taan ongora n te tai aio ni bwanan te maiu ao te marurung kam na bane moa n mauri.

E koaua e na uarereke ae N na taekinna n te Tibiika n te tai aio are bon ti te bwana ni kaitau ao I a tabeka bwanaia kain au abamwakoro ae Makin ni kaitaua ana Policy Statement te Beretitenti are e a tia ni kanakoaki n te Moanibong ae nako ti ataia bwa e bon koro aron te motinnano ake e a tia n takinna imatara te Beretitenti ae karineaki ao ngaira kain Makin ti a bon tabekia bwa te bwana ni kakaitau. Ti ataia bwa man motinnano ake a tia n taekinaki aikai ao ti bon namakina aron te mwengaraoi ao te tobwaki raoi ni kanoan ara motinnano aio I taku bwa bon motinnano aikai bwaai aika boou aki nonoraki n taai aika nako ma ti kaitaua te Tautaeka aio bwa e a tia noria ao ni moanibwaia bwa I taku bwa bon kainanoia te botannaomata ni kabane tao tiaki ti kain au abamwakoro ae Makin ae a ringaki n te motinnano ma I taku bwa bon te motinnano ae tieuataake nakoia kain Kiribati ni kabane.

Ngaira ti a bon tabekia bwa te bwana ni kakaitau n te tai aio nakon ara Beretitenti ae karineaki ao iriana are bwanara ni kakatekeraoi nakon te Beretitenti ara Tibiika ao ngaira ni kabane inanon te tai aio ao ara bau ma ngkami Te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa I a toki ikai te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki ngkanne te tia taetae are imwina ti a nakon te Tia Tei temanna mai Tabuaeran Hon. Matanga Aran I anganiko te floor n te tai aio te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Matanga Aran: Ngaia e rabwa te Tibiika ti a reiti bwana ni kamauri n te bwakantaai aio I a bon tabeka bwanau man au abamwakoro ae Tabuaeran I a reita te bwana ni kamauri are ma ngke ingabong riki nakoim te Tibiika iaon am kain tekateka, ara Beretitenti, Kauoman, ara Minita ao bon ngaira Taan Tei ni kabane aika ti bane n roko ian Maneabara aio kam na bane ni mauri.

Eang te bwai ae N na riai n taekinna bon te bwana naba ni kakaitau

nakon te Tautaeka norakin ae ti bon nora aron mwin ana tobwa n 8 n ririki ae nako kanga ti bon kakoaua bwa iai te rikirake nakoia ara botannaomata. Ngkekei ngkoa ti bobo ma tao itera nako ni bubuti mai irouia tao nan nako ai tarira tao n aia kangaanga aika uarereke. N te tai aio ti kakoaua bwa e a toki ngkai e a bon ko na n reke buokaia n aron te mwane n aki mwakuri ti kakoau naba irouia kaara e a bon nang korakora aron te tararua nakoia ao a bon anga naba bwanaia ni kakaitau bwa aikoa manga tang nakoia nati ake a mwakuri tao ibukin boon aia moko.

Kanga bon ti te bwana ni kakaitau nakon te Tautaeka ibukin ana tobwa n te 8 n ririki ke te term ae 2 are e a tia nako. Ngkanne te bwai are I kan maroroakinna kanga n te kantaninga N na butia te Tautaeka ian te kantaninga are kanga a taku bwa inanon ana motinnano ao iai aika na koro ao iai aika na aki ao ana karaoaki moa nanon are kanga e na ringa te aomata ke e na ringa te botannaomata. Ngaia anne ae I bon kakoaua bwa n au abamwakoro ae Tabuaeran ao e bon nang korakora baika ti kainanoi ana bon ringa te botannaomata n aron teuana ae I kakoaua maiun te aomata ao I kakoaua bwa n abau ae Tabuaeran ao bon a bane n akea aia Clinic n aia kawa ti tenan Neeti ni kawa are ko roko irouia ao ti te bwatin naba.

N na nang kaumaka te Tautaeka bwa tera ngkana e ko na moa ni moanibwaia aio bwa Clinic e aonga n ata maiuna te aomata tao e nakon n nora rietatan rarana e na ko na n tauraoi mitin kanga bwaai aika uarereke moa kanga ti ibukin te ibuobuoki. Kanga I katerea aio ian te kantaninga are kanga angkoa ibuakon ana motinnano ao iai moa aika na moanibwaiaki ao I taku bwa aio ngai ae I bon taraia moa bwa ibukin maiun te aomata.

E nako buakonikai ao e a kuneaki ni mate bwa ngaia a taku bwa e toki burou ma ti bon bane ni kakoaua bwa ngkana e birirake rietatan raram ke tiokam ma ko aki tutuo ao e ko na n reke itera nako akanne. Ngaia N na bon kawenea au bubuti nakon te Tautaeka bwa kanga aikai ae I nori ao tera ngkana a ko na moa ni moanibwaiakaki bwa kanga I bon taraia bwa kanga bon bwaai naba aika uarereke ao are e nang bongana ibukin te botannaomata.

Ngaia kanga aikai tabeua tao bon iai ara kaoti ae ti na ko na n taekini bon inanon tain bongirake aika imwaira ma aikai tabeua ae kanga ti norii bwa bon tenan oi ni kangaanga n aron ae ti ataia naba ara ataei ngkai a ririanna ataein JSS kain kawa ake a tao a raroa nako mai tabona nako tabona akea baoia. Ian te kangaanga n rekereke ma te kawai e tuai man roko naba kanga tao n aron mwin mwanangau nako Abemama n tain mwanangara ni kaembein ao I nang kainano ni mataiakina te kawai are i Abemama ao I ataia bwa e temporary ao I nang kainano ae I buti n

rebwerebwe ao bane tiekekeu ao I taku tera ngkana e ko na ni karaoaki aio nakon au abamwakoro.

Arei e a bon tebonako te tebonako n kangai kanga aikai baika I ko na n taekini ian ana motinnano are e taku bwa iai moa aika na kabaitiaki ao e na rang ringa te botannaomata ngaia are kanga akanne au mena tabeua ae I ko na n taekini ibukin au abamwakoro ae Tabuaeran. Ao tao bon iai riki ma tao ti a manga bon tabeki riki inanon taina ma aikai moa kanga I ko na n rang I bon ataia bwa bon aikai raoi moa aika na bon riai ni moanibwaiaki ian ae bon anne te oi ni kangaanga iaon au abamwakoro.

Kanga bon ti aikanne ao I rang karabwa te Tautaeka ao bon bwanaia naba kain au abamwakoro I a reitai ma ngaiia raou n Tia Tei I a reitai ma ngaia ni karabwarabwa norakin te tobwa ae a tia nako ao manga inanon te 4 n ririki ae imwaira aio. Tao ti ngaia aikai te Tibiika ae I ko na n taekini ti na bane n tekeraoi n te bwakantaai aio ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki n am maroro ao ngkanne te maroro are imwina nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo ko a kanakoa am maroro te Tia Tei ae karineaki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rarabwa te Tibiika ao I a moani bwanau nakoim te Tibiika ae ko rine ao man niko iaon am kain tekateka, ara Beretitenti, ara Kauoman, kain ara kaebineti, Taan Tei, te Leader n te kaitara ao ai bon ngaira ni kabane ao ake a reitira ni bwanan Kiribati n ongora n te tai aio ao ni ikotaki naba ma te *live* are e *live streaming* ngkai. I a tabeka bwanau ni kamauri ni ikotaki ma kain au abamwakoro ae Maiana, Unimwane, Unaine, boua ni kaua, Rorobuaka, aine, ataei ni ikotaki ma raou n Tia Tei ni kamauri ngkami n te bwakantaai aio ni bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

E koaua te Tibiika are bon tain te kakaitau ibukin te Taeka ni Bau are e a tia ni kanakoa ara Beretitenti ae rine n te Moanibong ae nako aio ao I a tabeka bwanan Maiana ni kakaitau nakon te Taeka ni Bau are e a tia ni kanakoaki iroun ara Beretitenti ae rine. Bwanara ngaira kain Maiana ni kakaitau n te 8 n ririki are ti a tia ni kairaki iai ian te Tautaeka aio ao ni katekeraoia inanon te 4 n ririki ae imwaira.

E ko na ni kakoaua te Tia Babaire bwa e tieuataake te kakabwaia nakon Kiribati ao e namakinaki naba iaon Maiana bwa iai rakan te maiuraoi ao te rikirake nakoia ara botannaomata iaon Maiana. Ngaia are ibukin aio ao ti a kakaitau nakon ara Tautaeka ao ti anga naba bwanara ni katekeraoi ibukin te 4 n ririki ae imwaira tao au kakaewenako 1 nakon ara Tautaeka bwa e namakinaki ao e teimatoa namakinaki taretaren te bwaa n te

tai aio naba iai naba taretare te bwaa iaon Maiana.

Ngaia are I a bubuti bwa e a karimoaki n taainako Maiana bwa e aonga n tiraua te ikarii iaon abami ae Tarawa ni kabonakoaki iaon Teaoraereke.

E ingainga nanora ngaira Maiana ni boutoka te Taeka ni Bau are e a tia ni kaweneaki inanon te Maneaba ni Maungatabu bwa ti na taua naba mai ian angaira kain Maiana bwa e aonga n aki raran te waa are ti na tokaria n te 4 n ririki ae imwaira. Te Tia Babaire imwain ae I motika au maroro ao ai bon bwanau riki ni katekeraoi nakoimi ni kabane Taan Tei n tibwangami aika kakaokoro ao I a karabwaia riki kain abau ae Maiana n rineau bwa aia Tia Tei temanna ngai ae boou bwa N na ko na n riki bwa aia tabonibai nakon ana Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati. Man bwanau aikai teuae te Tibiika ao I a kan Kainai ni bukin te baibara are Ibiribi 4:13 bwa e koaua bwa bon akea te bae ti ko na ni karaoia ma ti mai iroun Kristo ae korakorana ae ngaia ti na ko na ni kakoroi nanon babaire ao nanon motinnano aike a tia ni kaweneaki. Ao I taku bwa ngkana ti bane naba ni ikarekebai ngaira Taan Tei ni kakoroa naba nanon ana iango ao ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni kawenea ao I taku bwa e na buti raoi waan te Tautaeka n te tai aio.

Ngaia are man bwanau aikai ao I a katoka iaomi ana bau Maiana tiaki Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ni bwanam.

Ao ngkane I a kanakoa nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon. Choy Freddy ko a kanakoa am maroro te Tia Tei ae karineaki.

Hon. Choy Freddy: E rabwa te Tibiika ao imwain ae N na waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane Honorable nakoim ma kain am taibora, te Beretitenti ae karineaki, Minita, Taan Tei ni kabane, kain Kiribati aika ongora n te rerio ao bon kain au abamwakoro ae Betio ao I a reitai naba ma raou n Tia Tei ni kabane ni kamauri ngkami n tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

E rabwa te Tibiika ao ai bon kauataon riki taeka ni kakaitau ao ni boutoka nakon te Beretitenti n ana motinnano are e a tia ni kawenea n te Moanibong ae nako ai bon bwanaia. I a bon bwanana bwanaia kain au abamwakoro ae Betio ni kakaitau n ana motinnano are e a tia ni kawenea I a bwanana bwanaia Kautun ara Aaro, Unimwane, Unaine, Rorobuaka ao aine, te roronrikirake, ataei ao bon kain Betio ni kabane. I kakaitau I teimatoa n anga te bwana ni kakaitau nakon te Beretitenti ma ana motinnano ae

nang nakoraoi are kanoana are boua ake 4 ti teimatoa ni karabwarabwa nakoina.
A rau kain Betio ao a kukurei bwa e a reke ara Tautaeka ao ti a teimatoa ni boutokaia n aron ana waaki ao reitan riki te maroro are i Betio bon te aba ae uarereke ao akea ana ben ma tao ai bon taeka ni iraorao ma kam a ururingia ni karikirake tabeua are a ko na ni mabiao iai ara botannaomata n ai aron ae tao kam a moanibwaia riki n te kamwananga nako tinaniku bwa tao ai bon anne riki mauia kain Betio. I a butia Te Minita are karineaki bwa e a ururingira naba iai waaki nako ni karikirake bwa are Betio kanga e aki reke irouna te takataka te maiu n te takataka ma e boo n are tabeua riki iai.

Tao man au maroro aio te Tibiika ae karineaki ko bati n rabwa ao a rabwa kain Betio ao rabwa riki kain Kiribati ao ai ara bau Te Mauri, Te Raoi Te Tabomoa n taai nako ma ngkami kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae karineaki n am maroro ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Arorae Hon. Niiti Itaaka bwa ko a kanakoa am maroro.

Hon. Niiti Itaaka: Ko rabwa Tibiika n te tai aio ngkanne ae N na waakina au maroro ao imwain ae N na waakinako ao N na bon anga moa te kamauri mai irouia kain abau. I a uota naba bwanaia kain Arorae nakon te Tibiika ae rine kain ana taibora, kain ana aobiti, te Beretitenti ae rine, Te Kauoman ae rine, Minita ni kabane ao ngaira Taan Tei ni kabane ao bon ni ikotaki ni kabane ni manga reitia ma kain abau ae Arorae ae tatangiraki irou, ni bwanan te maiu ao kam na bane ni mauri.

N te tai aio I kan teirake naba n anga naba te maroro teutana ao te karabwarabwa I aki kan taekina te kakaitau e a nang mwaiti te taeka ae te kakaitau ma ngai ngkanne N na taekina te karabwarabwa ao ai bon anne au term n Arorae ae na ongo kain abau ae Arorae n anga te karabwarabwa nakon te Tautaeka, te Beretitenti n aron ana motinnano aika nang boirara man matoatoa ao man karoko nano bwa I ataia bwa motinnano ake e kanakoi ara Beretitenti e rawata te kabwaia iai. I kakaitau irouia kain abau ae Arorae ngkai a tia n anganai nneu are N na mena iai n te tai aio ao tao a bon ongo kain abau ae Arorae nanoia are tangira bwa N na mena iai ao I kakaitau bwa I ongora mai irouia ao a taekinna ae iai te kabwaia ae reke inanon maiu n abaia ae Arorae.

I taekinna ma te koaua bwa a karabwa te Tautaeka e ngae ngke tao aki mena n te Tautaeka ma imwaina a kaman kan karabwarabwa te Tautaeka ibukin te kabwaia ma are tao akea ae ko na ni uota te karabwarabwa anne nakon te Tautaeka. Ngaia are n te tai aio ngkai I a mena n rabwatan te Tautaeka ao

I a uota bwanaia kain abau ae Arorae nakon te Tautaeka ibukin am mwamwannano ao motiraoi are a namakinna kain abau ae Arorae te kabwaia. Ao a nang ingainga nanoia n taai aika imwaira bwa ataia bwa te kabwaia e nang bwaro kanga ai aron te karau ao I kataia te Tautaeka aio bwa I ataia bwa e na bon butimwaia bwa bon taian kainano aika riai.

Ngaia are te kakatai nakon te motinnano are e a tia n anga ara Beretitenti n te Moanibong ae nako e ngae ngke akea rabwatau ikai bwa I mena itinaniku ma I kakaitau ao I kaitau ibukin taian babaire ana babaire te Tautaeka are e a tia ni kawenea tiaki ti ibukin Arorae ma ibukin Kiribati ae bwanin ao I taku bwa e bon bane noraki anne irouia Taan Tei ake a tei man atimwakoro nako. Ae kakoauaki bwa iai te rikirake ao te maiuraoi e ngae ngke tao iai bwaai aika aki koro nanoia n aron are e a tia n taekinaki irouia raou n tia taeta mai imwaina bon arona bwa eang bwa tiaki n are a nang bon koro naba kanoan teuana te kainibaire ma bon iai aikana ana waekoa ni koro n aron are kainanoaki ao bon iai aikana na tiku.

Ngaia are e uarereke au maroro ma I ti kan kaotia riki nakoia kain abau ae Arorae bwa N na mwakuri korakora ibukia ao ana aki raraoma bwa n te tai teuana ao e a manga riki Arorae bwa riki bwa te kabanea ni kabanea n tamaroa ibuakon aba nako. Kabwara au bure kain aba nako e a riki bwa kanga angkoa te aba are iaa ngkoa te tabo are kam taetaekinna Singapore ke tao iaa Dubai. E na riki Arorae bwa Dubai ao ngke bon taeka ni maningare ma ti na karikia n aron anne te aba aika uarereke te aba ae uarereke ma e na bon riaon riki rarikin abau ae Tamana raou tariu ae Tia Tei mai Tamana e na mena iaona teutana, kabwara au bure kain Tamana I tangiri ngkami e rabwa riki e rabwa riki te Tibiika n aron te ongora ao I nang kukurei n tei ibukia kain abau ae tatangiraki irou e ngae tao aki nang tangirai n te mena ma I kaotia nakoia bwa I tangiria.

Kam bon ongo kain Arorae ke I tangiri ngkami ao e rabwa te Tibiika are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Arorae au kantaninga bwa a bon nang kukurei kain Arorae n am maroro, Ko rabwa te Tia Tei.

Ngkanne te tia maroro are imwina e a nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem am bwai te floor Tia Tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tibiika ngkai ko anganai te floor bwa au bwai n te tai aio.

Tia Babaire ti kaitau ao ti rangi ni karabwarabwa bwa iai te bwai ae otinako mwin te rinerine n te tai aei nako ao ti kaitau bwa tera are e karaoaki n te Moanibong ae nako ao e kaeka te kariaria n aron ae taekinaki bwa tera are e na kaotinakoa te rabwata ae e nang

manga kaira Kiribati inanon te 4 n ririki ae imwaira. Are tao ngaia ae ti a manga reita te maroro iaona bwa kanoan te bong aio ti kaitau, ti kaitaua aron te babaire n ana babaire te Uea ae maiu are e a tia ni manga kataua bwa aio te rabwata are e na manga kaira Kiribati man kawakinna ao n tobwaia n tataraia inanon te 4 n ririki ae imwaira.

E koaua ti kakantaninga ao tera are otinako ti kaitau bwa bon bwaai ake ti kantaningai ao ti kakaitau bwa a noraki ke tao a koreaki raoi ngkai bwa a nang kakoroaki nanoia riki tao bwaai ake ti nang okiokiri n tangitangiri n taai aika nako Tia Babaire. E koaua ngai temanna ae I aki nang ira te kantaninga are ngke e kaweneaki ao iai aika na koro bukia ao iai aika na aki bwa ara kantaninga bwa e na keiaki te Tautaeka nakon ana motinnano ake e kawenei bwa a bia bon kakoroi bukia ni kabane.

E koaua ti aki raroanako ma taian maroro ao tera maroro ake a tabekaki ti kakoaua ae iai te raka ni maiu te raka n aro iroun tei Kiribati te Tia Babaire ao tiaki kakewea aio bwa ti namakina ni kabane ao ti kaitaua te Tautaeka bwa aikai ake a otinako tao mwin ana tararua inanon te 4 n ririki ae nako Tia Babaire. Ma ti kakoaua naba Tia Babaire bwa bon iai naba kangaanga ake e kaitara ma ngaia ara botannaomata ke te Tautaeka inanon te tai teuana ma te tai teuana ke tao inanon naba te 4 n ririki aika nako Tia Babaire.

Ngaia are ti nang kakaitau bwa tera ngke arona bwa a tabekaki inanon te tai aio ao ana koro bukia tao baikara ake a tia ni mwaneweaki ara onaoraki, ara kawai, ara uabu, ara iti, tera ake a mwaneweaki ao ara kantaninga bwa ti na iraorao ma te Tautaeka ni mwakuri iaon aio bwa tera ngke arona bwa a koro bukia bwa tera bukina. Ti kakoaua riki ngaira kain te Aono n Raina are bon abakirokiro ti nang raroanako ma taabo nako ao ngkana ti kaotionakoaki ao a rangi n kawa ara botannaomata. Ngaia are ti na bon butia te Tautaeka bwa e na aki kamemerea aron ana tobwa ao e na kakoroi bukin ana kantaninga te Tia Babaire ae kawenei ngkai n te tai aio.

Ao ti rangi ni kakaitau bwa n otau n aron ae I taekinna mai imwaina bwa bwaai aikai tiaki bwaai aika tibwa ke a tibwa noraki ke tao a tibwa namakinaki a kaman tatabetabekaki inanon te tai ae nako bwa ngkai kai a bon mwemwe bwa kanoan ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki ao ti rangi ni kakaitau bwa tera ngke a bon rimwina nako ao ni kakoroa nanon ke ni kakoa nanon aia motinnano ae a kanakoa n te tai aio Tia Babaire ao are ieta. Ti na katekeraoa ana waaki te Tautaeka bwa e bia koro nanon aikai inanon te 4 n ririki ae imwaira, Ko rabwa Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ao Kanton, ngkanne ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai

Beru Hon. Tawaria Komwenga ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Tibiika ao imwain naba ae I anga au maroro n te tamaroan te bwakantaai aio ao ai bon bwanau n reita te bwana ni kamauri ni moa mai iroum te Tibiika, kain am taibora, te Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane. I a reita naba bwanau ma raou n Tia Tei mai Beru n anga bwanaia kain Beru nakoimi ni kabane n tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

Ao e koaua tiaki raroanako ma tenan maroro ake a tia n taekinaki te bwana ni kakaitau nakon te Beretitenti ao kain ana kaebineti ibukin te waaki ibukin te ririki te term ae nako ao e koaua e tataekinaki ae mwaiti te kabwaia iaon au abamwakoro ae Beru ao e rawata naba namakinan te kabwaia. Ngaia are ai bon bwanara ni kakaitau nakon te Tautaeka ti kakoaua bwa n te Moanibong ae nako ao iai ana Statement ke ana kainibaire are e a manga kawenea ibukin te 4 n ririki bwanara ngaira kain Beru ni katekeraoi nakon te Beretitenti inanon am waaki inanon te 4 n ririki. Ti ataia bwa e mwaiti te kabwaia e a mwaiti riki te kabwaia are e nang bwaka inanon te 4 n ririki ao bwanara ni katekeraoi ni kaunganano. Ti na mena irarikim inanon te waaki ao ti na boutoka te kabwaia ibukin te abamwakoro.

E rawata kanoan am motinnano are ko a tia ni kawenei 140 tabun ti ataia bwa te beku ae mwaiti karaoan te bwai ae na karaoaki ao e mwaiti naba te kabwaia are e na reke iai. Ma tao teuana mai buako na ae kanga e nang tamaroa bon te mwane n Tania ae ti kakoaua bwa ko taekinna bwa inanon te 4 n ririki aio ao ko na karaka te mwane n Tania nakon 2 te billion ai rabwara anne. Ara kantaninga bwa e bia teke nanon aio ti kaungako bwa ko na kamwaiti am karikirake ibukin te botannaomata.

Ti kaungako ao ti katekeraoiko n am waaki inanon te 4 n ririki ao tao man taeka aikai te Tibiika ao tao ai bon bwanara riki ni katekeraoira te kaebineti ao ai bon ngaira Taan Tei inanon karaoan ara beku inanon te 4 n ririki ao ti na kekeiaki ao ti na boutoka te waaki ibukin rikiraken ao kabwaian abara ae Kiribati. Ao tao man taeka aikai Tibiika ao e rarabwa ao I a toki ikai ara bwai ma ngkami n taai nako inanon ara tai ni mwakuri ao n kekeiaki ana bau Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae karineaki ao ngkanne ara tia maroro are imwina I a nakoim te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim am bwai te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ma I taku bwa e kakawaki ae ti karokoi naba

bwanara n reita bwanan te kakaitau are e a tia n tabekaki inanon am 4 ae mimitong Honorable Tibiika ni moa man te ingabong ae nako ni karokoa te tai aio. E koaua e a bon tia nako bwanan ara abamwakoro iroun raou n Tia Tei are e a tia n taetae mai imwaiu ma I taku bwa e kakawaki ae ti a manga bon reitia ni bon kaota bwanan ara botannaomata ae bwanin mai iroun te karabwarabwa ao te kaitau n aron Taeka ni Bau are a tia ni kanakoaki iroun te Beretitenti.

Honorable Tibiika I a kan kamauriko I a katekeraoiko n am kain tekateka ane ko a manga waaki iai ibukin tararuan waakin ara Maneaba ni Maungatabu n te tai aio. N reitai ma kain au abamwakoro ao ti a katekeraoa aron waakin ao taran kanoan am Auti n Tei Honorable Tibiika, I a reita naba te kamauri nakon te Beretitenti, Kauoman Beretitenti , kain ara kaebineti ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei ao taan ongora ake a reke ongoraia ao bon kain Kiribati ni kabane ti a bane ni mauri.

Ao e koaua ti kaitaua te Taeka ni Bau are e a tia ni kanakoa ara Beretitenti ae karineaki inanon tabeua te bong nako ao I taku bwa Taeka ni Bau e anganira Taeka ni Bau are e a tia n uotaki n te tai aio e anganira te tamnei ao e a manga anganira naba te kantaninga naba te kantaninga bwa tera kanoan te 4 n ririki ae imwaira aio. Ao e koaua e a tia ni waaki te Tautaeka Tobwan Kiribati n aron ae kairaki iroun Tobwan Kiribati Party inanon 8 te ririki ae nako ao e kakoauaki aron te rikirake, e kakoauaki aron bon bitakin aron te waaki te rikirake nakon aron te botannaomata ao bon aron tei Kiribati.

E koaua inanon te waaki n te 8 n ririki ae nako Honorable Tibiika ao e a tia ni katea te tia e a tia ni katea te benchmark ae rangi n rietata ao I taku bwa anne ae ti riai ni katotonga ngaira i Kiribati ao ti riai noria n aron ana waaki Tobwan Kiribati Party are e a tia ni kairia ke e a tia ni waaki inanona taai aika nako. E koaua e a tia n aron waaki ni kabane karekeakin aron te maiuraoi aron te kanuanga nakoia Taan Mwakuri ni kabane ao tiaki ti ana Taan Mwakuri te Tautaeka ma ara Taan Mwakuri ni kabane ake iai tibwangaia ibukin te botannaomata ao riki Kauntira n te tai aio Honorable Tibiika ibukin karababan te maroro.

Ao e koaua n reitaki ma anne te mwane ni ibuobuoki I taku bwa anne ngkanne kanoan tenan te tobwa n taai aika nako are e katea iai te tia te benchmark n aron uarokoan te rikirake ao ti a manga kaitau ao n te tai aio ngkai e a manga aroraki bwanan te Taeka ni Bau ao e aki toki ikanne. E mwaiti bwanan te botannaomata ni kakaitau ao ni karabwarabwa n aron ae e a tia ni waakinaki ma ti kakoaua bwa te Tautaeka e aki toki nanona ao e aki toki ikanne aron ana tobwa bwa e na karaka riki n aron are e a tia ni

mwaneweaki bwa kanoan te Taeka ni Bau.

E koaua te kangaanga tiaki ko na ni birinako man te kangaanga ao e okioki n te maroro tabeua iai te kangaanga n te bwai teuana iai te kangaanga n te bwai teuana ngaira te aba ti rikirake ao ti na teimatoa n tabe n rikirake tao ni karokoa irabui te ririki ma ngkai. Ma ngkana ti tarai kangaanga ao kangaanga ti ko na naba nori n abaa aika bubura, aba aika kaubwai ao aba aika a bon rangi ni bubura aron kaubwaia Honorable Tibiika.

Te kangaanga n rekereke ma te Kuakua ko a ongora n taabo tabeua a taowae Neeti e aki bwaka aia overtime e aki bwaka aia raa, aika kanoan te waaki n aron te waaki n Tautaeka ma aikai aika I mwanewei aikai e na aki riki bwa kamemerean ana waaki te Tautaeka ma e na riki bwa kaungakina n aron ae tabetabekaki ao e na okioki e na okioki te kangaanga e na okioki te kangaanga n aron are mwaneweaki. E na manga toka naba bwa kanoan te titiraki n te auti aei ao n te auti ae na roko ma ti na kawenea ke e n ariki bwa kaungaan te Tautaeka aio ibukin kakoroakin nanon ara motinnano ao uarokoan aron te maiuraoi ao te rikirake nakoia ara botannaomata.

Ai bon bwanau ni kakaitau ao n reitai riki ma au abamwakoro ae Tabiteuea Meang n aron te tobwa are ti a tia ni kakoaua n te 4 n te 8 n ririki ae nako Honorable Tibiika iai noran te tobwa raoi, iai noran te rikirake ao te maiuraoi irouia ara botannaomata ao te kantaninga bwa e na reitinako ao e na tamaroa riki nakon te 4 n ririki ae ti na waaki inanona aio Honorable Tibiika.

E rabwa kanoan te Taeka ni Bau are e a tia ni kaweneaki ao e anganira te tamnei te tamnei ae na rangi ni kakamataku ibukira ngaira i Kiribati ibukin uarokoan te rikirake ao te kabwaia inanon te 4 ao inanon roro aika imwaira Honorable Tibiika. N na toki ikanne Honorable ao ti a katekeraoiko riki n tibwangam ae kakawaki ibukin ara Maneaba ni Maungatabu ao ibukin Kiribati ao ai bon ngaira ni kabane ibukin tibwangara ibukia ara botannaomata ao ibukin Kiribati ae bwanin Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n am maroro ao ngkanne temanna riki te tia maroro ae iaon ngkai. Ngaia ti a kanakoa moa nakon te Tia Tei kabwara au bure Te Minita n te Otabwani ane maikekei am mic Hon. Tokaibure Rabaua ao e nakoim te floor Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Honorable Tibiika ao tao imwain ae N na waaki ao I bon uota moa bwanan te kamauri man abau ae Abemama mai Abatiku ni karokoa Tokamauea n reitaki ma au Tia koroboki ae rangi ni botonnaine n reitaki ma ara DS ao ai tenan HODs ma tenan Directors n

te MELAD ni kamauri ngkami te Beretitenti, te Kauoman ao Minita ao Taan Tei ni kabane ao ake a ongora n te rerio ke tao n te tarebon, ni bwanan te maiu ao te marurung kam na bane ni mauri.

E rabwa Taeka ni Bau te Beretitenti are kanakoa e kimareirei ao taremwaremwa nanon Abemama ao e rangi ni kukurei n ana bau ke n ana Taeka ni Bau te Beretitenti ao ngke ti tekateka n ongora man ngke ingabong Tibiika ae ko karineaki ni karokoa te tai aio ao a bati maroro ma karaki ake a ko na reke bwa reireiara ke taan ongora ngaira ake Taan Tei ke Minita aika ti boou. Ao inanon te maroro ao rebenako maroro aeka ai aron te tanginiwenei ake ti a kariki ao ti a katikua bwa ti a rawa n anai bwa kanoan waara ngaira Minita aika boou inanon te waakirake aio.

Ti a bon katikuia taan tanginiwenei ma ti a waaki ngaira ake ti mamaiu ao ti namakina te kimarerei. Te motinnano ke ana Taeka ni Bau ara Beretitenti are e a tia n taekinna n te Moanibong ae nako ti nora te maiuraoi a kakanoa buaia taan bua ake a ririaki akea te baki, ngaia are man aikai te Tibiika ae ko karineaki ao ti ko na noria bwa Abemama e na namakina te maiuraoi n taai aika na roko.

Ane e nang onrake ana nama n tenan were e nang urakinna te Fisheries bwa a nang nako ni kabwebweaki ikekei bwa e aonga n ae manga riki bwa kaubwain tei Kiribati kai bon Abemama namana ae bubura kaei ao e nang kai maiu iai te were.

Ngaia are ti na kaewenakoa Te Minita n te Fisheries bwa e a nako inanon te motinnano ao e taekinaki bwa e na karawataki ke e na kamaiuraoaki kaubwain abara ngaia are man au taeka aikai te Tibiika ae ko karineaki ao ti nang boutoka abau ae Abemama ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki. N na aki nang katananau I a kakimototoa naba ma ara bau ae Te Mauri Te raoi ao Te Tabomoa ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n te Enuaromenta ngkanne te tia maroro are imwina kai e maikeike am mic te Tia Tei ae karineaki temanna mai Marakei ane maikeike am mic. N na anganiko te Tia Tei ae karineaki Hon. Moannata Ientaake bwa ko a kanakoa bwa ko a kanakoa am maroro ao I anganiko te floor.

Hon. Moannata Ientaake: Tibiika tao I a tekateka naba n taetae imwain ae I waaki ao ai bon aia taeka moa kain Marakei nakoim Tibiika, te Beretitenti, Minita ni kabane ao Taan Tei, te Leader n te kaitara ao ai bon kain Marakei n reitaki ma tariu n te bwakantaai aei kam na bane moa ni mauri.

Ti bon rotaki ni kanoan te motinnano are e a tia n anganira te Tautaeka ao ti kakoaua ae rawata te bwai ae a mena kainanoia kain Marakei iai.

Teuana mai buako na Tibiika te bwai ae kanga aranaki bwa te tibwatibwa n taian booti ae kanga a toa iai kanga booti imarenan taian atimwakoro ao kain Marakei naba teuana te aba ae akea atimwakorona ma iai taian tabo ae kanga iai taian rawa iai ao ti a tia ni bubuti n aron are kanga ti uotia n taai aika nako bwa tera ngke e ko na naba ni karekeaki booti ni kabane nakon taian mena n aron ae kanga e a tia naba kanga ni kabwataki are ana bon katoaki ni kabane taian abamwakoro ma aia booti ake kanga te ranti ibukin aia atimwakoro.

Ngaia are I a manga uotirake riki bwa te karabwarabwa nakon te Tautaeka ngkana e ko na ni manga nora riki aio ao te Beretitenti n ana motinnano e bia tera ngke e ko na ni manga uringa Marakei n ana booti ngkai e bon kakoauaki bwa e nang kainanoaki naba te booti bwa teuana onean mwin te mwamwananga ae uarereke riki te kawai iai iaon Marakei. E ko na ni mena inanon te nama arei ni kauarerekea aron te mwananga mai inanon te nama ni buti cross inanon n akea te kabuanibwai n akea ae ko na ni betinako ma e kauarerekea aron te kabanemwane n aron boon te bwaa. E kauarerekea naba aron te kabanemwane n aron taian rebwerebwe ake tao a tangiria aomata ni kaboa ibukin aia abamwakoro bwa are e a bon ko na naba ni mwananga n ti taian booti are kanga ti a tia ni bubuti n ae nako.

Ngaia are ti a manga tabekia riki bwa te bubuti Tibiika ae ko karineaki ao nakon te Tautaeka ao ti karabwa te Tautaeka inanon ana mwakuri ae karaoa ara kawai ngkai ao ti karabwa naba n aron ana mwakuri ae kataia ni katikiraoa naba te marae ti a bia bon karaoa raoi Marakei ngkai a roko bwai ni mwakuri ikekei. Ti kakoaua bwa e kangaanga rorokon bwaai ni mwakuri n abara aei ma e bia tera ngke e ko na ni nang kakarekeaki ara tai bwaai ni mwakuri aikai ni katukaki ni katiaki mwakuri ake a kainanoaki ibukin te abamwakoro.

Tiaki ti ngaia Tibiika ma ti kakoaua naba teuana naba te tabo ae nang kainanoaki ao ti noria n te motinnano ngkai kanga ibukin taian mwane ibukin te ben. E korakora tangiran naba te ben ao iai naba abamwakoro aika tangira naba boon te ben bwa e na ibuobuoki nakon abaia ai moarara riki bon nake aki mwakuri ao tao nake tao iai aia buakonikai ao tao e koaua iai aba tabeua ake akea aia buakonikai. I a reita ngai te bubuti iaon te takataka ngkana e ko na n reitaki nakoia naba kain abara ae Marakei ni ikotaki ma taian motinnano ake e a tia ni katokai te Tautaeka iaon ana mena ae 146.

Mai ikai te Tibiika ao I anganiko riki au karabwarabwa ao I a reitai ma tariu ao bon kain Marakei n anganiko Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Marakei ao e koaua eang are bon ian te rules ko na bon riai n teirake ma are I ataia e mwaoto rangam ngaia I a kariaia bwa ko na tekateka bwa are bon te rules ko na riai n teirake n taetae ma are I ataia ko aki ko na n teirake bwa e mwaoto rangam. Ngaia are e aonga naba n ataki, Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am maroro ao ngkanne te tia maroro are imwina ti a nakon Te Minita ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing I anganiko te floor Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia Ko rabwa te Tibiika ae ko botonimwane ai bon te bwana ni kamauri mai Tarawa Teinainano nakoimi ni moa mai iroun ara Beretitenti ae karineaki ao n tangiraki iroura, te Kauoman ae ko botonimwane bwa ngaia ko bon taua kingin te mwane, kain te kaebineti, Taan Tei, taan ongora ao ai bon ngaira ni kabane bwanan te akoi ao te tangira n arana ae tabu ao kam na bane ni mauri.

I a reita bwanau are bon bwanaia tariu ao mwaneu mai Tarawa Teinainano mai Bairiki nako Tanaea ni katekeraoiko inanon tibwangam ae kakawaki te Tibiika, e na raoniko te Uea n taainako.

I a reiti bwanaia are I a riki bwanaia n te tai aio ni kakaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki n ana Policy Statement ana Taeka ni Bau ara Beretitenti ma ara motinnano are 4 bouana. Kaubwaira, te Rau ao Te mweraoi, Riin te waaki ao te Tobwa raoi. Te motinnano e na karaka te maeuraoi, te rau ao te kabwaia nakoia ara botannaomata ao bon kain Kiribati ni kabane.

Ma ngkana ti karaua ni iangoia ao e na bwaroaki iaa te kabwaia iaa, e na bwaroaki iaon Tarawa Teinainano are bon nnen te botannaomata ao buron abara ae Kiribati I a kabwara au bure nakoimi tariu ao mwaneu Taan Tei I ataia bwa bon buroumi naba ami abamwakoro ma ngkai ti bon ataia bwa te population e bon mena ikai iaon Tarawa Teinainano ao ai bon te kantaninga bwa e na bon bwaroaki te kabwaia aio nakoia kain ara abamwakoro ti nang karabwarabwa iai.

149 mwaitin taian kouru ma *target* ibukin ara Tautaeka ao n na titiraki nakoimi bwa kanga iai taai n titiraki ae kanga kam *question* ao N na kangai auu kai kam taku bwa na aki koro bukia kam kanga n taku bwa ana aki koro bukia ti ataia bwa a tia ni barongaki tenan motinnano aikai iai ae short term iai ae medium term ao iai ae long term ti bane ni wanawana ti bon ataia iai aika rangi ni matoatoa kangaanga aron kakoroan bukia Climate Finance ma tera ma iai aika mwakuriaki ao ti bon ataia n aron are iai naba kanoan te maroro ae e a tia nako e nang *critical* bwa ana bon koro bukin taian motinnano aikai. Ngaia ti na aki

kangai ana koro bukina ke ana aki ana bon riai ni koro bukia.

Bon tabera ngaira ni kabane Ministries, Communities, Aaro, Private sector, ngaira Taan Tei ni kabane, Cabinet bwa ti na bane ni boutoka ara Beretitenti ni kakoroi bukin Vision aio bwa e bon riai ao ti na aki doubt ti na bon push iai ana ko na are bon ana Favorite Song tamau ae kangai; “Put your shoulder to the wheel, push along with your duty, and keep your heart full of song. We all have work to do—let no one be left behind. Put your shoulder to the wheel."

Ao tera te motinnano ae number 1 e aki nambwa 50 e aki 80 e aki nambwa 149 e nambwa 1 n te motinnano aio, ngkana kam bon ataia e kangai te motinnano aio. Katamaroan te mwane ni ibuobuoki nakoia kaara taan aki mwakuri ao mwauku nakon ara ko na. N na kaokia riki Katamaroan te mwane ni ibuobuoki nakoia Kaara, taan aki mwakuri ao mwauku nakon ara ko na ao man anne ao kam ataia bwa e bon nambwa 1 te priority aio ao ka maki raraoma, tara moa ao ka maki tanrikaki nakon ara moan kakatai ara Tautaeka inanon te mwane ni buoka ae boou nakoia kaara, mwauku ao nake aki mwakuri.

Ti na tara moa ao kam na nora ana kabanea n tamaroa ara Tautaeka aio. Ngkana kam tanrikaki ao kam na riki bwa kanga are antai ngkoa man te Baibara buun Roota e a bon riki naba bwa te boua n taore ao man anne ai bon bwanau ni karabwarabwa ma te nanorinano ibukin te tibwanga ibukimi ma kain ara Ministry n te MWYSA aika boboto n aine ao ni boboto ni mwane I tangiri ngkami. Ao ti na bon anga ara kabanea n tamaroa ti na *do* ara *best.*

Ao man anne ao I a toki ikai te Tibiika ti na bane n tekeraoi ara Bau ma ngkami n taainako Te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa ao I tangiri ngkami ni kabane kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita aia aine ngkanne te tia taetae are imwina ti a nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene am bwai te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa te Tia Babaire Honorable Tibiika imwain ae I moana au maroro ao ai bon te bwana moa ni kamauri I a uota bwanan au abamwakoro ae Tarawa Teinainano nakoim te kamauri ae onoti ao te katekeraoi nakoim te Tibiika nakoam are ko a tia n anganaki bwa ko na tararua ara auti n te 4 n ririki aio. I a raona anne naba te Tia Babaire ma te kamauri ae onoti ma te katekeraoi nakon ara Beretitenti imwin te rinerine are e a tia n otinako aio are anganaki te mwioko bwa e na manga kaira abara inanon 4 te ririki aio. Te kamauri nakoimi tariu ao mwaneu Taan Tei ao mai iroumi kain te Cabinet, Te Kauoman Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane

Taan Tei ao ai moarara riki kain Kiribati ake a reke ongoraia n te tai aio bwanan Tarawa Teinainano n aran te maiu ao te marurung ao I a kamauri ngkami kam na bane ni mauri.

Te Tia Babaire e a tia nako te karabwarabwa te kakaitau iaon te motinnano aio I a uota bwanan Tarawa Teinainano ni katen taoa ana kakaitau ao ana karabwarabwa imwin aroran ana motinnano te Tautaeka ibukin te 4 n ririki aio. Te motinnano ai aron kaotan kawain te Tautaeka are e na waaki iai inanon te 4 n ririki aio. E a tia n reke ara tai n ongora ao e a tia naba n reke ara tai ni wareware iai ao ti noria bwa e tieutaake ti noria bwa e roti taabo ni kabane kainano ake a kainanoaki bwa e na riai ni waakinaki ao ni katamaroaki.

Tia Babaire tabera te boutokaia nakon ara ko na nakon ara wanawana ao nakon noran tamaroana ibukin te botannaomata. Tiaki mwaninga taekaia Taan Mwakuri ake bon ngaia aika na kakoroa nanon aio ti a kaungaiia riki ao ti angania te kakorakoraki bwa n akean aia mwakuri ao n akean aia bekutata ao n aki birimwakaia ao aki ko na n roko ke n teke kanoan ara kantaninga ke ana kanoan ni mii te Tautaeka. Ngaia are ti a bon kawenea bwa te bwana ni bubuti te bwana ni kaunganano ngai temanna te Tia Tei ae N na tauraoi ni boutoka te waaki ngkana e na mwengaraoi iai te botannaomata ngkana e na mwengaraoi iai ao e na rikirake iai abara ae tangiraki ae Kiribati.

Tauraoi ni waaki ma te kantaninga are akea ae na tio ibuki ti na bane ni kaai ni waaki ni waaki ao N na tauraoi naba ni boutoka te kantaninga are ti na buakana te mwakuri n akia ko nakon ana bwai te botannaomata. Aikai tabeua au maroro te Tia Babaire I anga ana bau ae Kiribati are Te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa bwa iriara n taainako inanon ara tai ni waaki inanon ara Auti n Tei ana Maneaba ni Maungatabu abara ae tangiraki ae Kiribati, ko bati n rabwa ao I a toki naba ikanne.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ma ti kan kauringko akea am neketai ngaia I aki noria bwa e mainaina. Kabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki.

Ngkanne kanga taran ae ai bon ti teuana ngkai te taura ae toka n ara taua ni mwii ikai ao I a kanakoa nakoim ngkanne te Tia Tei temanna ae ko karineaki mai Nonouti Hon. Dennis Waysang ko a kanakoa am maroro.

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua bon te moanbwai bon kanga bon te katekeraoi naba kauataoa te katekeraoi nakon tibwangam are ko a tia n anganaki ibukin ana Auti ni Maungatabu Kiribati ao I a katekeraoa naba ara Beretitenti,

kain ana Cabinet ao ai bon ngaira ni kabane ake ti bane ngaira riki Taan Tei ao tarira ma mwanera n te itera ae teuana ao bon bwanan moa au abamwakoro ae Nonouti ni kamauri ngkami inanon tamaroan te bwakantaai aio kam na bane moa ni mauri.

E koaua kanga bon akea kanga a bon bane maroro n taekinaki ma e kakawaki bwa ti na kotei tabeua itera are kanga ti aki ongo n aron are e aki mwaneweaki inanon te bwakantaai aei. E koaua bon kanga te bwana ni kakaitau bwa are te motion aio ibukin te kakaitau ibukin Taeka ni Bau ara Beretitenti ae karineaki ao e koaua ti bon bane nori aron kororaoina ao bonganana ibukin te botannaomata ao ti kakoaua bwa iai are e a tia ni mwaneweaki maroro tabeua are kanga ti ongo bwa a kotokoteaki itera are kanga tao arona bwa ke kanga aki koro nanoia inanon taai aika nako ao ti kakaitau ngaira ae ngaira bon te Tia Tei ngai mai Nonouti n tabeka bwanau ni kakaitau ibukin motinnano ake a tia ni koro nanoia ao ake aki.

Bwa ti ataia bwa ti aki ko na ni kororaoi ngkana ti mwakuri aki ko na ni koro nanon bwaai ni kabane ma ti te keiakinaki ni kabane ngaia are bon bwanau ni kakaitau nakon ara Beretitenti ma kain ana Cabinet ao aike a tia n anga baia Taan Mwakuri ao bon nake a tia ni kaira Kiribati ake tao aki mena ibukora n te tai aei ao nake tao a tia ni kitana te maiu aei te Tia Babaire.

E koaua tao te bwai ae I kan maroroakinna kanga bon ti kanga ti kaotan nanon ara motinnano ae ti mena ngkai iai ao ti ataia bwa te bwai ae nang matoatoa tiaki te bwai ae e a bon karaoaki naba iai aika na bubura mwanenakia. Iai aika tangiraki bwa te mwane ae bubura e kakaeaki te mwane ni buoka aika na rang bubura ao iai are a bon priority moa are e a bon tia n taekinaki ni kabane. N ti kamatata riki bwa aio te motinnano ae ti na buti inanona n te tai aio ti na bon ngaira taan boutoka ngaira kain Kiribati ti na riai ni boutokaia bwa tiaki te mwakuri ae bubura ao ti na aki bwainingare tao ni karekei ara point ae ti na taekini ma ti na riai moa n tarai itera ae ti na mwakuri inano bwa ti ataia bwa te mwakuri ae rawawata.

Te kauoua ngkanne I kan kauataoa riki are e a tia n tabekia Te Minita mai Kiritimati are ibukin Te Minita man te Aono n Raina ibukin te Development iaon Kiritimati n aron are e a tia n taekinna bwa ti teuana ngkanne au bubuti nakon te Tautaeka aio ngkana e ko na noria bwa tera ngke e ko na ni karekerekea Nonouti n te Development bwa are ti bon ataia bwa Nonouti kanga te aba ae bwakabwakaraki naba tiaki ti Kiritimati, tiaki ti te Aono n Raina. Nonouti e bwakabwakaraki naba n aron tangiran kaubwaina kanga I noria kanga akekea iaon aba ngkai tao ti tabeua tao I kabwara bure ngkana I taekinna ma aio ti bon noria

e aki naba nang kangaanga te roko iaon Nonouti tera te angabuaka.

Tao te kawai ae tuai tia tao te wanikiba e aki nang sustainable ke tao tera ma a bon keiaki naba n roko i abara ni bwakabwakara abara ae Nonouti. Ngaia are tao aio ara bubuti ngkana e ko na naba n taraki itera n aro aio e moanibwaiaki.

Te kabanea ngkanne te Tibiika ai bon te karabwarabwa ao I a katoka naba ami bau are ana bau Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ao ana bau ara Ekaretia are te Atua Te Tama te Atua Te Nati ao te Atua Tamnei ae raoiroi kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao kanga I bon taraia ngkai ao ai akea ae kan maroro ti nang nako ngkanne n ara bwai are imwina, te Kiraaka.

Kiraaka: Rinean te Kauoman Speaker nakon te Maneaba ni Maungatabu

RINEAN TE KAUOMAN N TIBIIKA

Tibiika: Ao ikai ngkanne are I a kanakoa I a wetea ami Nomination ibukin Deputy Speaker nakon ami Maneaba ni Maungatabu ao e nakoimi Taan Tei.

Ngaia te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Nikunau e a nakoim te floor.

Hon. Tauanei Marea: Ao Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kukurei n tabeka aran te Tia Tei temanna mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo Nemta bwa ngaia ara Deputy Speaker ko rabwa.

Tibiika: E a tia nako aran te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana iai riki te nomination.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika tao ti a kauoua rineakin te Tia Tei ae karineaki mai Maiana, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru Hon.England Iuta iai riki?

Ngaia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama ao kabwara au bure ngke ingabong ngke I aki wetea aram bwa te Leader te Kaitara ibukin ngke e tuai n roko irou te official letter mai iroumi are kam tangira ma e roko irou imwina. E raoiroi e a tia n roko ngkai ngaia I a ko na ni kangai te Leader n te Kaitara kabwara au bure ngke ingabong ngke I aki anganiko karineam n te ingabong aio. Te Leader n te Kaitara e nakoim taiaoka.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika akea te kangaanga bwa are bon aron nanoia kain Abemama ti a nanano rinano naba.

Te Tibiika ti nang kaitau n ana aara Tobwan Kiribati Party are e a tia ni kawenea ibukin te Kauoman n

Tibiika ao bon kanga bon ara taratara naba man ara itera aei ibukin naba te tibwanga ti a noria e a tia ni kakaraoia inanon tenan kataneiai ibukia Aine n te Parliament n taai aika nako ao ti a boutokaia naba mai ikai, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai riki? Ao kanga tein ae kanga ai akea kai tao e a bon tonu te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana ao ti a butia te Tia Tei ae karineaki bwa e a kerake nakon ara taibora aio bwa e na anga ana Berita.

Hon. Ruta Teretia Babo : Ngai ae Ruta Babo Nemta I berita imatan te Atua ae moan te mwaka ma nanou ni koaua bwa N na kakaonimaki ao man kaota au tangira ae koaua nakon abara ae Kiribati ae inaomata ao e bura ieta ao N na karaoi au mwakuri ae te Kauoman Tibiika ngkai nakon ana Maneaba ni Maungatabu ian te eti ao te kakaonimaki, ke e buokai te Atua.

Tibiika: Ngaia te Clerk

Kiraaka: Ao ti a butia ara Kauoman Tibiika ae boou bwa ti anga teutana ana maroro e rabwa.

Tibiika: Ngaia ti a butiko te Kauoman Tibiika ko a kanakoa te mwanewena ke uamwanewe am maroro nakon am Maneaba aio ao nakoia kain Kiribati ao I anganiko te Floor.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a tabeka te bwana ngai ana Tia Tei te abamwakoro ae Maiana ae mangori ni karabwai ngkami kain te Auti ni Maungatabu te Auti n Tei aio ibukin noran au ko nabwai ae na ko na ni moanibwaia nanon te Atua bwa N na karaoa tibwangau ibukimi tibwangau ae te Kauoman Tibiika.

I anga naba au botaki nakon au Tibiika ae karineaki bwa N na ko na ni boutokaia n nakoana ae tekateka iai ao I a kakaitau riki nakoimi ni kabane ao au kantaninga bwa ti na ko na ni mwakuri ni uaia ni mwakuri ao ni ko na ni buoka ni iango ibukin kabwaian abara ae Kiribati ao man bwanau aikai ao I a katokai iaomi ana bau abara ae Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ao kam bati n rabwa.

Kiraaka: Rineakia kain te Business Committee.

RINEAIA KAIN TE BUSINESS COMMITTEE

Tibiika: Ngaia ao ngkanne I a manga kanakoa te nomination tao te anga aara ibukia kain te Public Account Committee kabwara au bure te Business Committee ngaia te Business Committee ma I a kanakoa te Nomination ibukia kain te Business Committee.

Ngaia te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ni kaineti ma ane Kaotakin araia ke te Nominations ibukia kain te Business Committee ao aikai

ngkane Aara ake I a kukurei ni uotia nako matam ao nako matan te auti bwa ana rinanoaki.

Hon. Tauanei Marea ana Tia Tei temanna te abamwakoro ae Nikunau bwa te Tia Babaire.
Hon. Tebuai Uaai ana Tia Tei Tarawa Teinainano temanna bwa te member.
Hon. Koraubati Remuera ana Tia Tei temanna te abamwakoro ae Maiana bwa te member.
Hon. Riteta Iorome ana Tia Tei te abamwakoro ae Onotoa temanna bwa te member ao Hon. Pinto Katia ana Tia Tei te abamwakoro ae Makin bwa te member ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti iai riki tenan Nominations?

E aki raba tima akea riki te anga Aara ngaia are I a kamatoaia naba ngkanne Aara akana tia n tabekaki akanne wa kain te Business Committee ao ngkanne ti a manga nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Rineakia kain te komete ibukin ana mwane te botannaomata

RINEAIA KAIN TE PUBLIC ACCOUNT COMMITTEE (PAC)

Tibiika: Ti a manga bubuti ngkane ami nomination ibukia kain te Public Account Committee. Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ibukia araia kain te Public Account Committee ao I kukurei n tabeki araia Taan Tei aikai,

Hon. Tarakabu Tofinga Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa te Chairman.
Hon. Bautaake Beia ana Tia Tei Teraina bwa te member.
Hon.England Iuta te Tia Tei temanna mai Beru bwa te Member
Ko rabwa.

Tibiika: Taran ae akea naba riki ti a kamatoa naba naakai ake a tia n tabekaki araia bwa kain te Business Committee, Public Account Committee sorry te Public Account Committee, Te Minita n te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure Tia Tei e ko na n ae niman naba ke bon ti anne kanga I tangiria bwa e ko na n titabo te mwaiti ae niman ao niman naba aio kanga bon ti au kaoti ngkana ti ko na ni noria. Kanga bon ti au kan maroro iaon aei bwa e aonga n ae fair niman, niman.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n te Aono n Raina are n te tai moa aio ngkai ao e bae baira ian te Constitution bwa are te Constitution e bon taekinna ae teniman nanona ngkanne tiaki ko na ni birinako man anne bwa are anne ara Tua ae te kabanea n rietata n abara aio ngaia are ti ngkana kam a manga iangoia bwa tao iai ami kantaninga bwa kam na kumea teutana te Constitution e a wene iroumi anne. Ma n te tai moa aio ti a bon tiku moa iaon are

teniman are kanga e a bon tia n taekinna te Constitution, e uara Te Minita ae ko karineaki?

Ao ngkanne n aron ane e a matoa Taan Tei akana karineaki akanne ai ngaia ngkane kain tao N na kaoka riki te Aara.

Hon. Tarakabu Tofinga Chairman
Hon. Bautaake Beia Member
Hon.England Iuta Member

Akanne ngkanne kain te Public Account Committee ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Rineakia kain te Maneaba Privilege Committee.

RINEAIA KAIN TE PRIVILEGE COMMITTEE

Tibiika: Te Beretitenti ae Ko karineaki

H.E Taneti Maamau: Man am kariaia te Tibiika ao I kan *move the motion without notice* ni kaineti ma *rule 74(1)* ngkana e boraoi ma am kantaninga te Tibiika ngkana ko kariaia I kai manga kabwarabwara e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e bon anganai te ko na te rules bwa na ko na ni kariaia are *move the motion without notice* ao I a kariaia n te tai aio ao I a anganiko te Beretitenti ae ko karineaki ko a tabeka am *motion.*

TE KAOTI IBUKIN TAONAN TE TUA RINEAIA KAIN TE MANEABA PRIVILEGE COMMITTEE

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki n am kariaia ao ti te Kaoti ae anaki ma te bubuti taonakin karaoan nanon are nambwa 9 iaon ara Ota bebwa are rineaia kain Maneaba Privileges Committee ao bon teuana bukina ae teretere e a bon nang maan n aki *function* te komete aei ma tao bon iai bukina ae e a bon rangi ni maan n aki kabonganaki ke ni kainaki. Tao e bon riai ae na manga bon rinanoaki moa imwain ae uotakina nako matan te auti bwa e nang kainaki.

Ma bon ti anne kanga ara taratara man te itera aei ngkana tao bon iai riki bukina e aera ngkai e tuai man kakainaki ke ni *function* ke te Komete aei.

Ti anne mai ikai kanga te tabeaianga te kain tekateka te Tibiika ae ko karineaki ao Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am Kaoti ao I a kawenea ngkanne te maroro nakon te Maneaba ni Maungatabu te kaoti are e a tia n tabekia te Beretitenti ngkana aika kan maroro ao I a kawenea nakon te floor.

Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Beretitenti n ana kaoti are e tabekia

ibukin taonakin kanoan ara ota bebwa ni kaineti ma kakaeaia kain ara Komete teuana ana komete teuana te Maneaba ni Maungatabu ae moan te kakawaki ae te Maneaba Privilege Committee.

I taku bwa n ara ururing te Tibiika ao a bon tia naba ni kainaki te komete aei n taai aika nako ma I taku bwa n aron ngkai ara Tua ni kaetieti ke ara rule ao e ti ko na ni karaoa tabena te Komete aei ngkana iai bwaai aika anganaki mai iroun te Maneaba ni Maungatabu n aron tao aia waaki te waaki ae e kanako aron te arorao ae kantaningaki iroun te Tia Tei temanna ma temanna ian ane e a bon oti naba n ara Rules ae ekanako aron tao te waaki ni ikarinerine ke te aroaro inanon te Maneaba ni Maungatabu. Ngaira man ara itera I taku bwa moan te kakawaki naba te Komete aei te Tibiika bwa are aei teuana te rabwata ae e na tei bwa te Standing Committee naba ibukin tararuan ao karaon raoi tibwangara ngaira Taan Tei inanon ana Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao aei kanga tao te komete ni kaetieti bwa ngkana tao e a tibanako ao tao aei ngkanne e ko na ni kamenaki nakon te komete bwa tera bwaai ae na riai n tarai ao tao anne teuana te kakaewenako tao kangaanga n taai aika nako bwa tao e aki raoi nang mataata bwa tera raoi aekakin waaki aikana ana ko na n anganaki te komete aei bwa e na rinanona.

N ara waaki n te Kaomwanwareta tenan Maneaba ni Maungatabu n te Kaomwanwareta ao aei te rabwata teuana ae moan te kakawaki ao ae e tiatia aron ana waaki te Tia Tei ni kamangaongao inanon te Maneaba ni Maungatabu bwa iai te anua ke te kantaninga iaon ana waaki te Tia Tei ae na ko na ni karaoia inanon te Maneaba ni Maungatabu ae nang kakawaki bwa e na iraki nanona. Ao aei I taku bwa e nang kakawaki bwa n tabetai ao ti a manga bon ko na ni karaoi tenan waaki ni kakiriwe ngaira Taan Tei inanon ara tai ni maroro inanon te Maneaba ni Maungatabu ao tao aei teuana tibwangan te komete aei ae moan te kakawaki ma tao e na riai n taraki ngkana arona bwa e na kainaki ngkai ma e nang riai ni karauaki ni kabonganaki raoi n aron te kantaninga ae e a tia ni wene ae e a taneiai iai tenan Maneaba ni Maungatabu n aban te Kaomwanwareta are ngaira naba kain ao aei ae ti nori n abaa itinaniku aika kabongana ao e manena raoi te rabwata aei.

Kanga ngaira man ara itera kanga ti tangiria bwa e na mwakuri ao e na mwakuri ao e na karaoa tibwangana te komete aei ao tao e na karaoaki raoi tao e na manga iai te ibuobuoki ibukin tera raoi taben te komete aei ngkana arona bwa e aki nang matata n te tai aei. Ma I taku bwa kainakina teuana te mwaneka ibuki kamwakuran te rabwata ae moan te kakawaki aei.

Ngaia ae kanga anne ngaira ara iango man ara itera I taku bwa iai bukin ae iai te komete aei n ara Tua n ara rules bwa bon iai tibwangana ae moan te kakawaki ao tao e na ko na naba ni buoka aron te anua ma te aroaro inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Tao ti ngaia aikanne ti kan maroroakin n aron te kaoti ae akea kanga te notice ae tabekaki man ana itera te Tautaeka ao ti ota n aron te tabeaianga naba ma I taku bwa e na riai ni moantaiaki ni kakaeaki angan ae ti na kamanena ara rabwata aei bwa e kakawaki naba tibwangana Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai riki aika kan maroro Tia Tei kabwara au bure Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari I anganiko te floor.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa kanga I aki boraoi ni iango ma are e tabekia te Leader n te Kaitara I boutoka are e tabekia riki te Beretitenti n tarana ao riaina e na bae ni iai te kamengomengo ngkana e na tei te rabwata aio bwa are bon iai naba te Rules of Procedure inanon te Auti ni Maungatabu ao riki ngkai ngkoe te Tibiika ae ko bon ko na ni control aron ara behavior ke anuara inanon te Auti n Tei ao I taku ngkanne bwa kanga e aki riai ngkane ane e na tei te rabwata anne.

I kakoaua naba n ara taratara n ae nako n 8 te ririki ae nako ao ti nori kamengomengo aikana a manga bon rineaki aomata n aekan ae te anti corruption ke tera a riki bwa Taan Tei ao a manga kumeia raoia n Tia Tei ni karekeia n te kangaanga. Ngaia are kanga I aki nora riaina ngai ni kanga e aki raoiroi aekakin katean te rabwata anne ao ngkana iai ao I noria naba n 8 te ririki bwa *idle* kanga e bon aki roko e ngae ni iai ma e aki roko n akea tabeia ae a tia anganaki. Ngaia are kanga I aki noria naba ngkai riaina bwa e aera e na manga continue ngkai te 4 n ririki n ae nako ao bon anne kanga akea raoi aia kakamwakuri ae a karaoia.

Ngaia are I taku bwa I boutoka riki are e taku ian te rules are e uotiarake te Beretitenti ae karineaki.

Teuana naba te Tibiika I teimatoa ngai temanna ae tei Kiribati n nanououa ngkai e a taetaekinaki ikai bwa te Kaomwanwareta ti bon koaua bwa ti mena ian te Kaomwanwareta bwa are ti a tia ni Beretitenti ao te Kaomwanwareta ngkana ko ti *recognize* te Uea n Aine bwa te Head of State. Ma I aki ataia raoi *are we still* e bon koaua ana taeka te Leader n te kaitara bwa *we are the member of the Commonwealth* ao ngkana e aki kanga ngai e raoiroi naba ni *clarify* anne ma ngkana e aki ngkana tiaki mena raoi iaon te Kaomwanwareta ao ngai I taku ngkane bwa I a totoko naba ngkanne ae ana kaoti te Leader bwa bon ngaira ti a *independent* ao iai te Beretitenti ae te Head of State ao Kautun naba abara, Ko rabwa te

Tibiika ao kanga I boutoka are mai iroun te Beretitenti ko aitau.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari ao ngkai e a boo 4 tao e na bon iai riki aika na manga kan kanakoi tabeua aia taeka ni maroro ni ibuobuoki I a kamotirawa moa te auti ngkai ni karokoa iteran, 20 nakon 25 nakon kanga e tararaoi riki bwa are kanga ti a bon kan roko n 5 imwin.

I a kamotirawa te auti ni karokoa 25 nakon 5 ao e a motirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Te Minita n te Tourism e nakoim te floor.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa Tibiika ae ko moan baan te karineaki ngkai ko anganai au tai bwa N na anga tabeua au maroro ni kaineti ma te tabeka are tabekia te Beretitenti ni kaineti ma kanga taonakin te Tua ke kan karinan ana Motion without notice iaon katean te komete ae te Privilege Committee.

Ao e na rangi ni uarereke au maroro bwa N na boutoka te kaoti are e a tia n tabekaki bwa iai bukina te Tia Babaire ao tao N na taetae moa iaon te practice ngkana ko kariaia. E bon eti bwa e bon turuturu iaon ara Tua ae Privilege Immunities and Powers of te Maneaba ni Maungatabu ian ae bon riai ni kateaki te komete aei a oni kaineti ma ara Rules of Procedure n aron are e a tia ni maroroakinaki ian ane 66(3) ao e oti naba iai bwa e riai n tei te komete anne, ao ana TOR ke kabwarabwaran taben te komete aei ian ane 66(3) ao titabo ma e a nang kimototo e nang kimototo bwa kanga ti e *refer* nakon tenan *matters* ke kangaanga are ana ko na ni manga kaokaki ke ana anganaki te komete aei ni irekereke ma te Taan Tei ao tao bon aron ara waaki inanon kairan ara Maneaba ni Maungatabu ao e na ko na n rinanoi n te tai are anganaki iai ke n anganaki te *mandate* man te Maneaba ni Maungatabu bwa e na karaoia.

Tia Babaire te bwai ae I raraoma iai bwa te komete aei e a irira naba te auti teuana ma teuana ni moan te 4 n ririki te moan term e manga iri naba e kateaki ma e tuai man function te komete aei ao iai te taina iai teuana tain au ururing rikaki ae e a bon kateaki naba ao kain te komete arei a bon kataia naba ni karaoa are a bon Develop naba aia raa kanga a botia ao a Develop naba kanga aia TOR i bon irouia n akea reitakia ma te Tibiika, reitakia ma tao antai n te aro bwa ana ko na ni kawenea aia ribooti n aron are e kantaningaki te Maneaba ni Maungatabu ao e na ko na n rinanoaki bwa arei tabeia ae a riai ni karaoia.

Tia Babaire ngkanne ngai n te tai aei ao I bon tabeaianga ibukina bwa e a tia ni waakinaki aron te waaki aei a tia n ririneaki kain te komete aei ma iai bukina ngke e aki function ngke e aki waaki e aki karaoa tabena bwa

tera bukina. Ma ngkana ti tara tibwangana ane anganaki ian ara Rules ao e nang kimototo ana TOR tao e a roko te tai ae ngkai kai e a totokoaki ao tao aei te tai are e nang bon karaua n taraia te Maneaba ni Maungatabu ao bon am aobiti Tibiika ae ko moan baan te karineaki bwa e a riai karaoan taben te komete aei bwa e na riki bwa bon teuana ana standing committee ian noran kakawakina n aron are a tia ni kateaki bwa teuana ara tools ngaira Taan Tei ni mwakuri ni kaineti ma bon aron ara mwakuri ni waakina tabera ibukia ara botannaomata ao riki bon inanon te Auti n Tei aei ke te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are n te tai aei ao irou ngai tao e bon riai riki moa n tauaki ngkana arona e na kariai te auti bwa are e na bon wene inanon bain te auti bwa e na anga ana kariaia iai ao tao e nang kakaeaki te rabwata ke tao antai ae na bukinaki iai. Tao ngkana bon te Tautaeka irou ngai tiaki I taku bwa nang kakawaki bwa e nang kakaeaki te rabwata are e nang karaua ni iangoia ao n tara raoi aron kakawakin te komete aei ao ni barongai raoi aron waakinan ana waaki are e na kaineti raoi ma kanoan te Tua are ngaia are kanga bon katanara ian karaoan ara mwakuri ke mwakara iaon karaoan ara mwakuri n ara Maneaba ni Maungatabu n aron are ti noria iaon te *Privileges, Immunities, and Powers of The Maneaba ni Maungatabu Act*.

Ngaia are ngai irou I boutoka moa te tai aei te Beretitenti ae karineaki n aron ana tabeka bwa e aki koaua ae ti a kakatea te komete aei ti rineia Taan Tei aika a kakanato aika tia n rineaki irouia aia botannaomata bwa ana kainna ao e aki waaki. E riai raoi ni kakaeaki ao ni barongaki arona n te tai aei bwa tera raoi arona ae na kateaki raoi rabwatana n aekakin ara Standing Committes ake uoua are te Business Committee ao te Public Account Committee a tei raoi ma tibwangaia are ana waaki iai ni kaineti ma kanoan te Tua ao riki ni kaineti ma tabeia are a tia ni katabeaki mai iroun ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ngaia are aikai tabeua au maroro ae I kan tabeki ni boutoka te tabeka are e a tia n tabekaki n aron are ti a taonna moa n te tai aei ti a bubuti ti a kakaea angana.

E abwabwaki te kawai bwa 4 te ririki antai ae na ataia ao iai manga rinanoana inanon te tai ae na roko ngaia are bon ti man au taeka aikai n tabeaianga ao ni boutoka are e a tia n tabekia te Beretitenti ae karineaki iaon taonan moa aron katean te komete aei bwa n te aro bwa e na reke ana tai te Maneaba ni Maungatabu n reitaki ma am aobiti ni karababa raoi aron tibwangana ao kakawakin aron kateana ke kinakina ian ara rule ao ara Tua are I atia n taekinna. Bwa e riai ni waakinaki ke e aki ao e koaua ti bane ti bon bane ni mena ian te Commonwealth principles ma taai tabetai bon iai naba ara context bon i abara ae

Kiribati are e a bon roko naba te tai are ti na karaoi ara Tua ni kaineti nakon ara katei ake ti taku bwa ti na ko na iai ni mwengaraoi ao ni waaki raoi ibukin iran nanon te Tautaeka ni inaomata ae kiraati ao e nakoraoi.

Ngaia are Ko rabwa te Tibiika aikai au taeka ni boutoka aron te tabeka are e tia n tabekaki n te tai aei Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki I a kanakoa ngkanne nakon Te Minita te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai, I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ao N na moana au maroro ma te inga, te kamauri, n arana n ana iraorao te Tamnei ae Raoiroi man bwanan te Tokatarawa, bwanan Tarawa Teinainano ae te aba n tobwa kam na bane ni mauri.

Te Tibiika ae ko karineaki e rangi n eti ongorau bwa e uki taningau nakon are e tabekia te Beretitenti ae kangai ana taeka bwa e anaki te kaoti ma te bubuti. Ibuakon ana taeka te Beretitenti ao e karaua raoi ni katerea n aron are e taekinna Te Minita ae e a tia n taetae imwaiu bwa e aki kamaunaki ma e na rinanoaki.

Ko rabwa te Beretitenti bwa ko karinea Tuan ara Maneaba aio ao karineia naba nanora ngaira Taan Tei bwa ngkana e bon koaua bwa e bon riai e bon riai ngkana e koaua bwa e aki ao e bon aki. Tia Babaire e koaua ae taekinaki te komete aio bwa ngkana arona bwa iai terana ae riki inanon te Maneaba aio ao e na anganaki.

Tia Babaire ngke arona bwa I mena ikai n te tai aei nako ao tao ngai temanna ae N na bubuti bwa e na uotaki te Taeka ni Bau bwa e na uotaki nakon te komete aio bwa e bon eti taekan Taeka ni Bau aei are tabekaki inukan ara Maneaba aio.

E koaua I mena i Fiji ao I ongora ao I nanokawaki ao I bon kangai e a rio maia te Taeka ni Bau aei, ti ko na ni kariniko iai. Ngke arona bwa I bon mena ikai te Tibiika ao ngai temanna ae N na bubuti bwa e na anganaki te Privilege Committee bwa ikanne e matauninga te Auti n Tei te Tia Babaire e aki riai n tabekaki inanon ana Maneaba Kiribati ae kakannato.

Iai taeka ae ti ko na n tabeki ma e aera ngaia are anne ae I kakoaua bwa e aki kakamwakuri te komete aio n te tai arei ao n te tai naba aio. Ma ai tera ngkana ti kataia n te tai aio ngkana e koaua bwa tao e na tei tao te tai are I taetae iai ma I urua te katei n aron ae bon taekinaki, te aroaro inanon te Maneaba aio e ko na n ae te mwakuri ke te taetae bwa te aroaro. Ngaia are e tekeraoi te tekeraoi n te tai arei te Tia Babaire ao ngke e aki ao e a bon toki ikai e a ki manga mwemwe te aeka n Taeka ni Bau anne bwa e bon nang kananokawaki.

Ngai temanna ngai ae I nanokawaki iai. I ata tiau ma tokiu n taetae ao I katuruturu ngkana e bon riai n turu ao e na rebwe ngkana e bon riai n rebwe ma I ata nikom bwa e katekeaki taningai te Tia Babaire ao aio teken taningai. Bwa N na tabeki tabeka aika aki kamatauninga iai taeka aika a kakukurei butimwaeakaki ma taeka aika tia n taekinaki ao ngkana I a katurua I a kan koteia, ma e tau N na taona nanou te mauri bwa te tautau te Tia Babaire.

Irarikin anne te Tia Babaire ao e teretere bwa e na rinanoaki ao e rabwa bwa ti bon riai n rinanoia bwa e bon koaua bwa ngkana te bwai ae e a bon aki kakamwakuri ke te bwai ae e a bon aki bongana ao e riai ni butakinako man ara Rule bwa e a katabetabea te rule ao e a karekea kanga te iranano ae kangai. E aera kam nang aki karaoi ao ane e mena inanon te rule ngaia are I karabwarabwa te Beretitenti ao I kaotia raoi ma nanou ae itiaki te Tia Babaire bwa I boutoka te Kaoti ae rangi n tamaroa ae anaki ma te bubuti nakon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

E aki anaki ma te aonikai ao te aobura maiu te Tia Babaire bwa ti bon ongora ma e naki n aron are I tabekia ao Ko rabwa te Beretitenti bwa ko ataia naba ae nang kakawaki kanoan te rule ao e na riai ni karauaki raoi n ti rekeaki man karaoaki raoi ni karabinoaki bwa bon e a boo taina ke e tuai. Tia Babaire ngkana tao e koaua bwa iai au taeka aika tao a tibanako ke tao a kamatauninga ao I a kabwara bure iai Tia Babaire I bon taekinn aikai mai itiakina mai kabi nanou bwa ngkoe ao ngai ao ngaira ti irantanga ara Maneaba ni Maungatabu ao ane bon arona te Maneaba ae e aki aera ma te Maneaba ae te Maunga ao e tabu ao anne Tia Babaire.

Ngaia are ngkana ko a tia n tibanako n te tai ae nako ao I kabwara am bure bwanan Tarawa Teinainano e kabwara am bure bwa e rabwa bwa e a turu ngkai inanon ara rule ae ti te Taeka ni Bau ngkai ai bon ti te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa akea riki tai manga karaaka bwa ko kamarakia kain Kiribati. E bon maraki Kiribati bwa e aki taneiai Kiribati n ongongo e ti ongongo ae kangai Te Mauri Te Raoi Te Tabomoa akea naba. Ngkana e koaua bwa iai ana Taeka ni Bau te Tokatarawa I aki ataia bon akea e bon tiku naba iaon aei ngaia are I boutoka ae e a tia n tabekia te Beretitenti ma te nano rinano ao ian te eti, te riai ao te koaua.

I a kauarerekea ikai ao ti na mamauriakaki ti na anganaki te Tabomoa ti na anganaki te kakatekeraoaki ae ramwaneaki n ana tobwa tinana Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao te tia taetae ngkanne are imwina te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora, e nakoim Tia Tei ae karineaki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e kakawaki te maroro teuana iaon te Kaoti ni bubuti are tabekia te Beretitenti iaon taonan moa te komete ae te Privilege. Tao bon bukina teuana are I bon teirake iai Tia Babaire bon ngaira ake ti rineaki n te tai aei nako bwa kain te Komete anne ti a bon aki ata naba te bwai ae ti karaoia ni karokoa ae oia ae manga bon boo te rinerine nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Tao e bon Te Minita are tao te Tibiika ngkoa e ngae e rawata ara tai are ti kakawaria bwa are Tia Babaire n te tai arei ngkoa te Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Harry Tekaiti ti a bon iangoia bwa kanga e nang moanna ni bwai ara komete anne bwa are ibukina te Standing Committee ao ti roko iroun te Tibiika n te tai arei ao e bon kaekaira are tuangira ae kanga e aki tau moa te bwai ni mwakuri nako iai. Ao n tabetai ti a manga bon manikangare bwa are tao ti a manga bon manikangare ma raora ake Taan Tei, ko manging ke a ti na bowi taekam.

Ma are bon akea mwakan te Komete anne bwa are bon akea rabwatana iai Kometena ma a *invisible* ao aki e aki ataki te bae e karaoaki iai ma ngaia tao e koaua ngkana tao e na iai norakin riaina ao tao e kakawaki naba ae bon karauaki raoi ni manga bon *review* raoi ana TOR ao ni manga bon *agree* irouia Taan Tei bwa are tao bon te *danger* teuana te Tia Tei temanna ae bon karineaki mana ana abamwakoro ao e a manga bon tabekaki taekana iroun raona n Tia Tei ao e ribotinaki nakoia ana botannaomata ao tao n tabetai akanne e kakawaki naba ae a bon bane n *agree* Taan Tei iaona ni kabane are bon iai ara *workshop* ake ti tataneiai iai iroura ngaira Taan Tei te CPA. Ma ti bon noria ma warekakin ara TOR n te tai arei te Komete ae bon tikiraoi ma ti nang mimi ngke e a bon aki mamaiu ao ngke ti a manga bon titiraki ngaia ai iraua man nikiran auti ake mai imwaina e bon tuai man mena e kainaki ma e aki mamaiu.

Ao anne bukina teuana are ngaia I boutoka naba tao te kaoti ni bubuti are tabekia te Beretitenti tao ti ibukin moa taonakin te komete anne ngaia are bon aki nang kainaki. E nang baiti kainakina bwa tao bon ian te Tua ae ngkai teniman kain te Komete arei ao e ko na n reke kaina ngkana arona bwa tao e na ko na raoi n rangi ni bwarabwara aron tibwangan te Komete ao e nang bon function n aekakin ae te Business Committee ao te PAC. Tao bon anne ae karika teirakera bwa are ngaira ti *member* ngkoa n te komete anne n ae nako ma kanga ti bon *member* nakon te akea ma teina kanga I taetae ibukia nake tao ngkoa angkoa tao e bwai ngkai ma a rineaki a kawa naba bwa tokina a manga member naba nakon te akea.

Ma are a bon rineaki ao ti a manga bon weteia ao ti a manga bon ae tia manga bon wawaningareaki n ae

nako bwa kanga tiaki kukurei ni wawaningareara ngkoa kanga ti nako nako, kain te privilege committee ao ngaira kanga ti a rawa ni kan privilege committee. Ngaia ti a bubuti bwa tao ti ira moa ae tabekia n te Beretitenti n te tai aio ma ngkana e manga bon noraki riana imwina ao are ti bon kai agree ngaira Taan Tei ni kabane bwa are bon aio ae kakawaki iroura ngaira Taan Tei bon tibwangara n nakoara n Tia Tei imarenara ni kabane ao iai workshop akana a na kamenaki ao tao ai bon taben te taibora ngkanne ni manga bon katamaroa aio ao e kai manga bon kaina riki.

Tao bon akanne taeka tabeua Tia Babaire ao I a boutoka moa are tabekia te Beretitenti ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai ai bon akea riki ae kan maroro ao I a kaokia nakon te Beretitenti are am kaoti te Kaoti Ko rabwa te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitauia ake a tia ni maroro iaon kanga te kaoti ae e a karina naba n tabekaki ni kaineti ma te Tua ane 74(1) ian bukina are I a bon tia ni kabwarabwara e bon kimototo bukina ma kanga bon reality of it ke n aron taran ara Auti n Tei aika tia nako ma kainakin te Komete aei bon akea nanona. Akea nanona bwa e tuai man function inanon iraua te auti ma tao e a bon riai moa ni karauaki moa n tirobaeaki n tarakina man aobiti ke tera angan katamaroana ai manga kanga bon ti te bubuti n te tai aei bwa tera ngkana e taonaki moa bwa e nikoaki, e nikoaki nakon angana are e na maiu ao e naewa ana contribution bwa ti kakoaua are bon teuana te Komete bwa te Standing Committee n te auti aei.

Ao ngkana e rawata ara Standing Committee a rawata naba ana bwai ni mwakuri te Auti n Tei ma are iai Standing Committee ae a bon manrea ao a tia ni waaki inanon ririki aikai mwaiti ao e noraki naba ma auti aika mwaiti ao e noraki imwin aia mwakuri. Ma te titiraki ngkanne te Komete iaon te Privilege kanga e tuai man noraki raoi mwin ana mwakuri ngaia tao e bon riai moa ae na manga tirobaeaki ni katamaroaki. Ma I karabwaia ake a tia ni maroro iai. Iai ake a tangiria bwa e na waaki ao iai ke angi are a tangira moa taonakina nakon te tai are ko na manga bon taraia man aobiti te Tibiika ma am taan rabakau ao man taeka tabeua akanne I a bubuti taonakin moa maroroakinan te Kaoti ane nambwa 9 rineaia kain te Maneaba Privileges Committee nakon manga te tai teuana ae riai ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao e a tia ni mwemwe te Kaoti n aron are kam ongo are e bubuti moa taonan kanoan ara Ota bebwa ane nambwa 9 ane rinean te Maneaba Privilege Committee ao ngkai nang kanakoa te kaotinano iaona.

Nake a buokia a buoka te kaoti ke a kangai Eang ao ake a totokoa te Kaoti ke a kangai Tiaki.

Ao e nakoia nake a buoka te Kaoti, ngaia are a taonaki moa ngkanne kanoan ara Ota bebwa ane nambwa 9 ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ngaia Taan Tei aika kam karineaki ao ngkanne te Beretitenti, Te Kauoman Beretitenti, Minita, Taan Tei aika kam karineaki.

N aron ngkanne kanoan ara ota bebwa ao are ngkai e bon tuai 6 ao e bon reke tao e bon reke tabeua kanoan ami titiraki akana iaon te Ota bwebwa n te bwakantaai aio.

Ngaia are te moan titiraki ngkanne ane n te ota bebwa bon te titiraki mai iroun temanna te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem ao e na kaekaki iroun Te Kauoman Beretitenti ke Hon. Dr. Teuea Toatu Te Kauoman Beretitenti ao Te Minita ibukin te Finance ao Economic Development ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ao Kanton.

RINANOAN KATONKAN BWAAI MA KAAKO MAI TARAWA NAKO KIRITIMATI

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Honorable Tibiika ao N na bubuti kaekan au titiraki n te ota bebwa n te bwakantaai aio n nambwana ae nambwa 1 te Tia Babaire ae kangai taekana :-

"N te bowi n taai aika nako ao e taekinna te Tautaeka bwa e na rinanoa ana buoka ibukin kantokan bwaai mai Tarawa nako Kiritimati. Tera ngkai ana babaire iaon aio taiaoka"

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti ae ko karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu I anganiko te floor.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao aio kaekana:-

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton ao te Maneaba aio bwa te babaire iaon kantokan bwaai n te kaibuke mai Tarawa nako Kiritimati e nang tia arona imwain banen te ririki aio" e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Kiritimati buokan am titiraki teuana.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire I kaitaua te Kauoman Beretitenti n ana kaeka ae na tia te babaire ke tao te mwakuri iaon rinanoan aio imwain tokin te ririki aio are nanona bwa tao ai bon ti tabeua riki te wiiki.

Tia Babaire I kan buoka au titiraki Tia Babaire bwa n aron ae ti taetaekinna ao n taai aika nako ao tiaki toki ni kaokioka te bwai aio bwa iai bukina ae rangi ni korakora iroura ngaira ake ti mena n te Aono ni Mainiku bwa tera e riki Tia Babaire. Ngke e aki e rangi ni ireremwe aron bwakan te mwane aio nakoia taan kanako kaako ao e manga anganaki nake taan titoa man abamwakoro ke tao iaon Kiritimati ke n te Aono n Raina ao e a nang ririmwi bwakana. Ao tera ae a riki ngke e a ririmwi bwakan te mwane aio ao taian titoa ake a mena iaon te Aono n Raina ke i Kiritimati aikota te kantoka ma boon aia kaako ao a kabonakoa, ao tera ae riki e rangi ni korakora te

Tibiika: Tia Tei I a butiko ko a kanakoa am titiraki bwa are kanga e ananau N na butiko bwa ko a kanakoa am am titiraki taiaoka.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire ma tao bukina ngkai I kan kamataata au titiraki aio bwa te bwai ae riki e nang maan aron te kainano aio ao ti kataia ni kaokiokia nakon te Tautaeka bwa tera bukina ngkana e a rangi ni maan ao ti kataia naba ni buoka ana titiraki bwa e aonga ni mataata aron buokan ara titiraki.

Ma tera ae riki n te tai aio Tia Babaire ao e koaua n aron are ti taekinna boon te raiti $30, $30 tabun boon te timanti tao e a roko n $40 ke $40 tabun e a bon nang tokatoka ikarawa. Ao ti aio te mwane ae ti kakoaua Tia Babaire bwa ngaia e na ko na ni buoka aron boon te kaako.

Tia Babaire N na buoka au titiraki bwa n otara ao te mwane aio iai ao e aki ko na ni bane bwa ngke e roko te kaako i Tabon te uaabu i Betio ao imwain ae ko kaotinakoa ngkoe am kaako te tia kao kaako ao ko tiatinaki naba n te levy. Ao ngke ko tiatinaki n te levy ao te mwane aio are ngaia e na manga kaboa mwin te kaako are e na nako buki, buokan au titiraki Tia Babaire ngkai e reitinako te kangaanga aio Tia Babaire ao e reke bwa ara kangaanga ngaira kain te Aono n Raina tera bukina, e tera te mwane ke iai riki bukina tabeua te Tia Babaire Ko rabwa.

Tibiika: Kauoman ni Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao tao bon kaekana ae uarereke e aki tare te mwane ma kanga bon akea naba etina ae irouia taan tia bitineti bwa ana karaka boon aia kaako are a katoka te freight are e aki refunded bwa are te titiraki. Ngkana ko na kangai ao ngkana arona bwa e manga reke aia refund ana manga kaoka te boo anne nakoia aomata ana manga anaia bwa are te bae e na bon reke aia refund.

Ma tao ti na kaeka raoi te titiraki aekan raoi titiraki are te kangaanga bon te kangaanga iroun are i Kiritimati bwa are ngkekei ngkoa ngkana e karaoaki te refund ai bon ti te freight naba are anganaki te

Finance are tao te receipt ibukin te Freight ma ngke e karauaki n *analyze* te *freight* ao ngaia e rawata bwaai inanona ake aki *eligible* ibukin te *refund.* N aekakin te bae aranna bwa te *bunker testament factor, destination document sea, terminal handling cost.* Are ngke a tibwa kuneaki baikai ngke e karaoaki e *broken down* are te *freight* arei ao te kangaanga ngkane bwa *cost* aikai *addition cost* aikai aki reke ian te *regulation* ae ngkai bwa ana refunded.

Ngaia anne bon oin te kangaanga ngaia te bae e karaoaki ngkai a tia ni *meet* au koraki ma kain te KCCI n Tuurai n te ririki aio ao a kataia n rinanoi te kangaanga anne ao e *agreed* bwa e nang manga karinaki taian *additional cost* akanne bwa ana ko na naba ni manga *refunded.* Bwa are te bae te kangaanga iai bwa are ti kakoaua ae a nang ko naki iai taian Bitineti ake a kabonakoi kaako ake iai te *price control* iaona. Bwa are aki ko na n *recover* taian *cost* akanne ian te *refund* arei.

Cost ake aki reke ian ake aki *eligible* nakon te *refund.*

Ngaia te bae e kananonaki anne ngkai iaon kawaina bwa te bae e nang bon karaoaki naba bwa a nang karinaki taian *additional cost* akanne ake aki noraki n te moantai bwa e a tibwa noraki ngke e karauaki ni *broken down* te *itemize* te *freight* arei ao anne ngkane are te mena. Ma ngaia ngkai ti taekinna ae na tia imwain tokin te ririki aio tao ti a manga bon karaoa te *regulation* are e nang *corporate* ngkanne taian *additional cost* akanne ma are bon te bae e baiti bwa *progression* e aki roko n te Auti n Tei ao e bon nakon te mena. Ngaia te kantaninga bwa e na tia e na riai n tia imwain tokin te ririki aei e rabwa.

Tibiika: Ngaia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki riki mai Kiritimati ao Kanton.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Honorable Tibiika I kaitaua te Kauoman Beretitenti n ana kaeka ae e mataata bwa ngaia iai tenan *additional cost* ake ngkai *itemize* ao ngaia aki *eligible* bwa ana rinnako ian te claim, ti taku bwa ngkana ti nora te freight invoice bwa are tao ti taekinna ngkai te PDL bwa ti ngaia ae tiatini aikai te PDL. Are tao ara bubuti naba nakon taai aika na roko bwa tao e na rinanona naba te Tautaeka.

Bwa are bon ti te PDL ngkai ae tiatinaira n tenan tiati aekakin aikai bwa e kabotaua are aekakin are mwananga mai Suva nako Tarawa ao are titabo naba mai ikai nako Kiritimati bwa e aki ngke e mwananga mai ikai nako Kiritimati ao e aki Domestic Trade bwa titabo ma e International trade ngkanne. Ngaia are e a bon rin naba tenan cost aikai ngkana tao te fuel adjustment factor ke tao tera ke tao te port service charge ke tera, te terminal handling.

Ma ti kaitaua Te Minita n ana kaeka ae taraia bwa tao ana karinaki ma ngkai a tuai karinaki aikai Tia Babaire ao ti taku bwa e nang teretere iaon te freight invoice bwa bon iai te base freight ao iai tenan *additional charge* ngaia are e a bon ko na naba n *rejected* man te Finance ngkana e noraki bwa tera ae e aki bwa tiaki te bae e raba. Bwa e rangi n teretere bwaai aikai Tia Babaire ma e rabwa ao n otau Tia Babaire bwa iai te mwane nanona akea te kangaanga ibukin kaokan te mwane aio.

Ao buokan naba te aeka n titiraki ke tao are e taekinna te Kauoman Beretitenti bwa ngke e a *refunded* te mwane arei nakoia taan bitineti ao aki kaokoia nakoia nake a kaboo kaako bwa ea reke bwa ai manga bon ana raka te Tia Babaire bitineti bwa are e a manga kaboaki mwin ana mwane are e a tia ni karinna ibuakon ana kaako bwa e aki buokia te Tautaeka. Ngaia are te botannaomata e a kabooa te kaako ae rietata.

Buokan te titiraki Tia Babaire e ko na ni kabwarabwara te Kauoman ngkana e tauraoi bwa tera kaako aika *eligible* bwa ana rin n te *freight refund* ke ian te *freight refund* ao tera kaako aika aki bwa n otara ao iai te bitaki nakon te te taneiai mai imwaina. Bwa tera kaako aika kariaiakaki bwa n otara ngkai iai kaako aika aikoa karinaki ngkana e ko na ni ibuobuoki iaona te Kauoman ae karineaki Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kauoman Beretitenti.
Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao are e bon iai ana titiraki ane bon kanga e bon tabekia n ana kabanea ni maroro are tera taian kaako aika *eligible* ngkana ko *refund* ao tera baika aki. Ma I taku bwa e bon mataata iaon te schedule ane iaon te Tua ane I bon taekinna ma n aron are ti bon kanga n aron ngkana ko tara ae Schedule 5 ao taian *alcohol beverage other tins goods* koraki akanne aki *eligible* nakon te mena.

Ma aika *eligible* ngkanne ane ngkana ko manga tara Schedule 4 I aki ataia ngkana e a tia n reke am tai n tar ate Tua ao e bon matata raoi taian kaako te *timber, iron roof,* tieremiki te timanti te *nail* te *solar.* Aikai aika bane a ko na n reke te *refund* irouia ni ikotaki ma ake bon taian grains ao I taku bwa e bon mataata anne.

Ma e a bon anng rikirake ngkai aron te kangaanga iaon te freight ao n aron ae kam ataia ai iraua ara tai ti bitia n te moantai ngkoa te bon kabwaka te supplier bon tabeua are a kanakoa te kaako ao a kabwaka te mena ma are imwin ara maroro ara maroro ma kain te KCCI tao a bon ataia kain te KCCI ngkai aika mena ibuakora ngkai. Ake ti meeting ma ngaia are bon aia tabeka are a bon tangiria bwa a nang butakinako man te bwai anne bwa e nang bon

kabwaka te *consigning* e nang bon kabwaka.

Anne ngkanne ae ti a kakoroa nanona ma are kangaanga ngkai teuana a manga tangitangi taian consigning taian bitineti iaon aba bwa e a rotaki mwaitin aia kaako bwa are a nang manga kabwaka te mwane. Ma are ti kataia ni kakoroa nanon aei bwa are bon ian aia tabeka kain te KCCI n te tai arei are a bon tangiria bwa e nang bon riai ni kabwaka te *consigning* ao ti karaoa anne ma e koaua bwa inanon taina e manga noraki aki raoiroina. Ngaia are te bae ti a mena ngkai ti a ngae ni manga ti *extend* naba taian *product* ke tao taian kaako ake a ko na ni *refunded* e nang rawata ngkai e nang bubura te *list* arei.

E ngae n anne ao bon aki riai e noraki naba aki riaina ngaia are aio te *scheme* aio ae ti bon kataia naba ni bon rinanona naba ao ti nang kakaea te kabanea n tamaroa ae na aki nang rotaki iai te botannaomata ao e na aki rotaki naba iai ana mwane te botannaomata.

Ngaia anne ngaia are ma e koaua bwa are n aron ae I taekinna ngkai te bae ti karaoia ngkai tao n te tai moa aio tao imwain ae karaoaki raoi te kamatebwai ae nang bubura ae e a bon tia ni karaoaki te kamatebwai ma imwain ae moti raoi ana babaire te Cabinet ao tao ti na manga oki ma te aekan model teuana. Bwa are ti a tia nori model aika 2 aikai aki *work* are teuana a nang tangitang taian *supplier* ti a manga kaokia nakoia a manga tangitang taian *consignee* ma tao e koaua bwa are tao tera te *underline root cause of the problem* anne ti a bon riai n *identify.* I taku bwa ti a bon tia ni karaoa te *investigation* iaon anne ma n te tai moa aio te bae ti na karaoia ngkai ti na karin moa taian *cost element* akanne aika aki rin ngkai ian te *regulation* bwa e aonga ni ko na ni manga reke te *refunds* nakoia taan bitineti ake angkoa a kanakoaki mai Tarawa nako Kiritimati, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki N na ti bubutiko te Tia Tei ngkana ko a kataia ni kanakoa buokan am titiraki e aonga n ae baikoa ni mena ao ngkana kam a manga kananaua ao ngaia ae e raoiroi riki ae ngkana tao kam a tabekia bwa tao te Motion bwa e aonga n are e bon bwarabwara raoi ami iango akana kam iangoia. Are kam tabekia bwa te titiraki ao I a buti ngkami bwa kam bon kanakoa naba are te titiraki kam aki manga rangi n teikaokaonako n te aro are e nang manga rangi n ananau ami titiraki ao I a buti ngkami Taan Tei aika kam karineaki ao I a butiko te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati tera ngkana ko mena ko rabwa.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tibiika ao I kabwara au bure ngkana arona bwa e nang reanako aron buokan au titiraki Tia Babaire ma n otau Tia Babaire ao N na kabwara au bure bwa kain am taibora akana i moa akanne anganai au miniti ae 2 ao iai

au bero are e bon rerebwe ngaia kanga ngaia anne bukina ngkai I kataia ni kabongana au 2 ni miniti arei ao N na aki raka iaon te 2 ni miniti, ngkana ko kukurei te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki eang are e koaua ma are te titiraki kanga bon te titiraki kanga anne ma e raoiroi kanga anne ngkai I kataia N na kataia n *limit* te titiraki nakon bon ti te titiraki. Ao ngkana iai ami kan mataata kanakoa teutana ami kamataata ao e koaua are ngkana e a manga rangi n ananau ao ngaia are nang manga rangi n reanau iai ami mena ma N na anganiko te Tia Tei ae karineaki ngkana iai riki motikan am titiraki.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tibiika ao N na kataia ni mwakuri ma au tai are N na berita nakoim bwa N na aki raka iaon 1 te miniti ao 30 te tekan.

N na buoka au titiraki Tia Babaire I a kan manga mwaninga buokan am titiraki bwa are ko a katekatekai naba. E rabwa te Kauoman ao ti rangi ni kaitau bwa e a mataata ao tao e rawata ngkai te model ae taraia ma N na butia te Kauoman bwa e nang aki tara te *wholesaler* ke tao te *retailer* ma e nang tara kainano te Consumer ao tera ana babaire are kanakoa ao anne are I taku bwa e na rang buoka riki te botannaomata bwa taan kairaki taan kaobwai. Ao taan kairaki te koraki ma tera ana babaire are e taku bwa e na ko na nako ibukin ae na mwengaraoi te botannaomata ao ti taku bwa anne te kabanea n tamaroa ae ti na butia bwa e na kaninganinga.

Bwa ngkana arona bwa e nang okioki imarenan te tia kaobwai ao te tia kabonakoi bwaai ao e aki ko na n reke te riai ma N na butia bwa ngkana arona bwa e a ko na ngkai n tarai bwa e tuai moa rinanoaki are tenan *additional cost* ma tao e a kabaka moa are bon te *main* are bon te *base freight.* Ngkana arona e ko na ni waekoa n rinaoa aio ao e koaua iai ana mwakuri ae na karaoia nakon tera imwain tokin te ririki aio. Ma N na butia ngkana e ko na ni waekoa ni karaoa aio bwa e aonga ae waekoa n reke ngaira buokara bwa ngkami akea ami kangaanga bwa kam tokaranako te $20 n te raiti ao ngaira ti tokaranako te $30 tabun n raiti, ngaia ae ti a bubuti nakon te Tautaeka aio ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua anne bon ara iango naba tiaki ara iango te bae ti uaiakinna bwa e na koro nano ma are tao e koaua tao anne *in the real world* e bon kangaanga ae ko na katibanakoa te aomata are inuka te tia bitineti bwa are ngaia e otana te *good* ngke arona bwa te *consumer* e uota *direct* ae bon mena tao e koaua ngkanne ae na riai. Ma are te kangaanga bwa ngkana iai te *middleman* ke te *retailer* ke are kabonakoa te *good* bon ngaia anne ngkane are e na manga ko na ni

cause taian *problem* ngkana arona bwa tao ti a kangai.

Ngke e a karaoa ana *refund* te *retailer* e aki kanoa raoi te *form* e aki karokoi taian *document* ake a tangiraki bwa e na rinanoaki ibukin te *refund* tao taian raa riki. Aikane bon taian mena ngkanne are e ko na ni *create the problem* riki are ngaia e bon *cause* te *delay* bwa ngke arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane. E a kanakoaki te kaako ao te *retailer* iaon aba e karokoi bebwa ni kabane ni kangai nakon te *treasurer* e a bobonga raoi ao bon akea te kangaanga ma are te koaua n tabetai tao manga iai te kangaanga iroun te *shipper* bwa te *shipper* e manga ngke e kanakoa te mena e a botii naba bwaai n teuana te *receipt.* Kaako ibukin tao irabwi te bitineti 10 te bitineti ao a botaki naba iaon teuana te receipt.

Aikai baika na riki bwa ngke arona bwa akea kangaanga aikai are e nang rangi n *smooth* te mena ma are e koaua anne bon ara iango ae ti nang tangiria bwa e na karaoaki ibukin kanoana. Ma are ae ti bon kataia naba ngkai ni buakana te bwai aei ngaia kanga e a roroko ara iango ae ti nang bon kaokia ngkoa ana tai Britain are ti nang bon akea riki te bae e na *refunded* bwa ti taian *grains* ao tao e koaua bwa are bon te *grain* bon kanaia aomata. Ma ngkana ti a *leave* te kaako ti nakon te *grain* ao tao e na rang bakekete riki ao e na akea te kangaanga.

Ma aikane kanga a moanna n roroko iango aikai are kanga ti nang bon kaokia ngkoa nakon ana tai Britain are ti taai akekei bon ti te *grain* ao akea riki ma I aki nanona bwa ti nang karaoia ma akanne bon kanga tain mena bwa are kanga bon kanga te *scheme* ae nang bati arona bwa are tiaki n are tao ti te *paper work.* Manga te a bon kan bane *good* ni kabane ni *refunded* e moa ma te nail ma tera riki a bon bane tima ai bon akea bwaai aika nang aki *refunded* ngaia tokina ae ti nang kataia naba ni kakerakea tao te *levy* bwa e a kan aki *match* ma te karekemwane ma aron te mwane are kakabwakaki ibukin te *freight refund.*

Ma e rabwa I taku bwa e rabwa am titiraki Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa ti na I taku bwa anne teuana ngkai bon tabera inanon manga te waakirake aio e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei riki iai buokan am titiraki kabanea, e a bane kabwara au bure ngaia e a bane buokan am titiraki I a kauringaki mai iaon te mena bwa ngaia e a bane.

Ngaia ao ngkanne ara titiraki are imwina ti a nakon ngkane te titiraki are imwina ana titiraki te Tia Tei te Tia Tei naba temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon. Teribwa Taabe ti a nakoim te Tia Tei ao e na kaekaki iroun Te Minita man te mwamwananga ao n te itoman Hon.Alexander Teabo.

TE KANGANGA NI KAOTINAKOAN KONTEINA MAN ANA UAABU KPA I KIRITIMATI

Hon. Teribwa Taabe: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 4 iaon te ota bebwa ae kangai taekana :-

"Teuana te kangaanga ae noraki ngkai iaon Kiritimati bwa kaotinakoan taian Container e a bon rangi ni birimere ian ae ana bwai ni mwakuri te KPA i Kiritimati a bon maan ao a bon aki nang raoiroi angin te tai n aoan te mwakuri ao a karaoaki taian bwai ni mwakuri ao a nang tibwa manga buti imwin te tai ngke a manga tiatinaki iai taan buti aia Container.

E ko na Te Minita are tabena ni kakoaua aio ao ni ibuobuoki ni kabirimwakan reken aia bwai ni mwakuri kain te KPA i Kiritimati"

Tibiika: Te Minita n te Mwamwananga Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati:-

"I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waaki te Kiribati Port Authority KPA ni karaoa te bobwai ibukin bwaai ni mwakuri ake a kainanoaki ni mwananga are i Kiritimati" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia buokan am titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa te Tibiika te kaeka ae kukurei bwa ngaia e a waaki te *procurement* iaon ana bwai ni mwakuri te KPA i Kiritimati aika boou ao bon buokan te titiraki.

Ti kakoaua ae te *procurement Act* ke *process* e na bon rangi ni abwabwaki riki iaon bwaai aikai. E ko na nora riaina Te Minita ao n taraia bwa aio teuana te kabobwai ae na bwaka ian te *emergency* ian norakin ngkai te kangaanga n aron kaotinakoan kanaia ao bwaai ake a kainanoi kain Kiritimati e rabwa.

Tibiika: Ngaia am kaeka Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I kakoaua ae kainanoaki e nang kainanoaki aio te Tia Babaire ma e koaua tao I kan ibuobuoki ma te Tia Tei bwa are e reke naba te tai ni wareware n ana Tua te KPA irou n te tai aei Tia Babaire ao ngkana ti bon taratara aron te rin. Te bwai ae nanonaki iai kaotinakoan kaako Container man te yard ao e koaua tao anne n te tai aei akea kabean te KPA Tia Babaire ma e karaoa aio te *service* Tia Babaire te KPA.

Ao ngkana ti noria iaon Tarawa bon iai aika aia kaa ni kaotinakoa te Container aika bitineti aikanne Tia Babaire ma e koaua ibukina bwa Kiritimati akea aio iai ao ti kabirimwaka aio Tia Babaire ao ti na kataia ni karaoa aio Tia Babaire ao

anne te bwai ke kaekana irou. Ao tao e koaua n te tai aei n aron ae e a tia n taekinna te procurement e taku bwa nang maan e a tia aron aikai Tia Babaire ai bon ti te *risk taker* ane ngaia ane ti kantaninga tian tiana raoi ma e na roko rokon te kaa aio i Kiritimati ni bon moan te ririki aio Tia Babaire bwa anne e a tia arona Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei ae ko karineaki kanakoa buokan am titiraki.

Hon. Teribwa Taabe: Buokan te titiraki te Tia Babaire ao N na bubutia Te Minita e ko na nora riaina bwa te KPA e na aki manga tiatinia tao tenan bitineti ke te koraki ake a kaotinakoi aia kaako ake a kaotinakoaki itinanikun aoan te mwakuri ian ae te kangaanga bon ana bwai ni mwakuri te KPA ae ngaia e a *slowdown* te *process* ibukin kaotinakoan tenan Container ma amwarake inanon aoan te mwakuri.

E ko na nora riain anne Te Minita ae rine, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua I ko na nora riain anne Tia Babaire ma e koaua anne are bon iai te rabwata are tabena aio Tia Babaire ngai Te Minita tabeu bwa N na reitaki ma te koraki aikai Tia Babaire are a tara te kambwana anne Tia Babaire anne ian te Tua Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei ae karineaki kabanean buokan am titiraki.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon te bubuti riki nakon Te Minita e ko na ni kabwaranakoa bwa taian raa ana bwai ni mwakuri aika e a waakinaki kaboakia ibukin mai iroun te KPA Headquarter ibukia kain KPA branch are i Kiritimati.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua n aron are I kaongoaki Tia Babaire ao n aron ae i matau aei Tia Babaire e a tia n otanaki ana bwai ni mwakuri te KPA ke n aron are I taekinna te primo Tia Babaire ane e a tauraoi e a tia aron te procurement Tia Babaire e nang tauraoi ni kanakoaki nako Kiritimati ao n aron are I taekinna te *risk taker* ane ngaia ae bae ngkai. Ti tuai ko na n ataia bwa ningai ma e a tia ae roko inanon bain te Procurement committee Tia Babaire ao ti na kataia ni karaoa aio Tia Babaire.

Boon baikai Tia Babaire aki bebete te *risk taker $600,000* Tia Babaire anne boona ane ngaia e kaboa te KPA ao ane teuana e a kan bubua tenga Tia Babaire te primo Tia Babaire anne a tia e a tia e a tauraoi ni kanakoaki nako Kiritimati Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: E a bane buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki e a koro 3.

Ngaia ti a nako ngkanne nakon ara bwai are imwina nakon ana titiraki raom naba n Tia Tei ae karineaki ane temanna Hon. Jacob Teem te Tia Tei naba mai Kiritimati naba ao Kanton, e nakoim Tia Tei ae ko karineaki.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IAON KARIKIRAKE I KIRITIMATI

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire N na bubuti kaekan riki au titiraki n te Ota bebwa n te bwakantaai aio nambwana 2 ae kangai Tia Babaire :-

"Tera ngkai ana babaire te Tautaeka aio ibukin karikirake iaon Kanton" Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e na kaekaki iroun Te Minita naba are Te Minita ibukin te Mwamwananga Hon.Alexander Teabo, e nakoim Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekana :-

"E a tia te Tautaeka ni baireia bwa e na katamaroaki ana marae ni wanikiba ana uaabu ao ana buriti Kanton. N te tai aio ao e a tia ni waaki au botaki ni mwakuri ma ana Development Partners ni karaoi kamatebwai ibukin karikirake aikai" Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita nakon te Tia Tei ae karineaki buokan am titiraki.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki I kaitaua Te Minita ae karineaki ibukin te mwamwananga n ana kaeka ae teretere bwa iai ana iango ni katamaroa n aron are e a tia ni katerei ma e koaua te Tia Babaire.

Ti kakoaua bwa taekan Kanton e aki toki n tatabetabekaki bwa teuana te tabo ae noraki bwa iai naba te kantaninga bwa e na ko na naba n reke ma iai tao te Kaubwai ke tao te kaneweaba ke tao te karekemwane. Ma inanon te tai aika tia nako te Tia Babaire inanon ririki ma ririki ao Kanton e uatimaniaki ni karokoa te bong aio bwa a ti tekateka tao wantaanga n tataninga aron te karikirake.

N taai aika nako te Tia Babaire ao ti kakoaua bwa iai ana iango te Tautaeka are e warewareki ao ti kakoaua bwa n te tai aio ao e manga wareki naba. Ma N na butia Te Minita ae karineaki bwa bwaai aika tabekaki n te tai aio a nangi ni kainanoaki bwa imwain ae waaki te karikirake. Ti ataia bwa iai te kamatebwai ao ti taneiai inanon te kamatebwai bwa e na manra.

Buokan te titiraki Tia Babaire bwa e a tia ni waaki te kamatebwai aio ke e tuai ao ngkana iai te kamatebwai tera moa ae kamatebwaiakaki bwa e na moan kiba ke e na moan nako Tia Babaire Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia am kaeka Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua tao ti na karaua ni ibuobuoki iaon aio ma te Tia Tei ae karineaki Tia Babaire ngai ma tariu man te Linnix Tia Babaire ma e koaua n aron ae ti taekinna n te kamatebwai Tia Babaire e a tia ni kamatebwaia aron te marae. Bon te kananokawaki Tia Babaire ni Kanton bwa are e a kaman ti a bon nora Kanton bwa e a karautaeka ti a roko ngaira te ka-5 n Tautaeka ao Kanton e a bon karautaeka bwa bwaai akeke kanga bon iai iaon Kanton are tao a ko na ni *maintain* n te tai arei a bon aki *maintain* Tia Babaire ao anne bon bukina ae ti na manga tangiria bwa e na manga moan karauaki ni karaoaki bwaai aikai bwa aonga ni manga tararaoi ao ana ko na ni manga waaki waaki ake ana karaoaki nakoia Tia Babaire.
Ngaia are kaekan moa anne Tia Babaire ti a roko imwin te tai Tia Babaire ao ae ngaia ti na manga moan karaoia n te aro bwa e na manga ko na n roko te botannaomata ke waaki ake ana karaoaki iaon Kanton Tia Babaire ma e na aki raraoma. Bwa n aron ae ti taekinna are ti a tia ni barongaia ni barongaia ni ibuobuoki iaon anne Te Minita n te Line and Phoenix Tia Babaire bwa ngaia are tabena aio. Ma te kamatebwai ae e a tia ni karaoaki e a tia aron te marae te Tia Babaire e a tia aron te Fisheries study ae tia ni karaoia China e a tia ti a tauraoi n uotarake aio Tia Babaire e a tia anne.

Amerika are e na karaoa te buriti Tia Babaire ao Australia are e na karaoa te uabu Tia Babaire anne ae I taku bwa I kan taekinna Tia Babaire ao n aron are I taekinna bon te Tautaeka aio te ka-5 n Tautaeka. Kanton e a kaman mena inanon te Tautaeka aio akea te bwai ae riki n tararuan Kanton Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei ae karineaki.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kaitaua Te Minita n ana kaekaeka ma N na karautaeka Tibiika bwa I aki are I aki tarai Tautaeka bwa enga te Tautaeka ae kakamwakuri ao enga te Tautaeka ae e aki kakamwakuri ma I riki n tabeka au titiraki aio ni kaineti ma te Tautaeka aio kioina ngke ai iraua te tai ngke ti tabekia nakoia ao ai 8 ngkai te ririki ngaia are ti kan ongo.

Tiaki ata kanoan ake mai imwaina bwa tera ae karaoaki ma ngkai ngkai ai 8 te ririki ao ara kantaninga bwa nang iai ngkai tenan set plans ke tera bwaai aika na karaoaki. Ma N na kabwara au bure ma N na buoka au titiraki Tia Babaire bwa ngaia bwa tao a tauraoi ngkai aba aikai bwa are tao ti bon aki ko na moa ngaira ni karaoia n oin ara mwane ao a tia tao kamatebwai.

I taku bwa n au kauoua ni buoka au titiraki Tia Babaire ao I kan titiraki bwa ningai te tai are ti nang boibuako ngaira ara koraki ake ti mena i Kanton ngkana arona bwa e ko na ni ibuobuoki aio te Tia Babaire

bwa e aonga n ae iai te katautau bwa are iai tao te iango ni karikirake te iango ni maeka ke tao tera are e na waaki imwina antai ake a kantaninga aio ao iai aia katautau ngkana arona bwa e ko na ni ibuobuoki Te Minita iaon aio ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita. Ngaia N na anganiko Te Minita n te Linnix

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau te Tibiika I a buoka ana kaoti I a buoka riki ana kaoti te Tia Tei temanna mai Kiritimati ana iango iaon Kanton ti a taona te bwai anne bwa e a bon katikua bwa ana mwakuri te Tautaeka ae ngkai ao e bon bubura te waaki ibukin Kanton ae a tabeakinna au karikirake au Ministry ma *other Ministries.* Ngaia are e na aki raraoma e a tia n riki bwa te Tia Tei inanon 30 te ririki ngaia a waakina Kanton tera ae riki inanon te 30 bon te akea ao te tieai.

A tia ni kamatea Kanton bwa e aki toronibwai Kanton, tera ae karaoia n ana tai n Tia Tei man te Aono n Raina ibukin Kiritimati e nang anaa karewen te mwakuri ngkai bwa e aonga n ae ti kamaua Kanton ao e a waaki ana bitineti. Ngaia are ti a taona te bwai anne e a katikua bwa e bon tabeakinna te Tautaeka ni katamaroa ae na bon tounako ao e na ataia naba bwa Kanton aban te Tautaeka akea ae ko na n lease ni maeka iaon Kanton ni karokoa e kangai te Tautaeka e na roko te maeka.

Ma ngkai Kanton ae ti bon katannako bwa te Development Hup kanga te *high tourism* are e na nang *high* are ana aki eiei ana ko na n roko n aekan Kiritimati a roko taan akawa ake a ti rawetamnei a rawea tamnein te ika anne e a *spoil* te Enuaromenta iaon Kiritimati. Kanton e na bon special e na bon okoro ao iai ngkai te kataratara imarenau ma te Tourism, MISE ni kabane aika rekereke iai ni ikotaki ma te Fisheries a tauraoi ara tamnei ma ti na barongai raoi ngkai imwain te waaki. Ngaia are ke e katikua e na aki katabea nanona iaon Kanton bwa bon taben te Tautaeka ao aban te Tautaeka e rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Jacob Teem: Akea te bwai ae ko na ni karaoia te Tia Tei ti te Tautaeka ao ngai I tuai Tautaeka.

Tibiika: I taku bwa am kabanea, arei am kabane te Tia Tei

Hon. Jacob Teem: Bwa ko taku bwa ai 2 au supplementary nanona au kateniua arei, Ko rabwa.

Tera are buokia te Tia Tei ae Te Minita n te Aono n Raina te Tia Babaire ao e rangi ni kaokoro ma otara bwa iai tibwangara ae nang kakawaki ngaira Taan Tei bwa ti ata te Tautaeka bwa ngaia ake ana kabuta te waaki ao tiaki kairoroa ao tiaki tuangnga bwa tera ae na karaoia bwa ti kakoaua bwa ngaia

taan babaire ao ngaira taan buokia ni karokoi iango.

Ngai temanna te Tia Babaire ae I tuai kaina te Tautaeka ae kabuta te waaki ngaia are I aki tara te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana. Ngaia are N na bubuti bwa tera antai Te Minita are tabena ngkana bwa Te Minita n te Aono n Raina ao e bia tarai aikai bwa are ngaia iai iango aika ni katamaroa aika rangi ni mwaiti bwa e na iai te karekemwane ao ti kaiananoa te karekemwane.

Ti kakoaua bwa te Tautaeka e na kanakoa te lease ti aki ngaira ae ti na kanakoa te lease ma e na manga bon nako naba te maeka tiaki te bae e na aki ao tiaki ti te Tautaeka aio ae ko na ni kanakoa te lease. Are e na bon ko na te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana ni bairea aron te lease bwa tiaki tibwa te Tautaeka aio ae kanakoa te lease iaon Kiritimati bwa te lease e a kaman waaki ma iai karakana ngkai n te tai aio. Tara Kanton ao ti na bubuti bwa tera ngke arona bwa ti ko na ni kaekaekaki raoi man ana rabwata te Tautaeka bwa ti rangi ni kainanoa te kaeka ae na tamaroa bwa e na otinako bwa are ti tabeki ibukia ara botannaomata tiaki ibukira ma ibukia ara botannaomata.

N na buoka au titiraki Tia Babaire bwa e aki kaekaki au titiraki ao e tuai man kaekaki ma N na bubuti kaekana. Karikirake ake a tia n tabekaki ake tao a reke rabwata ke aba ake ana buokia bwa antai America, China ke tao Australia ana waaki ningai karikirake aikai iaon Kanton te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki Tibiika ao aio riki buokan ana kabanea n titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati. Are ti bon tia ni mwanewei karikirake aika na waaki iaon Kiritimati aekan antai Kanton bon aban te Tautaeka akea ae ko na ni karikirake iaon Kanton *unless* e *approve* te Tautaeka anne ngkanne ae riai ni mataata iroun te Tia Tei e bon riai n ataia bwa Kanton aban te Tautaeka tera iango iaon Kanton aika na waakinaki e bon waakini ana Ministry ana kambwana nako te Tautaeka tiaki te *private sector* ae na roko ikekei.

Imwina e mwaneweia bwa e kan nako ni karikirake ma are kai aban Kanton te Tautaeka ana bon barongaki moa iroun te Tautaeka. Ngaia are e na aki raraoma ane e a tia te kamatebwai iroun China iaon te marae ni wanikiba are e a tia ni kabwarabwara tariu arei, e a tia te kamatebwai Australia ni bon kiba iroun Te Minita ngkoa n te Communication a kiba ma kain Australia nako ni kamatebwaia te uaabu are i Kanton e a tia ni kabane te kamatebwai. Te Fisheries ane e a bon tiku ngkanne Taan Mwakuri iaon Kiritimati kain te Fisheries ane a *monitor* n tararuaia naba ao e a tia naba man iteran. Ngkana ko roko i Kanton ao ni itera are mai ikekei e a nang tamaroa

iroun te Tourism are itera arei ngkana e waaki ao e a tauraoi iroun te Fisheries naba te Maneaba, te toilet taabo ni kamataku are man iterana are ana tabo England e bobonga anne ngkai.

Ngaia are ngkai e a manga roko te Tautaeka aio e a manga oki te Tautaeka n ana kateniua n term ao e na aki raraoma ti na anganna bwa e na aki raraoma e na aki raraoma iaon Kanton bwa e na bon tauraoi te Tautaeka ai oni karikirakea Kanton ngkai bon ana tabo ao ae na roko naba iaon Kanton e bon nako naba man ian ana *approve* te Tautaeka. Ngaia are ke tai raraoma ti na reitaki ma ngaia ao e na bon tounako ao e na aki mimi bwa e na rikirake Kanton n te tai aei waekoa Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkane ti a nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina ae nambwa 6 e na tabekaki iroun te Tia Tei naba temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon. Teribwa Taabe ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki ko na tabeka am titiraki.

TIAINAKIN TE BUOKA MAI IROUN EUROPE N TE MWAITI AE $2.5 MILLION

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I kukurei ni manga tabeka riki au titiraki ae nambwa 6 iaon te ota bebwa ae kangai taekana :-

"Inanon te ririki 2021 ao e a tia n tiainaki te buoka mai iroun ana botaki aban Europe ae mwaiti ae $2.5 te million mwanen Europe te mirion ibukin karaoan tamnei katauboo ao aekakira tein aia tabo kaibuke ni bae iaon Kiritimati.

E ko na Te Minita n anganira bwa e a rokoroko iara te karikirake aio?"

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am titiraki ao e na kaeka am titiraki anne te Te Minita ibukin te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki Honorable Tibiika ao aio kaekan ana titiraki temanna naba te Tia Tei mai Kiritimati :-

"Honorable Tibiika iai te iremwe nakon waakinan te karikirake ae korean tamnei ma karaoan te katauboo iaon te Multipurpose port ae boou i Kiritimati. Te iremwe e bon moan riki man te Covid19 lockdown are rotaki iai Kiribati ni May 2021.

Man ana itera ngkanne te European Union ao e kainanoa riki te tai teutana ibukin ana babaronga ma te rabwata are e a tia n rineia bwa e na waakina te karikirake aio" Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I angan te Tia Tei ae karineaki bwa e na buoka ana titiraki te moan tai.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa au Minita ae karineaki ibukin ana kaeka ao e koaua ae a bon bane n rotaki taian karikirake ke tao tiainaki ao ake a waakinaki inanon tain te Covid.

Ma buokan te titiraki ao I kakoaua bwa inanon te Finance In agreement ke te boraraoi aio ao iai te bwai ae aranaki bwa te Sunset Clause are ngkana e aki waekoa ni karaoaki nanon te boraraoi aio ao e manga *determinate* te boraraoi. E ko na Te Minita ae rine ni kamataoa nakoia kain te auti aio ao tao bon kain Kiritimati bwa e tuai uruakaki kanoan te sunset clause aio ao e na bon teimatoa te AU ni waakina te karikirake naba aio ngkai ti noria bwa e a bon maan mwin tiainakin te boraraoi aio are man 2021.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I anganiko Te Minita n te Aono n Raina bwa ko na kaeka te titiraki.

Hon. Mikarite Temari: N otau ae memere ao ngkai I kakoaua bwa bon ngaia ae karaoa ngkoa te karikirake aio n ana tai ngkoa ni mwakuri ao I taku bwa e bon ata ngkanne rongorongona ngkana e a tia n *determinate* te boraraoi anne ke tuai.

Ma ae n ara tai ngkai n Tautaeka ao ti teimatoa ngkai n anganna riki teutana ana tai te European Union e a tia nakon naba ana maroro te Kauoman ni Beretitenti nakoia bwa a riai ni kawaekoa ni katia kanoan tabeia aio are bon ti te koro tamnei ao te kamatebwai. A manga rereitanako aia bwai ma euara te kawai man te tabo anne nako Banana e a tia ni maroro naba te Kauoman ao ngaira bwa a tuangaki bwa a nang aki katabei nanoia iaona bwa ana ti tabe ma te *design* ao te *costing* man au namakin ao ngkai kai ti nang tibwa tia ni maroro riki ma te European Union last week a tia ni manga roko ni kamatoa ibukina ngkai e a manga boou te Tia Babaire n te nakoa te European Union te aine ae boou e bubuti riki bwa ti na anganna ana tai.

Ngaia are angkoa ti na anganna riki ana tai tao first quarter n te ririki ae na roko te moan ke te kauoua anne riki ana tai ae ti na anganna ao ngkana e aki karaoa anne tao ti a ko na ni kanakoa ngkanne ara final decision. E kakawaki te buoka Tibiika $2.5 million e kakawaki anne ao e kakawaki naba te patient e kakawaki naba ti bwaina te nanorinano ao n anganna riki aia tai bwa ngkana tao a bon taku ti angania riki aia tai n ae na roko n te ririki ae boou aio ma ngkana a taku bwa a bon waeremwe ke aki. Ti a butia ngkanne te Cabinet bwa e anga ana *decision* iaon aio bwa tao ti a manga kakaea ma *at the mean time* ti bon teimatoa ngkai n anganna riki ana tai are angkoa ana roko ni kamatebwai ni moan te ririki ae na roko ke nukana Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita I anganiko riki te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki ana kaeka ao bon te bubuti riki bwa tera ngke e ko na ni kabirimwakaki te karikirake aio ian norakina ngkai e manga roko naba te *instruction* nakoia tenan *exporters* nako Kiritimati bwa ana bane ni kakerikaki mwaitin kanoan aia Container nakon 23 metric ton. Are nanona ngkai te Tia Babaire bwa ana *quantity* ke kanoan tenan container ake ana uotaki nako Kiritimati e nang uarereke ma te Freight e bon tiku naba iai are ana kantaningaia ngkai bwa kain Kiritimati bwa n te kaibuke ae na roko aio ao boon bwaai ana rebwe i karawa.

Bon ara bubuti nakon te Tautaeka ao nakon Te Minita bwa tera ngke e ko na ni kabirimwakaki aron noran riain te karikirake aio.

Tibiika: Ngaia I anganiko Te Minita n te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Honorable Tibiika ti tei irarikin te Tia Tei ibukia kain Kiritimati ngaira te Tautaeka ti kakoaua bwa te project aio ke te karikirake aio bon riin raoi te waaki ao ti nang kainanoia naba n te tai ae waekoa bwa e aonga ni butimwaeaki raoi ao tobwaki raoi kainanon te tia karikirake ae na maeka iaon Kiritimati.

Ao ti kabirimwaka ngkana ko ko na nora au maroro ma ngke ngkai angkoa first quarter ke second quarter ao e a waakinna naba te European Union. E a bane ana tai n te moantai iai te kambwana are anganna are Standic ibukina e *due* n te Covid19 ao e a bane e a *ceases* e aki kinaki ana *contract* iroun te European Union ao e a toki.

Iai ngkai te kambwana ae boou ane angatongaki ngkanne bwa te kambwana ae boou ae te European Investment port ke EIP aio ngkai e manga boou ngkai te kambwana aio. Are e a tia ni mena iai te European Union ao ngkane are ko bon ata te procedure te Tia Tei ae ko karineaki iai te MOU iai te *sign agreement* ao n reke naba ngkai te aine neiere e tararua ngkai te European Union iaon karikirakean Tebetebeke n ana mwane ni buoka European Union ao a kantaningaia ngkanne bwa e na roko te first quarter ke second quarter.

Ma bon anne raoi te iango ao ti karabwa bure nakon anne ngkai e a moanna ni bebete bwa are kam ata te uaabu arei akea ae katea naba te uaabu arei. Tiaki taian Tautaeka naba mai imwaina ae a katea te uaabu arei bwa are ana bwai Japan te TOPES are angkoa e na katuka te wanikiba i Kiritimati ana rokete. Kanga e kananokawaki n te Tautaeka ae nako bon aeka kubaran Kiritimati irouia ae te aba ae nang bubura kaei ma koaki raraoma te Tautaeka aio ngkai n tei irarikim te

tia bitineti ti na kabaitia te uaabu anne ao te karikirake aio ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa nakoim riki kabanean am Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Teribwa Taabe: Kabanean au titiraki aio te Tia Babaire ao e nang rarabwa riki Te Minita n te kaeka ae nang tamaroa bwa ane e nang waakinaki ti ataia bwa e na teimaan teutana aron karaoan te karikirake ae te port bwa are tao karaoan te tamnei ma tera ao tao ai tibwa mwakuriana tao manga iraua riki te ririki ae na anaia.

Bon te titiraki iai ana *contingency plan* Te Minita ke te Tautaeka ngkana tao e a kuba n reke te kangaanga nakon ara port ae ngkai ae ti bon ataia bwa bon iaon kawaina n uruaki iai ami *contingency plan* ae na ko na ni buoka aron kainanon irouia kain Kiritimati n te tai aei waekoa ngkana iai te bwai ae riki naba nakon te port ngkai ane iaon Kiritimati, kam rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Tibiika ao e nang rabwa riki ana *concern* te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati e nang rabwa nanona ibukin kan karikirakeaia ao tobwakia kain Kiritimati bwa e aonga ni boraoi te kaako. Iai te plan ngkana te Tautaeka ae tekateka ngkai ao Tobwan Kiribati party e nene ao e a kaman *forecast* are kanoan ane te 20 n ririki te Kiribati Vision.

Ngaia are inanon te Kiribati Vision ao iai ara bati are ti kataia ni iangoia ti a kaman *discuss* ma raou ngkoa ni Minita aikai bwa ti na katauraoa te baati ngkana e karina ni *breakdown* ao iai te baati ae kam ko na naba noria naba bwa iai duck and barges are roko mai iroun China ti ko na naba ni karaoi. Ma iai naba ngkai ara proposal naba teuana bwa ti na bon kataurao naba ana duck and baati Kiritimati bwa e aonga nangoa te kangaanga ma ngkana bon iai naba ae riki ao ti bon nangoa waera.

E a ko na naba ni mwananga naba te motinnano nako ni waekoa ni kaitara ikekei ao e a waekoa naba ao bon iai riki *other opportunities* ane ti a bon tauraoi naba iaon Kiritimati n te Linnix iai riki ara tamnei ae ti na buokia naba taan uraki kaako n te tai ae waekoa.

Ngaia e na aki raraoma te Tia Tei Ko rabwa riki n nanom ko rabwa ngkai ko boou bwa te Tia Tei ngkoe ao ko a kibari naba kangaanga nakoia riki Taan Tei tabeman e ngae ai 30 te ririki ao bon akea te bae a karaoia ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ara titiraki ngkanne ti a nakon ara titiraki imwina ngkane ane nambwa 3. Ara titiraki aio bon mai iroun naba te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem ao I a

butiko te Tia Tei ko a tabeka am titiraki.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA NI KAINETI MA KATAMAROAN TE ITI IAON KIRITIMATI

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Honorable Tibiika. N na bubuti kaekan riki au titiraki n te bwakantaai aio Tia Babaire te ota bebwa nambwana ae 3 n taekana ae kangai Tia Babaire :-

"Tera ngkai ana babaire te Tautaeka ni kaineti ma katamaroan te iti iaon Kiritimati" Ko rabwa

Tibiika: Ao e na kaekaki aio ngkanne iroun Te Minita n te Aono n Raina naba Hon. Mikarite Temari ao I anganiko Te Minita ae ko karineaki.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki Honorable Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna naba ae karineaki mai Kiritimati :-

"Honorable Tibiika ana babaire te Tautaeka rinanon au botaki ni mwakuri ae te Linnix ni kaineti ma katamaroan te iti e kangai. E na katamaroaki te iti iaon Kiritimati n te aro are e na aki manga namakinaki matematen te iti nakon taabo ake a tia n toma ma te iti ao n taabo naba ke kaawa ake a tuai toma ma te iti ana katomaki naba." Ko aitau Tibiika.

Tibiika: Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tibiika I kaitaua Te Minita ao e nangi ni karau nano ana kaeka ao ti ongora ao a rangi n rotaki nanora bwa bukina aio ngkai te kangaanga ae ti mena inanona. Tiaki te moan tai Honorable Tibiika I taku bwa ngke ko moan tekateka n te auti n taai aika nako ao tiaki toki n tabekia. Tera ngkai bukina tao tiaki tara ngkai te tai aei ma I taku bwa ngkana I taetae ngkai n te tai aio Tia Babaire ao iai taabo akana mate.

Ngkekei e ko na n reke tao 1, 2 te aoa ngkai e ko na n roko 14 te aoa, ngkai e a ko na n roko 24 te aoa, 72 te aoa ma e rabwa I taku bwa ngkami ngkana kam maeka inanon te maan ae 72 te aoa ke tenibong ke abong nakea n akea te iti ao kam na bon namakina te kangaanga ae bon te kangaanga ae iaon te kangaanga. Bwa ko na irani am bwai, kanam, niman, maium, ataein te reirei am karo, te onaoraki. E okioki ma e rabwa e rabwa te kaeka bwa ngaia e noraki bwa ngaia e nang katamaroaki ao e na katamaroaki ao ana manga toma ake a tuai toma.

Ti kakoaua ngkai bwa ara Tianaraita aikoa bon aikoa ko nai uotaia ao te kangaanga aio e a maan. Ningai e waaki te katamaroa aio Tia Babaire bwa e aonga n ae rau nanora bwa ngkana e aki ko na te Tautaeka tao ti nang bon kakae ara anga bwa tao ti aki kaura taura, e na waaki karaoan aio ningai te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n te Aono n Raina I anganiko bwa ko na kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Honorable Tibiika ao tera ae tabwaraia aongkoa iai te taeka are bon te Tia Tei ngke mai Kiritimati ke e karekea ana tianaraita ae bubura bwa e aonga naba n toki te kangaanga tera ae tabwaraia ao are ngaia te Tia Tei ibukin Kiritimati.

E rabwa e na aki kamangoraki te Tautaeka bwa te Tautaeka e bon kabanea korakorana ibukin Kiritimati ao ane e waaki karaoana ngkai ao e a tia naba ara procurement ae iaon kawaina ngkai ni kabwataki iaon riki 2 ara tianaraita ae te 500kv ao anne ngkanne ara katamaroa. E a tia te procurement ao iaon kawaina ngkai naba n otinako ngkana e bati ao e a nako naba.

Anne kanoan ara katamaroa ma ngkai naba n te *moment* a manga moan tauraoi ni karaoaki te *maintenance* iai ane uruaki ana *bully* te *update* ngkai ma ane a manga bon maiu iti iai, kanga ti tiatianna ngkai e maiu Tabwakea, e maiu London ti bon kabwara bure n anne bwa are bon akea ara ko na iai bwa are te project are moan roko ni karaoia e bon ribuaka nakon Kiritimati e bon ribuaka. Ma e na aki raraoma ao anne ara bwainaoraki ngkai ti a tia ni katauraoa n te *short term* ngkanne iai te 500KV iai ae *donate* ae ti na katauraoi ngkai n otani ian ti a tia n *apply* nakon te *procurement,* e rabwa Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei riki mai Kiritimati buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Jacob Teem: Tia Babaire Ko rabwa I kaitaua riki Te Minita ae karineaki ao n otau Honorable Tibiika bwa ngaia tao e nang tibwa karaoaki te *procurement.* N otau karaoan te *procurement* te process ae rangi n abwabwaki are nanona bwa tao ti aki ko na ni kantaningaia ngkai bwa e na toki te kangaanga aio tao n tokin te wiiki aio ke tao n tokin te rirki aio bwa tao e na reitinako.

E kakawaki ae ti na katauraoira te Tia Babaire bwa are ngaira te bwai ae kakawaki bwa ti na ataia ao I aki ko na ni kaboa au Tianaraita bwa N na kabuta Kiritimati I aki bwa ngke arona bwa ngai Te Minita n te Aono n Raina ao e a kaman roko au Tianarata n tekateka ao akea te kangaanga aio Tia Babaire. Bwa are te mwane iroun te Tautaeka anne taben te Tautaeka, taben te Tia Tei bwa e na kaau nakon te Tautaeka nakon ana karo are e natina are e na tobwaia bwa are ngaia aika na tobwaira ngaia are ti na kaau nakoina bwa ngaia ake ana tobwaira bwa ti na kaau nakoia.

Ao ae ti a kaau ngkai ao ibuakon kaekan bwanara aio nakon te rabwata n tobwa ae e a kangai an bon nako kakaea buokan maium. I taku bwa tiaki anne te kaekaeka bwa

te kaekaeka ae ti kan ongo Tia Babaire bwa ningai bwa ti aonga n ataia ao ti aonga ni waaki bwa ti a bon rangi ni rotaki n te kangaanga. Ti a butiko te Tia Babaire ae ko karineaki ngkana e ko na ni ibuobuoki te Tautaeka bwa ningai te tai ae na toki te kangaanga aio ti aonga n ataia e rabwa.
Tibiika: Te Minita ae ko karineaki.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Tibiika I nang nanokawaki n ana kaeka Tia Tei ae karineaki bwa akea te kangaanga ngkai ae riki i Kiritimati ane bon maiu te power tera te kangaanga e teimatoa ni maiu te power n te onaoraki. Iai te kangaanga ae tangiroa te onaoraki ao ane bon tibwatibwaki te iti iaon butina e kairua te karaki ae ana tuangira nakai te Tia Tei ae angkoa iai te kangaanga.

E bon teimatoa ni maiu te power iaon Kiritimati ma e tiatianaki naba ngkai Banana, Tabwakea, London ma riki te onaoraki ane bon maiu naba. Ngkai ae ti waakinna naba ni bon kamena ao ae I tuangko aio ti a kaman mwakuria karaoan te procurement e a kaman waaki ae nang roko e a tia n *approve* ae nang roko man te kangaanga ngkai te Tianaraita are teuana e a maiu ao ngkai te *spare part* ngkana e *spare part* n te wiiki ae boou ao e manga maiu naba are te 2 ao te ka- 3 ti kibari. Ao e na tounako bwa n te wiiki ae na roko ke ningai ao e na bon tamaroa te power n okira naba arona.

Ngkai e a okira arona teutana I maeka i Tabwakea ao I kaekaia au koraki i Tabwakea e a maan ai te bongina ai uabong n tuai man mate te power angkoa ti iraua te aoa n te ngaina e mate. I a tuangaki ngkai ai uabong ao e tuai man mate nanona I aki ataia bwa e reke iaa ana rongorongo te Tia Tei.

Ngai kain Kiritimati I maeka ma kain Kiritimati ao anganai te ribooti au koraki i Kiritimati. E a raoiroi te power ma n te koaua ni koaua e maiu te power iaon Kiritimati ma e babaireaki naba tiatian te power bwa are iai teuana ae uruaki ngaia are te rawawata e tibwaki. E anganaki moa Banana ke tao ai manga London ke Tabwakea ma te onaoraki e tuai man mate ngke n arona bwa iai te kangaanga ao e na oti bwa are te onaoraki moa e moanibwai.

Ngaia are e na aki raraoma e na ataia naba te Tia Tei ae karineaki bwa te power Generator are ti anganaki e bon iowawa nakoira te project are anganira bwa e anganira te 350KV moan te uarereke Generator aikai ao ti bon un nakoia. A nang uarereke ami Generator aikai ao 3 mwaitina ao a bon maiu naba n teuana te tai. I bon uneaki ma kain te *project* aio ma a nakoa ao a kamauna naba aia mail ao ti tangira te 500 ma a rawa a taku bwa ti na karokoa te transformer ma are a bon mwamwanaira nakai.

Ma e ngae ngke a mwamwanaira ma e bon teimatoa maiun te tianaraita ni

karokoa ngkai. Akea te kainano i Kiritimati ke e taku bwa iai ao ake tuangai bwa tera kangaanga ma ngkai e bon maiu te Tianarata ao a bon tobwakin naba kain Kiraaka n tiatianaki moa . Ma te wiiki aio ma ngkai ke ningai are tataningai are te kauoua n tianaraita ao e a maiu naba ma te 500 kv iai ea iaon kawaina e na aki raraoma bwa e na roko naba iaon taina inanon moan te ririki naba aio. Tao PDL te kaibuke ningai tao Eberi e a roko ma ngkai e na tamaroa te iti e na aki raraoma Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae karineaki I anganiko.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire, Honorable Tibiika n otau n te kaekaeka ao e na taraki Eberi ma I kan kaoka riki ma tao N na kabwara au bure nakon Te Minita ngkana tao e aki ota n te bae I taekinna ma ngai irou e nang teretere te bwai ae I kabwarabwara ma I aki kangai e mate ma e mamate ao I bon karaua ni kabwarabwara ae mamate te moantai 1, 2 te aoa imwina iraua te aoa. Imwina ai 10 tabun te aoa imwina e a roko ai 20 tabun te aoa ai uabong, ai tenibong ao ti mimi bwa e aera ngkai e na kaokoro aron ara namakin.

Titabo ma ngaira ti mena n te abamwakoro aika kakaokoro bwa ngai ni maekau iaon Kiritimati ao aio te bwai ae riki ma n ana kaekaeka Te Minita ae karineaki bwa ngaia tiaki ma N na karautaeka bwa tao I a bon katikua nakon te ongora bwa antai ae kewe, antai ae e aki taekinna te koaua. Bwa ngai ngkana arona bwa I aki taekinna te koaua ibukin maten te iti ke mamaten te iti ao I a resign naba man te Auti n Tei aio.

I kabwaka au kabwaka au taeka nakoim te Tibiika bwa titabo bwa I kakeweaki n aron au titiraki ae I tabekia n te auti aio te Tia Babaire bwa e rangi ni kaokoro ae kabwarabwara Te Minita ma ngai ma e aoria ti na katikua nakon te ongora ao ara kantaninga bwa e na teke nanon ana takete te Tautaeka are e na kakioa are Eberi bwa ana bane n roko iti ao n aki matemate ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki Tibiika ae ko karineaki are ti bon bane ni uaia ni maeka i Kiritimati ao a bane ni iai ara utu i Kiritimati ao ti bane n *update* naki mai Kiritimati. Tiaki ataia ngkane bwa antai ae kewe ao antai ae koaua.

Ma tao aio ana titiraki ma imwaina ngke arona bwa e mena ikekei. I bon mena ikekei ao e matemate te power I kakoaua ma e aki *totally black out* ao akea te tangiroa tao ni baike a concern riki tao te onaoraki bwa are tiaki ko na n atonga bwa ai te kangaanga ao ae bon *still continue* ni maiu te power ao iai ana kataratara te Tautaeka ngkai ao anne ane mwakuriaki bwa a reke uruakin taian Tianaraita ake tabeua ane a

karaoaki ngkai. E na waekoa ni maiu te power bwa ngaia ngkana e bon mwamwana te aba ke e resign bwa are ngai naba I kabi ni mwamwana te botannaomata ao ngkai te power te ribooti ae tekateka imatara aio man au tabo ni mwakuri.

Ngaia enga ana ribooti ae ko na n anga bwa are ngkana ko taetae ikai factual ao tiaki ko na n taetae ni mwamwanaa te botannaomata bwa ngai naba tei Kiritimati ae tangiroa naba te iti bwa e na maiuraoi aon Kiritimati n taainako. Ma I tuangia au tia mwakuri uringa te onaoraki bwa e na aki mamate e kakawaki arei ma an tiana te power bwa e maiu moa iaa e na bwakara e reke te maiu ma I ko na ni kangai ti kewe ngke e a bon *total blackout* Kiritimati ma I bon kaotia e aki *total blackout* kanga tein ana karaki teuaei e *total blackout* ma *definitely* e aki e bon maiu te power ma e tiatianaki.

Ngaia are antai ae mwamwana te aba ngaia e mwamwana te aba ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n am kaeka ao titabo ma I nora baim Te Minita n te Transport I anganiko te floor.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika I ti kan kauringko are kanga iai katabeara n te ota bebwa e a boo 6 n te tai aei Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ngkai e a tia n anga te interruption Te Minita are tabena iaon te ota bebwa n te bong aio are tabena kamotirawan te auti ao I a kamotirawa te auti ni karokoa manga te aoa 10 n te moaningabong ningabong. Titiraki ake aki bane ngkai ana toka n te moaningabong ana toka ningabong ao I a kamotirawa te Auti

Kiraaka : Te Tataro

Tibiika: Ti a bobaraaki n tataro n te ingabong aio.

Te tataro.

Ti butiko te Atua kona kawakiniira n te ingabong aio mena iroura n te bowi ae ti nang waaki n te ingabong aio. kararoai mai iroura te naan kairiribai aika ana manga riki bwa kanakobuakaan te Maneaba ni Maungatabu. Raoniira n taai nako inanon ara bowi aio, raoniia Taan Tei ni kabane angania iango aika a tamaroa bwa ana kaoti aia iango aika a tamaroa ibukia aia botanaomata.

Ao akana ara tataro n te ingabong te Atua, tia kabooi nanora n ana tataro te Uea ae e a tia n anganiira:-

Tamara are I karawa e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon aonnaba n aron tauana i karawa, kona kabwara ara bure n arora ngkai ti kabwara aia bure akana a bure nakoira, ao tai kairira nakon te kaririaki, kona kamaeura man te buakaka, bwa am bwai te Uea, te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka : Taiboranakin Beba

Mai iroun te Kauoman ni Beretitenti te Minita n te Mwane
Supplementary Appropriation No.1 Bill 2024
Beba No. 19/24

Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara moan titiraki n te ingabong aio iaona mi Ota Beba ao titiraki nambwa 10 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon. Banuera Berina I anganiko te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

E NA WAAKI NI NGAI TE KARIKIRAKE IAON TE ITI MAN TAAI

Hon.Banuera Berina : Kona mauri n te ingabong aio te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kain ami Kabineti, Taan Tei ni kabane, taan ongora, bwanaan Kuria ni kamauri ngkami kam na bane moa ni Mauri.

E koaua ti kukurei n te ingabong aei te Tia Babaire ae ko karineaki n tabeka au titiraki ae kangai taekana:-

E a tia te Tautaeka aio ni kaongoia kain Oneeke bwa e na moanaki naba te kakatai ibukin te iti man taai iaon atimwakoro. E kona te Minita are tabena aio ni kabwarabwara bwa e na waaki ni karikirake aio taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao e na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita n te Infrastructure and Sustainable

Energy Hon.Tekeeua Tarati I anganiko te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa kaeka nte titiraki ao I a moanna ma taeka ni kamauri, nakoim Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana n raonaki ma kain au tabo ni mwakuri ae te MISE n anga ara taeka ni kamauri n te ingabong ae tamaroa aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au kaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa ana kambwana ae te MISE bwa a riai ni karao ate kamatebwai i nukan te ririki aio ni 2024, ibukin ti karinan taian ware man taian auti iaon mwaitin aia bwai aika a kakamaeuaki man te iti. Ko rabwa.

Tibiika : E a nakoim buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka. Te Tia Babaire e koaua I ti kan kamatataai riki n aron te kaeka ae ti anganaki ma e bia kamatata te Minita bwa e aki mate mwiin te bwai ke te ukeuke are e karaoaki arei, ao ngkana iai bwa ngkai ana kantaningaaki iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : N na kaeka te Tibiika ngaia ko rabwa te Tibiika. Ao e rabwa naba te Tia Tei ae karineaki bwa ibukin boutokaan ana titiraki. Ao e koaua e karaoaki te bwai anne nakon te naan islet ke te naan atimwakoro aika Riboono, Abatiku i Abemama, Oneeke n aron are e taekinna te Tia Tei Tekairimarenanuuka i abamwakoro, ao atimwakoron Tabiteuea Meang ake teniua, ao Nonouti iaon ana atimwakoro ae Abamwakoro, ao Tabuarorae iaon Onotoa.

Ngkai e a tibwa tia te kamatebwai iaona I kanakoa, ao te koaua iai raoi kaekan ana titiraki te Tia Tei iai te kantaninga bwa ana karokoaki te power n taabo aikai, are kanga e na mwanenna te Local Greenery Energy. Aio are e na mwanen te karikirake aio n te mwaiti ae $3 tabun te mirion.

Ma e koaua ngkai ti mena n te stage are te kamatebwai ao ngkanne, tao iai naba moa tao karaoaki nte bwai aei tao reken ke tian aia ribooti te moan phase ao tia manga bon iraorao ma te Tia Tei, ao Taan Tei ake aia atimwakoro ake e irekereke nako iai.

Tao e koaua e na karaoaki bwa iai mwiin te kamatebwai aio n aron are bon te kantaninga bwa e na karoaki te iti iaon atimwakoro n aron are kam a tia n ongo are a tia ni karaoaki te naan moan kakatai atimwakoron Maiana ae te Tebikerai, ao atimwakoron teuana Abaiang i Nuotaea. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei e nakoim buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko aitau te Tibiika ao Ia manga kaitaua riki te Minita ae ko karineaki. Ao e a tia N na ranig ni bubutia te Tibiika te Minita. E a tia n reke kanga te tai tao tian te ribooti anne inanon baimi ke iai ami katautau bwa e na roko ni ngai iroumi n te tai ni kamatebwai anne, ti kan ongora bwa e aonga n ae matata nanoia kain ara tabo are i Oneeke N na angani ngkami kakon te Maneaba, bwa iai te katautau bwa e na riai n tia raoi iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ao e koaua tao tia karaua raoi ni kabwanina ara ribooti anne bwa ti aki raoi rangi ni koaua raoi n taina ma te kantaninga ao tao bon te kabane ani kuata are e na taraa n tabwanin bwaai ni kabane, n te ririki ae na roko kabwara au bure.

Ao tao mai ikanne e a reitinakoaki naba mwakuriana nakon are imwina.

Ngaia are ti na kataia ni kabaitia aio ngkana arona bwa a kona n tuuki kanganga ni kona ni push te bubuti nakon te donor aio bwa e na kona ni kabaitia riki buokan ara mwakuri, ma tao ti a manga bon iraorao ma aio nakoia Taan Tei naba aika a mwaneweaki naba n te karikirake aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire akea buokan au titiraki ai bon ti te kakaitau nakon ara Tautaeka, n aron ao te Minita are tabena n aron ae e a tia n taekinna bwa e na kaumakia ao e na manga kauataoa te titiraki nakoina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ti a nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe e nakoim te Tia Tei.

MATEMATEN TE POWER IAON KIRITIMATI

Hon.Teribwa Taabe : Ko rabwa te Tibiika ao kai bon te bong ae boou aio ao bon te bwana riki ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao ngaira Taan Tei ao bon kain Kiribati mai irouia kain Kiritimati kam na bane ni mauri moa.

Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 5 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

E noraki matematen aki raoiroi te iti iaon Kiritimati are e a bon rooti bwaai aika a mwaiti, e rootia bitineti, auti ni maeka, botakin aro, te Onaoraki ao a

mwaiti riki. E kona te Minita are tabena n anganiira bwa tera taian mwakuri ae a tia ni karaoaki ke ni waakinaki ibukin katamaroan aio ibukia kain Kiritimati?

Tibiika : Ao I angan ngkanne are e na kaeka te titiraki, e na kaekaaki iroun te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari ao I anganiko te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Te kamauri ae mwaitoro nakoim te Tibiika ae ko karineaki n te ingabong aio ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati:-

Hon.Speaker, bon te karautaeka ae abwabwaki ibuki nte kanganga are aki raoiroin te iti iaon Kiritimati. I rangi ni kukurei n taekinna bwa e a nang riai ni uotia ngkai te mwakuri ao n okira arona maeun te iti iaon Kiritimati. Irarikin anne Hon.Speaker ao e mwaiti naba mwakuri ni katamaroa aika a tia ni baireaki ao a tia naba ni waaki karaoia bwa e aonga n toki te kanganga ae matematen te iti iaon Kiritimati te new paradise. Ko rabwa.

Tibiika : A I anganiko buokan am titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Teribwa Taabe : I karabwa te Minita a moan te karineaki n ana kaeka ae moan te tangiraoi ao n tamaroa ibukin katamaroan te iti. Ao bon buokan te titiraki te bubuti. Tera ngke e kona n teimatoa ni buokia riki botakin aro ake a nang bane n rin inanon tain te Kiritimati aio. Ti kakoaua bwa ana bon aki rootaki mamaten aia *power* bwa e aonga n nakoraoi kanoan aia kakiritimati, bungian te tia kamaeu ao katekeraoan te ririki ae boou.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Hon.Speaker ao ti nang kaitaua nanon te Tia Tei, e kakawaki ae ti na neboa te Uea n taai nako kai bon ngaia moana ao tokina, te Omega ao te Arebwa *the beginning and the last* ao I neboa nanon te Tia Tei ae karineaki.

Ngkana ngaia bwa taraana bwa angiina katorika, bwa are Katorika a kikiritimati neboa te Uea i London ao taraana naba ngkai mai iroun te KUC naba i London. Taraia ti na taraia ngkanne akana aro tabeua ngkana a boaia aia tabo ti na keiaki.

Ti kakoaua bwa e bon matemate te *power* ma e ti kakawaki te nebo bwa ana maeu *power* n taian aia nebo ao aia runga ibukin neboan aia Uea, ti a ira aio ao ti kaitaua bwanaan iai te Tia Tei. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ao N na kaoki ariki buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Teribwa Taabe ; E rarabwa au Minita ae moan te bwanaraoi n te ingabong aio. Ko rabwa n am kaeka ao e koaua e kakawaki anne ao tao bon ti te ibuobuoki bwa are tao e na bon bae ni kantaningaaki, ke tao e na

kona ni kaetaki tao taian *power* te power n te Linnix. Tera ngke e kona te Minita ni karini tao te naan b*ack up* n aekakin tao te naan solars. Ngkai ti ataia bwa kanga e rawata te *solar* ae roko iaon Kiritimati ao riki n taabo ake a nang karaoaki iai te naan nebo. Ko rabwa.

Tibiika : Ao te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa riki te Tibiika ae ko karineaki kai ko kariaiakai riki bwa N na teirake n anga au boutoka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati iaon neboan te Uea ara tia kamaeu iaon Kiritimati. Ko rabwa.

Are bon iai ara tia kamaeu iaon Kiritimati, ko rabwa are bon iai ara solar light bwa are I a kaman karaoa te *distribution.* I a tia ni karaoa te *distribution* imwain ae N na nakomai iaon taian *solar street light.* Ao I kataia n tibwaia nakoia aro iaon te ka aua te *street light.* Ti ibukin te kanganga iaon te *power* ao te *distribute.*

Ma te *policy* ae I angania ae I angan au EA ao au Tia Koroboki, are e bon roko ana reta n *apply* ao ti na angan are e bon reke n apply nako iai ao ti na angan.

I a tia n angania angiia Katorika aika a tia n roko aia *application* ao ni ikotaki naba ma KUC London ti a tia n anganna 4 moa iaan te tibwanga. Ao I karautaeka nakon ana Minita arei, e na riai ni waekoa moa akana 4 ao ngkana e nang waaki kanoan am kakiritimati, ao ti a manga kataia ni *installed* naba bwa e bubuti 4 riki nanona 8 e a raka iaon te tibwa are I kataia ni make evenly bwa ana bane n toa aro.

Ma ti a *take note* n anne ao ti tauraoi ngkanne a tia n roko naba ngkanne aia bubuti aro tabeua ibukin te *street solar light* ao ti tauraoi n tibwai. A tia n roko ao e aki raraoma ao I nang te tai ae waaki ao e na noria n ongora nakoia. Bwa ti na angania moa naake e na boo te botaki irouia. Bwa te KPC bwa e boo i Tabwakea i London ke iaa ke tera riki te aro teuana, ngkekei ake a bon kainnanoa te taura ao ti na ti installed moa n aia tabo are ana boo iai aia baka n neboa aia Uea.

Ao ko rabwa ae ti a tia ni mwakuria anne te Tia Tei ae ko karineaki te Tibiika, ao ti na *continue* ni karaoa iaan ana bubuti te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe ; E rangi n rarabwa bwanaan au Minita ae karineaki ae e rangi n tangiraoi inanon te ingabong aio.

Au titiraki ngkanne ae imwina, tera am kataratara ibukin taai aika ana roko iaan te kantaninga ae ti bon ataia ngkai bwa ana *capacity* ara *power* are i Kiritimati e bon uarereke. Ao bon taekan ae ao e koaua iai te

tiainaraita are tao e na roko ao tao 500kw, ao tao anne e na bon ibuobuoki. Ma anne e na *take time.*

Buokan am titiraki iai am kantaninga ni kataratara te naan *order new power sources* ke te naan *renewable energy* bwa tao ana kona ni ibuobuoki ni kauarerekea te load iaon te Linnix power. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa riki Hon.Speaker ao ngkana ti taraa kanoan ana KV-20 Tobwaan Kiribati Party ao te Tautaeka ae Kiribati Vision for 20 years ao e rinnako n anne. Renewal energy ti na kataia ni kekerikaaki ni kan kabonganakin te diesel. Ao I kaitaua iaan ngkana ko bon noora kabonganakin te tianaraita i Kiritimati e renganaki ma te *diesel* ao te *solar.* Ao boona naba 40 solar ao e *champ.*

Ngaia are e a kaman wene nako te tamnei anne ao iai naba ngkai te tamnei ae ti kataratara ngkai. Ngaia are I maroro ma angiina ara Development Partners, I a tia ni bubutia naba bwa ti nang kitana te *diesel* ao ti nang nakon naba solar. Ti a tia ni kabanea ara bubuti nako iai ao ti a waaki naba inanona ngkai kain te Linnix.

I taku bwa te kanganga anne Hon.Speaker ao te project are e moan roko ni karaoa ara power e ti anganiira 350kv ao a rangi ni uarereke. Ti bon tuanga bwa e rangi ni korakora te iti tianaraita aikanne.

Ma e bon aki kan ongo te project aio ao te kambwana aio ngke e bon tia ana bwai e a birinako naba.

Ngkai ti a tia ni karaoia kona aki raraoma ti a tia ni karaoa te *procurement*, e a tauraoi ngkai te *first half day* naake 5%. Ao ara kantaninga bwa inanon Maati aio te long term solution ao ti otanirake uoua ara 500kv. Eng ao ngkanne e a roko te 500kv ae 2 ao ikai ngkanne are ti na bon maintain are 3 te 350kv aio, *approximately* tao taraan te *long term vision* inanon te 4 n ririki aio bwa a nang akea ana kanganga Kiritimati ngkanne iaon te power. A reke tabeua taian help manga baeu aikanne.

Ngaia are ko aki raraoma te Tia Tei ae ko karineaki n reitaki ma naba ma ngaira, ao e a tia ngkai te ota iaon uoua ke 500kv, ao likely e na nako moa teuana ke uoua n aron *somewhere around* te moan kaibuke mai ikai nako Kiritimati. Ao mai ikanne ao I taku bwa ti a taraa naba are imwina bwa a nang akea te kanganga iaon te iti.

Kam na bon riai tao taian *minor issues* ma aio ana kataratara te *long term* ti nang onea ngkanne te 350kv aikai nakon te 500kv ae bubura. E rabwa te Tibiika ngkana e buoka kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati. Ao ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon koro buokan te titiraki ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki te titiraki are imwina ae nambwan 12 te Tia Tei mai Kuria ae karineaki Hon.Banuera Berina e nakoim te Tia Tei.

RONGORONGON ANA MWANE N TANIA KURIA

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao aio au kauoua n titiraki te ingabong aei:-

E kona te Minita are tabena ao te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ni kabwarabwara kabanean rongorongon ana mwane n Tania te Kauntira ni Kuria taiaoka?

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki Hon.Dr Teuea Toatu I anganiko te kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa te Tia Tei ae karineaki ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Kuria ae karineaki:-

I kukurei ni kaongoraea te Tia Tei ae karineaki ao te Auti aio bwa ana mwane n Tania Kuria ae te Island Council Trust fund e a roko ngkai n te mwaiti ae $466,406.91 ni banen Okitobwa. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina : E rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. I taku bwa a bon kakauongo kain Kuria ao a rangi ni kukurei ngkai a noria bwa aia mwane ke aia trust fund aia Kauntira e nang roko n te itera ni mirion. Ao kanga e a bon akea riki buokan au titiraki te Tibiika bwa ti te kakaitau ao te kakatekeraoi, bwa tamaroan riki aron tararuan te mwane aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Iai am kaeka te Kauoman ni Beretitenti e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu ; E bati n rabwa taeka ni kakaitau te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. Ao e koaua aio bon teuana taian taeka ae e na riai nako naba iaan taeka ni bau ake a nako are e katebenakoaki mai ibuakon taian motinnano aikai are ara mwane n Tania island council.

Ao N na ti kamatata teutana bwa e aonga ni bwanin raoi tamneia bwa are e a roko ana mwane Kuria n te mwaiti ngkai ae $486,389 I taku bwa bon te mwaiti ae buburakaei. Ao ti karabwa nanon Kuria ngkai a manga karina naba te mwane are ti moan karinna n te moantai are kanga moan karinan te mwane aei, bon tibwaia bon ti $48,020 kee ao e rabwa bwa tao ana moti te abamwakoro ke tao botakin Kauntira ke unimwane, ao a bonnanoia bwa a nang manga karina te mwaiti ae $369,814. Are e a uotia ngkanne nakon te ikota man mwaitin aia mwane ae $486,389 ao aio te mwaiti

ae e rangi ni bubura ibukin te abamwakoro teuana.

Ao aio ae e bon reke raoi iaan te kantaninga are nanona bwa man te tai are e moan karinaki iai ao bon ti 6 te namwakaina. Ao tao ae riki n 6 te namwakaina anne e a raka naba ana mwane Kuria n te mwaiti ae $70,555. Ti inanon 6 te namwakaina ke *in terms* nakon 17 te katebubua.

Bon te akea te bwai ae kona n anganiko te aekaki n raka ae 17% ti inanon 6 te namwakaina.

Ngaia are I taku bwa bon te tamnei ae ti kateia ae na buokia riki abamwakoro ao e rabwa bwa e koro nanona ao I taku bwa ara karikibwai e nang bon maeuraoi iai Kiribati ae bwanin. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei naba temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki.

KAUNGAAN UNIKAKIN TE MAI, TE NII, TE BERO AO TE KAINA IAON KIRITIMATI

Hon.Teribwa Taabe : Ko rarabwa riki te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 9 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena n noora riain kamwaitan riki kakammwakuri iaon Kiritimati ni kaineti ma kaungakia te botanaomata ao botaki aika a uarereke bwa ana kabatiia unikakin aroka aika te mai, te nii, te bero, te kaina ao ni kaungaaki te karikirake te manman moa ao manman beeki?

Tibiika : E na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita ae karineaki are te Botaki ni Mwakuri are te Otabwanin Aba ao karikirakean te Ununiki Hon.Tokaibure Rabaua I anganiko te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ao ko rabwa te Tibiika ao te bwana ani kamauri nakoim n te ingabong aio nakoim. Ao te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao ngaira ni kabane ake ti bane n roko n te moaningabong aio kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati:-

Iai ana karikirake au Botaki ni Mwakuri ae kaineti ma ana tabeka te Tia Tei ae rine n ana titiraki aio. E na waaki te karikirake aio bwa e na bwaati iroun te tia anga mwane ni buoka. Ko rabwa.

Tibiika : N na anganiko te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa te Minita aei n ana kaeka ao ti kakoaua bwa are e mena te project anne. E

koaua ae te kanganga iao Kiritimati bon tataren te amwarake. Iaan te koaua are kaibuke ti teniua rorokoia iaon Kiritimati ao e bon kakawaki bwa e na iai te Tania ni maeu.

Bon au bubuti nakon te Minita ae rine aei bwa bon tera ngke aki taninga te mwane ni buoka ao tao e a bon mwanenaki inanon ana kakammwakuri ana Botaki ni Mwakuri ke ngkana ti aki ao e a kamanenaaki are contribution to development fund bwa e na kamwanenaki te karikirake aio, taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Ao ibukin kaetan buokan kauouan ana titiraki te Tia Tei. Ao au tabo ni mwakuri ae tekatekanna ni karabinoa ke ni iangoa aron kainnano nte Tia Tei ae karineaki, inanon bongrake aika iabura.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa kaekaan te titiraki ao bon au bubuti riki nakon te Minita, bwa man au taratara ao te karikirake aio ti aki te bwai ae e rangi ni bubura. Te ununiki e ti kainnanoaki karokoan te naan ran, te naan bero te naan mai aika tao e kona ni uotaki nako Kiritimati. Ao I taku bwa anne e bon kona ni karaoaki ao tao e a uotaki naba te kaonteina teuana, ke tao e airi naba ma tera ao a karaoaki. Ao e kona n noora riain aio te Minita ae rine. Bwa e aki taninga te kamatebwai ma e na waakinaki n te tai ae waekoa, bwa kanga bon te karikirake ae e rangi ni uarereke aron karaoana ao e na kona ni baiti aron karaoana. E rabwa.

Tibiika : E nakoim te Minita, e na buoka te kaeka te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao N na buoka riki ana kamatata riki te Tautaeka ni itera ni ununiki. Bwa ai bon tenibwi tabun naba au ririki ni maeka i Kiritimati ao ni waakina te ununiki iaon Kiritimati.

Ti karabwa riki ana iango te Tia Tei ae karineaki ibukin te karikirake iaon Kiritimati.

Iai ana plan naba te Linnix are ti na katea te ran n taabo ngkoa rimoa bwa te tabo ni cater ni ununiki are e na cater te amwarake supply. Ma are e a tia n tauraoi ara protector Komete iaona are e na aki tare te amarake iaon Kiritimati.

Ti a tia naba ni waaki ma te agriculture bon iaon Kiritimati, ti a tia ni waaki ma neiere te OIC ti a tia ni uniki koraa akana a rawata ngkai iaon te ununiki n te main camp ao a kona naba ni waaki te naan aomata.

Are e a tia naba n anga ana ibuobuoki naba te ununiki aio nakoia taabo ake ana unikaki a tauraoi koraa, a tia naba ni mauraoi koraa aikai.

Ti te kanganga teutana are ti na reitaki iaona te Tia Tei ae ko karineaki, e kanganga maeun te mai iaon Kiritimati bwa are e mwautakataka.

Angin maai naba ti a tia ni kaman uniki, angiina aro bon utu aia tia ni uniki aia mai, ma a tia ni bane ni mate n te drought ae korakora aio.

Ma e teimatoa ana experiment te ununiki are te main camp ni kateia ni kawebwei naba maai ao koraa, ke mai koraa ma bukiraro ao e kataia naba ni karaoa ana iango bwa tera ana anga bwa e na *sustainable* e na aki kona ni mamate te mai kai bon abara ae Kiritimati.

Ngaia are e bubura ana kataratara te Linnix ao ni ikotai ma te ununiki are i Kiritimati are i Kiritimati. Te big plan iaon te KV- vision ti na change Tabuaeran, ae a tia n tauraoi ngkai ara koraki n nako Tabuaeran ni maroro ma kain Tabuaeran iaon karawataan te amarake bwa e na aki tare. Bwa ngkana akea te kaibuke mai ikai ao e na ewaa te uanikai n amarake. Ao bon iaon naba Kiritimati are ti bon teimatoa n reitaki ma te ununiki n te agriculture iaon karikirake ao unikakin aroka aika ana maeu ikekei, n aekakin te kumara, ao tera ae bon karaoi naba ngkai ana experiment. Ao e rawata taian koraa akana ana kona n anai n aron te bwabwaia n te ununiki n te main camp. Ko rabwa Tibiika ngkana e buokaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa buokan taian kaeka, buokan te titiraki te Tia Babaire. E rawata kain Kiritimati ae nang iangoia karekean aia man beeki ae kanga te naan beeki ni biiti.

Te kanganga e rangi ni birimere te kabung ao araia koraki ake tao n te ununiki e a bon rangi n tiraua.

Tera ngke e kona ni ibuobuoki te Minita are tabena ni kamwaita riki te beeki ni kabung ake ana roko mai Biiti. Bwa e aonga n ae kona ni buoka aron kamwaitan te kaako ao a reke naba aia beeki te koraki, are e na bon riki naba bwa aron buokan aron tanian maeuia ao bon aia security. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia ao N na kaokia nakon te Minita n te Ununiki.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Ao n aron are e taekinna ao bon project ae buburakaei te Tia Tei ae ko karineaki. Ao e tangira mwanena ae buburakaei.

Ma n taraana ao e tangiri bwaai ake ana riai moa ni katamaroaki ni kateaki ibukin maan. Ngaia are e aki kona moa ni kibaria moa au Ministry bwa e na riai moa ni barongaia ni katauraoi n te aro bwa e na kona n tamaroa, ao ni kona ni waaki raoi te kainnano are ko mwaneweia te Tia Tei.

Iai te mwane ae $28 te mirion are anne e katautauaki bwa inanon ririki ae boou n Tuun. Ngkana arona bwa a nakoraoi ao a wene raoi bwaai ni kabane ao te takete are ngkana arona bwa iai te nakoraoi n te tai are e mwaneweaki katauraoakin nnen maan ao baikara riki bwaai aika a tauraoi, ao te project e na kona ni process.

Ao ngkana iai te nako buaka e na manga bon okira ao ko rabwa.

Tibiika : E a koro buokan am titiraki. Ngkanne ti a nakon ara titiraki are imwina. Ao te titiraki ngkanne are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAINNANOAKIN WHEELCHAIR NI KATOAI WARD I NAWEREWERE

Hon.Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika, ao ngkana e angaraoi bwa e aonga n tamaroa am rekooti bwa aongkoa e na ti bitaki ni kamaunaaki te taeka akana te kauoua n rain ae '*teuana te ward'* ao te taetae ni imatang ngkanne ana kamaunaaki naba taeka akana te moan rain ae kangai '*each ward'* ao e na oneaki mwiina 'ward' ai tera ngkana e angaraoi aio nakon te Minita are e na kaeka au titiraki bwa akea te kanganga iai. I a katikua. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ti a ongora moa iroun te Minita are e na kaeka te titiraki e uara anne te Minita iroum.

Hon.Booti Nauan : Eng ko rabwa te Minita ao e na rangi n abwabwaki aron te onono aio ao kanga e na rootau kaeka ma e aoria bwa N na nanorinano ti butimwaia. Ko rabwa.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei ae ko karineaki am titiraki kanakoa am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te nano rinano are bwa e butimwaeaki. Ao aio au titiraki te Tia Babaire n te ingabong ae tamaroa aio:-

E kakoauaki bwa n ara onaoraki ae Nawerewere ao bon ti te waana te wheelchair ibukia aomata. I kona ni butia te Tautaeka bwa e a taiaoka ni iango karekean tao uowaa ke teniwaa te wheelchairs nakon teuana te ward? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Am kaeka te Minita ae ko karineaki.

Hon.Booti Nauan : Te Tibiika ao are bon arona naba arei kai ai bon au moantai ni maroro n te Auti ae e

rangi ni mimitong aio ao I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Te botaki ni unimwane n te ueenikai, ao kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai ni katekeraoiko te Tibiika ao n anga ara kamauri nakoira aikai ni kabane kam na bane moa ni Mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae botonimwane mai Tarawateinainano te aba n tobwa:-

E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano n ana titiraki. Ao aio kaekana, I kukurei ni kaotia nakon te Auti aei bwa iai wheelchairs aika a tia n roko ngkai ibukin tibwakin ibukin tobwakin te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa kinakin Tarawateinainano ae bon te aba n tobwa e rabwa. Bwa ko tobwaaki te Tibiika ao ti bane n tobwaaki.

E rabwa te kaeka ae kangai bwa iai *wheelchairs* aika a tia n roko ngkai ibukin tobwaaki nte kanganga aio. Ai rarabwara ao ai rokoraoira te Tautaeka kai e kona n tobwa aio.

Te Tia Babaire, aio buokan te titiraki ngkana e angaraoi iroun te Minita bwa e kona ni kaeka. Tao iraua mwaitin te naan wheelchairs akana a tia n roko ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. E koaua imwain ae I kanakoa kaeka nte titiraki ao I a kareke tai naba n tairiki aio n anga ao ni karababa te karabwarabwa nakon te Latter Day Saint Church te Mormon church. Bwa are bon ngaia are e ikarekebai ma te Onaoraki ni buoka te kanganga ae tabangaki ae aki taun te wheelchair. Ngaia are I anga moa te tai aio ni karabwa te LDS n ana anga nano, ao I a bobo ariki waen te LDS n te tai aio imwain ae N na kaeka te titiraki, bwa iai naba buoka akana a nang waaki nakon te Onaoraki ke e kabirimwakai.

Ngkanne ibukin kaekan buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ao teuana te kaonteina ae onrake ae e a tia n roko. Kanga te katautau bwa 80 nakon e kaan bubua te wheelchair. Ao aio ngkanne are ana tauraoi n tibwatibwaaki ibukin kainnanoia kain te ward ao tao manga bon nakon taian clinic iaon Tarawateinainano ma Betio.

Ao anne kanga buokan moa te titiraki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao ai kamaeu taningara te kaeka ae mwaitorotoro. Bwa te Tarawateinainano e reita te kakaitau, nakon te Ekaretia ae te

LDS. Ko rabwa ao ngkai e teretere bwa 80 ke 100 ao a bon ongo Neeti ao Taokita i Nawerewere. Ngaia are taiaoka te Minita bwa mwaitin ana ward 10 ae tangiria. E kona n taiaoka bwa I aki kan katinanikua Betio ma bon te bubuti ngkana e angaraoi bwa tao e a kakoroa moa tibwan Nawerewere. Bwa ongou aongkoa 5 ae kainnanoaki nakon teuana te ward. E tauraoi te Minita ke te Tautaeka aio ni butimwaea kanga te kaoriori aio ibukin Nawerewere. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita kaeka nte titiraki.

Hon.Booti Nauan ; Eng te Tibiika e bon mwaitorotoro te kaeka aio, bwa are man te Ueenikai, angin te aroka ae kanga e kakamaiu.

Ao e ngae n anne te Tibiika ao e koaua ti na bon moanibwaia moa Nawerewere n te tibwa aio. Ao n aron are ti taekinna ti nang teimatoa ni karabwa te LDS church. Ao ti teimatoa riki ni bubutia bwa e na buoka te Onaoraki. Bwa are te Botaki ni Mwakuri ae te Onaoraki kanga te tia kabanemwane ao te tia tobwa. E kuri ni uarereke aron ana karekemwane.

Ngaia e na aki raraoma te Tia Tei bwa a moanibwaiaki moa taian ward aika i Nawerewere.

Ao irarikin anne te Tia Babaire ao ti karababa riki ara katamaroa are e na waaki n te tai waekoa. Ti nang manga katea boon te ward ae boou boon taian wards ni kabane bwa e na secluded ke e na kaokoroaki man te emergency ao rabwata nte Onaoraki ni kabane. Bwa te aoraki teuana ae ti noria ngkai n te Onaoraki a manga bibirinako bwaina. Wheelchairs a tia naba n rangi ni mwaiti mai imwaina, bon ti uaai rangaia ao te kamimi bwa a manga reke oneaia. Ai manga iai waaia ae kokoia ao manga katoka te bwai teuana ao e bekianako.

Ma are e aoria te Tia Babaire bwa are aikai tao a kainnanoia tao e rangi ni bebete iai aron ara anga ni ibuobuoki. Ma ti nang bon karaua raoi naba ngkai ni kamatoa ngkai te tararua. A rangi ni mwaiti bwaai aika a bibirinako, are aia bwai aoraki are kanga a tekateka, te bwai ni mim, taian burangketi tera riki. Ti nang kataia ni kamatoa te Tua te Tia Babaire iaon aio. Bwa e a bon bwaranikauee ara wards arei.

Ngkana ko wenewene iai e roko te tia mwakete, kain te ward kam tangira te tuubu ni mai, e aka ao e a kanga aro nte bwai aei.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa e na moanibwai Nawerewere ao ngkanne iai manga aro nte tibwangaare ti na manga tarai taabo tabeua akana ana manga kainnanoa te wheelchair ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rietata te taratara ao e rababa ao e takabubura.

Aio bwanaia kain Kiribati ni kabane bwa bon aio nneia n akoaki ao n anganaki te marurung mai tabon Kiribati nako tabona.

Ko rabwa te Tautaeka n am kaeka ae tamaroa ao man bwanaan Tokatarawa kabanean au titiraki te Tia Babaire akea riki, man bwanaan Tokatarawa ao e kangai are ieta ara bwai ni kabane te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ae ramwaneaki n ana akoi ma ana tobwa tinara ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita n te Onaoraki iai am kaeka nakon anne.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Bon te koaua ae taekinaki te Tia Babaire e na moanibwaiaki Tarawateinainano bwa te aba n tobwa. Ngkana ko moanibwaia Tarawateinainano ao ko buokia ao ko a bon buoka naba Makin nako Arorae, Tabuaeran, Teraina, Banaba ao tao manga teke rabin Biiti ao iaa bwa are a rawata aomata iaon Tarawa bon te aba n tobwa.

Ngaia are N na moanibwaia aron kakawakina ao boutokaan Tarawateinainano. I karabwa aia Tia Tei ae botonimwane aio bwa e nang bekutata ibukin Tarawateinainano. Ao e koaua man te Ueenikai ti a katoka am bau ma kain te Tokatarawa ara bau are Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ti a tiera nukana n ana kakabwaia te teniman n temanna. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne. Te titiraki nambwa 14 e na tabekaki aio iroun te Tia Tei naba ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Ko aitau te Tia Babaire. Te Tia Babaire I a buuta au titiraki bwa I a kakaitau nakon te Botaki n Akawa n aron ae a tia ni karokoa i Kuria tibwangara te booti n akawa. E aitau te Tautaeka te Tia Babaire ao I a buuta au titiraki ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei kai ko buuta am titiraki ao ti a nakon ngkanne nakon ara titiraki are imwina. Iaon te Ota Beba are 19 are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka e nakoim am titiraki te Tia Tei.

ONEAKIN AIA AUTI TAAN REIREI I ARORAE NAKON BWAAI NI KATEITEI AIKA TEIMATOA

Hon.Niiti Itaaka : Ko rabwa te Tibiika n te ingabong kai e kona n reke au tai ni uota au titiraki. Imwain ae N na waaki ao tao ibukina ngkai e bon moaningabong aio ao N na bon uota moa bwanaia kain abau ae Arorae, te

Tibiika ma raom ao kain am aobiti ao te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Taan Tei, Minit ani kabane ao ngaira Taan Tei ni kabane ao ni bwanaan te maeu ao kam na bane ni Mauri. Ao N na wareka te titiraki aio:-

E teimatoa namakinan te mwengabuaka irouia taan reirei ma aia auti ni maeka ake a tiku iaon au abamwakoro a Arorae. E kona te Minita are tabena n noora riaina bwa ana oneaki aia auti taan reirei aikai man bwaai ni Kiribati nakon bwaai ni kateitei aika a teimatoa n te tai ae waekoa taiaoka?

Tibiika: Ao e na kaekaaki te titiraki iroun te Minita ibukin Botaki Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti e nakoim te floor te Minita.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Bwa ai te moantai naba n titiraki aio iaan te mwioko ae I tararua te Botaki ni Mwakuri ao tao e bon kakawaki bwa N na tabeka te bwana ni kamauri, ao I a reitai naba ma te Botaki ni Mwakuri aio ao kain au abamwakoro ae a tatangiraki ae kain Tarawateinaieta. E moa mai iroum te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita aika a rine, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ao ai bon ngaira ni kabane bwanaan te maeu ao te marurung I a kamauri ngkami kam na bane ni Mauri. Ao aio te kaeka ana kaeka te Tautaeka nakon te titiraki:-

Te Tibiika e rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki aio ao I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ao te Maneaba aio bwa e na tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ikarekebai ma rabwata ake ana kona ni ibuobuoki iaon te kantaninga aio n te tai ae riai. Ko rabwa.

Tibiika : E nakoim te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika ao e rabwa kaekan au titiraki are I a tia ni bubuti ibukia kain abau ae Arorae. Ao e moarara riki aia auti taan reirei ake a bon tangira te ibuobuoki. Ao e rabwa kaekana man te Tautaeka.

Ao ti buokan riki te titiraki ao tao e koaua bwa tao e a kaeka ma tao ni ngai ngkanne ae e na waaki iai taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, te Tautaeka are tao e koaua N na ti katerea teutana tao nakon te Tia Tei ae karineaki. Bwa iai te mwakuri ae e a tia ni waakinaki ni 2019. Ao tao anne iaon te iango iaon te semi-permanent building ao tao te contract ae karaoaki naba au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta n te kaawa ae Aratokotoko.

Ma e koaua are ti na kona ngkanne n taraa aio bwa ngkana arona bwa n aron are I mwaneweia are ti na reitaki ma te Botaki ni Mwakuri are e rangi ni kakawaki, ae I taku bwa ti na bon riai ni mwakuri ma ngaia, ae te rabwata ae te MISE. Ao tao ngkana arona bwa ti na manga kona tao n taraa te katauboo are e a tia ni waaki tao n te karikirake aio are e waaki n 2019, ke tao iai riki bwaai aika ti na manga onei ao n tarai ao ngkanne au kantaninga bwa ti na kona ni waaki nakon te tai ae waekoa te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa e noraki aro nte ibuobuoki n aron anne. Ma atongana bwa tao e na karaoaki ni ngai ao tao ngkana iai a kona ni ienikuria anne, ao tao iai ngkoa mwaane ni ibuobuoki ibukin karaoan te bwai anne.

Ma te kanganga ae nonoraki iaon abau ae Arorae kanga e rangi n ririmwi roroko nte mwane kanga booia taan karao ate mwakuri anne, ao e rangi n ririmwi.

Ao a bon tangiria taan mwakuri bwa e na riai moa n roko te kataumwane ibukin karaoan te project are e na karaoaki kee.

Ma tera ngkana arona bwa tao e na rinanoaki aio man ami itera, man te Tautaeka ao bon te kantaninga bwa ana nakoraoi bwaai ni kabane ao bon ti ngaia moa anne buokan te titiraki. E rabwa.

Tibiika : E nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ao e rabwa ao tao te titiraki bwa tao e a tangiraki reken mwanen te bubuti aio. Ma tao n te tai moa aio ao I kukurei ni katerea nakon te Auti aio ao te Tia Tei are ana titiraki. Bwa ti mwanen moa te maintenance inanon baiu ae ti $1 te mirion ae e wene inanon bain au Botaki ni Mwakuri.

Ao e koaua anne te iango ae boou bwa tao ai kanoan ngkanne te mwakuri ngkana arona bwa ti a kona n taraia, bwa n aron are e taekinna te Tia Tei ibukin ririmwin tao mwanen te onobwai.

Ma e aoria bwa N na ibuobuoki ma te Tia Tei tao e koaua bwa tao ngkana arona bwa e bure kaongoakina. Bwa n te tai aio iai te mwane ae $16 te ngaa are bon te karineaki i abana i Arorae ikekei. Bwa I aki ataia bwa tao tera ngkanne te kanganga ngkana arona bwa tao e tuai waaki te mwakuri.

Bwa n aro nte rongorongo ae I anganaki mai irouia au taan mwakuri ao iai te mwane ae $16 te ngaa ae mena ngkai n te abamwakoro ae Arorae n ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki Hon.Speaker.

Ma e aoria bwa are e bon kanoan te bubuti ao kai I boou naba nakon te

Ministry aio ao au kantaninga bwa ti na bon kaungaira. Ao a bon ongo naba au Tia Koroboki ao naake a irekereke bwa ti na bon karaoa ara kamatebwai ao tera te mwaing are ti na riai ni mwaing nako iai. Ao I taku bwa aio ae e kakawaki bwa ti na manga kaongoa Kabineti bwa tera ana babaire iaon itera aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : I a kaoki ariki nakoim te Tia Tei are am titiraki te titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika, ao tao e a bon rauaki nanou bwa ngaia e a tekateka te mwane ikekei.

Ao bon te kantaninga naba bwa ana ongo naba kain abau ae Arorae e moarara riki taan reirei are a kainnanoa te ibuobuoki iaon aio. ao e rangi n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Iai kaekan anne iroum ao e nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika, ao I a kaitaua riki te Tia Tei kai e a tobwaaki tao n te kaeka. Ma bon au bubuti ao ai bon au bubuti naba nakoia abamwakoro ni kabane. Are bon iai tabera ae kakawaki ibukin mwengaraoia ara taan mwakuri akana a mena n ami abamwakoro. Ao tao e kakawaki irarikin tabemi ake a kakawaki ao uringia naba ami taan mwakuri ake ngaia ake a roko ni boutoka aron te rikirake iaon ami abamwakoro. Ngaia are e bia noraki riain aio ao n taraaki bwa teuana naba te bwai ae kakawaki ibuakon tabemi n aron are I taekinna tabemi aika a kakaokoro. Ni mwengami, n ami aro ao tao n ami kaawa. Ao e rabwa riki te titiraki ao ko rabwa riki te Tibiika n anganakiu au tai.

Tibiika : E rabwa te Te Minita ao e rabwa te Tia Tei n ana titiraki a oti a manga nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina nambwana 55 ao e na tabekaki naba mai iroun te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina I anganiko te Tia Tei.

TE MWAKURI NI KATAMAROA IAON KAWAIN KURIA

Hon.Banuera Berina : Ko rangi n rarabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

E a rangi n okioki te bubuti ibukin kainnanoan te kawai ae tamaroa iaon abau ae Kuria. E kona te Tautaeka aio ni katerea bwa e na waaki ni ngai te mwakuri ni katamaroa iaon kawain Kuria? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita ibukin Katein Abara ao bon Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti. Ao N na anganiko riki te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika ao aio au kaeka:-

Te Tibiika e rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki ao aio I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ao te Auti aio bwa

e teimatoa au tabo ni mwakuri n reitaki ma te Kauntira ao ana Kiraaka iaon kaumakan mwakurian te katamaroa nakon kawain Kuria. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan riki am titiraki te moantai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao ti rangi ni katekeraoa te Minita ae karineaki n aro nte tibwanga ae e a manga mwiokoaki iai. Ao I a kaitaua n ana kaeka.

Te Tibiika, e aki rangi ni matata au titiraki I a taekina ngkai te mwakuri are e bubura. Are aongkoa e na kabutaki iaon Kiribati karaoan taian kawai.

Ngaia are I kan ongora bwa iai ana tai Kuria bwa ti a tia n tuangaki bwa kanga e katautauaki bwa e na bon iai te mwakuri aongkoa e na korotaa ke e na iraanaki riki te Tia Babaire.

Bwa e aonga kanga ni katamaroa ae e na teimatoa. Ngaia N na bubutia te Minita ae karineaki, bwa e tiku ngkai te kantaninga iaon anne e na roko ni ngai are e na karaoaki iai Kuria, are e na karaoaki iai kawaina ae e na teimatoa n aron are e a tia ni kateaki iai te babaire ibukin aban Kiribati iaon te kawai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E nakoim riki te Minita are ko kaeka te titiraki.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. Ao I butimwaea te bwana naba ni katekeraoi iaon te tibwanga are I mena iai n te tai aio.

Ao tao e a teretere raoi ngkanne tein ana titiraki. Bwa tao I kaeka n te tai aio iaan are bon iai naba iaan au Botaki ni Mwakuri, ao bon iai naba kanga te *support grant* are kanga ti anga ibukin buokan te kawai, ao kawai ao buriti.

Ma tao e koaua tao e na bon teretere riki bwa are bon nanona ngkanne are e bon karaoaki n au karao kawai are e bubura. Ma tao e na kukurei bwa ana titiraki ake imwina bwa N na angan ngkanne te Minita ae karineaki n te MISE bwa e a bon irekereke riki aio nakon ara Ministry. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na anganiko riki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ko aitau te Tibiika ao I karabwa aron tao e aki tauraoi te Minita ae karineaki n aro nte kaeka n aron are I bon nanonna n au titiraki aei.

Ma I kakaitau te Minita ae karineaki n aron taekan te mwane ao te rereitaki. Bwa e kakaraoia te Kauntira ae Kuria ibukin katamaroan te kawai.

Kanga e na kakoaua te Minita ae karineaki bwa mwakuri ma mwaane

aika anganganaki ngkai taian Kauntira ibukin katamaroan te kawai, e bon rangi ni koaua bwa e aki rangi raoi ngkai. E kaitara raoi te kanganga ae nanonaki.

E taku bwa e aki riai bwa ngke arona bwa Tarawateinaieta ngkana iai te aekaki ni mwane aio ao e na bon bae naba n rangi n raoiroi nakon Tarawateinaieta. Ma te mwane ni buoka ae ti anganganaki man ana Botaki ni Mwakuri.

Ma e aoria te Tia Babaire N na ti bubutia te Minita ae karineaki. Terana ae kantaningaaki n aron kabonganakin ana mwane are kanga buokan katamaroakin te kawai. Tera raoi te mwakuri ae e na katamaroaki te kawai man ana mwane are e angangan ana botaki ni Kauntira taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Tia Tei. Ao I a bon tia ngko ani iangoia bwa ana kaeka te MISE ma e aoria bwa e a manga titiraki riki ibuki nte mwane arei.

Ao e koaua kanga bon te mwane are ti anga nakon te Kauntira kanga e na bon ti buoka aron tao te tautaun tao te naan mwanono.

Ngkana iai ta oaki raoiroin te kawai ao aongkoa ngkanne e na katauaki te mwane anne bwa e na buoka aron tao kammwakuraia aomata ake ana tauraoi ni karao ate mwakuri n te tai teuana ma te tai teuana.

Ma ti kakoaua are ko a tia n taekinna naba te Tia Tei, bwa anne ngkai I maroro ma au koraki ao e bon koaua e aki tau te mwane ma iai ara iango ae ti na uotia naba nakon te Kabineti, bwa ti na kabubura iai te mwaiti ni mwane aio bwa e aonga ni kona ni buoka ao n tobwa aron te kanganga iaon taunan te kawai.

Ma n am keiti Kuria ao kanga n aron are n te tai aio ao I tuai ataia bwa bon iai te nikira ni mwane iroumi ae $3,185. Are nanona bon iai te mwane bon rabwatan raoi te mwane ae nakoimi nakon am Kauntira te Tia Tei $3,200. Ao kaongoakiu ngkai te baranti n te tai aio $3,185. Are nanona bwa bon ti $15 te taara ae kabonganaaki man te mwane anne.

Ao ngkanne tao ti na bon tarai naba Kauntira, n aron are I taetae iaon Kuria ao e titebo ma kanga bon akea te mwakuri ngkana kam aki kammwakura te mwane, nanona ngkanne kam aki kona ngkanne ni manga tuangira bwa ti na manga kataboroa riki te mwakuri. Bwa are aio ngkai, bwa ngaira ngkana ti taraia man ana taratara te Ministry titebo ma e bon raoiroi nakoimi.

Bwa are akea te mwakuri ae kam karaoia nakon ana buoka te Tautaeka ae ti angani ngkami n te tai aio.

Ma iai te iango ao anne I katikua bwa kanoan te mwakuri ao au kantaninga bwa ti bane ni boraoi n aron are ko taekinna n te tai teuana ke te bong teuana imwaina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei e koaua kabanean buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa au titiraki ngkanne are tao kawain Kuria are e teimatoa te katamaroa. I a manga bon tabekia bwa te titiraki ae onoti nakon te Minita ae karineaki man te MISE. Ma ngkai N na bon kabanea moa au titiraki nakon te Minita ae kaekaekaai ngkai te Tia Babaire.

Ao te Tia Babaire bwa oin te kanganga ae ngaia tao e a bon noraki iai riaina bwa e a kabonganaaki te mwane ae e anga te aba ngkai ibukin kawain Kuria, bwa e a okioki te mwakuri iai.

Ao e a aki kona n teimatoa tamaroan te kawai ae ti tauna ngkai ao e a manga buakaka naba. Ti tauna ngkai e a manga buakaka naba.

Te Tibiika bon au titiraki ngkai I bon rangi ni kainetia riki iaon taekan te kawai are e na bon teimatoa. Are kanga e na iai teutana te korotaa ma terana riki.

Ma are e aoria bwa I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka nakoira n te ingabong aio. Ao a bon ongora kain Kuria n te kaeka iaon taekan kawaia ao N na bubuti nakon te Auti ae na roko ke e reke reitakiu ma te Minita, imarenan anne ao I a manga bon ongora kawain Kuria man te MISE.

Ao ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minita ao akea buokan te titiraki.

Tibiika ; Kaekan anne iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Te raoi ao e rabwa ngkai e kai e karabwaai ao te raoi.

Tibiika : Ti a nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota Beba are nambwana 20 ao aio ngkanne are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka ao I angaiko te Tia Tei.

KATEAN ANA O JSS IAON ARORAE

Hon.Niiti Itaaka: E rabwa riki Hon. Speaker n au titiraki aei nambwa 20 ao N na warekia:-

N na butia te Minita are tabena ngkana e kona ni karekea te ibuobuoki ni karekean ao katean ana o JSS iaon Arorae?

Tibiika: Ao e na kaekaaki ngkanne te titiraki aio iroun te Minita n te Reirei Hon.Ruateki Tekaiara I anganiko te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I kaitaua te Tia Tei ae rine mai Arorae n ana titiraki ae kakawaki. Ao aio ana kaeka te Tautaeka, e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni karekea te ibuobuoki ibukin katean ana o ke ana fence JSS Arorae n reitaki ma ana JSS te abamwakoro ake tabeua kai bon aio kanoan ana motinnano te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Minita n aron ana kaeka ae moan baan te tamaroa ao te kakukurei.

Ao I taku bwa a ongora kain abau ao e moarara riki kain te reirei are JSS iaon Arorae n aron te kaeka.

Ao tao ti kan buokan riki te titiraki. Kanga ni bon arona e a tia ni kariaiakaki ao kanga ti kan ongora bwa kanga nako ni ngai, ao ni ngai ae e na waakinaki. E rabwa kanga ti buokan te titiraki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki. Ao eng kai e a bon tia rin inanon te Motinnano ao te kantaninga bwa e na aki rangi ni waeremwe aron karaoan aei. Ao irarikin aio te ibuobuoki ma te Tautaeka, ao bon iai te ibuobuoki ae e na waakinaki ma te DFAT are e na tabe naba ngkai ni waakinaki ao ake iaon abamwakoro ni kabane.

Ti na noria bwa e ngaa moa ae e na roko rimoa, ao irarikin naba aio iai naba anga te Tautaeka bwa e nang bon kaungaia ara private sectors, bwa ana kaotaia ao ana katereia ni karaoi aia reirei tabeua n anga nanoia nakon reirei tabeua ni buokia n anga aikai. Bwa bon aia marketing naba nakon te botanaomata.

Ao are te reirei ti aki taben te Education bwa te reirei bon tabera n tatabemaniira nako. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika e rarabwa n aron te kaeka. Ao ti a bon matata n aro nte bwai ae e a tia ni waakinna. Te Tautaeka bon iai ana motinnano ibukin karaoan bwaai akanne. Ao n aron naba are e a tia n taekinna te Minita tao e na bon kaungaaki naba abamwakoro n aron aia reirei. Bwa ana bon kona naba ni ibuobuoki n anga aika a riai ngkana a kona. Ao e rabwa te titiraki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Iai kaekan anne mai iroum te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Iai ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te tia titiraki ibukin ana JSS iaon Arorae. Ao ti a kaitaua naba ngkana iai otana ao ana understanding ma ana iango te Tautaeka ni manga kaunga riki

private sectors bwa ana kona n anga baia ao ni kaotia n aia reirei nako ke ana bwai te Tautaeka iaon te abamwakoro.

Ao I taku bwa ai bon te kakaewenako naba nakoia private sector iaon abamwakoro nako bwa a bia uringa aia reirei n anga tabeua ni karaoa te donation teutaa bwa buokan te waaki. E rabwa.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Niiti Itaaka : Te mauri, te rao ao te tabomoa. Ao tao e rabwa riki I a rangi n ota n aron ana kabwarabwara te Minita ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika : Ao kai tao e a bon akea riki e a rau te nano n titiraki anne a oti a manga nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina nambwana 16 I anganiko te Tia Tei.

RAKAN BOON TE BEN N TE AUA RIRIKI

Hon.Banuera Berina : I a kaitau te Tibiika ao aio au titiraki ae kangai taekana:

E kona te Minita are tabena n tuanga Kiribati bwa ana iai rakan boon te ben ae na reke irouia taan oroben n ana tai ae te aua n ririki aio ke akea? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am titiraki ao I angan ngkanne te Minita are e na kaeka. Ao te Minita are e na kaeka bon te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti Hon.Tangariki Reete ao I anganiko te floor te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao N na kanakoa ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria are bon ti ngaia te Tia Tei mai Kuria, ao e kangai ngkanne kaekana are ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika ae ko karineaki I kan kaongoa te Tia Tei mai Kuria ae rine bwa iai ana iango te Tautaeka ni kamatebwaia boon te ben ae e na bwainaki ngkai ni kaineti ma kanoan ana motinnano ibukin te 4 n ririki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E rabwa te Minita ao e nakoim riki te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ae karineaki ao I a reiti bwana ni kakatekeraoi nakoina n te tibwanga ae e a manga mwiokoaki iai.

Ao te Tibiika e koaua ae au titiraki aio kanga iaon rakan boon te ben. Ao I noria bwa te Minita ae karineaki e taekina ana iango ni katamaroa, a oti kaitaua anne ae iai te kamatebwai ae e na karaoaki.

Inanon au mena aio te Minita reitan au titiraki, e kangai tao e na tionako teutana man au titiraki aio. Ma N na kauringa te Tautaeka aio te Minita ae karineaki bwa n aia motinnano n aia iango n ikan katamaroa nakon te boon te ben ao bwaai riki tabeua.

Ngaia are I kan butia te Minita bwa tao e tuai raoi n tia raoi te iango n arei ma tera raoi ae nanonna n te katamaroa are ana karaoia nakon mwanen te ben ke boon te ben. Are e oti inanon aia motinnano. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Tangariki Reete : E rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao ngkana e uringa te Tia Tei ao te Tautaeka aei ngke e moan waaki ao iai ana kainibaire ae ngaia ana motinnano teuana are e a karaka iai boon te ben nakon $4 te taara.

Te kanganga ae tabangaki iaon Kiribati e taraaki te botanaomata bwa iai te kanganga n aron boon te takataka ae $4 te taara n ae e aki roko raoi n are a kantaningaia taan oroben.

Iaan te kantaninga are a taku bwa te mwau e aki rokoraoi ke a rang manga tangiraki ae e aki rangi ni mwau.

Nanona kanga bon te kanganga ikai ke ti bon buti naba iaon taian te kaembein ke te special campaign ao aikai tabeka aika a tabekaki, ni kaineti kanga kakaean angan katamaroan riki boon te ben.

Ma n te tai aei moa ao au tabo ni mwakuri e aki taraa moa te itera ae e nang kakibarakeaki naba te oroben. Ma e na karaoaki raoi te kamatebwai iaon mwaun te ben ke te iti are e kabonganaaki. Bwa e bon tau arei ibukia ara taan oroben ke e aki.

Ngkana arona bwa e taraia au tab oni mwakuri ke te rabwata are e katabeaki iai are te KCDL. Ao ngkanne e na karaoa ana beba ngkana arona bwa e na iai teutana kauarerekeakin riki tao katamaroan riki te mwau nakoia taan oroben ao n aron are bon kawaina are e a bon taneiai iai Taan Tei. E a riai ni karaoaki te beba bwa Kabineti n te aro bwa e na kona ni kabwataki kakerakean boon te ben.

Bwa n te tai aei ao iai ana kataratara te Tautaeka ibukin katamaroan aron tobwaan te kanganga n te itera aei n aron are aki taun boon te ben ni kaibibitaki nakon te mwau are a tangiria raoi te botanaomata taan oroben. Ngkana e kona ni buoka anne te titiraki te Tia Babaire ao te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka.

Ao e koaua te Tia Babaire bwa teuana te bwai ae ngureakinaki irouia ara botanaomata, bon karokoa nte iti.

Ngaia are I taku ngai bwa ngkana e kanakoaki te iti aei ao I taku bwa e tiku te ben ni boona ae $4 te taara ana buokaki riki te botanaomata iai te Tia Babaire.

Ngaia are I karabwa aron te kaeka ao aron te kataratara aio te Tia Babaire. Ao I ongo n ana taeka ni bau te Beretitenti ae karineaki taekan norakin te mwau ae mwaun te ben. Ao anne ngkanne ae I tabe naba n tataraia bwa terana ae nanonaki, n aro nte bwai are e taekinaki n te taeka ni bau aei.

Ngaia are I kakaitau te Tia Babaire bwa I taku bwa bon anne naba ae moan te kakawaki ae e na ataia te botanaomata.

Ao ti ataia te Tia Babaire bwa e a bon buburakaei boon te ben are ti na anga ao te botanaomata e tangiria bwa are bon anne aro nte waaki te Tia Babaire.

Ngaia are e kakawaki bwa e na tobwaaki aroia n aron ae te kabanea n tamaroa te Tia Babaire.

Ao ngkai ae taekinna te Minita ae karineaki bwa iai ana iango te Tautaeka ni kakaea te katamaroa man tarakin naba aron te mwakuri. Ao I taku ngai bwa I a kaunga naba te iango aei ao I a butia te Minita ae karineaki ao te Tautaeka aio bwa ana karaua n rinanon anne bwa e aonga naba n tobwaaki tabetaben nanon tei Kiribati ao riki kain abau ae Kuria. Ao akea riki au titiraki ao ko rabwa te Tia Babaire ao te Minita ao e tekeraoi n am beku. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao I karabwa te Tia Tei are ana tabeka aei. Ao imwina N na bon riai ni kamatata n aron are e bon ataia mai imwaina. Ana babaire Kabineti kanga bon market quality ae bwabwainaki kanga bon 6.5%.

Ao ngke iai ngkoa aia moan tangitang aomata iaon te mwau ngaia are Kabineti e taraia ao e a manga kanakoa ana babaire tao e na ira riki ni uarokoa riki te tamaroa anne ao e a manga karaka riki nakon 7% kanga tein te mwau arei n aron ae I kaongoaki.

Ao ngkai n aron ae e a rau iai nanon te Tia Tei ao tia taraia riki, ti a kamatebwaia tao au Botaki ni Mwakuri ke te rabwata are e mena inanon baina aron tararuan ao kawakinan te takataka are bon ngaia kaubwaia ke buokaia ara botanaomata, ao e tia aron tao te kamatebwai anne ao te moanibwai ae e na karaoaki are bon mai iroun Kabineti, n te anga bwa e na anga te babaire ae tamaroa ni kona ni manga uarokoa maeuia ara botanaomata ni

katamaroa n aron are a bon taneiai n te tai aei. Ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e titebo ma e a bon rau nanon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao N na kanakoa ngkanne au titiraki are imwina nambwana 26 ae na bon tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai. Ao I anganiko te titiraki aio te Tia Tei.

BUBUTI KABWAKAAN AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN MWAKURI NI KAMBWANA

Hon.Tebuai Uaai : Ao aio au kauoua n titiraki te Tibiika ae ko karineaki:-

E a rangi ni bongata aia mwane ni motirawa taan mwakuri ni kambwana ma aro ake a tia n reke nakoia te mwane ni motirawa ibukin te ririki ae nako 2023. E butiaki te Minita are tabena bwa e a taiaoka n rinanoa te kanganga aio ao man karaoa ana ibuobuoki nako iai ni kabwakaan mwane ni motirawa imwain banen te ririki aei 2024? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki ngkanne te titiraki anne iroun te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minita ibukin te mwane ao I anganiko te floor te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei mai Tarawateinainano ae karineaki:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ni kaongoa te Maneaba bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te kanganga aio ni kaineti ma kainibaire ake a tia ni kaweneaki.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tebuai Uaai : E rabwa te kaeka ae matata, ao e kangai bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te kanganga aio ni kaineti ma kainibaire ake a tia ni kaweneaki.

Te Tia Babaire, I kan bubutia te Minita bwa e kona n taiaoka ni kawenea kanoan te bubuti aei kai e koaua bwa iai kainibaire aika a tia ni wene. E kona n nanoangaia taan mwakuri bwa are kambwana bon kambwana, ao ngkana e kona n tarai aia itera taan mwakuri bwa a kananoanga. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu ; E rabwa buoakn te titiraki ao e koaua ti na kataia ni ibuobuoki iaon aio. Ma I taku bwa e kakawaki ae e na matata bwa te kanganga aio kanga e bon oin ni itera aika uoua.

Bwa are ti aki ti ana itera te tia kammwakuri ma bon ana itera naba te tia mwakuri.

Bwa are n ana itera te tia mwakuri tao e koaua bwa are tao te kambwana are a mwakuri naake a bane n reke irouia te leave grant anne. E kona n aki anganaki e aki kona ni bwaka te leave grant irouia ana tia mwakuri ngkana arona bwa iai ana tarau tao n te Vat, bwa tao e aki kakabwaka te Vat n aron are iaan te Tua.

Ao anne ngkanne ae kona ni katikua ngkai bwa e aki kona n anganaki ana leave grant ana tia mwakuri ni karokoa e itiaki ana tarau. Ma are n aio ti a tia ni karaoa te boraraoi ma te kambwana aei bwa tukan te kanganga aio ngkana a karaoa te boraraoi ma te Tautaeka, are ana motikia bwa ana kakabwaka teutana imwin teutana ni kaitiaka te tarau anne.

Ma ngkana e karaoa anne ao e a bon roko naba aia leave grant ana tia mwakuri. Ma ti noria ngkai bwa iai tabeua kambwana ae a bon rawa naba ni karaoa te boraraoi anne. Bwa I ataia bwa ngkana a karaoa anne ao e titebo ma a kabaeaki baia bwa ana bon riai ni kakabwaka.

Ma are tao e koaua a karina naba te boon naba te bwai anne ae ae e na akea aia cover. Ma are kai a karaoia ao anne ngkanne te kanganga bwa are a nang rootaki ana tia mwakuri. E ngae ngke I a tia ni karaoa te ibuobuoki nakoia bwa antai karaoa kanga te boraraoi are kanga I kabwaka teuana ngkana arona bwa I submit ao I aki kabwaka by installment, ao e kamimi bwa a bon rawa naba.

Ma are aia rawa ni karaoa anne ao a nang rootaki aia tia mwakuri. Tao e koaua ti kakaea naba te anga ae ti na kataia n enforce te bwai anne tao inanon tera. Ma anne ngke arona teuana bwa anne raoi bukin ae e aki kona ni bwaka aia leave grant taan mwakuri.

Te kauoua ngkanne e bon kaineti ma te tia mwakuri. Bwa are ngkana te tia mwakuri are e a bon tia naba n riringa are teuana te mena are te mwane n aki mwakuri, ao ngkanne e kona ngkanne ni katuaeakaki bwa e na riai n aki pay. Bwa anne ngkanne ko bon deform te system. Bwa ngkana ko karaoa anne ao ko a tia ni karao ate mwakuri ae e aki eti iaan te Tua ao ko bon riai ni katuaeakaki iai.

Ngaia are ngkana bon te aomata ngkoe ae ko a bon tia n anana te mwane n aki mwakuri ao ko a manga apply ibukin te leave grant. Ao kona ataia ngkanne bwa titebo ma ko a bure iai ao bon anne teuana naba ngkanne are e kona n aki bwaka am leave grant iai.

Ao ngkanne tao te kateniua ngkanne are tao e bon e process. Bwa are n tabetai ngke a karaoaki taian form bwa a mangaongao bwa e roko ma akea ana ID te aomata arei ke te National Id ke tao arana n ana national id e boou arana. Anne

ngkanne e kona naba n reke te itera anne.

Ma I taku bwa e matata aron oin taian kanganga are e kona n reke iai taian iremwe ibukin kabwakakin taian leave grant. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Tebuai Uaai : E rabwa te kamatata te Tibiika ao a bon ongora ngkai taan mwakuri. Ao te bubuti nakoia bwa a bon bia kaota raoi te koaua ni koaua.

Nakoia ngkanne te naan kambwana aio kanga ai bon te kaoriori nakon te kambwana. Bwa ngkana bon te kambwana ae te Tautaeka aio e a tia ni karao ate kabanea n tamaroa, ibukia taan mwakuri.

Ma e koaua bwa te kambwana ngaia e a manga bon babaei rangana ma taraa tera are e taku. Ao e aki rootaki bwa e rootaki te tia mwakuri.

E kona te Tautaeka ao imwain ae I kanakoa ao e kona riki te kambwana n taiaoka ti a boboa waeami an taiaoka ni butimwaea ae e kawenea te Tautaeka bwa e rangi n tikiraoi. Ao N na bubuti nakoim te Tautaeka e kona reke riki mwannanoan aio ma kambwana, bwa a bon rangi ni kaawa taan mwakuri ake mwakuri korakora bwa aki riinga te backpay ao a bon koaua raoi bwa kanga e a taraa e na bon bae n reke te mwane.

Te bubuti e kona te Tautaeka ni karekea riki ana iraorao ma taian kambwana taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa riki te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua e rabwa ao tera riki ae ti na karaoia ao are e a bon rawata ara ibuobuoki nakoia kambwana aikai. Ti aki ataia bwa tera ae ti na karaoi ariki n aron butimwaean, bwa ti a tia n angania te kabanea n tamaroa ni boraraoi ae e na buoka aron aia kanganga. E koaua tao aia kanganga e bon rangi n tinebu bwa ana kaitiaka aia tinetine arei, ao ti a tia ni karaoia nakoia are iai te boraraoi are ana kaitia teutana imwin teutana.

I taku bwa irou anne bon te buoka ae e rangi ni bubura nakoia. Ma ngkana ko nanonna bwa ti nang kamauna aia tarau arei I taku bwa e aki kona.

Bwa ngkana ti nang angania nakai bwa ti nang kariaia bwa e nang kabwakaaki aia leave grant aia tia mwakuri aikai e ngae ngke aki kabwaka aia vat. Ti na uringa ngkanne bwa ti aonikaia naake a ongotaeka kambwana ake a ongotaeka. Bwa ngkana te kambwana ae e rangi n ongotaeka ao e kakabwaka ana mena ao ngaia ao nakai aki kakabwaka aia vat ao a nang kanuanganaki aia tia mwakuri.

I taku bwa e bon kairua anne ao n tokin te tai ti bane naba n angania te leave grant taian bitineti ake ti aki kambwana ake aki kabwaka te vat bwa are a bon titebo nanon anne.

Bwa ngkana ko aki kabwaka am vat ao am tia mwakuri e bon extend anne bon man bitineti aika uarereke. Ao bon titebo nanona ae ti anganaki te vat bwa are akea bonganan te vat, are ti vat registered ma tao e na bon riai n tieuataake.

Ngaia anne ti kataia ni karaoa te kabanea ni boraraoi ti angania te ibuobuoki ae ana riai ni kaitiaka aia tarau, ao n te tai anne ngkanne ao e a nako naba.

Ma e koaua bwa e bon rinnako n te database aia tia mwakuri, ao I taku bwa ngkana ti a bon butia naba ara tia bitineti aika ara kambwana aika a bubura aikai ke tao antai. Ao a bon karaoa te mwakuri ae raoiroi ti aki ti nakon Kiribati ma a moanibwai aomata ake a tia ni kammwakuri.

Ma I taku bwa e koaua aonikaiakaki aia tia mwakuri kanga te aki muuti aio, e ngae ngke iai aia anga ni ibuobuoki ae e a tia ni kaweneaki nakoia a oaki karaoia. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.
Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai ; E rabwa ana kaeka te Minita ae e rangi n tamaroa ao e matata, ao bon te kaoriori bwa a bunria ni kinaki teutana taian kambwana aikai. Bwa kanga I kabwara bure iai bwa are a bon aki rootaki ao I rootaki ae ngai ae te Tia Tei. Ao tounako bwa I aki kona naba n nako bwa are e na bwakara maeu ao maeuia natiu teutana mai irouia.

Ngaia are I boutoka te Tautaeka ni kakaea te anga ni kinikin ae uarereke nakon taian kambwana aikai bwa a bon aki meeuti ao a bon aki kan kuba, ao kanga a taraia bwa are ngai I aki kona bwa are akea riki au tab oni mwakuri. Ngaia are N na butia te Tautaeka ngkana e angaraoi ao ngkana e kona taiaoka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa buokan te titiraki a oti noora nanon te Tia Tei ae karineaki nanona n ikan buokia tao ana taan mwakuri ake a rootaki, ao n ara waaki naba ai bon aron naba te Tautaeka aio. Ti bon tei irarikia a oti bon nanoangaia.

Ma tao e koaua ti na kakaea te anga ae tao ti na kataia ni manga karaoa au ukeuke riki iaon te anga ae ti na kona n tobwa te kanganga aio, ao n reitaki ma tao karaoan mwakuri ni iraorao ma kambwana aika tao ngaia iai irekerekeia ma aio, bwa ana kona ni ibuobuoki iai.

Ma e rabwa ko a katuka anne nakoira ma ti a mwakuria ma ti kan taekinna riki bwa ti tei irarikim n nanoangakia taan mwakuri aika a

rootaki aikai ao te Tautaeka e na kataia ni karaoa ana kabanea n tamaroa, ae kona n reke angan nikoan te kanganga aio n te tai ae waetata. E rabwa.

Tibiika : Ao e a bon koro buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina ae nambwana 21 ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki.

BUBUTI KAREKEAN TE SOLAR GRID IAON ARORAE

Hon.Niiti Itaaka: E rabwa Hon.Speaker ao tao imwain ae I tabeka au titiraki aio, ao I a kan bubuti moa oneakin te kaeka ae *inverter* nakon te taeka ae *grid* nanona e nang onikaki bwa ai *solar grid* ai aki ti aki solar inverter e a nakoraoi anne.

Tibiika : Ti a ongora moa iroun te Minita are e na kaeka bwa e na kaeka te titiraki aio n te Minita ibuki nte MISE Hon.Tekeeua Tarati I anganiko te Minita ngkana ko taku bwa e raoiroi aio a oti a waaki ngkanne.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n tamaroa I boutokaia.

Tibiika : E nakoim te Tia Tei ae ko karineaki tabeka am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa kaeka nte titiraki ao au titiraki ae kanga taekana:-

Iai ana karikirake te Tautaeka n taai aika nako iaon te solar, e kona te Minita are tabena ni ibuobuoki ni karekean solar grid iaon ana karikirake ngkoa te Tautaeka n taai aika nako?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne n aron are I taekinna e na kaekaaki iroun te Minita ibuki nte MISE ae Hon.Tekeeua Tarati ao I anganiko te kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei mai Arorae ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne au kaeka nako iai:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa au Ministry ni ikotaki ma au kambwana ae te KGES a tauraoi ni mwakuri ma kain Arorae ibukin kakaean te ibuobuoki nakon te kanganga nakon taian Solar Bridge. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Niiti Itaaka : Ngaia buokan te titiraki e rangi n rarabwa ana kaeka te Minita are e ataia are e na kaeka nakon te titiraki aio, ao kanga bon ti te kanganga. Te taura te iti iaon Arorae ao I taku bwa ngkana a bon reke aekakin bwaai aikai solar are e maeu man te iti ao I taku bwa e na

bon rangi ni kauarerekea te kanganga.

Ao I taku bwa ti nang kakaitau ibukin te titiraki aio ao bon te titiraki ae uarereke ibuakon te titiraki bwa tao ana maan raa aro nte ibuobuoki aio, e na rangi ni waekoa ke tao e na rangi ni maan. Kanga ti te kan ongora. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati : E koaua te Tibiika ao e rabwa kanga e a bon rangi n tieuataake ana titiraki te Tia Tei aio iaon tangiran te solar. Ao e koaua bwa n aron ae ataaki ao ana ibuobuoki te Tautaeka nakon te naan household are kanga e katoai abamwakoro ma te naan taura ibukin tao ana ota nanon mwengaia ao tao e koaua ibukin ngkanne tarakin ake tao a bubura riki, ao tao a nang kona ni kamaeui mitiin aika a bubura. N te tai aei ao iaon Arorae iai ngkai ana mitiin te ice plant are kanga te *Solar grid* are e kamaeui ana aiti baoki, te Kauntira, te tabo n akawa aei ao iai naba tao ana mitiin ni kawai te *ice plant* aei are e a manga karaiaaki nakon te Kauntira ngkai iaon Arorae.

Aikai a bon titebo naba are n au abamwakoro are Tamana are kanga te naan solar grid aikai.

Ma tao e koaua bwa aikai aekakin power ake tao a rangi n noraki kakawakina irouia ara botanaomata ao tao riki iaon Arorae bwa ana kona ni maeu bwaai aika a bubura, tao irouia te naan mwenga aika a kakaokoro bwain mwenga aika te aiti baoki tao te fan ao tera riki.

Ao e koaua bwa iai n aron are I taekinna n au kabwarabwara mai imwaina ao iai teuana te karikirake mai iroun te kambwana ae teuana te *donor* ae te GI, are aongkoa e na tarai moa atimwakoro aika a uarereke, te naan *islet*.

Ao iai naba te karikirake teuana ae ti tabe naba ngkai ni mwamwakuria te kamatebwai iaona ae te *study phase* aio te *survey* ae karaoaki iaon teuana te Bovier ao kain abamwakoro tabeua ake a tia ni kawaraki aia abamwakoro nako, ao Arorae naba ngkanne mai ibuakon abamwakoro naba tabeua are aongkoa ana kawaraki ibukin aikai.

Are aongkoa aikai ana bon nakon naba te household te naan iti aika a maeu man otan taai n aekakin are e karaoaki n aron are e taekinna aika a maeu ngkai n te tai aei, te kaawa teuana iaon Maiana ae Tebikerai ao iaon Nuotaea i Abaiang. Aikai ngkanne kanga te aekaki n tamnei aei are ti nang uarokoia are aongkoa a nang karokoaki inanon mwenga te naan taura are e nang maeu, ai ti aki are teuana te mwenga ma ana iti. Ma kanga ai te grid are a kateaki te naan solar farm man te tabo teuana ao e nang tibwaa ngkanne te iti nakon mwenga aika a kakaokoro.

Ao e koaua aikai ngkai kanoan te *long term vision* aika ti mwakuri. Ao tao e koaua ti aki ataia bwa maan raa ma aikai ngkai kanoan te waaki. Are ti mwamwakuri ma te naan *donor* tabeman ake anga nanoia bwa a tauraoi ni waaki nakon aio.

Ao I taku bwa aio raoi oin ana bubuti Arorae are e karokoan ae maeu man te solar iaan mwenga ao tao ti aki ti te taura ma a nang kona naba ni maeu bwaai aika iaora riki. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Niiti Itaaka ; E rangi n rarabwa te Tibiika te maroro iaon aei ao te maroro iaon aei ao te kaeka n noraki nte kainnanoakin te naan solar grid are e a tia n taekinaki, ao e moarara riki aba ake a tia n roko iai Nuotaea ao iaa riki i Maiana. E nang ingainga te nano ao e moarara riki abau ae Arorae ni kona ni karokoaki taian buoka aikai. Ma I taku bwa e na bon kona n kauarerekea aro nte kanganga e moarara riki karokoa nte maeuraoi bwa are e na iai te aiti baoki ana kona ni maeu bwaai aika a bubura. Ao e moarara riki aia tabo ara Minita aia kaawa Maneaba nako.

Ao anne I taku bwa e rangi ni kakawaki ao e rangi n rarabwa aron boon te titiraki ao te ibuobuoki man te Tautaeka ao are ieta ieta te ibuobuoki ao tia bon taninga naba are ni ngai are e na roko ao tia kukurei naba iai ao e rangi n rarabwa te boutoka. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei mai Arorae ao tia keiakina aikai n noori bwa maan raa, ara kantaninga bwa ti na bubutia te naan *donors* aikai bwa ana kona ni kabiti riki aikai ngkai ti noria bwa e korakora kainnanoakia.

E koaua are e a bon waerake te waerake ngkai n te rikirake. Kaain buuki a moanna ni kakanoa aia mwane man kanoan ara *policy* ke ara motinnano ke ti kamrarai nakoia te botanaomata. Ao kain aon aba naba a roko n te *stage* are a tangiria bwa e na reke aia aiti baoki a tangiria bwa e na maeu aia fan, a tangiria bwa ana mitiin ni uaati, aikai ngkai ae kanga ti a noria irouia kain Kiribati bwa a kona n roko iai. Ma tao ai te infrastructure ngkanne are te iti are e na kona ni kamaeui aia mitiin aikai.

Ma e aoria bwa ai kanoan te mwakuri aio te Tibiika ao n aron ae I a kan katanoata naba bwa ara kambwana ae te KGES *Kiribati Green Energy Solutions,* are te Solar arana ngkoa. Iai ana *product* aika aikai ngkai iroura ma tao bon iai ae tauraoi man ana *livelihood project* are e kona n tauraoi ni kan kabooi ana bwai aikai, aki kona ni kabooi man te range ae uarereke ni karokoa are iaona riki.
Ngkai kai a tauraoi ara technician naba ni kona ni kanimwa n ami

abamwakoro ngkana kam a tauraoi ni kan kabooi. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka : Ao tao e a bon toki ikai e a rauaki te nano ao e a rangi ni kakukurei ao are ieta.

Tibiika : Ao kai e titebo ma e a bon rau nanon te Tia Tei ae karineaki ao ngkanne nang manga mwaing nakon te titiraki are imwina. Ara titiraki ngkanne are imwina iaon ara Ota Beba bon nambwana 27 ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki man te abamwakoro ae Abaiang Hon.Betero Atanibora ao I anganiko te titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

TE MWAKURI NAKON ANA KAUOUA N JSS ABAIANG

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki are iaon te Ota Beba ae nambwana 27:-

I kan titirakina te Minita n Education bwa nakon ni ngai raoi ae e na waaki te mwakuri nakon ana kauoua n JSS Abaiang are e a tia ni katabwenaaki?

Tibiika : Ngkanne ae e na kaeka te titiraki aio e na bon kaekaaki iroun te Minita n te Botaki n Reirei Hon.Ruateki Tekaiara ao I anganiko te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : I kaitaua te Tia Tei ae rine mai Abaiang temanna n teimatoana n taorimwiin ana titiraki are a tia n tabetabeki n Auti n Tei aika nako ni kaineti ma ana JSS Abaiang ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

E na kona ni waaki te mwakuri ibukin ana kauoua n JSS Abaiang ngkana a bane n tia babaronga ni kaineti ma katean ke mwakurian te JSS teuana iaon Abaiang. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei ae karineaki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minita n te Botaki n Reirei n ana kaeka ae tamaroa.

Ao e koaua I ti kan buoka au titiraki e uarereke buokan au titiraki. Bwa baikara baronga akana ana baenikai ae ngaia ae tuai kona raoi n rangi ni waaki te mwakuri iaon te tai aio taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki.

Imwain ae I rarangai baronga akanne ao e na uringaki bwa I taku bwa e a tia ni karaoaki te groundbreaking ibukin karaoan te reirei aio.

Ma ngkanne baronga ake ana waakinaki a kuneaki imwina bon

kumean aontano. E tua itia raoi aron aontano.

Ti a ira aia boundaries taan ababa, ao man tian aio raoi mai irouia taan ababa aikai ao e a roko naba te Lands ni karaoa ana *survey* ao ni karina te mwabe ao ni manga tauraoi te Tautaeka ni kabwakai mitiin bwa a tia aikai ao e a kateaki naba te reirei imwina. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Minita ao e koaua bon anne te kanganga. E koaua n aron kaongoau man te Kauntira i Abaiang ao e na riai n tia ni bowi ibukin te toutia. E na riai n tia ni waaki te toutia ma ongora e bane mwanena. E bane mwanen te bowi ibukin te toutia. Ao tao ngaia anne karika bae nte bowi arei ao e a manga wenenako karaoakin aontano n aron are e taekinna te Minita.

Ao e koaua bon ti karaoakin te tabo arei bwa e nang toutiaaki ma te bowi ngkoa inanon November ao e a manga taonaki iaan are e a bon bane moa mwanen te toutia. Ngaia are I a bon butia ngkanne te Minita bwa iai te anga ae kona ni manga ibuobuoki n ana tab oni mwakuri ke tao anga ake e kona ni buoka te lands ni karekea mwanen aio bwa e aonga ni waekoa n reke te toutia. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao manga te bwai teuana ngkanne te mwane. Ma are te reirei bon tabera ni kabane ti aki ti taben te Education. Ti a bubutia taan ababa ni bwanaaia ataein Abaiang bwa a bia nanon teuana ao ni bonnanoia bwa are n anga moa nanona ae wene raoi bwa e nang bon karaoaki bwa e aonga ni waekoa n tia aontano ao e aonga n ae waaki te mwakuri.

Bwa bwaai ni mwakuri aikai ae a roko bwaai ni mwakuri bwaai ni bobwai ae te naan materials are a tauraoi nikiraki i Abaiang. Ao a kaawa ngkana roko i Abaiang ao a wene ni maan n taninga tian aio.

Ao ti a butia ara taan ababa aikai bwa a bia nanoia kain abaia n nanoangaia natia ma tibuia ma raaia bwa a bia nano teuana te itiatia ao tera iaon abaia arei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei ni buokan ana titiraki te kateniua n tai.

Hon.Betero Atanibora : Ao kai e rabwa te Minita ao kai are ti a kauataoa naba ana bubuti nakoia kain te kaawa are Tanimaiaki, taan ababa ake abaia akanne. Ao bon te kantaninga are e na bon riai ni iai te toutia n aron are a bon kaukaaki n te moantai bwa e aonga n ae itiaki raoi naba aro nte mwakuri ni kateitei. Ma tia butia are tabena aio bwa e aonga ni waekoa n raa ni bubuti ni katiaa bwa are bon te kainnano. Ao ti bon

kakoaua bwa iai bwaai aika a tia n roko ao a manga bon oki iaan te kantaninga e tuai n tia te tabo are e na karaoaki raoi iai.

Ngaia are ti a kan bubuti nakoia ake tao a rekereke ma aio ao ti karabwa naba naake a rangi n tabe ibukin aio kain te Kauntira. Bwa are a bon taekina aio bwa a iangoia ae e na waekoa n tia.

Ko rabwa te Minita ao e a bon bane moa buokan te titiraki.

Tibiika : Iai kaekan anne iroum te Minita e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ao I a kauataoa naba ana kaoriori nakoia kain Abaiang ao tao I a karababa naba ana kaoriori te Tautaeka. Bwa e a tia n secured mwanen aio ae $1 tabun te mirion mwanen te bobou.

Ao mai ibuakon te mwane aio ao ti a manga kanaua riki ara kaitau ngai ma kain Abaiang ao te Tautaeka ni Kiribati nakon te Tautaeka n Tiaina, bwa e a tia n secured ara mwane man te mwane aio ae $487 te ngaa ae anga te mwane aio ibukin katean JSS i Abaiang. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon koro buokan te titiraki ao e a bon bane te titiraki anne ao ti a nakon te titiraki are imwina iaon ara Ota Beba nambwana 22 ao are e na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN UOWAA TE TRUCK IBUKIN BAOIA UNIMWANEN MA UNAINEN ARORAE

Hon.Niiti Itaaka : I a tabeka riki au titiraki aio N na wareka au titiraki aio bwa kam na ongora nako iai:-

Ibukin tangiran bao ni mwamwananga iaon abau ae Arorae ao N na butia te Minita are tabena ngkana e kona n noora riaina ni ibuobuoki ni karekea uowaa te truck ibukin baoia unimwanen ao unainen au kaawa are Tamaroa ao Roreti?

Tibiika: Ae na kaeka te titiraki ngkanne aio e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Katein Abara Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti I anganiko te Minita am kaeka.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Arorae n ana titiraki. Ao aio au kaeka:-

Hon.Speaker I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e a tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon aio ngkana arona bwa e reke bwa ana moan karikirake te Kauntira n Arorae. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita I angan buokan ana titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Minita ae kaeka te titiraki aio. I ataia bwa e kakoauaki bwa iai te naan truck n aba tabeua ao e a tia ni karekea naba te Tautaeka ibukia kain te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are anne kanga bon ti te bubuti ae mangori nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e riai aron karekean te bao n aron are I a tia n taekinna n au titiraki aio. Ma kanga bon bukin karekeana kanga bon ti ibukin buokaia ibukin aia bobotaki. N aron ae e ataaki inanon tiku irarikia ikekei ao bon te kanganga baoia ni mwamwananga.

N tabetai ngkana e a boboo aia botaki ao a uraurakinaki n te rebwerebwe. Ma e a bon aki koaua ae te unaine ma te unimwane n tabetai aikoa roko n aia bootaki bwa are e buakaka te kawai ao e uarereke te rebwerebwe. Kanga e aki tau ao kanga bon te titiraki ao bon te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona n taraa te itera aio n aron ana ibuobuoki n aron katauraoan taian bubuti are I a tia ni mwaneweia n au titiraki aio.

Ao e rabwa te kaeka n aron are I a tia ni kaekaaki ao tao ti ngaia anne te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao e rabwa te Tia Tei. Ao e koaua I rangi n noora nanona. Ao e koaua are kai bon te Ministry naba aio ae e mena iaana te *culture* ao ngkai e taekiniia kaara ma unimwane, ao e rangi ni boaki manawau iai teuae te Tibiika.

Ma e koaua n aron are I bon kaeka n aron are au kaeka are I a tia n anga ma tao N na ti taekinna teutana ni kabwarabwara nakon te Tia Tei. Bwa iai te karikirake ae e a bon tia ni waakinaki man au Ministry n aron aio, ao tao e koaua a bon bane naba n tia ni katoaaki abamwakoro ni kabane, ma aia unimwane ma aia unaine.

Ao tao e koaua e a rangi ni maan te tai ao I kakoaua bwa iai naba tibwan Arorae are e a tia n anganaki ao tao ni bon aia babaire unimwane ma unainen Arorae n te tai ae nako.Ao tao a baireia bwa ana bon katikua tao n aia Maneaba ni maneaban abaia i Arorae ke tao i Bairiki i Tarawa te Tibiika bwa e na buoka aron aia karikirake ao tao mwamwanangaia aia unimwane iaon Tarawa n te tai teuana ma teuana ngkana a roko.

Ma e aoria bwa bon iai naba ara rabwata are te IDO te naan Island Development Officer akana a mwakuri n te Kauntira.

I taku bwa ti aki te kanganga n aron ae I taekinna ae ngkana e na waakinaki bwa ai te karikirake. Bwa ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki ao ti na kaungaia ara taan mwakuri aikai bwa ana mwakuria am karikirake ngkana ko taku ko a bon nano iai te Tia Tei ao ko a tauraoi ao tia rangi n

tauraoi ni ibuobuoki ma ara kauatabo akana a mwakuri n am abamwakoro ao te Ministry i Tarawa ikai te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Niiti Itaaka : E rangi n rarabwa ana kaeka te Minita ngkai e butimwaea aro nte titiraki aio ni kan matata. Ao e koaua e rangi ni ingainga te nano bwa ngkana arona bwa te koaua ae e na kona n reke aio ao e na bon rangi ni korakora manenana ao bonganana nakoia. Bon ibukin aia bobotaki ao ni ikotaki ma bon aron aia karikirake bon irouia. Are ai bon kaara ao I taku naba bwa ngaira naba ti bon rangi n tabeakiniia ara kara. Akea ae e aki tabeakina ana kara. Ao I taku bwa ana bon rangi ni kukurei ngkana e a tauraoi baoia, te botaki are ana nako iai te tabo ae raroa akea te kanganga bwa are iai bon baoia.

Ao a bon tangiria bwa e na bon iai bon irouia n aia kaawa ma e na riai n tauraoi n taai nako. Ngaia are bon te kaitau ao te karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa ngkana nanona anne bwa e na kona ni iai te mwane ni buoka are e na kona ni katauraoi bao aikai ibukia ara kara aika a karineaki irouira ao aika a tangiraki.

Ao ti nang kakaitau n aron anne. E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tautaeka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa riki te Tia Tei ae karineaki. E ang are e aoria bwa n aron are I a tia n taekinna I rangi n tauraoi ni ikarekebai ma te Tia Tei aio, ngkana arona bwa iai ana iango. Are n aron are I katereterea n ara Ministry aio ao iai te rabwata ke te division ae te RBD are e tabe ma te naan karikirake ni kabane ibukia ami Kauntira ni kabane.

Ao ngkana arona bwa are bon akea te mwane ae allocated iaan te division aio n te tai aio. Ma iai te kona ni karaoa te Pro Doc ibukin ami karikirake Arorae ibukia am unimwane. Ti rangi n tauraoi ni karaoa anne ao ti tauraoi ngkanne kanga n tibwaia ao ni karokoa nakoia tao riki nakon te Finance ke taabo tabeua akana ana irekereke, ma karekean te buoka n te tai teuana ma te teuana. Ko rabwa.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka : I taku bwa e a bon rauaki nanou iai ao I taku bwa e a bon rauaki nanoia taan ongora e moarara riki kain abau ae Arorae n noora aron te bwai ae I karaoia ibukia ao e rangi n rabwa ao I a toki moa ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai kaekan anne te Minita N na anganiko.

Hon.Harry Tekaiti : Akea ao tao I rangi ni kukurei ngkana arona bwa tao I a manga bon maroro ma te Tia Tei ngkana e reke ara tai bwa a kaai ni maroro ao ngkana tao e kan kawarai n te aobiti i Bairiki I rangi n tauraoi, ao e uki mataroan te aobiti n taai nako n te tai are e na kainnanoa buokana iai. Ko rabwa.

Tibiika : Ao kai e a bon rau te nano n te titiraki anne ao e a rau nanon teuare ana titiraki ao tia nako ni mwaing nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina are iaon ara Ota Beba anne bon nambwana 28. Ao e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao I anganiko te Tia Tei tabeka am titiraki.

KARAOAN ANA AUTI NI KAMWAITORO TEBUNGINAKO I ABAIANG

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Hon.Speaker:-

N na butia te Minita n te Botaki n Akawa bwa e na waaki ni ngai karaoan te auti ni kamwaitoro ae e na kateaki i Tebunginako taiaoka?

Tibiika : Ao e na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita n te Botaki ibukin Akawa ao karikirakean kaubwaira mai taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ao aio kaeka nte titiraki ae tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang:-
Te Tibiika ae ko rine I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang bwa e a tia karaoan aontano ma te aro ni bwaibwai iai bwa e a waaki naba karaoan te auti ni kamwaitoro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Minita n ana kaeka ae moan te tamaroa. Ao e koaua kanga bon ti teina naba ma are kaongoau irouia kain te Kauntira.

E bae naba aia bowi ibukin mwanen te toutia. Ngaia are ti kan titiraki bwa te mwane anne are a kakantaningaia taan moti ao bon kanoan naba te bowi ae nako raon are te JSS. Ao a bae ngkanne ma are aba aikai a bon tauraoi n ti karaoaki te toutia ao a bon tia naba aroia. Ma ngkanne ti akia taia bwa e na manga wene nakon ni ngai te toutia aio.

Ao e koaua taan ababa a rangi n tauraoi n te bowi ae e a manga aki kona ni waaki bwa a manga akea moa mwanen te bowi ibukin te toutia.

Ngaia are ti kan bubuti bwa tera ngkanne te anga aio ae tao ana anga te Tautaeka, iai ana anga aio ni kaumakia ke tao e kona ni waaki te

mena. Bwa are nanona a bon tauraoi taan ababa akekei ni kabane, ma are ai ti te kanganga ngkanne ai manga mwanenakin te toutia. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua I karabwa nanon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang n aki botuna ni kakaumaki aikai.

Ao e koaua are e taekinna bwa are a bon tia ni barongaaki aron bwaai ni kabane. Ao I taku bwa tao te *issue* are tao N na manga tabekia iaon te bowi, tao e na manga kaineti ngkanne ma te MOJ.

Ao ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki ao ti tauraoi naba ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki. Bwa e koaua e a tia ni waaki taan ababa ao I taku bwa te kawai are imwina ngkanne te Lands ibukin rokona, bwa e nang karaua raoi ni karaoa ana kataratara n te aro bwa a bane reke raoi tian te aba aio, are e na ibuobuoki ibukin manga taraakin te riiti ao n taai aika ana roko.

Ma n aron ae ti taekinna te Tibiika ae ko karineaki ao e a tia tao a tauraoi mwaane, e a tauraoi mwanen te karikirake aio ao e a tia naba ni maroro ma taan ababa, ae ti kawaina riki are imwina are kaitiakan ao kamatoaan bwaai aikai inanon te bowi. Ao mai ikanne are e a waaki naba te waaki te Tia Babaire.

Ao e koaua tao tia bubuti naba ngkanne tao itera are e tabe ma te bowi ngkana e kona n taraa te itera aio. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa riki te Minita n te Botaki n Akawa. Ao e koaua a bon rangi ni korakora riki te ingainga irouia riki kain te aono are te meang are ibukin karokoan te auti ni kamwaitoro aio, ni kawakinakin aia ika are e bon rangi ni korakora te kanganga ni kakioan tabon te bike, kai bon ti teuana te *ice plant* iaon Abaiang, ae bon mena i tabona.

Ma ti karabwarabwa bwa e koaua ae a bon bane n tia bwaai ni kabane man ana itera te Tautaeka, riki n ana itera n ana Botaki ni Mwakuri. Ao ngkanne bon ti te kanganga bwa bon ti nakon te *Lands* ngkana e kona ni kabirimwaaka aio ngkana tao e na anga buaka n te namwakaina aio ao antai ae e na ataia ao tao e kona ni moantaaia n te namwakaina ae na roko.

Bwa e aonga n ae moantaai ni karaoaki ngkai, kai e a bon tia naba te reitaki ma taan ababa ao kain te kawa ake bon anne teuana te kakantaninga. Aki ti kantaninga kain te kaawa aio ma a bane ni kantaninga kain te meang are

Takarano ni kangai nako Koinawa ibukin buokai ani kauarerekean.

Ngaia are e a bon bane buokan te titiraki te Tibiika ao I a bon karabwa riki te Minita n te Botaki n Akawa, ma ana kakammwakuri ma ana taan mwakuri te Tautaeka. Ao e koaua tia bon tataninga ngkanne aio nakon are ara kantaninga bwa are e aki manga bae n ooa te Auti ae boou aio iroun te tia kaira te bowi. Bwa are e a manga ooa naba te Auti ae na roko aio ao e aki tia ao e a manga bon rin naba ma te titiraki.

Ngaia are moan te kakawaki kanga tabera ae ti kauringaki irouia ara botanaomata ti na bon riai ni kakarokoa. Ma ti karabwarabwa n aio bwa ti ataia ae a bane n tia n raa bwa a nang karaoaki taabe akekei ao iai taabo akana a bon teimatoa n tuai n tia. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ti aki raroanako ma kainnanoan te auti ni kamwaitoro aio ibukia kain Abaiang e moarara riki n te aono are mai meang. Bwa are e koaua aio are e rangi n raroa nako ma te tabo are e tei iai ngkai. Ao ti teimatoa n noora te kainnano aio, a oti teimatoa naba ni karaoi ara kabanea ni konaa ni ibuobuoki nakon tabera are ti bukinaki iai.

Ao e koaua e na aki nano raraoma te Tia Tei ae karineaki. Bwa n aron are ti taekinna a bane n tauraoi bwaai ni kabane ai bon ti kabirimwakaan riki te mwakuri iaon aontano are e na waaki te mwakuri iai. Ao e koaua ngkana ti kona naba ni butia ara Kauntira ngkana e kona ni waekoa n rinanon bwaai ake iai tabena are e na riai ni karaoi, e moarara riki te naan kabanemwane iaon te *survey* are e na waakin tao te *land*s.

Ao tao akanne n aron ae ti taekinna ti tauraoi n taai nako ni ibuobuoki ni kibari kainnano n ai aron aikai. Ao au kantaninga bwa e na waaki aio inanon te tai ae e aki maan n tia ni waaki n tia n taekin akanne.

Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei n tabekan aio.

Tibiika : Ao kai tao ai bon akea buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki ma I a kanakoa ngkanne nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina ngkanne te titiraki mai iroun te Tia Tei ae nambwana 23 mai iroun Tia Tei Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka ao I anganiko te Tia Tei tabeka am titiraki.

KAINNANOAN TE MITIIN IBUKIN ONEAN TAARI NAKON TE RAN IAON ARORAE

Hon.Niiti Itaaka: Ko rabwa te Tibiika:-

E kakoauaki bwa au abamwakoro ae Arorae e korakora iai te riringa ao e teimatoa tangiran te ran ae itiaki ibukin marurungia ao ai moarara riki ngkai a bon raroa nako ma te Onaoraki iaon Tarawa. E kona ni ibuobuoki te Minita are temanna n taraia te mitiin ibukin onean taari nakon te ran iaon Arorae, are e mena iaan ana buoka te Latter Day Saint. E na waekoa ni kabobongaaki raoi bwa e aonga ni waekoa ni ibuobuoki ni katoka te kanganga iaon tangiran te ran? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na tabekaki am titiraki iroun HE.Taneti Mamau ao I anganiko te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki:-

*I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Arorae bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki ni katiaan te mitiin n ran are i Arorae a*o ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Niiti Itaaka ; Buokan te titiraki, e rabwa te kaeka e tamaroa e korakora te kan ibuobuoki. Ao e ataaki bwa te mitiin aei e a tia n roko i abau ae Arorae. Ao I taku bwa e a bon ataaki naba iroumi bwa e a rangi ni maan te mitiin arei n roko ikekei. E a tia ni waakinaki ao e a manga kaokaki taan mwakuri bwa iai te bwai ae tua itia arona.

Ti kan bubuti ngkanne bwa tera te kanganga are e tuai man kona ni ukeraki iai ni karaoaki te mitiin aio. E a maan ao e rangi ni korakora kainnanoa nte ran ae e itiaki. Taiaoka tao ti anne buokan te titiraki.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Ao e koaua kanga ni bon kaineti ma kanga kanoan ara Tua iaon te license n te enuaromenta. Are kanga bwaai aika ana riai ni kaman karekeaki imwain ae waaki te karikirake.

E a tia ni karaoaki te boraraoi bwa are ti aki ti Arorae bwa tao uoua riki abamwakoro aekan naba Arorae.

Ngaia are e a bon waaki te mwakuri ni katiaaki ao ngke e tia bwa e a kabonganaaki rokon bwaai ni mwakuri iaon te abamwakoro.

Ngaia are a karaoaki ao ngkanne e a tia te enuaromenta ni karaoa ana exercise. I taku bwa iai ana aomata are e a tia ni kanakoi nako Arorae nakon abamwakoro akana tabeua ibukin karaoakin karekean te environmental license are kanga iai te kamatebwai ae e na bon karaoi ate enuaromenta, are e a tia ngkanne ni waaki ni karaoa anne.

Ao te kantaninga bwa ni moan te ririki n Tianuare ao e na reitinako bwa e a tia raoi kanoan te Tua iaon

te *environment license* are e a waaki ngkai karaoana. Tao e na ibuobuoki anne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao e rabwa.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Niiti Itaaka ; E rangi n rarabwa ana kaeka te Beretitenti e *clear* e aoria bwa are bon iai aron tuua ake ana riai ni iraki ao ti a bon kantaninga naba ngaira kain Arorae, ao kam a bon ongo kain abau ana bwaina te nanorinano ao te taotaona n nanoia n taninga tian aia mitin bwa are bon iaon kawaina ni karokoaki.

Ao I taku bwa e a rau naba nanou ao kain Arorae tia tataninga tian te baire are e na karaoaki are iaon kawaina ni waakinaki. Ao tao e a toki mai ikanne te Tibiika ao e rangi n rarabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao I taku bwa bon taben au aobiti bwa e bon mena te karikirake anne iaon au aobiti iaan au aobiti ma te MELAD ma te MISE. Ngaia are ti teimatoa ngkai ni monitor a oni ibuobuoki bwa e na bon waaki.

Ma ti katiaan kanoan te Tua teutana ae kakawaki ae e a waaki iai te enuaromenta, ao tiana ngkanne ao I taku bwa e a manga butinako te mwaneka are imwina.

Ma e rabwa te Tia Tei mai Arorae ao kain Arorae ao n reitaki ma aba akana a tia ni kateitei ma a taonaki moa bwa a katiaaki kanoan te Tua are iaon te *license* n te enuaromenta. Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao tao e a bon rau nanon te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki aio, kaekan ana titiraki.

Ao ngkanne ti na nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina iaon te Ota Beba bon nambwana 7 ao aio are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai ibukin Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe I anganiko te titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

KAKAEAN AANGA N TOTOKOA REKEN TE URARAKE IAON KIRITIMATI

Hon.Teribwa Taabe : Ko rabwa te Tibiika ao tao imwain ae I tabeka au titiraki ti tabeua te bitaki bwa e aonga n ae teiraoi ao n tangiraoi aron te titiraki aio, *ngkana e kona ni karinaki te full stop imarenan are te botanaomata* ao *inanon te ririki are te kateniua n rain taiaoka.* Ao *e capital letter are "I" inanon te ririki aio.*

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na angan te Minita are e na kaeka am titiraki ao bwa e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari te Minita iai am kanganga n te onono anne. Akea

ngaia anne te Minita. Kanakoa am titiraki te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei riki n tabeka au titiraki ae nambwana 7 ae kangai taekana:-

Uraraken te ai iaon buakonikain Kiritimati e a manga riki bwa teuana te kanganga ae teimatoa norakina. Ae na kona ni karekea taian kanganga nakon maeun taian aroka, maan ao bon te botanaomata. Inanon te ririki aio 2024 ao e noorake ae tabe rikirake mwaitin te urarake iaon Kiritimati. E kona te Minita are tabena n taraa te kanganga ae ai aron aio ni kakaea totokoana imwain ae e na kabuanibwai te botanaomata ao n totokoa te kanganga aio are e na bon rooti naba maeun taian aroka ao riki taian nii ao riki manin abara aika a rangi ni bongana ibukin ara otabwanin?

Tibiika : Ko rabwa te Tibiika ao ngkanne I angan te Minita ae Hon.Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki bwa e a kaeka te titiraki. Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Kona mauri riki Hon.Speaker n te tawanou aio kai e a bon boo te tawanou, ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati:-

Hon.Speaker, e kukurei au Botaki ni Mwakuri ae te Linnix ni kakaea riki angan totokoan te kanganga aio ma iriana bon te bubuti naba, te ibuobuoki mai irouia kain Kiritimati ni kabane ko aitau te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teribwa Taabe : E rarabwa te kaeka nakon te titiraki ao te kanganga aio. Ao e koaua e bon kananokawaki ti kona n noria iaon te Facebook tamnein ara tabo arei are e a buee. Ao ti iangoa rikina bwa te new paradise a buee niina ma tera.

Tera ngke e kona te Minita ni ibuobuoki tao n reitaki ma tao taan tiri ai bwa ngkana a riki taian kanganga aikai ao ana kona ni waekoa n roko ao n tiringa te ai nakon are e a bon katukaki ao ni matakuakinaki ao n raweaki tamneina iaon te Facebook bwa kanga e a riki bwa ai te bwai ni kakamataku.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari ; Mauri riki Hon.Speaker ao e rabwa riki ana tabeka te Tia Tei ae karineaki, iaon norakin te buia bwa e raweaki iaon te Facebook ni katokaaki bwa kanga kamangoran te Tautaeka, kabuakakaan te Tautaeka iroun teuare e raweia ke antai ni kamangora te Tautaeka bwa angkoa akea nanona n tuuka te kanganga ae te buee iaon Kiritimati.

Hon.Speaker, te aomata are e katoka iaon te Facebook e bon ikawai naba

iaon Kiritimati bwa I noria n toka. Tai e bon kaan 20 ana ririki iaon Kiritimati. Ma te buee ae iaon Kiritimati ae te *bush fire is a long long disaster* ma ngkoa ma ngkoa ngke e bon kaainaki Kiritimati ao te buee n taabo naba aikanne are teeka ke iaa, e bon teimatoa ni buee. Bwa are ngkana Kiritimati ao bon te aba ae mwau takataka.

Ngaia are naake a katoka iaon te Facebook I ataia bwa a katokaa ma a kataia ni kamangora te Tautaeka bwa are e a waaki te rinerine, ae e mena iaa te Tautaeka e aki noria.

Ma e aoria, e rabwa te katokatoka n te Facebook iaon te buee anne. Ao te tabo are e buee anne are bon te eka. Antai akana a tia n roko iaon Kiritimati kain te Tautaeka ni kabane e a bon bubuee naba te eka anne ma ngkoa ma ngko ani karokoa ngkai, bwaau? Taan moko a buti n te kaa a kabwaka e a buee naba.

Ngaia are akea te kanganga, iai ara iango taan nako ataei aki reirei a nako n ana te manibeeru ribuakonikai, e buee e urarake. Moan te bubura Kiritimati ao tararuana naba iroun te Tautaeka e kanganga naba.

Ma ngkana e ibuobuoki te botanaomata ni kabane. Te aomata are e katokaa ana tamnei iaon te Facebook e a roko naba n tiriai ke e bon rinnako ibuakon te ai n tiringa, ao kai e a ibuobuoki naba nakon are e a katokaa n te Facebook ni kamangora, ni kabuakaka te Tautaeka e a kananokawaki anne.

Ngaia are e rabwa ko aki raraoma te Tia Tei ae ko karineaki. Ti noora te kanganga e bon teimatoa e aki kona. E bon aki kona n toki anne ao ngkana e a manga urarake riki are Bwariti ao Bwariti iraua naba te tai ao e nang kanga n roko te kaan tiriai iaon Bwariti. E a tia ni buee Bwariti ko a noora te bubu ae e abwabwaki, e a manga buee are i tabon te korotaa e nang kanga n tiringaki naba are i tabon te korotaa.

Iai aika aki ongotaeka ao a mwaninga are Kiritimati bon abaia naba ao abaia natia nakon taai aika ana roko.

Ma e rabwa te nonori ao e rabwa ana kainnano ao ana tangira te Tia Tei ae karineaki bwa tera anga te Tautaeka.

Iai ara anga ae ti kataia ni karaoia ngkai. Ma ti nanokawaki teutana te Tibiika bwa *Fire truck* bwa ti a tia ni bubuti tangoakin taian *fire truck* bwa taian *fire truck* akanne bon tii bukin te marae ni wanikiba. Aki kona n anaaki ibukin te *bush fire*.

Ngaia are ngkoa inanon au tai ngke I mena n te PVU ngke I manatia ao I kaotinakoi au bwai ni mwakuri. Te kaa n ran ti bane nako naba ni uraki n tiringa bwa are taben te botanaomata.

Ma ko aki raraoma bwa I a tia ni maroro ma *Australia* e karaoa ana *curtesy* te *High Commissioner* n

Australia nakon au aobiti ao e kaungaai ao e taku, tai raraoma a kan roko am *fire truck* ana ta oni Beberuare ke ni ngai a roko ao a katauraoaki, ao tao tia kanakoi naba nako Kiritimati.

Aio ngkanne ti nang atongiia bwa taian *domestic fire truck* ao e rabwa *Australia* n ana buoka anne ae e nang roko ao e a kaekaaki naba ngkanne am bubuti te Tia Tei ae ko karineaki n tobwaan te kanganga aio.

Ma ti na bon butia te botanaomata ti na ikarekebai ao ko rabwa te Tibiika ao anne moa buokan kaeka nte titiraki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Teribwa Taabe : Ko rarabwa te Minita ae ko karineaki ao bon au kabwara bure. Bwa ngai naba temanna ae I katoka te tamnei anne ngke I buti n te taina ao I a bon noria bwa e a tia ni mate te ai. Ao I a bon kataia moa n rawea tamnein te tabo are e a bon buee. Ti aki au kantaninga bwa N na kataorikaaka te Tautaeka, ma kanga bon au kantaninga bwa I bon kaota rawawatan nanou. Bwa ana karikibwai te Atua ae e a tia n anganiira ao a buee, riki te naan bwai ake ana riki bwa boutokaan te kaneweaba nakon abara ae te mwakauro, ao te mwanai ae e bon anaaki naba e teimatoa n anaaki te mwanai irouia taan anai mwanai ao a manga bon farm bwa kanaia.

Ao riki I bon kaota nanokawakiu ngke a bane ni buee te naan nii are bon ngaia maeun raoi tei Kiribati. I rangi ni kabwara bure anne. Ao e koaua te Minita ao tao te bwai ae bon ririki tao iai ae riki ae bon natural cause ao iai aika a bon kona n riki bwa iai aika a kabuuea.
Ao e koaua are ana ibuobuoki te botanaomata e kainnanoaki. Buokan te titiraki e kona te Tautaeka ke te Kauntira ni katei ngkanne te naan Bylaws ke te naan Tua ake ana kona n totokoi waaki ake a bon karaoaki irouia te botanaomata, bwa tao e na kona riki n totokoa kanganga n aekakin aikai. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Hon.Speaker I a kawenea moa bwa te kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki. Ngkana ngaia ae katoka n te Facebook. Iai riki te katokatoka mai imwaina are e bon urarake te bush fire anne ao e bon raweaki ae buee.

Ngaia ngkana e a raweia ngke e a mate I kananona ngkanne te aomata are e rawerawe ngke e bon buee te ai ao e raweia ni katokaa.

Ngaia anne ngai ae I nanona te aomata anne ao ngaia I a kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki. Te Tia Tei ae ko karineaki ti aki ngkoe ae inanona iaon te Facebook bwa ngkoe ko rawea are e a mate ao ngke

e bon ura e aera e aki naba ruo n tiringa ao e a manga bon rawerawe.

E rabwa e kakawaki te iango anne te Tibiika ae ko karineaki ana kateaki tuua. Ma ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao kanga bon akea mwakan te Kauntira iaon Kiritimati. Kanga bon akea raoi oin mwakana are e na kona n authorized ni karini bwaai, bwa are bon ti te enuaromenta ke bon ti te *lands*. Bon ti te *lands* ngkai bon aban te Tautaeka ao bon ngaia ae babairei aron bwaai iaon Kiritimati.

Ngaia are e rabwa ti na karina anne ao e bia *te lands*. Ngkana e ongora te *lands* ao e kona ni karini naba inanon ana Tua, ni katuaa korakora bwa are e a bon reke. E a bon kaokaki naba. Ao iai ngkai ara Tua are naake anai man anaa te ika, iai ngkoa ae ti a tia ni iangoia ma e tuai man implemented naba.

Are ko a bon kaoaki naba mai Kiritimati ao e bia rinnako naba te Tua aio. Bwa are e bon reke ni kabuebue e aera a bon kaokaki naba ngkekei. Ti na butia te Tautaeka e na tauraoi. Te moan wanikiba te Air Nauru a bootaki naba n ti kanakoaki bwa a kai rimwi ana bwai rimwi. Ao e rabwa ti boutoka anne te Tibiika anne. Ko rabwa ao ti nang boutoka ana iango te Tia Tei ae rangi ni karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita N na anganiko riki kabanean am titiraki.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa te Minita ae ko karineaki imwain am kabwara bure ao I a kaman kabwara am bure. Ao tao bon buokan te titiraki riki aio ao tao ibukin kataratara nakon taai aika ana roko. E koaua bwa iai tao karikirake n te *region* aika a rekereke ma te NDMO.

I taku bwa iai teuana aia aobiti ae kateaki iaon Tarawa. Tera ngke e kona naba ni kateaki mwangana iaon Kiritimati bwa e na tabeakina te aono arei.

Ma kai e kona ni kaitarai riki taian kanganga ti aki tao ti uraraken te ai ma tao bon te naan *natural disasters* aika ana kona n riki iaon Kiritimati ao te Aono ni Mainiku. Aika ana kaineti ma aron bibitakin kanoan bong. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitau te Tibiika ao e rabwa ana kabane ani ibuobuoki n titiraki te Tia Tei ae karineaki. Are bon iai rabwatan kanga te *disaster* bon man ana aobiti te Beretitenti.

Ao ti kaitaua bwa iai ana kataratara ae bubura ana aobiti te Beretitenti iaon te aobiti anne bwa e na tei mwananga i Kiritimati. Ngkai ti a bon tia ni karika Kiritimati bwa ara tabo ni karianako.

Ao ti a bon tia ni kaungai ni kabane *other ministries* ni kabane bwa ana bane ni katei mwangaia iaon

Kiritimati bwa e aonga ni uarereke te kanganga ao e tobwaaki naba te kanganga ae mwaneweia te Tia Tei ae karineaki. E rabwa te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki ao ti nang manga kibara ara titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Ao te titiraki are imwina bon te titiraki naba mai iroun te Tia Tei ae moan te karineaki mai Arorae ae e rangi ni kau titiraki te Tia Tei. Te Tia Tei ae ko karineaki am titiraki iaon te Ota Beba are nambwana 24 Hon.Niiti Itaaka e nakoim te Tia Tei.

KABONGANAKIN BWAAI NI MWAKURI IBUKIN KARAO KAWAI IAON ARORAE

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki N na wareka au titiraki aio:-

E kakoauaki bwa a tia n roko ngkai bwaai ni mwakuri ibukin katamaroan te marae ni wanikiba iaon Arorae. N na butia te Minita are tabena ngkana e kona n noora riaina bwa ana kona ni kabonganaaki bwaai ni mwakuri aikai ibukin katamaroan te kawai ngkai a bon roko rabwataia iaon abamwakoro.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e na kaekaaki te titiraki aio iroun te Minita ibukin Kateimatoan Mwakuri, Karikirake ao kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati I anganiko te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei mai Arorae ao tao bon am bong te bong aio te Tia Tei mai Arorae ae ko karineaki ao aio ngkanne kaekan am titiraki ae teuana:-

Hon.Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa e a tauraoi au tab oni mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio iaon katamaroan te kawai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka : Te Tibiika ae moan te rine e rabwa ana kaeka te Minita are e a tia ni kaeka te titiraki aio. Ao ngkanne buokan te titiraki, I ataia bwa ngkanne bwaai ni mwakuri ae a roko i Arorae. Bwa e a kakawaki rokoia ikekei bwa bon te kanganga rorokon taian bwai ni mwakuri bwa are e aki nama abara arei kee.

Ngaia are I aki tangiria bwa ana manga oki ngkana e a tia karaoan te kawai. Ao e rabwa kaekan anne. Ao tao au titiraki ngkanne bwa ni ngai ngkanne ae e na waakinaki iai. I ataia bwa operators a bane n tia n oki nako Tarawa. Ao tao ni ngai ngkanne taiaoka buokan te titiraki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki. Ao a toka n te kaibuke e a rangi n ribwa te wanikiba nako Arorae ao

ngkai kam bon ataia ngkai bwa te *high peak* ngkai n te mwamwananga.

Ngaia are e rabwa bwa e reke tokaia ana *operator* ao ana mwakaeneke te MISE ake ana nako Arorae.

Te kaibuke e kitana Betio ngkoananoa ao e a manga oki. Ao ibukin ami rongorongo ngkai ao e nang buaka ngkai ti mena ngkai n te buaka are a rangi ni mwatoaua kaibuke, bwa a nang mwengabuaka. Ngaia are te kaibuke e nako ngkoananoa ao e a manga oki. Bwa iai te buaka ae na kakaraoia riki ao a manga reitanako kawaia. Ngaia are anne bukin te ongora. Ao a mwananga ngkai ma tabeua aia *spare part.* Iaan te kantaninga are a katauraoi naba kaa aikai are ngkana a tia ao a manga karaua ni maintain ao a tia ao a manga karaoa kawain Arorae.

Ao e aki rangi ni bubura Arorae kanga bon iaan teutana Tamana. Ngaia are kanga e na baiti karaoana. Are e a tia ngkanne a okirikaaki naba ngkanne a tauraoi naba bwaai ni mwakuri akanne ni katauraoaki imwain te *tug and barge* are e nang uoti ngkanne nako, ni manga kaoki nako Tarawa ngkana e tia aia kawai kain ara abamwakoro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita I angan te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Niiti Itaaka ; Ai rarabwara boon te titiraki aio ao kamaeuna bwa ngaia e a tauraoi e a tia n tauraoi, a tia ni mwananga te naan *operators* ibukin karaoan te bwai aio. Ao I taku bwa man karaoan te kawai ngkanne e na bon tieuataake Arorae ao e na tara raoi ao e na bon bae tararaoi nakon ana *neighbor* ae irarikina kee bwa antai ae na ataia. E rangi n rarabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita iai kaekan anne.

Hon.Tekeeua Tarati ;Eng e rabwa tao tia noora mwiin aia mwakuri n aron are I taekinna ana mwananga, ao ana karaoa tabeia nakon are e tangiria te Tia Tei ao katamaroa aia kawai.

Aikai are kanga bon te naan karao kawai are a bon temporary naba. Bwa are e bon tuai roko te project are e bubura. Ma au kantaninga bwa mwiin karaoakin aia kawai ao e na rangi n tamaroa ni uotanako te tamaroa tao inanon iraua te ririki, imwain manga rokon tao karao kawai ake a bon *permanent* aika a waaki ngkai n aron ae kam ataia.

Ao e koaua ti noora aron kainnanon Arorae bwa ti roko naba i Arorae n taai aika nako ao a bon tangira naba katamaroakin aia kawai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka ; E rangi ni matata raoi ao I taku bwa a ongora kain abau ao a bon rangi ni kukurei bwa

e a kariaiakaki te bubuti nakon te Tautaeka. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita iai kaekan anne iroum. Te Minita iai kaekana. Ao ngkanne e a bon ngkoe naba te Tia Tei ae ko karineaki bon am titiraki are e a manga kaitarako naba are imwina anne are nambwana 25 ao e na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Niiti Itaaka ao I anganiko te Tia Tei tabeka riki am titiraki taiaoka.

KARIKIRAKE AKE A MENA IAAN TE LIVELIHOOD GRANT PROGRAM

Hon.Niiti Itaaka : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki kai e kona n anganai au tai ao n aki bobotu taningami n ongongora au titiraki ibukin abau ae tangiraki ae Arorae. E kangai te titiraki:-

N na butia te Minita are tabena ngkana e kona ni katerei ao ni kabwarabwarai karikirake iaon Arorae ake a tia ni mwanenaki iaan te livelihood grant program man te tai are e tei iai te Tautaeka aio?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e na kaekaaki am titiraki aio iroun HE.Taneti Mamau e nakoim te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I kukurei ni kaongaoa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae:-

Bwa a mwaiti project iaon Arorae ake a tia ni mwanenaki n te livelihood grant project fund. E tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki ma te Tia Tei mai Arorae ae karineaki iaon karikirake ake a tia ni mwanenaki ni kaineti ma te kainibaire iaon aei. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Niiti Itaaka : E rang n rarabwa te Beretitenti ae ko karineaki n aron kaboan au titiraki aio.

Kanga bon te titiraki bwa I bon kan ongora bwa tera te bwai ae e a tia ni karaoaki iaon abau ae Arorae. Ma te mwane are e a tia ni kamanenaaki. Ao ngkana e koaua bwa a tia ni kamanenaaki mwaane aikai ao tao iai bwaai aika a tia n riki iaon abau ae Arorae. Ao e raoiroi bwa e rabwa bwa ti atai bwa ngaia a tia ni kamanenaaki.

Ngkanne te bubuti bwa kanga ti te bubuti ngkana iai nikiran mwanen nako te karikirake aio, ao tao e kona ni kamanenaaki ti kona ni kamanena ibukin tao bwaai riki tabeua irarikin aio, ngkana arona bwa iai te nikira ni mwane man te mwane aio. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao I a kai reitaki ma te Tia Tei iaon ana nikira Arorae, e kona ni kabongana ibukin tibwangan te ririki aio ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka ; E rabwa kaeka nte titiraki aio ao e a bon rau nanou bwa ngaia I a karekei akanne bwa ngaia ti kona ni manga kamanena. E rarabwa.

Tibiika : Te Beretitenti iai kaekan anne iroum. Ao ngkai e a bon rau nanon te Tia Tei ao akea te kaeka nako iai. Ao ti a manga nakon ngkanne te titiraki are imwina iaon ara Ota Beba ae nambwana 8 ae e na tabekaki aio iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe I anganiko te Tia Tei.

KARAOAKIN TE KAWAI IAON KIRITIMATI NGKAI E A BON ROTAKI

Hon.Teribwa Taabe : Ko rabwa te Tia Babaire ao ko rarabwa ngkai ko aki naba bobotu n au titiraki aika a kanoa naba kanoan te bong aio. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 8 ae kangai taekana:-

Te kawai iaon Kiritimati are e kateaki irouia kain Buritan n tain te kauoua ni buaka are imarenan te marae ni wanikiba nako Ronton, n abwakina ae 25 te kilometer e a bon taraa n roko n tokin maeuna, ao e a bon kona ni karekei kanganga ma urubwai ao kabuanibwai nakon bao ni mwamwananga ao te botanaomata iaon Kiritimati. E kona te Minita are tabena n anganiira bwa tera ana iango ao ana kakammwakuri ara Tautaeka aio ibukin karaoan te kawai iaon Kiritimati n aron ae a tia n taetaekinna bwa e tauraoi te botaki ni mwane n te aonnaba ae te World Bank, ni mwanena karaoan te kawai iaon Kiritimati? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao e na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari ao I anganiko te *floor* te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika n tamaroan te tawanou aio. Ao aio riki kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati:-

Hon.Speaker I kukurei n taekinna bwa ni moan te ririki ae na roko ae 2025 ao e na katautauaki bwa e nang waaki te karikirake iaon katamaroan kawain Kiritimati are e biri mai Ronton nako Cassidy Airport iaan ana buoka Bangken te Aonnaba ke te World Bank.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne kanakoa buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : E rangi n rarabwa te Tibiika ao e rarabwa riki kaekan te titiraki. Ao e koaua bwa mwaitin au titiraki aika I a tia ni bane n tabekia e bane ni irekereke ma riin te waaki iaon Kiritimati.

Ao aio naba teuana ibuakona iaan are ti bon tangira Kiritimati bwa te aba ni kabotoa iaon te *tourism* ao iaon te iokinibwai n te akawa.

Buokan te titiraki te Tia Babaire ao e rarabwa. Antai te kambwana ae e na waakina te karikirake aio, ao tao iraua te boota ni mwane ae e a tia n *allocated* nakon karaoan katamaroan te kawai iaon Kiritimati?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika. Ao are e e na mwanenna ngkai, ti kaitau a oti neboarake nanon te *World Bank*.

Ibukin ami rongorongo ao a tia n roko kain te *World Bank* te mataniwi ni kawara te Kauoman ni Beretitenti ao ni maroro ma ngaia, ao ni kamatoa raoi bwa a nang kabaraaka naba aia karikirake iaon riin te waaki iaon Kiritimati.

Ae iaon ngkanne te *terminal* e nang bitaki ngkai te *terminal* nakon te borauaotao iaon Kiritimati. E nang taboro *story* bwa are America e tangira te *security a tight* man te *World Bank.* Ni ikotaki ma te kawai ao te Onaoraki ao ana *total* ke ana kabanemwane ngkai te World Bank, ti kakaitau nakoina bwa ngkoa ti $30 te mirion.

Ao ngkai tabeua te wiiki n nako ao tao teniua ke iraua, ao e a tia ni kamatoa nakoira bwa $110 te mirion ana mwane te World Bank ae e na katikua i Kiritimati bwa e na karikirakea Kiritimati bwa ai bon te tabo ni karikirake.

E tuai reke te tia karaoa antai ae e na karaoa te kawai ae e bon tabe ni process te World Bank ngkai. Ma ngkai are a bon karaoi katamaroa ao katiatia, bwa e nang waaki irouna taraana n te ririki ae na roko. Ngkana e nako te tenta ao ti a manga kaongoko ngkanne, bwa are bon raora ngkoe iaon Kiritimati, ko a kai rereitaki ma au Tia Koroboki ngkanne bwa e a bwaka iaa.

Ma ngkai te *process* iaon katamaroan te kawai are e karaoia te World Bank ao are bon tabera ngkanne e na karaoa ana tenta bwa antai ae e na karaoia, ti tuai roko n te *stage* anne.

Ma ana kabanea ni maroro ma ngaira taraana n te ririki ae na roko, ao e nang waaki te waaki iaon katamaroan ke karaoan te kawai ae tamaroa iaon Kiritimati, ngkana e na buokiko anne te Tia Tei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : E rarabwa te kaeka ao e rarabwa riki te World Bank, ao e rabwa riki te Tautaeka ngkai e kona ni *prioritized* aio, karikirake iaon riin te waaki i Kiritimati.

Ao ti kukurei n ongo ae $100 tabun te mirion ngkai ae e nang *allocated*

ibukin taian riin te waaki tabeua iaon Kiritimati ni ikotaki ma te kawai.

Buokan te titiraki te Tia Babaire, angin te tai ao ni karaoan te kawaia ao e bon ti karaoaki are bon ti te kawai are i nuka. A mwamwaninga taekan karaoan are te naan *feeder road.* Te naan kawai are man te *main road* nakon are te naan tabo ni maeka.

Tera ngke e kona n noora riaina aio te Minita inanon aia tai n *negotiate* Minita tao te World Bank, bwa e na bon *make sure* bwa ana bon bane *included* ao ni karinaki kawai ake ana roko ibukin taian maeka n riiti ake mai ibuki bwa e aonga ni kona n *accessible* te kawai ao te mwainging irouia ara botanaomata iaon Kiritimati.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea riki te Tibiika. Ao e rabwa riki buokan te titiraki ibukin katamaroakin Kiritimati iaon taian *feeder road.*

E rabwa ti a karinna inanon ara tamnei anne are bon iai ana tamnei ngkai te Linnix are e bon kakaraoi *feeder road.* Kanga aongkoa bon taben te Kauntira ma iaon Kiritimati, are e bon tabeakinna ni kabane te Linnix, bwa are bon akea ana bwai ni mwakuri ao akea naba ana kataumwane iai te Kauntira.

Ma ti karinna inanona ma ngkana ko nanonna ngkanne are Betio are e a karaoaki bwa te kawai te buriki, te timanti e rabwa. Ti a karinna inanon ara tai ni maroro. Ma ngkana e aki karinna te World Bank ao are bon iai te Tautaeka ti a kataia naba ni karinna n anne, ni mwakuri bwa e na iraua naba kabanemwane iaon te *feeder road,* bwa aonga naba n toma a oni buokaki naba naake a mena iaon te *feeder road.*

Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao te Tibiika tia *take note* ana *concern* te Tia Tei ae karineaki.
Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : Ao tao ai bon kabanea buokan te titiraki. Ao e rangi n rarabwa riki taian iango ngkana e kona ni karinaki. Ao tao bon teuana riki, are e bon te kataratara bwa tera ngkana ti taraa Kiritimati inanon are 20 ke 30 te ririki n aron are kanoan te KV-20.

Ao e koaua n tabetai te kawai e karaoaki ao ti teuana te lane ae kamenaaki. Ao are Kiritimati e bubura ao ti bon tangiria bwa te aba ae e na riki bwa abara ni kabotoa bwa are e bon maekanna iai kain Arorae ni karokoa a bon bane naba kain Kiribati iaona.

Tera ngke e kona n taraaki te 4 n lane are itinaniku bwa e na bon riki raoi Kiritimati inanon taai aika ana roko, bwa bon aia tabo te naan *tourist* ao te tabo ni karikirake ae e na riki ao e na

uaana te mwakuri mai iaona, bwa e na roota aban Kiribati ae bwanin ibukin aron rikirakera *in terms of our economic growth.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari ; E rabwa kabanean ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati.

Ao e boutokaia raoi te Tautaeka aio. Te Tibiika bwa are Kiritimati moa te bubura aban te Tautaeka. Moan te kamimi are e moan tei ni karokoa ngkai, bwa e rokana Kiritimati kona permit nako Kiritimati, ao kona rinnako i Kiritimati e tabuaki te riiti, e tabuaki te tia bitineti i Kiritimati. Ao e rabwa te Tautaeka aio ngkai e a koro teniua ana term irouia kain Kiribati bwa e moanibwaia Kiritimati n taraia bwa te aba ae bon riai ni karikirakeaki ibukin kabwaian te botanaomata.

Ao e rabwa ana *concern* anne. Bwa are ti a bon karika ngkai Kiritimati bwa te *development up.* E rabwa te Tautaeka aio ao e kairaki iroun te HE.Taneti Mamau, bwa e a taraa Kiritimati bwa te aba ae na rikirake ao e rangi n tamaroa. Ti aki n aekakin te Tautaeka ae nako bwa a riba te roko iai, ao a rokanna a tautia kain Kiribati ni kabane a bakaineia kain Kiribati ni kabane.

E rabwa ao e a tauraoi te Tautaeka ngkai ni kakoroa nanon te KV-20. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E rabwa te Minita ao I taraa te tai ao e a bon tia ni itera 12 e a bon toki taian te titiraki ao e a bon boo naba te tai are ti nang nako iai ni manga kaitiakiira teutana ni kanuaira teutana imwain manga teirake nte aoa 2. Ngaia are I a kamotirawa te auti ma ngkai ni karokoa ma te bwakantaai aio.

KATAWANOU

Tibiika : Ao n te bwakantaai aio ngkanne ao tia nakon kanoan ara Ota Beba.

Kiraaka : Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika : Te moan kaoti are e toka iaon ara Ota Beba n te bwakantaai aio bon te kaoti mai iroun te Tia Tei temanna mai Nikunau Hon.Tauanei Marea, I anganiko te *floor* te Tia Tei.

KABONGANAN TE SOCIAL MEDIA N ARON FACEBOOK AO TABEUA RIKI N AARO AIKA AKI RIAI

Hon.Tauanei Marea : E koaua ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae I kanakoa au maroro iaon au kaoti n te bwakantaai aio, ao I a rimoa n anga te bwana ni kamauri, I a kairai ma raou n Tia Tei ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, kain ara abamwakoro aika a kakaokoro e moarara riki kain ara

abamwakoro ae Nikunau ni kamauri nakoimi n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

Ngaia ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae kangai taekana:-
Bwa te Maneaba aio e na kaota raraomana ibukin kabonganakin te social media n aron te Facebook ao a bati riki n tibwai rongorongo aika aki koaua, aki eti, ao a kamwaneia aomata. Ao e na butiaki te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaea angan katokakin te kanganga aio.

Te Tibiika ae ko rine, ao tao bon te kaoti ae e aki rangi n abwabwaki. E na kona n rangi ni uarereke maroroakinana, ao e na kona naba n rangi n abwabwaki maroroakinakina. Ngkai bon te bwai ae e a tabangaki ngkai aron kabonganakina irouia ara botanaomata iaon abara ae Kiribati.

Ao te Kaoti aio te Tia Babaire, ao tao e na kona n riki bwa te bwai n reirei, te kamatata nakoia ara botanaomata iaon raoiroin ao aki raoiroin ke buakakan te bwai ae te Facebook.

Te Tibiika, ti ataia ngkai bwa ti a mena ngkai n te aonnaba ke tao te bwai ae aranaki bwa te *digital world* ke tao te *digital age.* Tao n te tai aio ngkai kanga te tai are kanga a kabonganaaki iai bwaai n rabakau aika a boou.

Ao tao e koaua ti aki ti te *Facebook* ae te bwai n rabakau ae e boou ae ti ataia. Ma ti ataia bwa te *Facebook* bon te kaoti aio iaon te *Facebook,* ibukina bwa ngaia teuana te bwai n rabakau ae boou ae e a rangi ni kabonganaaki ngkai n te tai aio, irouia ara botanaomata.

Ao e koaua bwa te titiraki bwa e kanga n rio tao tabekakin te kaoti aei. Ae iaon taekan te Facebook.

E koaua e rio tabekan au kaoti aio iaon te tabeaianga bwa bon mwiin norakin kabonganakin te bwai ae te *social media* ae te *Facebook*. Irou ngai temanna ae I aki toki ni kakabongana te Facebook.

Ao n aron kakabonganakina ao e koaua e rikirake aron tabeaiangau n aron noran kabonganakina bon irouia naba ara botanaomata.

Ao e koaua irarikin anne ao eng tao bon moan te namwakaina ae nako November. Eng iai mwanangara ngaira Taan Tei are ti nako ni kaea ana Ka-67 te CPA iaon Sydney Australia. Ao teuana mai ibuakon te *workshop* ae reke naba ara tai n ongoraeakinna ke n roko iai. Bon taekan te bwai ae aranaki bwa AI ke te *Artificial Intelligence.*

Ao e taekinaki iai aron raoiroina ao buakakana ngkana e kabonganaaki ni waakin te Auti n Tei ke ana Auti n Tei te Kaomwanuareta.

E koaua ngaira Taan Tei ake a reke mwanangara ni *workshop* aio. Ao eng e mwaiti te bwai ae taekinaki iaon te bwai ae te *Artificial*

Intelligence. Te bwai naba n rabakau aika a boou.

Ma N na okira te *Artificial Intelligence* ngkana e reke taina inanon tain maroroakinan au kaoti aio. Ao N na riai ni maroro iaon te Facebook kai bon ngaia ae bon uotaki iai taekan te kaoti aio.

Ao e koaua te *social media platforms* e rangi ni mwaiti bon te *Facebook*, *Twitter, Tiktok* ao a bati riki. Bon te bwai ae tabetabe te iango iai ke e tabetabe au iango iai, ao bon ngaira aikai bon iaon riki tibwakin rongorongo ake kanga a boou, aki eti ao riki bon kamwaneakiia aomata. A urui inaomataia ma aroia aomata, ao a mwakuria te aki rau ao te kiriwe n nano nakoia te botanaomata.

N na taekina teutana aron rongorongon te bwai ae Facebook. I taku bwa ti aki nori ani kamatata te bwai ae te Facebook ae ti a ngae ni kakabongana, ngaira Taan Tei ao bon ngaira te botanaomata ae reke ongorara n te tai aio.

I karekea rongorongon teutana te Facebook bon iaon naba te *website* ke tao te intanete. Eng I ti taraa naba te *website* ao e mwaiti riki *website* are e kabwarabwaraai taekan te *Facebook.*

Rongorongona ae uarereke ao n 2004 ao e a kaoti te bwai ae aranaki bwa te Facebook te *social media.* Aongkoa e *founded* ke e kuneaki irouia bon ataein te *University.* Ataein tinaniku ao a kataia ni karaoa aia *social media* aio bon ibukin aron aia reitaki imarenaia atein te *university.* I aki kan atongi araia *founders* aikai. Iai rongorongoia n te Facebook ae e a rangi n tanoata aron taekaia.
Ao tao e koaua kanga aron moan karoan te bwai aio kanga ana kabongana te *online* ni kaoti ubuia, ke aia *face book of faces.* Ngaia are tao e a reke iai arana ae *Facebook.*

Aonga ni *connect* ao n reitaki imarenaia ao n tibwauai rongorongo ake a kainnanoi bon irouia ataein te reirei.

Ma e koaua e moanaki man te *university* ae *Havard* ao e a tabe n reitinako ao rababanako ni kabonganaaki nakoia te naan *university* aika a mwaiti. Ao ni karokoa e a roko bwa ai te *social media* ke te *social network* irouia te botanaomata temanna ma temanna n taabo nako iaon te aonnaba. E a butanako ngkai te *Facebook* iaon te aonnaba.

E koaua iai ana *key features* ke bwaina aika ana kabonganaaki ae ngaia ae korakora iai kabonganakina ibukin te botanaomata, iai ana *timeline friends,* aron te iraorao iaona, *note seeks, page, games, post, video* akanne kanga ana *key features* te *Facebook* ae kabonganaki. Ao kabonganakina riki bon ibukin te reitaki ma *friends,* raoraom, am utu, antai riki. Karekean te reitaki imarenan te naan *communities,* te

reitaki bon botaki aika uarereke ni karokoa aika a bubura.

Ao reitaki imarenaia naba *customers* are e reke naba te *business* inanon te *Facebook.* Kakaean taian mwakuri, *eligible jobs,* kabonakoakin bwaai, 194945-48. Anne bonganan te bwai ae te *Facebook* bwa e rangi ni bongana, e rangi ni korakora naba bonganan te bwai ae te *Facebook* te *social networking.*

Ngkanne irarikin bonganana ao e koaua bon iai aron bwaai are iai raoiroina ao iai naba buakakana. Ao ngkanne kanga te naan kanganga aika ko kona n reke man te bwai ae te *Facebook*, ae iai te bwai aranaki bwa te *social engineering, social media addiction and mental health.* Ao tao ngkana ti anaa teuana imwin teuana, te bwai ae te *social engineering.* Aio kanga e na rekereke riki ma aron keweakia ke kamwaneaia taan kabongana te *Facebook,* ni kabonganakin te bwai ae te *social media fact.*

Ao ngkanne e kona n reke iai te bwai ae te *fraud* ke keweakia aomata bwa ana kabwaka te mwane. Ao anne kam bon kona noria ao a kona ni kakoaua ngkai te botanaomata n aron ae a ongora a kona n reke are iai te mwane ae ana kona ni kabwaka, ao tao a kabwaka irabubua ao e reke irouia te mirion imwina, a kona ni kabwaka te mwane anne ao e na reke mai iaa are te mirion e aki roroko e a tia ni bua aia mwane.

Anne aron te bwai ae tabeaianga nanou iai bwa e korakora kamwaneakia aomata. Ao tao e bon reke aio ibukina bwa e uarereke te ota te matata irouia ara botanaomata, n aron te reitaki. E kona n are a kabongana te bwai aio ao a kona naba n rangi ni kakoaua. Ma ngke e roko te rongorongo iroum bwa iai ae kainnanoa buokana te mwane ao ko rangi n nanoanga. Bwa are ngaira kanga e reke naba iroura te nanoanga.

Ti a bon nanoanga naba te aomata arei ao ti a bon kanakoa naba te mwane, ke tao tera riki aron kabwaka mwane. Tao iai bwain aoraki ae ti taku bwa ti tuangaki bwa e na toki teuana akea te aoraki teuana ae e na aki e aki toki n te bwain aoraki aio.

Ao tia kabooa naba ke ti bon ataia are a bane ara aomata n te aoraki teuana te aoraki teuana, e tuai man reke bwain te tioka, e tuai man reke bwain te cancer. Ao ngaia iai te bwai n aoraki teuana ae e a bane aoraki iai. A bane ni kona n toki aoraki iai.

Ao ngaira ti a kabooa naba bwa are antai ae e na aki kan maeu. Anne naba teuana te bwai ae ngaia ti kamwaneaki naba n aekakin aikai.

Eng, anne te bwai teuana ae e tabeaianga au iango iai te Tibiika n te bwai ae kabonganaaki n te *Facebook.*

Eng ti na aki rangi n taetae iaona bwa are aikai kanga e bon rangi ni

irekereke ma tao bon te naan *software,* e na kona ni uruaka am tareboon, e na akona n ana te *information* menan te tareboon.

Ma ti na taraa are bon iraeakin am *identity*. Bwa eti bwa ngke ti kabongana te *Facebook* ti katoka tamneira, ti katoka arara, tera riki ara tareboon nambwa, ara *email address,* terana riki rongorongora ake ti bane ni katokai iaon te *Facebook.*

Ao ma anne ao ti na riai ataia bwa ti kona n *expose* nakoia naba te koraki ake a kona ni iraei rongorongora aikai, ke rongorongo *make* ko katokai iaon te *Facebook.* Ao mai irarikin akanne ao ko kona ngkanne a manga karaoi ngkanne mwakuri n akiako ao a kona ni kabongana, man am *profile* ke tao tamneim ke tao aram ke tao rongorongom ibukin rongorongo aika aki raoiroi.

Ao tao teuana te katoto, tao e a bon tia ni kakoaua, ae iai naba ana *Facebook* I kabwara bure ngkana I taekina aio. Ma ana *Facebook page* ara Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau.

Ngke ti bon ataia bwa akea ana *Facebook* ae ti a tia ni karaoia bwa e na *shared* iaon te *social media.* Ao ao e a toka iai ana rongorongo ae e a kakanakoi iaon te *Facebook.* Ao ara botanaomata are a kakoaua ae te Beretitenti, ao ngke e nako te rongorongo arei ao a kakoaua bwa e a nako mai iroun te Beretitenti. Are anne teuana te katoto are I taku bwa e a bon aki raoiroi aron kabonganakin anne.

Ao e koaua iai naba te *Facebook* ae aekakin raoi ana *page* te Minita ae karineaki. I kabwara bure ngkana I taekina arana Hon.Tekeeua Tarati. Iai naba katotongan ana *Facebook page* ke ana *messenger.*

Ao e reitaki naba ao e kanakoi rongorongo ao are e a bukinaki bwa bon ana rongorongo te Minita. Ao akanne bwaai aika ti tabeaianga iai kimoakin ke tao iraeakin, irarikin aron ara *identity* ake ti bane ni katokai iaon te *Facebook,* ao a manga kabonganai tabeman ao a kabongana ngkanne n te aro ae e aki eti.

Bwa are I taekinia aika uoman ao tao antai riki mai ibuakora Taan Tei ao taan kairiri, ao bon tabeman riki ake aki kukurei n anga aron aia *identity* nakon temanna bwa ana kabongana.

Ao a tia ni kabonganaaki n te aro ae e aki raoiroi. Ma irarikia nakai ao *195541-43* bwa are n te tabo teuana ke te aekaki n rongorongo are te *marking place* bwa are e na aki rangi n rekereke ma kanoan au kaoti aio. Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki naba bwa iai te naan *scams* iaon kaboanakoakin bwaai, bwa e a kona naba ngkai, aron tao are kabonakoakin naba bwaai aika koaua. N aron tao te bobwai iaon te *online* ae e aki eti ao a mwane iai ara botanaomata.

Te *social media addiction, mental health.* Aio teuana are e rangi ni kaineti ma tao ti aki ti te roronrikirake bon ngaira ni kabane bwa are ti bane ni kabongana. Tao iai are ti ataia naba bwa iai aika a ikawai ae a kabongana ae te bwai ae te *Facebook.* Ao e kona n rangi n *addicted* ke e rangi ni kamwane ke tao rangi ni kareke kabonganakin te bwai ae te *Facebook.* Ao ko aki kona ni karaoi tibwangam, ko aki karaoi tabem, ao ko a karaoi bwaai aikai.

Ma inanon ngkanne am tai n karaoi tao inanon te *Facebook,* ao ko a kona n noori ke tao ni wareki rongorongo aika aki rangi n raoiroi. Ao bwaai aikanne a kaineti ma aron te taetae ke te Koroboki, ao tao taetae buaka, taian tinaraa nakon temanna are e na kona n roota ana iango ao inaomatana.

Ao akanne ngkanne are ti taku bwa e rangi n nakoraoi. Ao riki ngkana e riki nakoia ara roronrikirake. Tao ngaira ikawai ti kona tao ni bon *control,* ke tao ni bon kaitarai aekakin rongorongo aikai.

Bwa ngkana ataei ara ataei tao e kaekai aikai ao kanga e na kona reke te aki rau irouia. Ao I taku bwa bon aikai ngkanne ae e na reke te kiriwe nakoia ara botanaomata, ngkana arona bwa ana kabonganaaki aekakin taetae ae aekakin aikai.

Ao okira oin te kantaninga n te kaoti aio te Tia Babaire. Tao bon ibukin ngkanne te bwai ae ti taku bwa ti a tia ni kakoaua ae te *fake account.*

Ngaia are ti na butia te Tautaeka ke te Minita are tabena, tera raoi ngkai ana waaki te Tautaeka ibukin kaitaraan aron te bwai are te *fake account.*

Bon akea te kanganga te Tibiika bwa ko bon kona ni *create am fake account.* Ma tao ti bon tuai naba bane n *responsible* nakon te bwai are ti na karaoia ara *own actions.*

Ma angiina ae ti ataia *fake account,* ti ataia bwa a bon kona ni karaoi rongorongo ao n taetae n aki akaka iaon te *Facebook* nakon temanna ma temanna iaan are aki kinaaki, a oaki kona n reke.

Ao tao bon te kantaninga raoi te *Facebook* tera raoi aron katokakin, ao ngkana arona bwa iai mwakuri aika a karaoia, mwakuri ni iowawa aika a karaoia iaon te *Facebook* nakon temanna ma temanna, tera raoi kawaina. Tera raoi ae ana kona n ota iai aomata ao ana kona n ataia bwa ana kona bwa ana kona n reke ao ana aki kona ni manga karaoa te mwakuri n aki ako nakon temanna ma temanna iaon te bwai ae te *Facebook* ke te *messenger.*

Anne raoi kanga oin te kantaninga iaon te bwai ke te kaoti ae ti tabekia n te tai aei. Ao N na uotiko nakon te Tautaeka bwa tera aron ana iango iai.

Ao e koaua bwa e reke te *case* ae ngai irou *all emergency* e tangira ngkanne te bwai ae te *layout artificial intelligent,* are ngaia ae ti ongoraeakinna n te *workshop* are ti kaea.

Ao ti te bwai ae te *app* teuana ae e rangi n taekinaki ae ngai kanga e bon teke nanou iai ao ngai I aki tangiria bwa N na taekinna bwa e aonga n ae kam ongora Taan Tei ao ana ongora naba ara botanaomata.

Te *app* ae aranaki bwa te *Deepfake* ao tao iai riki irarikin *deepfake.* Ma aio teuana ae e taekinaki n te *workshop* te *deepfake app.*

Ao te *deepfake* app e kona n anai te naan tamnei, *videos* ao e a manga karaoia ao tao ngkoe are ko bon tekateka ao ko a manga mamaie ao e bon titebo raoi bon tamneim raoi are bon te *same photo* are e a manga riki bwa te aomata. Ao ai buakakana ngkanne te Tia Babaire are e riai n taekinaki ikai bwa anne ngkanne are e a riki n aban te aomata.

Ma bon te aomata temanna ao e a manga rina ni *kiss* ma temanna te aomata ke e a manga karaobure ma temanna te aomata. Ao akanne naba aika a kairua naba.

Ngaia are te *artificial intelligence* e rangi n raoiroi ao e kona naba n rangi ni buakaka, ao e kona n rangi ni korakora. E aoria tia rinnako inanon tia bon maeu inanon te *digital age, digital world* ti na riai n taratara raoi ao ti na riai n taratarai bwaai aikai, ana riki bwa tabeaiangara ao ti na aki katikui.

Ngaia are ti riki ni uotia n te Auti aio bwa e na aki tiku n arona bwa ti na riai n tabeaianga iai ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu, ao riki bon ara Tautaeka.

I taku bwa e a boo au tai ikai te Tibiika ao I rangi ni kukurei n ongora aia maroro raora n Taan Tei iaon te kaoti aio ao riki ana kaeka te Tautaeka ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am kaoti ao ngkanne imwain ae N na kanakoa nakon te Auti I a angan moa te Tautaeka bwa e na kaeka, ao e ruberube am taura te Minita n te *Information, Communication Transport* ao I anganiko Hon.Alexander Teabo I anganiko bwa kona kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tibiika ao bon te bwana ni kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau are e tabeka te kaoti ake ti a bane n tia n ongora aron taekana, aron kaotakin ana urubwai te rongorongo ke rongorongo akea koauaia te Tia Babaire.

Ao bukina bwa e rangi n tamaroa aron kabwaranakoana ao bon anne te bwai ae ti kainnanoia n te kairiri te Tia Babaire ma te waaki, n kaekaia te botanaomata bwa ti aki ami rongorongo te Tia Babaire ao ami Tautaeka e butimwaea te kaoti aei.

Ao anne are e bwaka iaan au Botaki ni Mwakuri ae bwaka iaan au Botaki ni Mwakuri ae te *Information, Communication and Transport te Tia Babaire.*

Ao I kukurei n taekinna bwa I kaitaua te Tia Tei bwa bwaai aika e taekin te Tia Babaire ao aikanne bon bwaai ae tabeaianga iai au Botaki ni Mwakuri te Tia Babaire. Ao tao anne are e a tia n taekinna te Tia Tei mai imwaiu bwa bon iai ana kakammwakuri, bwa ni karaoi bon rinanon naba te Tautaeka aio te Tia Babaire, anne te bwai totokoi anga ni mwakuri, ke waaki ake ana kona ni karekea aron taian waaki aika aki raoiroi rinanon te *technology* ae riki n te tai aei te Tia Babaire ae iaon te intanete te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire au Botaki ni Mwakuri e kakoaua ae kaota aron kawenean rongorongo te Tia Babaire. Ao ti kona ni kakoaua te Tia Babaire riki **200342-45** e a riki te Facebook bwa ai te tabo ni kaoti rongorongo, tao ana bon ongora te koraki ake a kakabongana te Facebook te Tia Babaire.

A bia kanakoi rongorongo nakon te botanaomata te Tia Babaire. Anne te bwai ae ti tabeaianga iai te Tia Babaire ao bukina ngkai ti live bwa ana ongongora ara botanaomata, bwa aia kanako rongorongo e bon riai n ataaki bwa e bon kona ni urubwai nakon, otaia ma aia atatai ara botanaomata te Tia Babaire, ao ana kairia nakon te aekaki ni waaki are ti taku bwa e na kona ni kanga iai te botanaomata te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, e rangi ni kainnanoaki inanon te kairiri ao te waaki ni babaire kona riai am *initiative* iaon te rongorongo ae koaua.

Anne ae ti bon tangiria te rongorongo ae koaua ao anne ngkana iai rongorongo aika a kaweneaki aika akea koauaia, ao anne ae e na kona ni manga bureburea aron, te koaua ke tera te Tia Babaire are e na kanakoaki te Tia Babaire.

Te Tautaeka e riai n aki **200440-43** aron ana rongorongo te Tia Babaire, e na riai ni karekei rongorongo aika a bon koaua te Tia Babaire bwa e aonga ni kona n nori ate botanaomata aika a nori ate Tia Babaire.

Ngaia are ti riai ni boutoka te kaoti aei te Tia Babaire. Ao e koaua bwa iai bwaai aika a tia ni riki iaon abara ae Kiribati. Aio te bwai ae riki aei te Tia Babaire iaan rikiraken te rabakau ma te wanawana te Tia Babaire, n aron ae tia n tabekia te tia tabeka te kaoti aei. Ao I kukurei n taekinna bwa au Botaki ni Mwakuri ae tabe ni mwakuria ngkai aio te Tia Babaire.

E a tia naba n rinnako naba inanon te Facebook te Tia Babaire, iai cases aika a tia ni karaoaki te Tia Babaire.

A tia ni karaoaki cases aika tia n ribootinaki te Tia Babaire.

Iai naba tangitang te Tia Babaire n aron ae ngkana ti taraa te *cybercrime* te Tia Babaire.

Te *act* are e karaoaki ni 2021 anne are e a tia ni baronga aron mwakuri buaka ke tao waaki akana ana kona ni karaoaki iaon te *Facebook.* Aika ana kona n rangi ni urua aroia tabeman n aron anakin ana *identity* temanna ke tao tera te Tia Babaire.

Ao iai tangitang aika a tia n roko inanon bai nte rabwata are raon aei te Tia Babaire. A tia ni uotakirake te Tia Babaire bwa taian *case* ao ngkanne n reitaki ma te *Facebook.* Bwa ngkanne e roko te keiti aei nanona ngkai aomata a kariai ikotakia n te naan rongorongo akana n te *Facebook.* A kona ni karekea bwa iai te *case* a kona ni kawara aia rooia, a kona ni katea aio bwa te tangitang te Tia Babaire ao ana riki bwa te tangitang. Ao ngkana e a tia n reke bwa te moti ao e na kona ni kanakoaki nakon te *Facebook* aei te Tia Babaire. Ao ngkanne iai aika a tia ni karaoaki aikai te Tia Babaire aika a uotaki n aekakina aio, ao e kanakoaki nakon te *Facebook* bwa iai aika a katokaki ao iai aika a tia ni katokaki te Tia Babaire.

Ao e ti kakawaki bwa iai kawaim are kona toua te Tia Babaire. Te Tautaeka iai naba kawain te Tautaeka nakon te AG. Ao iai naba are te *defamation* are anne iaon te *penal code* te Tia Babaire. Anne naba ti kona ni karaoa anne naba tao nakon te *civil case* ke terana te Tia Babaire.

Ana bae ni iai te kawai te Tia Babaire ma a kakawaki bwa ana roko n te bowi aekaki ni bwaai aikai te Tia Babaire, ao ti na kona n reitaki ma te *Facebook.* Ma iai ana *policy* te *Facebook* te Tia Babaire ae ti na bon kona n taraia raoi.

Ao ngkanne rinanon ara Tua aikai te Tia Babaire ae ti tabe ni mwakuria ngkai te Tia Babaire. Bwa ti kakoaua bwa riki kabonganakin taian *social media,* te naan *false information.* Aikai te Tia Babaire a ti kataia ngkai n taratarai te Tia Babaire are e titebo ma e aki *covered* aikai iaan *te cybercrime act* te Tia Babaire.

Are iai ngkanne taabo ake ti a tia noori are ti kakoaua te Tia Babaire iai ana *system south Korea* te Tia Babaire, are ngkana ko kariniko n te Facebook iai moa te bwai are e kaoti imatam are kona riai ni kariniko iai te Tia Babaire ao kona bon kabwarabwarako ni kabane te Tia Babaire.

N te aro bwa ngkana ko a manga rinnako inanona te Tia Babaire ao kona ni manga kuneaki te Tia Babaire ko kona ni manga kakaeaki mwiin anne te Tia Babaire.

Anne bwaai aika I kukurei n taekinna bwa ti ukeuke nako iaon aei te Tia Babaire, ao ti noria bwa e a

tabe n rikirake aron kabonganakin buaka te Facebook. Kam a tia ni kakoaua bwa ngkana kam kauka am *sim card* e na riai n *register.* Ao anne ae ti kataia ni karaoia te Tia Babaire.

Bon ara kanganga te Tia Babaire are ti aki *control* ngkai n te *communication* iaon ara itera te Tia Babaire ibuki nte itera aio te Tia Babaire. Te *starlink* e a manga roko ngkai te Tia Babaire a bon *operate* irouia.

Aikai itera ake ti taku bwa e a rangi n rawata bwaai aika a roko iroura te Tia Babaire ma akea ara anga iai te Tia Babaire ae ti na riai ni manga reitaki ma ngaia, ke ti na riai ni boraraoi ma ngaia ke tao ti na raa te Tia Babaire.

Ma n te tai aei n aron ae I taekinna iai ara ukeuke ae ti na karaoia iaon riki taian Tua ake ti na kona n tarai n aron aio.

Teuana ae ti noria te Tia Babaire ae ti na karaoa te *way forward* iaon aei te Tia Babaire, aron tarakin te Tua are e karaoia Biiti, are iaon *online safety* te Tia Babaire. Iai naba i Australia aio te Tia Babaire, aikai aekakin Tua ake ti taku bwa ti na kona ni manga noora aron ana itera riki te kanganga ae ti boo ma ngaia ma ara botanaomata n te itera aei te Tia Babaire.

Ao ti bon kakoaua ae e na rangi ni bubura te bwai ae e na karaoaki iaon aei te Tia Babaire. Ao kanga ti ataia bwa e ngae ngke ti kangai ao ti te rongorongo te Tia Babaire ma te rongorongo moan te bubura ana urubwai. Ao ngkana e bon bure te rongorongo ao aron ae e nang bon bure bwaai ni kabane te Tia Babaire.

Ma e na keiaki au Botaki ni Mwakuri n te kaoti aei te Tia Babaire, I karabwa te Tia Tei are e tabeka aio ao ti na mwakuri iaona te Tia Babaire. Ao I kaungaia kain au Botaki ni Mwakuri bwa aio teuana te kaoti ae tabekaki n te tai aei. Ae ti na mwakuria te Tia Babaire ma ngaia n te aro bwa e na rau ara botanaomata, e na waakinaki aro nte reitaki te waaki n reitaki ao kanako rongorongo aika a tamaroa te Tia Babaire.

Anne ae ti na taraia n te tai aei e na riai n taraia ra Botaki ni Mwakuri n te tai aei. Ao ti kakoaua bwa te rongorongo ae eti ao te rongorongo ae eti, te rongorongo ae koaua e bon riai ni kabonganaaki a oni kaongoraeaki te botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are aikai bwanaau are I kan kanakoa te Tia Babaire, are e uarereke ae I tabekia ma e bubura te mwakuri ae N na karaoia. I a kawenea nakoia ara taan mwakuri, au Botaki ni Mwakuri n ara Botaki ni Mwakuri are n te itera aio te Tia Babaire e rangi ni bubura te bwai ae ti na karaoia.

I a kaungai ngkami bwa aio teuana te kakaewenako nakoira are e na karika te rau, te mweraoi nakon ara

botanaomata ngkana ti karaoa tibwangara ma tabera ae ti katabeaki n te tai aio te Tia Babaire. Ao e rabwa te Tia Babaire ti boutoka te kaoti.

Tibiika : Ao e a tia nako ana kaeka te Tautaeka ao ngkanne I a kauka te maroro iaon te *motion.* I noora ana taura te Leader n te Kaitara I anganiko am tai bwa kona taetae.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a manga reiti kamauri n tamaroan te bwakantaai aei nakoira ni kabane ti na bane ni Mauri.

Ti a kaitaua te Tia Tei are tabeka te kaoti te Tia Tei mai Nikunau temanna. Ao I taku bwa aei teuana bwa te bwai ae ti a bon noria ngkai iaon abara. E rangi ni korakora kabonganakina ao e rangi n tiraua tamaroana, ao ti noori naba aron kanganga aika a tia n riki mai iai.

Tao e uarereke ara tai ni maroro te Tibiika. Ma I kan boutoka te kaoti aei bwa aei teuana ae rootia ara botanaomata.

Ao tao ngaira are iai tibwangara tabera bwa ti na kakaai anga ae e na kona ni buokaki iai ara botanaomata. Ao riki bon kamanoaia ara botanaomata man te naan kanganga ae e na kona riki man kabutan te rongorongo ae e aki eti ke ae kairua ke ae e bon nanonaki bwa e na kaminoanoa aron otaia te botanaomata.

Ti kataia n taraia bwa tera ti karabwa te Minita, n aron ao tao te Tautaeka n aron ana kekeiaki ibukin kanakoraoan tibwangana n te itera aei.

Ti ataia bwa e rangi ni boou bwa te rabakau ae rangi ni boou ae iaon kawaina ni babaronga ana aobiti are e tabe naba ma te itera aei. Ti a noria bwa ae a raai taan rabakau man te IT nakon ana tab oni mwakuri te Minita. Ao tao e na katoamauaki naba aia bwai ni mwakuri.

Ma aei teuana tibwangan ana tab oni mwakuri te Minita ae e rangi ni kakawaki, ao riki kamanoaia ara botanaomata.

Ao tao tibwangan naba te rabwata are e a tia ni kateaki bwa e na tararua te itera aei ke te *regulator* ke te CCK. Ao ti kataia ni kakaea bwa tera ae e a karaoaki n te aonnaba n aron kamanoaia aomata.

Ao ti taraa teuana ana waaki Australia, bwa iai te rabwata tao aekakin CCK i Australia, te Australian Communication and Media Authority.

Ao te bwai ae ti taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba nakoira ao nakoia riki ara botanaomata. Bwa iai kanga aia anga reirei nakoia aomata bwa ana kanga ni kina ae e kewe ke e kairua te rongorongo are a noria iaon tao te Facebook ke tao te naan platforms ake a kakabongana.

Ao aei I taku bwa teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki ae e na kona n taraia naba te Tautaeka.

E na karaoa ana ibuobuoki, kanga te naan anga n noori bwa e ngaa aika a koaua ao e ngaa aika aki. Ao I taku bwa te kabwarabwara iaon bwa tera te *fake news* a rawata aekakina.

Iai tabeman a bon katokatoka ibukin kanga te manikangare. Ma n tabetai ngkana ko aki rangi n ota ngkoe bwa te manikangare ao ngaia are e kona n reke te kanganga.

Ao I taku bwa aikai teuana ngkana e kona n taraia te Tautaeka bwa e na kona ni ibuobuoki. Ao ti noria ke ti ongo iroun te Minita bwa iai naba ana waaki tao ni maroro, ma nakekei kanga ngaia ngkai ae e nang kabonganaaki aia bwai ni itoman. N aro nte *Facebook* te naan *digital platforms.*

Ao I taku naba bwa iai ana waaki te rabwata ae i Australia bwa kanga iai ana boraraoi ae kanga te anga nano mai irouia koraki aikai, n aekakin *Facebook,* te *code of practice* ti ibukin riki te *this information ao te miss information.*

Ao I taku bwa aei ae kanga te naan waki ae ti taku bwa ae e na buokia naba ara botanaomata ni kamanoia bwa a kona n rinnako nakai. Ngkai ti ataia bwa e rangi ni uarereke ngkai moa ana kona ara Tautaeka n rinnako n te naan waaki ni itoman aikai bwa are a bon tararuaki man taabo tabeua.

Ma I taku bwa ngkana iai ana boraraoi bwa kanga te naan raa te *standard* ke tera bwaai aika ana riai n aki kariaiakaki bwa ana katokaaki iaon te *Facebook* mai irouia tao kain Kiribati ao tao anne e na ibuobuoki.

Ao riki te kanganga tao rootakiia te roronrikirake ao riki ataei are a kona n noori te naan ke tao ni wareki rongorongo ao n noori tamnei aika aki rangi n tamaroa.

Ao I taku bwa aei teuana te itera ae kanga e na bon mwakuria te Tautaeka. Ma ti kan katuruturua ni karekea ara tai ngkai ni manga katurua riki ngkai e a mwemwe te kaoti ae moan te tamaroa aei, bwa ana riai ni kakaeaki anga bwa teuana moa ana kamanoaki aomata, bwa ana ataia bwa tera ae e koaua ao tera ae e aki koaua.

Ao ngkana ataa anne ao I taku bwa e na ibuobuoki riki nakon kauarerekean te kanganga ke butinakon te rongorongo ae e aki koaua.

Ao tao ngaira ni kabane ti a tia n riki bwa kanga te naan takete n te naan waaki aikai tao ngaira Taan Tei, tao riki inanon tao tain te kaembein. Tao bon arona anne bwa ti aki kona ni birinako tao te *fake news* ke tao waaki aikai te Tibiika, are aei bon irian te aonnaba ae ti a mena iai.

Ma te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ti na riai ni kona ni kamanoia ara botanaomata, n reireiniia aron kabonganaan te naan bwai ni itoman aikai ao ti na kaungaia. Bwa e a korakora naba kanga te kairiribai ae e a karaoaki n te maroro iaon te Facebook.

Ao ngaira ti na kaungaia ara botanaomata bwa ana kabongana raoi naba te Facebook. Ana kabongana ma te karinerine ao ana aki karaoi te naan aekakin taetae n iowawa nakoia raoia. Bwa tao anne ae e na karikirakea riki te rau iaon abara ae Kiribati. Ao tao aikai tabeua ara maroro te Tibiika ae ti kan kawenea ni boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aei. Ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara n am maroro ao iai riki ngkanne ae kan maroro. Ao I noora ana taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Birimaaka Tekanene I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae I anga au maroro ao ai bon tibwa au moantai ni maroro n te tai aei. I anga bwanaau moa ni kamauri bwanaan au abamwakoro ae Tarawateinainano, nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Mataniwi n te Kaitara, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ai bon taan ongora ni bwanaan Kiribati n te tai aio ni bwanaan te Maeu ao te marurung ao kam na bane moa ni Mauri.

Te Tibiika, I a karabwa te tabeka ae tabekaki, te *motion* te *topic* ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire. N aron are e mwaneweaki tia mena ngkai n te aonnaba are a kabonganaaki rabakau aika a boou. Ti noria naba bwa rabakau aika a boou aikai n ae bon mwaneweaki n te maroro bwa iai raoiroia, ao e rangi ni korakora riki tao bon buakakaia te Tibiika.

Teuana te bwai ae kakawaki te Tibiika n noraki bwa te rabakau aio, e aki tao rangi ni waeremwe aron waakinana. Ai aron ae e rangi ni biri rimoa te rabakau aio ao kainibaire, ke te naan Tua ake ana karaoaki a rangi n tio mai buki.

Ngaia are tia tabeka bwanaara ngaira ni kaota ara boutoka nakon te *motion* aio. Ao ni kaunga te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni karaoi ana kainibaire, ao ni iangoa birimwakana riki ni kakioi kanganga aika a kona n reke inanon kabonganaan te rabakau ae boou aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I ataia bwa iai ana waaki te Tautaeka ae e a tia ni mwakuri inanona. Iai ana *cybercrime* are e a tia ni karaoi ae boou. Ao teuana naba te bwai ae I noria te Tia Babaire. Ana waaki ana *program* te ikotaki ni Bureitiman inanon ana *community policing.* Are e aki toki n otinako ao ni maroro nakon te botanaomata. Kaungaia

bwa ana kamanoia aia ataei natia man kabonganaan te *social media.*

Ao ni kona n angania te kantaninga ke tao te ataibwai teutana bwa aekakira te *fake account.* Ao aekakira ma waaki aika ana kona ni kamanoia ni karaoan kabonganaan te rabakau aio, ae na aki kona ao n *hack* ke tao n niniaki ni manga anaaki aia rongorongo ke tao aia *Facebook* ke tao aia *account* are a kateia ibukina.

Aikai tabeua au maroro te Tia Babaire, ni kaota ara boutoka nakon te *motion* aio. Ao ti butia te Tautaeka ni kaunga te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni moantaai ni kabirimwakaaki te *legal framework* iaon te itera aio te Tia Babaire. Ko bati n rabwa te Tia Babaire ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am maroro ao te tia maroro ngkanne are imwin ate Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta I anganiko te *floor.*

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan taian bwana ni kamauri n te tawanou kam na bane ni Mauri.

Ao ti kaitaua aron te kaoti ae tabekaki aio. Ao bon te kantaninga e rabwa bwa e tabekaki n arona aio n taina aio ngkoa kai e a rawata te raraoma ibukin aki kabonganakin raoi te *social media.* Ti aki ai tibwa te rinerine aio te Tibiika n aron ae I ataia, e bon moa man te tai are e rabakau iai kabonganakin te *social media.*

N taai aika nako ao a rin n ara *debate* ti kona n *debate* n te Auti aikai ao ti taetae ao ae a bon taku ara boutoka ikai.

E koaua te bwai ae ti taekinna ke a kona n tataboraa ikai a tia naba ngkoa n tataboraea naba ara taibora n taai aika nako. A ngurengure n te babaire ao a tatabora naba.

Ao e bon taetae te Tibiika mai ikanne kam a karaurau riki Taan Tei bwa ami boutoka a taku nakoiu. Bon anne ae taekinaki kam bon bane n ataia ngke kam mena ikai n te tai arei ae a taetae ami boutoka ao ake a taekinaki n taai akekei.

Ao anne te tabeaianga te Tibiika ae ti kataia ni kamena, e koaua bwa iai kaungana ao iai kabono nanona ao iai kabonanoa riki ae a rinnako n ara mronron aio.

Ti kantaningaia bwa ara bwai ni mwakuri bwaai akanne ma te botanaomata. Ao ti aki kantaninga bwa ara bwai ni uneaki ma boutoka ni itera aika kakauoua.

Ao tao te raraoma anne bwa are bon anne ae riki, ao te kararaoma riki teuana ae I bon rangi n tangitangiria bwa ataei aika a uarereke ae a bon anai aroia. Anne ae I tangiria naba bwa e na mwemwe mai irouia te tia kaoti, ao e na kanga ngkanne ni *controlled* aroia ataei. Ao e a bon ana

arona te ataei ni kabongana te *social media* n te aro are ko bon ataia bwa iai te *age certificate* ao ataei te roro aio ai akea te *age certificate* ni bwaai aika ana kona n noria ni wareki.

Akea te *censorship* akea bonganan te *censorship* n taai aikai, ni korakoran ti aki ti te *social media* ma bon te *platform* ni kabane iaon te intanete ni kabane. E control n te content bon akea. Akea ngkanne anne ae e reke iaon Kiribati.

Ao ngkai bon te koaua ae a manikangare kain te *cartoon* ngaira ngke ti uarereke ti takakaro ti biribiri ti aera riki. Ao n taai aikai te roro aio a wene n te ruu, a wene ni karokoa ngaina ao a matu ni uaa ae bong.

Anne ngkai irian te roro aio, ao e aoria bwa ti aki ti ngaira ae ti rabakau n te bwai aio bwa te wiira are e biribiri imwaira. Iai are a tia ni biri aia wiira, kain Australia ngkai a rangi n totoko. Ao n aron ae kona n taekinna te Leader n te Kaitara anne te itera teuana, ma ae e nang totokoia ngkai te roro ae 16 rikaaki.

Ao ngaira ngkanne ti kona ni kaninganinga anne, ti aki kona ni kaninganinga anne. E rawata irekerekena bwa iai te naan Tua aika a rekereke n aba tabeua tao i England i Norway ae irian Australia ao i America n te *State of Utah* n aron ae ti kona ni warekia ikanne. A kataia naba ni karaoia ma e a manga totokoaki te *High Court* n te *state* bwa e nang *constitutional.* Ao tao te *freedom of speech,* e a rawata mwangangan te bwai aio, e a rawata irekerekena ao aron kaetakina. Ma antai ae e nang katokia.

Ngaia are bon ti te bubuti bwa ngkana e kibaraki aio ao ke e noraki iterana ni kabane. Bwa are ti aki iterna ae kanga ti na raraoma iai aongkoa te uarao. A rawata riki irekerekena nakon ara roronrikirake ae e a tabe n rikirake bwa ti na bon riai ni karababa nakoia.

Ao I rangi ni boutoka ana kaoti te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau are e taku bwa e rangi ni matata te kantaninga are e taekinna.

Ao e aki ngkoa ao bwaai aika ti taekiniia aikai ngaia aika ana moan kabongana te *artificial intelligent* ao ana rangi n *smart* ni *manipulate* te *system* anne ngkana e reke aron kabonganakina.

Ma ti te *practice* are e tangiria ngkana e reke teutana te bwai man kumekumeana, e a tia ikanne ko kantaningaia bwa antai ae na manibuaka ao ai ataei ake a uarereke.

Ai bon ara ti bubuti te Tibiika tia bubuti nakon te Tautaeka, e nang bon riai ni karauaki ni manga karaua n noria mai ioina rikaaki. E bon tau ae ti a tia ni karaoia ke ti na riai ni manga *rehab* te bwai aio mai moana. Ao tao bon ti aikanne buokan te kaoti ao I rangi ni boutokaia ao e rabwa I a toki naba ikanne.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai Bru ni buokan te kaoti. Ao ngkanne te tia taetae are imwina te Tia Tei temanna mai Betio Hon.Dr Tinte Itinteang I anganiko te *floor* te Tia Tei.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa te Tibiika ao tao imwain ae I kanakoa teutana au maroro iaon te kaoti ae e a tia n tabekaki aio. Ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai bon taan ongora n tanimaeaoantaai aio kam na bane moa ni Mauri.

Te kauoua ni bwai Hon.Speaker bon te kakaitau nakon te Tia Tei n ana kaoti are e a tia n tabekia aio. Ni irianaki ma ana kaeka te Tautaeka are e a tauraoi ni boutoka te kaoti aio.

I aki kaoki kanoan te naan maroro te Tibiika are e a tia n taekinaki kai e uarereke te tai ni maroro bwa ti 5 miniti.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki are e teretere inanon te kaoti aio, tao e moarara riki kabonganakin te naan *social media platforms* n aron ae rawata te *Facebook.* Iai are a tia ni mwaneweaki riki iroun te tia tabeka te kaoti. Te Tia Tei, te *twitter.*

Ao I taku bwa aikai a rangi ni kakawaki n aron are a tia ni mwaneweia taan maroro imwaiu. A karika aron te reitaki ao te itoman ae kakawaki. Ma iai naba te naan kanganga ake a kona n riki. Ngkana ti taratara Hon.Speaker n aron are e kanangiia teutana te Tia Tei are e taetae imwaiu.

Ao e koaua bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki kona kataia ni *moderate* ke kona ni kataia ni kamatoa te Tua ibukin bwaai aikai, kona okira te *platform* are e ngaia ae e *allow* bwaai aikai bwa ana katokaaki iaon ana *platform.* Tao n aron *Facebook* are ngaia ti nang taneiai iai Kiribati.

Ao te kanganga n aron are ti noria n aron are e a tia ni mwaneweaki memereen te Tua bwa e na kona ni katei kambwana aika a bubura aikai n te kabowi.

Ao aikai are ti noria are a tia ni karaoaki n aba aika a buburakaei te EU ma ana *digital services* Act te UK ma ana *online safety Act.* Ao aikai are a tia ni kabwakaki bwa te Tua n te ririki ae nako. A rangi ni boou Tua aikai bwa n te ririki ae nako. Ao n reitan bwanaan te Tia Tei are e taetae mai imwaiu te Tia Tei mai Beru ae karineaki, i Australia n te ririki aio ao e kabwataki te Tua ibukin te *moderation of the content online* nakoia ataei ake 16 te ririki rikaaki.

Ao tuua aikai a boboto aki taketena te aomata a are te *user* bwa a taketena te *platform.* A taketena te *platform* are ngaia e kariaia bwa aomata aika ana katokai aia *content* are ngaia ae *fake.* E karika te aki

koaua ao te nano n raraoma irouia te botanaomata.

Ao ngkana ti taratara nako riki ao ti noria bwa e kanga aron kammwakuran aekakin te naan Tua aikai, bwa e aonga n ae a ongo kambwana aikai. Ti aki bae n taratara nako n te tai ae e rangi ni maan Hon.Speaker. Bwa inanon Aokati n te ririki aio ao iai ana kanganga te *social media platform* teuana are e X are arana ngkoa rimoa *Twitter* are ana bwai teuare Elon Musk.

Ao iai ana kanganga aki totoki ni kakatoka te *content* iaon ana *platform* aomata ke rongorongo aika a kairua, ke tao aranaki bwa te naan *misinformation* n taetae ni imatang.

Ao te bwai are ti noria ao te bwai are e kakoauaki n te aba ae Brazil. Bwa te Tia Moti ae Rietata n te bowi e a *banned* naba *Twitter ke X* bwa e na aki manga roko korakoran ana *platform* n te aba ae *Brazil.*

Ao ti bon ataia bwa te aba ae *Brazil* bon te aba ae bon te moan te rawata ana botanaomata. Ao aio are e a reke iai ao e a katuaeaki iai X ke Twitter n te mwaiti ae iraua te mirion n au ururing ao imwin kabwakaan ana tuua anne ao e a tibwa manga oki ni kona ni kabonganaaki ana *platform* irouia ana botanaomata Brazil.

Ngaia are aikai te naan katoto Hon.Speaker, ao aikai tamnei tabeua ae ti kona n anai man aba aika a buburakaei riki aika a rawata riki kaubwaia, ae ti kona n anai ani kabongana ngaira ibukia ara botanaomata. Ao I taku bwa oin raoi te kaoti aio tararuakia ara botanaomata man rongorongo aika a kairua. Rongorongo aika aki eti aika a katokaaki irouia tabeman, ao e a butinako n te *social media* n aron ae ti bon tataneiai iai ao e a riki bwa ai te rongorongo ae e a butanako ao n taai tabetai, ngkana e a butanako te rongorongo n aron are e taetaekinaki n te naan beba n rabakau, a moanna n tabeman ni butimwaia bwa ai te koaua.

Ngaia are I kaitaua te Tia Tei n ana kaoti are e tabekia aio. Ao e riki aio bwa ai te kakaewenako nakon ara Tautaeka bwa e na noori te naan katoto man aba aika irarikira. Aba ake a tia n rinanoi te naan kanganga aikai a oni kakaai anga ni ikarekebai ma ngaai bwa e aonga n ae teimatoa te tararua iaon te social media.

Bwa n te tai aio ao Facebook ao I aki kubanako bwa n taai aika ana roko a rawata riki irarikin Facebook. Ao I taku bwa aio e na rangi ni kakawaki bwa kanoan te waakirake ibukin tararuan te botanaomata. Ao man bwanaa tabeua aikai Madam Speaker ao I boutoka te kaoti ao I a toki moa ikai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ngkanne te tia taetae are imwin ate Tia Tei temanna mai Butaritari Hon.Tinian Reiher I anganiko te floor te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa te Tibiika ao tao e bon uarereke, e uarereke ae I kan maroro iai. Bwa are e titebo ma ti bon nano teuana inanon te kantaninga are e tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau. Ao ti karabwa ibukin tabekan aio. Ao e koaua bwa kanga e a bon riki bwa kanga ai bon te waaki ae e aki raoiroi iaon abara ae Kiribati. kabonganaakin riki te Facebook e a bon rangi ni korakora aron te kamatauninga n aron taian maroro ma taian raa.

Ma I bon ti kan teirake kanga iai te kantaninga ae I kan kawenea nakon te Minita ae karineaki. Ao teuana ae kanga iai aba itinaniku akana a block te Facebook ao ti te anga ae ko kona n rinnako iai ngkana iai te bwai are te VPN are e *install* nakon am mena ao ko a tibwa kona ngkanne n rinnako iai ao ko *monitor* aron kabonganakin te *Facebook through te VPN arei.* Ao akanne te naan itera tabeua aika tao e koaua ngkana tao arona bwa ana kona n taraaki.

Ti ataa aio bwa are eng kanga teuana te aba ae Tiaina ko aki kona ni kabongana te *Facebook,* ao te *messenger* ma te *gmail* kee bwa are a *blocked.* Ma ko ti kona n rinnako ngkana e *install* te VPN are e *customize* nakon aia mena are a kona, a ti kona noria bwa ko kabongana raoi.

Bwa a kataia n *project* naba aia *citizens* ao riki te naan ataei man kabonganakina buaka, are mai irouia te koraki ake ana kona ni katokai te naan mena are te *platform* ae e aki raoiroi.

Bon ngkoananoa eng I okim ai ikai ao I ongora n te *news* I noria iaon te mena, bon te *online* are tewaana te kaibuke are e tauaki i Inria, bwa e kabongana te *starlink* ao e tuai kariaiakaki te *starlink* bwa e na kabonganaaki i Inria. Ao e kabongana te kaibuke inanon marawan Inria ao e tauaki.

Ma e bon tabetabe au iango teutana n te itera are e kangai. Bwa ngkana ti tuai kona ni *control* te naan *system* aikai kee. Ma bon te bubuti ngkana tao bon arona bwa e bon tuai kona ni control e aera kam bon kariaia bwa e na roko n te moantai.

Tao e raoiroi riki are kam bon *set* raoi ami mena are kam kona raoi ni control ao ni monitor te naan mena akekei ao a kona n *license.* Ao ti kakoaua bwa te *Starlink* e rangi n tamaroa. Bwa are e bon rangi ni birimwaaka man raa kee. Ma tao bon iai iterana tabeua are e bon kona n *abused* irouia naake a bon rabakau. E uarereke ngaira ara atatai iai ma tao bon iai nakana a rangi n rabakau riki n te IT are tao a kona n rinnako ni kabongana riki ni itera tabeua kee.

Ao teuana naba are iaon naba te naan ataei bwa e koaua I boota ni iango ma te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano, iaon are te naan ataei kabonganakina irouia te naan ataei. Eng ngkana ti butia naba te

Minita n te Transport ao te communication, tao a taraa naba te naan itera are kabonganakin te tareboon irouia te naan ataei. Ana riai n *register* moa irouia tao te kambwana are e tabe ma aio. Ao a *locked* te naan *platforms* ake a kakoauaki n aekakin a kona n noraki taian tamnei aika aki raoiroi ibukia te naan ataei. Bwa iai tabeua taabo are kanga te *parental control* are a *locked* te naan *social media* ake aki raoiroi ibuki ate naan ataei.

A bon kona ni karaoia te naan karo ma tao ibukina are iroura ngaira tao e bon tuai rangi n ataaki naba aron kabonganakina. Ma ngkana tao arona bwa ti kaunga tao ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki ao tao ngkana e kona ni karaoaki te Tua teuana are e na iai te *age* irouia te naan ataei ake a kona ni kabongana te tareboon.

Ao tao ngkana man te *age down* nakon are te mena e kona ngkanne n are ngkana a na kabongana ao karo e na riai n *register* aia tareboon te naan ataei ao a kona *locked* ngkanne te naan *platforms* ake *social media* ake ana kona n rangi n *damaging* nakoia kee. Are e na kona n urua aron te rongorongo ae tamaroa nakoia te naan ataei. Kabonganakin taian tamnei aika aki raoiroi ao taian raa riki.

Kanga bon ti aio ae I kan teirake iai te Tibiika ae ko karineaki ngkana arona bwa e na ibuobuoki nakon te Minita ae karineaki n tarai itera aikai. Ao ti kakoaua ae tera te *social media* iai raoiroina. E karokoa te rongorongo n te tai ae waekoa ao ko kona ni *pick up* te naan bwai aika a kakawaki naba n aron ae bon taekinna te Minita ae karineaki n te *communications,* are ngkana kona bon karaoi babaire aika a raraoi.

Ao ko bon kainnanoi te naan *information* aika a bon rangi ni *precise* ao a nang eti. Ma aron kamenakina ngkanne iaon te *social media* a bon kona ngkanne ni karaoaki n anga tabeua akeke e na manga kona ni manga *disputing* nakon te waaki are e na karaoaki.

Tao bon ti aio te Tibiika tao e a boo au tai ma eng I a kawenei aikai bwa ngkana arona bwa e na kona ni ibuobuoki nakon te Minita ngkana e aki, ao kai are bon bwaai aika a karioaki taian iango aika ana kona n taraaki. Ao tao I boutoka ana kaoti te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne I noora am taura te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari I anganiko te *floor.*

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea Hon.Speaker bwanaan tei Kiritimati bwa e na taetae iaon ana *motion* te Tia Tei mai Nikunau ae Tauanei Marea ae moan te tikiraoi.

E tikiraoi ibukin Kiribati ni kabane. Ao I a moana au maroro bwa e taku

te *motion* aio '*Bwa te Maneaba aio e na kaota raraomana ibukin kabonganakin te social media n aro nte Facebook ao a bati n riki n tibwai rongorongo aika aki koaua aki eti ao a kamwaneia aomata ao e na butiaki te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaea angan katokakin te kanganga aio.*

Te Tibiika irou ngai ae tei Kiritimati, ao ae I tei bwa I onea mwiia kain Kiritimati ao I tei man Tobwaan Kiribati Party e riai, e tamaroa ao e tikiraoi ao e tonuwairoa bwa e na kakaeaki te anga aio.

Antai ae e na kakaea te anga aio? Ti aki ti te Tautaeka ni kabane. Te Tautaeka te Kaitara te aomata are e atonga bwa tei Kiribati e riai ni kakaea angan bwain aorakian te bwai aio.

Bwa te bwai ae kananokawaki iaon Kiritimati n te rinerine ae nako ao a roko ni karautaeka angiina nakoiu. Te Minita ti kaburababaaki n te bwai are e toka iaon te Facebook, bwa te leave grant $10 te ngaa te *household $30* te ngaa, boon te ben $5 te taara a karautaeka nakoiu bwa a rinea te bwai arei, ae bon angiina naba taan mwakuri n te Tautaeka.

Ao I taku, te koaua kam aki ataia ae kam mwamwanaaki? Ti aki bwa tia rangi n tangira te mwaiti ni mwane, ao kam numeraia bwa iraua ae e na otinako iai. Bwa I taku bwa irabubua te mirion e a bon mate naba Kiribati naba ngkai.

Ngaia are e aki riai bwa antai tei Kiribati ae e katoka e bon mwamwanaia naba, ao e kaburababa ao e kaotia naba bwa e bon nanoroo tei Kiribati anne.

Ma te bwai ae katangi nano te Tibiika bwa e aki riai ni karaoaki iroun tei Kiribati anne, ni katoka iaon te Facebook ae e na mwamwanaa tei Kiribati. Auu? Tei Kiribati e wanawana ao tei Kiribati naba ae bura, bwa iai wanawanana ao rabakauna naba ae kinaaki n te aonnaba aio. Iai naba i Kiribati ke te nati ni Kiribati are a mena i Havard University. Iai ae a professor, iai aika a Doctors ni kabane, e aera e a karaoia tei Kiribati ae bon tei Kiribati ae taraa ni Kiribati ni katoka iaon te Facebook, ni mwananaia aomata ti ibukin mataiakinan te kan nakoa ni Beretitenti, e bure ao e kairua.

Ao ngai temanna ae I nanokawaki iroun tei Kiribati are e bon namakinna ao i Kiribati ake a boutoka te aekaki ni bwai aio are e na toka iaon te social media n ti mataiakina te nakoa ae kairua nakon Kiribati, e riai ni kakaeaki angana. Antai ae e na kakaea angana? Ngaira ni kabane.

Tai kotea te toutebaka, tai katibanakoko mai iai, bwa ngkana ngkoe tei Kiribati ae ko rara ni Kiribati. Tamam ma tibum am bakatibu tei Kiribati ti na *fight for* aio, ao ti na uringa bwa e na kibaraki ni kakaeaki angana. Irouia akana iai

wanawanaia ao antai akana ana kona n *assist* bwa e aonga n aki bwainikirinaki tei Kiribati.
Ti a tia n taraaki n te kaembein ae nako bwa aongkoa tia nanoroo, tia burababa ngaira i Kiribati. Ao ti kaitaua aba ake aki, ao ti kaitauia aomata ake aki karirriaki n ana kariri te riaboro are inanon te Facebook arei.

Ao naake a iria ake a kakatonga bwa aongkoa a na ana te tokanikai e bon noraaba teuare i karawa ao are aki anganaki te tokanikai, bwa are a mwamwana natin te Atua ae i Kiribati ae a mimitong iroun teuare i karawa.

Ngaia are e bon aki kona n tokanikai ao kai e waaki inanon te Facebook ao iai au namakina ae e koaua ao e kakaeaki ao e kakaeaki bwain aorakiana ae na bon toki, ao e na reke te tia mwanibuaka tei Kiribati.

Ao ngai naba temanna ae I rangi n tataro bwa e bia reke te aomata are e karaoa anne. Ao bia naba maraia ni katuaeaki bwa e a tia ni kekewenia te nati ni Kiribati ae kain Kiribati a wanawana, kain Kiribati iai aia Tautaeka ao kain Kiribati naba ae a kamoamoaaki bwa a bane n rooti rabakau iaon te aonnaba aio.

Ngaia are e na aki kamangoraki tei Kiribati ao I boutoka te kaoti aio ao e na riai ni kakaeaki angana. *Everyone* ni kabane tai ti kotea te Tautaeka ma ngkoe naba are ko mena n te Kaitara ao ngkoe naba are ko riribaia kain te Tautaeka, ti na bane ni bwainaorakia te bwai aio bwa e na kamangoraki tei Kiribati iaon te betebeke ao iaon te aonnaba.

Bwa i Kiribati a wanawana, i Kiribati a boto a rabakau ao aki riai ni kananoroaki n aia mataai aomata n te iango n ikan riki ni Beretitenti. Ao kaina bwaabu ao ngke aki reke ao a manga kakaitau ao a manga te karinerine nakon te nakoa.

Ngaia are bon tokimi anne, bon tokimi inano kam noori ngkami bwa ngkana kam kabi ni kamangori ngkami ao are kam na bon memena inano.

Aio tangin nanou ae katokatoka ae bon tei Kiribati kona maraia n am katokatoka ae ko bakabureia iai kain Kiribati. E rabwa.

Ao aio au maroro teutana ao I boutoka te kaoti te Mauri, te Raoia o te Tabomoa ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita n am maroro ao ngkanne are imwina ngkanne te Tia Tei temanna mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai are e ruberube am taura.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika ao a rabwa taian taeka n reirei.

Ma N na moanna ni kangai bon te oi ni kaoti ao e boutokaaki. Ko a tia ni bureburea Tarawateinainano ao tangin nano Tarawateinainano.

Ko katoka iaon te Facebook, te kautouto ni mwamwana te botanaomata ma am motinnano.

Ko taku N na reita arei ko taku bwa $10 te ngaa leave grant, ao antai ae karaoa aio te Tia Babaire, ti aki ngkoe. Bon te koaua bwa tei imatang? Ti aki, ngkoe ao tai karabako katereko ao kaotiko. Ao ko bwaina te ara ae Abureeti ai kawara ai kananoangara.

Te Tia Babaire, ao aio te beba ae I reitaki ma te *political and economic officer* n te US Embassy i Suva. Bwa I nanoanga Tarawateinainano, bwa Tarawateinainano e butimwaea te motinnano ae e koaua ae eti ae ana motinnano Tobwaan Kiribati.

Ao aio ana taeka bwa I Koroboki nakoina ao e taku '*e taku te Facebook bwa ngkoe Australia, New Zealand, America, Japan kona mwanena te motinnano ae $10 te ngaa te leave grant.* E taku teuae Lawrence Foster ae bon kaekaai ao aio ana *email* te Tia Babaire ao aio I aki warekia n taetae ni imatang ma ngkana kam tangiria ao I a tauraoi ni kabutia ma N na warekia n taetae ni Kiribati *'I bon noora te motinnano anne ao I kaotia bwa America te United State e bon aki tauraoi ni mwanen ate motinnano anne'.* Iai te kairua ikai ke akea? Iai ae ko toromwanaea tei Tarawa ke akea? Iai.

Bwa e aera ae ko a katoka te bwai ae ti te bongina ao ko a katoka naba. Ao I kataia ngkai ni kakaea te motinnano anne, e a bua. Kam bwaati kam a kabuaa kam bwaati. Ao aio ana taeka ao ngke arona bwa tao I kaeka naba Australia, ao tao e na anga naba te aekaki n taeka anne ao ti ataa nanona. Ao ae imatau aei kam raawa n taku, ngkana kam tangiria I tauraoi ni kabutia, kam taraai ma kanga te mata n aera ao aio, ko a mata tonton bwa ko a reke raoi.

Ngaia are kain Tarawateinainano taiaoka kam kaawa n te motinnano ao kam ataa Abureeti akea n ara itera. Ma Abureeti ae e bon ataaki ao I a kan koteia, I a koteia. Ao ngkana e mena ao N na merea arana. E a tau bwa te mauri bwa te tautau te Tia Babaire.

Ma I a kaotia mai kabin nanou I bon rangi n nanokawaki iroun Tarawateinainano. Bwa Tarawateinainano ao aon aba ao iaa a tia ni kakoaua te motinnano ae bon te koaua ae bon koaua. Ma tera ngkoe ae ko karaoia te tia kan orotoka. Tera ae ko karaoia, ko aki karaoa te wanawana. Ko mataiakina tinanikun ara nako tinaniku te riaboro.

Ao anne te bwai ae ko mataiakina ana nako tinaniku te riaboro bwa ko kan nako tinaniku. Ko kan atongaki bwa ko aera, ai tibwa te rubeni mata.

Te Tia Babaire, I kabwara au bure ngkai e roko nanou bwa tera bukina te Tia Babaire, bwa e bon rangi n tau

nanou irouia kain Tarawateinainano. Bwa te bwai ae te *social media* bon ana bwai tei Tarawateinainano bwa are e rangi ni kabuta iaon te bwai anne te Tia Babaire. Tao e koaua tao abara ae ia tao e rangi ni karako iai, ma Tarawateinainano e kaukia man te ingabong ni karokoa ae bong.

Ngaia are te kaoriori nakoim ngkoe ae ko bon kinako ao ko bon ataiko taiaoka ko bon ataiko, ao ko kua ni karabako ma I kinako ao I ataioko. I a butiko an taiaoka, antai bureburea te botanaomata ma an anga te rongorongo ae eti ao e koaua.

Ururinga ana Tua te Atua are te ka 7 Tua. I a bubutiko kawakina anne ao bon te oi n aomata ngkoe ngkana ko taekina te koaua. Man au taeka aikai te Tia Babaire ao e kaota nanona Tarawateinainano bwa e boutoka te kaoti ao e karabwa te tia tabeka te kaoti ao e bubutia Abureeti bwa e aki manga oki ni karin taian rongorongo aika a bon bwabwaao ni buakaka n akea raoiroina. Ko rabwa te Tia Babaire ao I boutoka te kaoti.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am maroro ao ngkanne te tia maroro are imwina e nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta kanakoa am maroro.

Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta : Ko rabwa te Tibiika I a tabeka bwanaau ni kamauri ngkami ni kabane ni moa mai iroun ara Tibiika, ara Beretitenti, ara Kauoman ni Beretitenti, mai irouia kain te bau ni Maiana ni moa mai irouia unimwane, unaine, bouanikaua, rorobuaka ao ngooro mai iaon Maiana n te tawanou aio N na kamauri ngkami kam na bane ni Mauri.

I kukurei ni kaota au boutoka nakon ana kaoti te Tia Tei mai Nikunau temanna. Bwa e bon eti ao e bon riai bwa e na raraoma Kiribati ibukin kabonganakin buaka, ke tao aki kabonganakin raoi te bwai ae te *Facebook*.

E oti n te *motion* bwa ti na riai n raraoma. Te bwai ae te *Facebook* te bwai ae e rangi n tamaroa ngkekei ngkoa n rimoa ao e kabonganaaki te wanikiba, te kibuake ibukin karokoan am rongorongo n te tabo are e na roko iai.

Ma te *Facebook* n taai aikai, ao te *digital age* n taai aikai e a kauarerekea te aonnaba aei. E a karokoa au rongorongo ngai ae I mena i tabon te aonnaba aio nakon tabon te aonnaba are teuana n te tai ae e rangi n tawe. Ao te bwai riki ae e rangi ni kamaeu iai te bwai ae te *digital age* bwa e boraoi, e materaoi ao e rangi ni baiti.

Ma e aera ngkanne te Tibiika kai ti na riai n raraoma. Aio bukina bwa e kabongana buaka tei Kiribati. E misused, e reke bwa te tabo n teneti, te tabo, te tab oni kakauntaeka irouia aomata.

Te Tibiika, teuana ana kambwana te Tautaeka ae te BPA, e aki toki ni kakatoka ana *awareness* ke ana kabi rongorongo ae ngkana kona kanakoa am katanoata ao kona kanakoa iaon te rerio bwanaan Kiribati. Bwa ngkana ko kanakoa am katanoata iaon bwanaan Kiribati eti te rongorongo are e nako iaona e aki kona ni kakeweaki.

Ao ngkana arona bwa e a toka te rongorongo iaon te Facebook ao ko a kona ngkanne ataia bwa e koaua ke e aki.

E a kona ni kaminoa otan ke ni kamabubua otan tei Kiribati bwanaan Kiribati. N ana maroro ara Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ao eti, te kaembein ae nako ao e a rangi ni *famous* teuae Abureeti Temaiana, ao I aki ataia bwa kain Maiana ke ti aki bwa e aera ngkai e aranna bwa kain Maiana Temaiana.

Ma teuae Abureeti Temaiana e a bon reke bwa temanna te *famous* n aomata n tain te *presidential campaign* n ae nako. Ao ngkana tao ngkana ti kakaea ana bong ni bung ao tao bon akea naba ana bong ni bung. Bwa bon te *fake account,* e a tia ni minota ao ni kamabubua otan Kiribati, n ana motinnano bwa aongkoa tao ai ana motinnano te tia kan rineaki naba nakon te nakoa ni Beretitenti. Ao tao e bon ataia Kaotitaake ara Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ke e aki.

Ma tao Abureeti e aanna bwa aongkoa ai ana motinnano ara Tia Tei ae karineaki aio.

N abau ae Maiana ao ti bane n ramwaneaki iaan ara bwerei ae te Tienarere. Ao te Tiennarere e atongaki bwa *one mind and one heart.* Ao te bwai ae te *Facebook* e a urua, e a urua te Tiennarere. E a urua te nano bwa ti na ti katiteuanaira, e a urua te nano bwa ti na bobooti nanora. Te *Facebook* e a riki bwa ai te bwai ni kakauntaeka.

Ma iai raoiroina ao au bubuti nakon te Tautaeka ao au bubuti nakoira ni kabane n aron ae e a tia n taekinna te Minita n te Linnix. Bwa ti na tabenna ngaira ni kabane. Man bwanaau aikai te Tibiika ae karineaki ao I a boutoka te kaoti ngai ae tei Maiana ni ikotaki ma kain abau.

I ataia bwa iai kaawa tabeua iaon Maiana ni ikotaki ma kain abau bwa I ataia bwa kaawa tabeua iaon Maiana ae aikoa tangira te *Starlink* bwa e na teke n aia kaawa. Ibukin naba kamanoaia ataei bwa aonga ni *more engage* n aia bwai n reirei.

Ngaia are man bwanaau aikai ao I a boutoka te kaoti ao ara bau ma ngkami n taai nako te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei, ao N na bubuti ngkami Taan Tei ngkana kam bon tia ni kotea ami mic an bon katikua n aki manga koteia, bwa ngkana kam koteia ao e a bua naba

ami mena mai ikai. Ngaia are ngkanne are e ruberube ngkanne ana *mic* n te tai aio te Minita n te Onaoraki Hon.Booti Nauan I anganiko ngkanne te *floor* te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua N na moana moa au maroro ma te taeka ae I boutoka moa te kaoti aio.

Te Tia Babaire, te *Facebook* ke te *social media* iai raoiroina aika a mwaiti ao iai naba buakakana aika a bekurikuri.

Ngaia are ti na karaua n taraa te bwai aio bwa ngkana ti a bon taraia n te anga ae e a bon rangi ni buakaka ni buakaka. E na kona ngkanne n rangi ni kamabubua te waaki.

Ao bon iai naba buakakana ae ti noria naba. Ma I taku bwa te Tia Babaire te bwai ae te Facebook, ke te *social media* akea buakakaia. Ma arora ngaira aomata ake ti kabongana ae buakaka. N aron ake a tia n taekinaki ni maroro ake mai imwaina.

Ti *misuse* te *social media* te *Facebook.* Ti *misuse* bwa ti ataia bwa e rangi ni *power* ni kona ni *influence* aomata n te tai ae e rangi n tawe n te mwaiti ae mwaiti.

Ngaia are ti noria n tain te *campaign* ae nako aio te Tia Babaire. Aio teuana te *example.* Ai aron ti teuana te namwakaina ke ti iraua te wiiki ao e kabunrereeaki te rongorongo ae akea koauana.

Aio e oti raoi bwa e *misuse* ke e kabonganaaki buaka te aekaki ni bwai ae e rangi n tikiraoi. Antai ae a kabongana? A bon ataia aomata ae a kabongana. Ae a kabongana n te aro ae e a kiba n tebe ni booro. Ti ibukin tangiran te nakoa ae kakawaki ibukin te botanaomata.

Ao a kabonganai bwaai aikai bwa ana waekoa n roko ikekei. Ao ngkana ko bon karaua ni *compute* ke ni bobooti mwaitin aia ware are atongi e bakaburea tei Kiribati.

Ma e aera ngke a karaoia ataia bwa e power te bwai aio. Bwa aio teuana raoiroin teuana te *social media* ke te *Facebook.* N taai akekei te Tibiika ngaira ngke ti reirei i Australia, ti anaa ara *phone* ti nakon te *phone booth* ao ti tareboon n taai nako. E aki tau ti 5 te miniti. N taai aikai te Tia Babaire te aomata are e mwakuri i rabeen maungan *Australia* ma *Europe* ma iaa e *online* ao e a noora naba buuna ni kanaiai ietan ana ai, ai raoiroira aio.

Iai rongorongo aika ko rangi ni kan atai ni karababai riki am atatai. Ko kona n *search* te *web*, ko kona ni manga *follow post* ake a tia ni *post* ao ko *learn* mai iai, ai raoiroira aio.

Te botaki ni Kuakua ngkai e nang katoai ana clinic bwa n te aro bwa te naan MA's ao Neeti a kona n live ni maroro ma taian specialist, doctors ikai ao a kangai aio au case kan noora tamneina, ao kanga e buraerae mai ikai ao kanga e rangi ni

mwanomwano mai ikai, ao e korakora ikoakina mai ikai, tera ae N na karaoia iai, kabuebuena arei. Te Taokita e a kangai naba, ngaia kanakoi bwaai akana a mena akanne ao kangai akinna ao a kangai akinna.

Aio raoiroina te Tia Babaire, bwa bon iai ngaira tabeman ae ti kabongana buaka te bwai aio.

Ao e a roko naba te mena are e kangai te cyberbullying ko a buriniia aomata iaon te *intanete.* Ao ngai temanna ae I aki *fake account* ao ngkane e kaboaki au message irouia ae fake account ao I rangi ni maeu riki iai ao ngkana a tatabora ao ngai I tatabora naba iai, ao e maeu riki iai.

Bwa are ngai I aki kina ao ngaia are e bon kinaai, ai buakakara te aomata aio. I a bon tatabora naba ni kangai tao ngaia ko tangirai bwa N na timnee ao ngkoe kana te bwai anne.

Ao aikai aekakin kanganga aikai te Tia Babaire ae I taku bwa te Minita n te Communication e nang riai ni iangoa aron aio n aron are e a tia ni mwemwe. Bwa ngai I boutoka are e mwemwekia te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari.

E karinaki teuana te platform ae kona rin iai imwain ae ko rin n te Facebook. Ko roko te Facebook ao e na *track down* nakon te *platform* arei bwa ngaia antai ngkoe. Ao kona aki mwwamwana Kiribati, ti ibukin iangoan kan reken te kain tekateka ma itera tabeua aika ko tangiri, n ti inanon teuana te wiiki ao ko a kabunrerea te rongorongo ae kewe ao ni kabongana ana power te media.

Aikai tabeua cast ke examples aika a rangi n aki eti, ao abuse te system. I abau a Tabiteuea Maiaki e a form up te group chat ao e rangi ni manena, Mitinare tia kangai ao tia kangai, kain te Itoiningaina tia kangai ai raoiroira aikai. Kam a nakomai bwa e a boo te bingko boon te beba arei, ai raoiroira aikai. Ma tia rangi ni concern iai ngaira te Tia Babaire bwa abuse te system aio, ao te cyberbullying. Te cyberbullying bon te bwai teuana ae e a bon rangi ni kamaraki nano.

Ae e a kona n reke bwa minon atuum ngkana ko wareware ao ko kamatuua matam ao ko iangoa te bwai are ko a e a tia ni post arei.

Ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire ao I boutoka te kaoti ae e rangi n tamaroa aio ao N na bubutia riki te Tautaeka are rabwata nte Minita are e tei n te itera aio ma kain ana taan rabakau. Bwa a nang riai ni iangoa kawaeakoan katokan te kanganga ae aekakin aio. Ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne are e ruberube am taura man te MISE I a kanakoa nakoim Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao ti na kanakoi naba ara maroro teutana

iaon te kaoti ae moan te tamaroa aio. Ao imwain ae I kanakoa au maroro ao I kan kaotia naba bwa I rangi ni boutoka te kaoti aio. N na taetae teutana te Tibiika bwa are tao iai te naan bukibuki tabeua are tao aongkoa te Tautaeka, e mwarara ni karaoi tibwangana ibuki nte bwai ae te *cyber* ke bure ake a kona n reke nakon rinanon te bwai ae te intanete ke te digital.

Ao I taku bwa e na uringaki n aron are e a tia naba n taekinaki bwa inanon moan rokon te Tautaeka aio n ana moan term ae nako. Ao e karaoa te kamatebwai iaon kawenean ana Tua, ae te cybercrime act. Ao n aron ae kam a tia ni kabwatia ao e kabwataki n 2021 are e a riki bwa te *cybercrime Act 2021.*

Teuana mai ibuakon te naan kakammwakuri are e karaoi te Ministry annne n te tai anne, katean ana rabwata ke onean ana rabwata man te ICT ao e karekea ngkai bwa te *digital transformation office* are a bane ni *bullying* ngkai te naan *specialist* man te naan Ministry ao aio are e na moanaki man te ririki ae na roko. Tao rabanen moan te rirki ae boou. Are e nang bane n roko te naan *senior ICTs* n te naan Ministry nako ao a nang bane ni *posted* nakon te *division* n te tabo aio.

Iaan te kantaninga are aongkoa nakai aki rangi ni kamanenaaki raoi rabakauia n te naan Ministry akekei bwa a bon ti tangiraki naba te naan ICT ake iaana riki are ibukin te *troubleshooting* ma tera riki. Ma a nang bane n anaaki taan rabakau bwa a nang kona n *develop* te naan *program* ma te naan baika a bongana ibukin te botanaomata are e na kona n *launched* nakon te botanaomata, ngkai ti a roko ngkai n te roro are a nang bane ni *computerized* bwain nako te Tautaeka a nang bane n *digitize*. Ko mena iaon aba ko a kauka naba tao te *form* mai iaa. Ao aio ngkanne kanoan te mwakuri are e karaoaki.

Ao ti nang kakaitau bwa te Ministry te MICT n te rabwata aei ae te DGO a rangi ni *proactive* ao ti na rangi ni kakarabwaia. Bwa nakai a karaoi tabeia ae e rangi ni kakawaki, ao teuana mai ibuakon aia kekeiaki ae N na katanoata nakon te Auti aei, bwa Kiribati ngaia te moan aba n te betebeke ae reke ara Tua ae te *cyber crime act.*

Kiribati naba ngaia te kauoua n aba n te betebeke ae nako n tiainaa te *Buddhist convention* e a riki ngkai bwa te *member* n te *Buddhist convention* are aba aikai 80 tabun mwaitia, Kiribati e riki bwa te ka 85 n aba nte aonnaba are e a kaaina n te *convention* aei.

Ao te *benefit* aika ana reke bwa ti a kona ni iraorao ma aba bwa ti ataia bwa te bwai ae te digital akea ana *boundary.* Ko karaoa te bure i *Australia* ko iowawa nakon tei Kiribati. ao ngkai ti a kaaina aio iai ae iowawa mai *Australia* ao tia kona

ni karina ara tangitang bwa e na *prosecuted* teuarei i Australia.

Anne ngkanne kanga ana kekeiaki Kiribati are e a tia ni karaoia ibukon aban te betebeke ao Kiribati ngaia te kauoua n aba n te betebeke, ao ngaia te kauoua n te betebeke ae e reke ana Tua ae te *cybercrime act*.

Ao ti nang kukurei naba n taekinna bwa n te ririki aei, ao Kiribati ngaia ngkai ae Chairman ara aomata n te rabwata ae te betebeke ae aranaki bwa te *Pacific Cybersecurity*. Ao ti nang kakaitau ao aio e kaota ikai ana *proactiveness* ami Tautaeka aio.

Bwa iaon te bwai ae te Facebook e kuri kanganga buraokinakina, e kuri kanganga bwa ti na *control* bwa are a mwaiti te naan *service providers* iaon Kiribati. Te Pacific ae ngaia ae anga te *bandwith* ao e a manga roko ngkai te bwai ae te *Starlink*. Ao e kanganga bwa ti na control nakai bwa are ngkana ti tuangia nakai bwa ana katokia ao a kona ni kateaki iroun te *Facebook* bwa a *preach* inaomatan te aomata.

Ngaia are e kuri kanganga bwaai aikai bwa ana karaoaki. Tao ngke arona bwa iai ara *national company* ae ti *provide* te intanete nakon Kiribati ao e na bubura ngkane bwanana ni kangai buraokina te Facebook iaon Kiribati. Ao n te tai aei are akea korakorara bwa ti mwakuri ma kambwana mai tinaniku.

Ma e aoria bwa I a katuka te babaronga nakon te Minita ae boou bwa tera manga ana anga nakon waakin aika ana roko, iaan naba kanga norakin ami tabeaianga te nati ni Kiribati, ibukin bwaai aika a riki.

E koaua e kamaraki te bwai ae te Facebook. Ngkana ko kuaaki ao ko maraki ao n aron are e tabeka te kaoti. Ao ngai temanna te victim ae I a kabonganaaki au profile ao aongkoa e a kamenaaki bwa I chat ma antai ao I chat ma antai, iaan au profile are te kauoua bwa aongkoa ngai temanna te aomata ae I a manga bon karaoi bwaai aika a bureti.

Ao ngaia are e koaua e kamaraki a oti kataia ni kakaai angan bwaai aikai. Ma N na kaotia nakoimi kaain Kiribati bwa iai te rabwata are inanon ara Tua are te cybersecurity act, ao iai te rabwata ae e mena ngkai n te police ae aranaki te rabwata anne bwa te *cybercrime unit* ae mena iaan te *transnational crime* inanon te *police.* Ao tabeia nakai ngkana iai am tangitang rinanon nako tao e anaaki am bwai teuana ke tao am tangitang nakon te *Facebook,* ao ko kona n *lodge* ke ko karina am tangitang n te *unit* aei te *police* ao a na kona ngkanne n ribooti nakon te Facebook.

Ni kangai te account are naewa ao ao naewa ae te *fake account* ke te account arei. E a tia ni iowawa nakoiu, ao anne ngkai e nang active ngkai n te rabwata aei, are n te Police. Nakai a mwamwakuri

ngkanne ma kain te rabwata are te DTO are a kona n anga te naan *technical expertise* nakoia nakai ni ibuobuokia ibukin aia waaki ni kakaae.

Man taeka aikai te Tibiika ao e uarereke te tai e nang mwaiti ae I kan taekinna ma e uarereke te tai, ma e kakawaki bwa kam na ota teutana n aron ana waaki ni kona n address taian kanganga aika. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne e ruberube am taura te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia I anganiko te floor.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua ti na kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau n ana kaoti are kanga te tangin nano ao te raraoma ao kanga bwaai aika a tia noraki ngkai iaon te bwai ae aranaki bwa te ubuniboki ke te Facebook.

E koaua te Tia Babaire. Ngkana ti taratara teuae te Facebook ke te ubuniboki ao ti kona n noria bwa te bwai ae e rangi n tamaroa. Ma eti ae taekinaki ngkai ao e a kaota tangin nanona bwa aongkoa Tobwaan Kiribati ngkai tao ibukin teuae ten Abureeti. Ao ngaia I a koteia, bwa ai antai ngkanne ten Abureeti.

Ao tao ti na bon koteaki tao ngai, tao teuae Hon.Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei mai Tarawateinaieta, ke tao te Tia Tei mai Kiritimati are temanna ke tao te Tia Tei ao ti nang kakaeaki bwa ai antai.

Te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ngkana ti nang wareka te Facebook ao ti noria bwa mai iroun antai. Ao ngke ti a bon ataia naba bwa Abureeti, ah teuare te kakabanetai, te *source* anne e rangi ni kakawaki. Ti na ataia bwa antai ae e na kanakoa te rongorongo anne.

Bwa ngke arona bwa I noria ngaia tao mai iroun Pinto. Ngkana ko norai te Tia Babaire, bon akea naba au *Facebook* ae ngkana kam kakaea. Akea ngai au *Facebook*, bwa bukin tera? I ataia bwa iai te kabuanibwai ma *Facebook*.

Ao te moanibwai ae ti ongo irouia kain *Australia* ao a taku, *check* te *source*. Kona kanga n *check source,* te naan bwai aika a maeu iaon te aonnaba aio a bane ni maeu ma te bwai aranaki ma te *IP* ke te *Internet Portal.*

Iai ana nambwana am tareboon, am *smartphone*, am *tablet*, te aitibaoki, te kaa tera riki. Ma n te tai are ko toma iai ma te intanete ao ko a bon akea naba te bwai ae ko aranaki bwa te *unique number* ae aranaki bwa te *IP Address*.

Ao anne ngkanne ae ngaia ae kona n *trace* iai te *source*. Bwa e reke mai iaa teuaei, e karina mai iaa ana rongorongo teuaio, e mena iaa? Bwa n te tai are ko kariniko iai n te intanete ao ko anganaki naba te bwai

ae aranaki bwa te *IP Address*. Ao anne te bwai ae e rangi ni kakawaki te *source* ao I ataia bwa iai te *digital transformation office* ao nakai a kona naba ni karaoa te tracing.

Tao ngai I taetae n au itera ae tao e aki rangi n tau otau. Ao N na kaunga te Minita n te *communication* bwa are ngkai e taekinna, a manga rangi n rawata te naan *service providers* irarikin Vodafone, OceanLink, tao Tentanini, tao Pintech, tao antai riki.

Ma iai te anga ae kam kona ni kabaaeia nakai iai, Starlink, antai riki imwain are kam angania te license ao kam na tuangia.

Iai te bwai ae ti tangiria bwa ti na boraraoi ma ngkami bwa aikai bwaai aika ti tangiria bwa kam na karaoi:

1. Ti na kanga ni buraokina ke tao ti na *filter* te *content* iaon Facebook.

Iai te naan *DNS servers* ke tao te naan Open kanga iaon te aonnaba, ao iai taabo ae kanga ko kona n tuanga bwa N na karini ngai te Tautaeka ibuakona.

Bwa bwaai ni kabane ake a roko mai Kiribati ana rinnako moa nakon teuaei. N aron ae taekinna naba te Tia Tei mai Butaritari. Bwa ko bon aki kona n rinnako ni *Facebook*, ni uaa iai tao te pin ke tao te *authentication app,* are e na kona ni kanimwaki iai.

Ao anne ti kaitau bwa iai ae e a waaki ngkai iai. Inria e rangi ni korakora te kabuanibwai i Inria. Ao e moarara riki tao bon imwain te rinerine ao tera ae karaoia Inria, iai ana boraraoi ma te naan *service providers,* ao e a kataia ni *minimize* ke ta oni kauarerekei bwaai aika ana kona ni karaoaki iaon te intanete.

Ao tao ti na kangai tao ti nang buraokinna ti nang ban facebook. Ti ataia ae Facebook te naan katabu aika a tia nako ngkai i Marakei, ao i Bikenibeu e kabongana te Facebook bwa ana *platform* ni mwakuria ke tao n *livestream* ke ta oni katanoata te rongorongo ma te tamnei inanon te intanete.

Te tareboon ngkai ti ataia naba ngkai bwa ngkana ko kabooa am tareboon ao e a bon automatic naba ke tao a bon kaman rin inanona, teuana te bwai ae *te app* te *Facebook*.

Ti na kanga ngkanne ni *control* bwaai aikai. Ngaira n ara auti iai te *app* ae ti karini nakon te naan tareboon. Ao nakoia ara ataei n te tai are e boo 9 iai ao e a toki naba kabonganakin te tareboon anne. Ngkana iai te bwai ae a tangiria bwa ana karaoia, ao e na nakon moa te email a oti ataia, aio ten naewa ke neioa ae e kataia n rinnako n te intanete n te tai arei ma e a bon aki kona. Bwa are ti a tia naba ni kamenai te naan app aikai bwa ana kona naba ni *monitor* aron kabonganakina naba ke aro nte intanete irouia ara ataei.

Ngaia tao ti bon tangira riki te bwai ae aranaki bwa te reirei, tao e

moarara riki ti na start man te reirei, man te communication ao tao mai irouia antai. Bwa e aonga n ae ti kona ni kataia ni buakana aro nte waaki aio.

Ao ti ataia ae eti bwa e rangi n rawata te maroro ae e rangi ni buakaka. Iai te maroro aika a rangi ni kamaraki iaon te bwai ae te Facebook. Ao ti rangi ni kaitau ao tao e koaua tao ngkana iai ten Abureeti e nang bon riai ni kabaeaki baina, ao rangana ao e karenakoaki i taari. Are tao anne riki angana ao ti bon aki kona ni kakaea teuae ten Abureeti, ma are ngaia ti a tia n tuangaki irouia naake taan rabakau ti na kakaea bwa e mena iaa teuaei bwa ti na check te source.

Ao tao I kabwara bure ngkai kam aranaki ah bon ten Abureeti teuae Pinto. E rangi n rawata ae tia n titirakinai, bon ngkoe Pinto ten Abureeti. Ao e koaua man taeka aikai ao ti nang boutoka ana kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau ao ti na kaumaka te Tautaeka bwa tera ngke e kakaea riki ana anga ni buoka katokakin kabonganakin buaka te bwai ae aranaki te bwai ae te Ubuniboki.

Tibiika : Te Tia Tei I ti kauringko bwa e a tia ni boo am tai.

Ao ngkanne are e ruberube ana taura te Tia Tei ae karineaki mai Maiana are temanna Hon.Koraubati Remuera I anganiko ngkanne te *floor.*

Hon.Koraubati Remuera : Ko rabwa Hon.Speaker. Ao ai bon au moantai n taetae n tamaroan te bong aio, ao I a reiti bwanaa ni kamauri are I a bon raonai naba ma raou n Tia Tei ao kain au abamwakoro ae Maiana, kain te Bau ni Maiana, kain Maiana mai tabon Tebikerai nako Bubutei ao kain Maiana n taabo ake a mena iai, ao bon kain Kiribati ake a reke ongoraia. N arori bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aio. Are ti a moanna mai iroun Hon.Speaker, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai bon ngaira ni kabane a reke ongorara n tamaroan te bwakantaai aio.

Ao ni bwanaan te marurung ao n arana ae tabu ao kam na bane moa ni Mauri.

Ao e koaua Hon.Speaker e na bon uarereke tein te maroro bwa are a bon tia ni mwaneweaki bwanaan bwaai aika a bon tia ni mwaneweaki ibukin kakawakin te kaoti aio.

Ao I a bon tabeka naba bwanaau ao bwanaia kain au abamwakoro are I a raonai naba ma raou n Tia Tei ni boutoka naba te kaoti aio. Ana kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ni boutoka te kaoti aio Hon.Speaker iaan te kantaninga ae e rangi ni korakora ibukira ngaira ake ti a tia ni kaitibo ma ngaia.

Ai moarara riki kain ara abamwakoro ae Maiana. Ao tao e na kaokoro teutana tein te maroro Hon.Speaker.

Ao tao N na bon moanna moa kanga aron tarakin ara Tautaeka ni inaomata. E na kangara n reke te Tautaeka ae Inaomata ae e marurung Hon.Speaker ao bon ngaira ni kabane.

I taku bwa e reke te Tautaeka ae marurung man kanga wantongaia te botanaomata, man rongorongo aika eti.

Ao I taku bwa aio Hon.Speaker te bwai ae kanga ti na bon kawenea bwa kanga te kakaewenako. Ngkana ti na mwakuri ma rongorongo aika aki oti, ke ana burebureia ara botanaomata inanon taai ke taai aika kanga tao n aekakin tain te kare baoki ma tera, bwa ti na kumei itera akanne bwa kanga karinan te naan raa arei karinan rongorongo aika aki eti nakon aia kantaninga ara botanaomata.

Ao ti na bon riai naba n nanoangaia ara botanaomata Hon.Speaker. Ao bon iai ngaira ti rangi ni bae ngaira Taan Tei ni kabane bwa iai tibwangara ni kabuti rongorongo aika eti. Bwa ara botanaomata a bon kainnanoa naba kaotakiia ni itera aika a mwaiti.

Ngaia are bon te bure ae kakaiaki naba Hon.Speaker, ngkana ti karaoi naba aekakin mwakuri aikai. I kakoaua n au abamwakoro ao a bon taetae au botanaomata naba ikekei, bwa ana katikitiki kanga te *fake account* n aron ae kam a bon tia ni mwaneweia Taan Tei aika a karineaki aika kam a tia ni maroro. Ao te Fak account are Abureeti. Ao I taku bwa e rangi ni korakora ana urubwai te *fake account* anne. Ae karaoia n te kabane ani miniti ao e a bon urui naba te naan *effort* ake a karaoaki inanon kanga te tai are e a tia ni waaki iai te mwakuri.

E a kaman wene te mwakuri ao e kuaia n te kabanea ni miniti. Ao anne are e a ibitia naba te botanaomata ake a bon kainnanoa kaotakiaa.

Ao I taku bwa aio te kakaewenako Hon.Speaker. Iai tibwangara aika a rangi ni kakawaki ao N na kaokiokia, bon te bure ae kakaiaki ngkana ti waaki inanon aekaki ni waaki ae ti na kewea te botanaomata ni kairia nakon ara iango are ti kantaningaia ibukin taketenan tao tera kee.

Hon.Speaker, I kabwara bure ngkana e kinkin ke tao e aera e kotokoto te maroro ao aio e bon riki te bwai ae N na taekinna aio bwa are I bon ongo, ao a bon tuangai kain au abamwakoro bwa e rangi ni korakora ana urubwai. Ao ti ataia bwa te rongorongo are e kataaki ni katokaaki ti ataia bwa e a tia ni bua, ao ngke e a tia n reke ngkekei te Beretitenti, ao e a manga moantaai ni butaki te bwai arei.

Ao I taku bwa aio te itera teuana are e a urubwai nakoia ara botanaomata. Ao ti aki aei tibwangara ngaira Taan Tei ae ti na rekereke, te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa Hon.Speaker

iaora ngaira ni kabane ao ni irianaki ma ana kakawaki nte teniman n temanna, are te Atua te Tama, te Atua te nati ao te Tamnei ae raoiroi ao I kabwara bure Hon.Speaker ngkana arona bwa iai tibakon te maroro nakoia kain te Auti aio. Ao e rabwa riki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a reita bwanaau ma raou ni Tarawateinaieta n anga te bwana ni kamauri nakoim Hon.Speaker ao te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Taan Tei, Tia Tei Leader n te Kaitara ao bon ngaira inanon te bwakantaai aei bwanaan te maeu ao te marurung ao tia kamaurira. Kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika N na kataia ni kabaititiai ngkai e uarereke te miniti ae ti anganaki bwa ti 5 te miniti. Ao ao I a moana au maroro man te rinerine man 2020. Ao n te rinerine ao e na riai ni kakoaua Kiribati ae e rangi ni waaki te rinerine ao e teimatoa ni bibitaki te naan motinnano ni karokoa te tai are ai ti irabong ao e a bon bitaki naba.

Ao aia rinerine kain Kiribati e boboto iaon bitakin motinnano akanne, ke tao te raanga ni kabwaia. Ao anga aia rinerine n te kabane ani motinnano are e na bon kona n riinga maeumi ae inanon te bong teuana ma teuana. Ao ti karabwa anne ao mai ikanne ao e a kona n noraki bitaki nte rinerine are 2024. Ao iai te Tua ae e a kateaki ae kona moa am motinnano imwain ae kona ae tebenako aram bwa ngkoe temanna te tia kan rineaki nakon te kauaaba ni Beretitenti.

Ao tao te rongorongo aio ae e rangi ni memeere kabwarabwarakina nakoia te botanaomata riki n au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao tao aio ngkanne ae e a rinnako iai teuae Abureeti. Ni memeren te kabwarabwara aio ao e kunea ngkanne bwa angiia kain Kiribati a tuai n ota ae iai te Tua ae boou, ae ngkana kona riki bwa te tia kan nakoa ni Beretitenti ngkoe ao kona riai moa ni karina am motinnano, ke am raanga ni kabwaia n te aro ae e na kona ni kabwataki man te MCIA.

Ao ko a kona naba ni buti ma te motinnano anne bwa te motinnano anne ae ngaia ae e na kabonganaaki inanon te 4 n ririki ngkana arona bwa ko kuba n reke.

Ao tao anne ngkanne ae I kona n raona iai ma kanga naake a tia n taetae imwaiu ae teuae Abureeti ae ngaia ae te fake account, ae ngaia ae kabongana te *Facebook* ae rinnako iai man memeeren otaia te botanaomata, are te motinnano are ke te raanga ni kabwaia e angania te botanaomata ibukin au abamwakoro ae Tarawateinaieta, e bon aki kona ni bwai ngke arona bwa ko riki bwa te

Beretitenti ngkoe are am motinnano anne.

Bwa are e aki rin inanon tain karinakina iaan te Tua. Ao anne ngkanne kaokoron 2020 ao 2024. Are 2024 bwa aonga n ataia kain Kiribati bwa iai te Tua, ae e riai ae kabonganaaki n te aro bwa kona ni kabongana te motinnano are kona buti iai. Ao teuae Abureeti are bon temanna te aomata ae e rangi ni wanawana, e a mwatai, ao e a rabakau ao e a kuaa teuana te wiiki imwain te rinerine ni katokai ana motinnano ma ana raanga ni kabwaia temanna naba te tia kan rineaki ae te Tia Tei temanna mai Tabuaeran.

Ngaia are anne te kananokawaki inanon tao tabeua te bong imwain te rinerine, ao I kawara au abamwakoro ae kawaana ae Buota. Ao a bon titiraki te koraki bwa ana rinea te Kaotitaake ao I bon kangai nakoia ana motinnano are e kakukuua ma are e a bon tia n tiainaia e bon aki kona ni kabonganaki ngkana kam rineia. Ami $5 n taara n takataka, ke $10 te ngaa te leave grant kam na bon aki kona ni boo iai. Ao tao kam na boo iai ngkana 4 te ririki riki imwaina ngkana e tekateka.

Ngaia are tao aikai bon nanokawakira are tao tabera ngaira Taan Tei ae ti mangori, bon kaotaia ara botanaomata, ao ti riai ni kabwarabwarai tuua nakoia, ma ti na aki mwamwanaia. Ao ngkana ti mwamwanaia ao *Facebook* e rangi n raoiroi, ma bon teuare ke neiere e na kona ni kabongana ni kabwaranakoa nakon tera are e toka iaon *Facebook*.

Anne ai bon ara bubuti nakoira bwa are anne tabera ngaira ao tibwangara, bwa ti rineaki bwa ana tabonibai abamwakoro aika a kakaokoro. Ao tabera ma mwiokoroa bwa ti na kaotaia ara botanaomata, ma te rinerine e na bon tiku inanon bain temanna ma temanna ni inaomatana iaan te rinerine.

Ngaia are ti Butaritari ti karabwarabwa ao ti kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e butimwaia. Ao ti karabwa naba Abureeti bwa e anganiira te koaua, te kantaninga ao te namakina ae reke man mwiin te rinerine. Bwa te Tautaeka aio ke Tobwaan Kiribati e na riai ni mwakuri korakora ni karao ate tibwanga ao mwiokoana are e na kona riki ni manga tobwaia riki nanoia te botanaomata ae a tangira te bitaki, ao riki inanon te 4 n ririki ae imwaira aio a oti ataia ngkanne bwa e kainnanoaki, te maeuraoi nakoia kain Kiribati ae bwanin.

Man taeka tabeua aikai te Tia Babaire te Hon.Speaker ae karineaki ao I a kukurei ni boutoka ana kaoti temanna te Tia Tei mai Nikunau ae karineaki ao I kukurei ni boutoka ma te bubuti ao te onon ni karaoi tibwangara ao tabra bwa Taan Tei ngaira ni kaotaaia ara botanaomata, nakon te ota ao e kabwarabwarakin te Tua ae kona ni kaira aron aia waaki n rinerine nakon taai aika ana

roko. E rangi n rarabwa ao I a toki naba ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa ao ngkanne N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran are e ruberube am mic Hon.Kaotitaake Kokoria ko rabwa e nakoim.

Hon.Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko kona n anganai au tai bwa N na kanakoa naba au maroro iaon te kaoti ae e rangi ni bongana ibukira ngaira kain Kiribati.

Tao bon imwain ae I waaki ao bon te bwana ani kamauri ni irekereke ma kain abau ae Tabuaeran ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, n reitaki ma ara Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti, Minita aika kam karineaki ao bon ngaira Taan Tei aikai ni kabane, ao n reitaki ma kain am taibora te Tibiika ae ko rine.

Te bwana ni kamauri ae mwaitoro kai kanga e a bon moanna n rai taai, ni kamauri ngkami n tamaroan te bwakantaai aei, bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri.

Ngaia tao e bon kakawaki bwa N na bon anga naba au boutoka nakon ana kaoti te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau, ibukina ngke ngai temanna ae I ira buakon te kauaaba n te tai ae nako ao ti ataia ae e rangi ni korakora te kume iaon te bwai ae te Facebook te social media kee.

Ngaia are e bon kakawaki bwa N na bon anga naba bwanaau. Ma are I taku bwa bon ngaira mwaane, a oti tauraoi ni butimwaai tao taeka ma baikara ake a toka iaon te Facebook, tao mai irouia raora n Taan Tei aika a karineaki. Ma I taku bwa ti nang noora kakawakin aio ae e na riai ni iai te bwai ae e na karaoia te Tautaeka, n te aro bwa e aonga n rau te rau ao ni bon kona ni waaki te waaki n te aro ae e na kiraati nakon taai aika ana roko.

Ngaia are tao N na bon kabwara moa ana bure teuae Abureeti nakon raora n Taan Tei aika a karineaki ake a rangi n rootaki n ana mwakuri teuae Abureeti. Ti a rangi ni bora ni kan kina Abureeti, bwa teuae Abureeti e ataia ae I a tibwa rinnako n te Auti n Tei ao e a kaman bungiaki teuae Abureeti. E a kaman ira buakon te kaembein inanon taai aika nako imwain te rinerine are 2020. Ao I taku bwa kam na bon uringa naba Taan Tei aika kam karineaki, bwa ten Abureeti kam bon bonako naba ma ngaia. Ma ngaia ti bon rangi n nanokawaki bwa ngaia e bon tuai man motirawa ten Abureeti bwa e a manga moan kaoti naba inanon tain te rinerine ae e a bon tibwa nako aio.

Ngaia are Abureeti I a uataboa am kabwara bure nakoia Taan Tei aika a karineaki, bwa a nang aki tanrikaaki n taraiko bwa e a tia nako kanoan te tai ae nako. Ara bubuti nakoim

Abureeti bwa kona aki manga karaoa arom aio imwain te tai ae imwaira, ko nang riai n rau Abureeti tokina a nang toki buroia tabeman ngkana ko a manga kaoti naba nakon te tai ae imwaira.

Ngaia are eng tao bon te bwai ae e rangi n raoiroi te social media tao riki te Facebook, e rangi n raoiroi. Bwa iai iterana tabeua ae ti kakabonganai ngkai tao bon te Facebook ti aki te messenger. Ngaia ngkai e a reitiira ma kain ara abamwakoro n tibwangara ae a katabeira iai n aia kabeabea ma baikara riki ae ti na kona ni karaoi ibukia e a rangi ni baiti rokon te rongorongo irouira ngaira Taan Tei, ao ti tauraoi naba ni karaoi tibwangara ibukia.

Ma tao n te tai aio n ana waaki teuae Abureeti ao e titebo ma e a manga taraaki riki bwa ai bon te bwai ae e aki rangi n tamaroa tao teuae te Facebook.

Ma kain Tobwaan Kiribati Party ake kam a bon buakanai inanon te tai n rinerine n ae nako ao ngai I a bon karauai iaon abau ae Tabuaeran. E a kaman bwara ami bure, e ngae ngke kam taetae n aki akaka nakon te Tia Tei mai Tabuaeran, n te rinerine ae nako ae I a kaman bon ngai te aomata ae I a kaman tauraoi ni butimwaai akanne mai iroumi. E a kaman bwara ami bure kain Tobwaan Kiribati, ao tai manga karaoia nakoia raomi n Taan Tei bwa e titebo aromi ma ngaia, ae kam mangori ao kam rineaki iroun te botanaomata bwa iai tarakimi bwa aomata ngkami bwa iai terana arei, te wanawana iai terana riki kabwara au bure kai I taekina aio. I taku bwa aio raoi etina.

Ngaia are ti katikui babaire ni kabane ao tao N na reitianako riki te Tibiika. Ao ana mwakuri teuae Abureeti tao bon te bwai naba ae karuoaki mai ieta. Bwa n te aro ae e na kona riki tao n anga ana rinerine te botanaomata bwa e aonga n ae ataia te Tautaeka bwa iai te rongorongo ae kakawaki inanon te rinerine ae nako, ae kam na riai ni iangoia.

Ae tao iai te bwai ae e noria ae a tangiria bwa ana tobwaaki iai. Ngaia are a kaotia n aia rinerine n ae nako e ngae ngke e aki tokanikai tao te itera aio. Ma te kantaninga bwa te rinerine ae nako e rangi n omwaaka bwanaan te botanaomata ae I kakaewenakoko iai te Tautaeka. Ngaia are kona riai ni karaua ni iangoia ao n taraia bwa baikara bwaai akanne ao kona riai ni kibari, ao e tangiria am botanaomata bwa kona kibari n te tai aei inanon am term ae e a tia n anganiko.

Ao bon te kabanea te Tibiika ao e a bon boo au tai. I taku bwa are e rangi n taraaki ana motinnano Abureeti, bwa te bwai ae anaa nanon te botanaomata. Ma ngai tarakina irou e aki anaa nanon te botanaomata, bwa e kauna riki te botanaomata. Ao ni iterana teuana bwa taraia bwa tia bon bakaburea Kiribati ngkana

arona bwa e a kabonganaaki ana moti moa aio. I taku bwa kam bon ataa anne. Ma e rabwa riki kanoa te tai aei kai e mwemwekaki aio ao e kakawaki bwa ti na maroro iaona.

Man au taeka aikai te Tibiika ngkana iai kairuan au maroro ae I a tia n tabekia ao I a kawenea bwa te kabwara bure nakon ara Maneaba aio. Ko rabwa te Tibiika ao a rabwa Taan Tei.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne iaon ngkai are e ruberube ana taura te Minita n te tabo n akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ao ko rabwa te Tibiika ngkai ko a manga anganai n te tai aio n reita aro nte maroro.

Imwain ae I waaki te Tibiika ao te bwana ni karabwarabwa nakon te tia uota te motion ae I taku bwa e rangi ni kakawaki. Ao e koaua I a reitai naba ma ngaia ni katekeraoiko a oni kamaurira riki ni moa mai iroum te Tibiika, te Beretitenti, ao te Kauoman ni Beretitenti, ao ngaira ni kabane ake ti a bane ni manga botaki iaan ara Maneaba n te bwakantaai aio.

N ana tangira ma ana akoi Uean te maeu ao kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa te Tibiika. A tia ni bane maroro iaon te itera aio. Ao e koaua I aki kan manga kaoki taian maroro ake a tia n taekinaki. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tibiika ae ti riai n ataia ae kangai te taeka ae kangai. Te s*ocial media* ikai ke te *Facebook* inaomatau. Te s*ocial media* inaomatau anne te bwai ae e na bon bae ni mwemwe n taai nako. Ao antai ae e na ana inaomatau anne.

Ma ngkanne manga iai te koaua ae kangai taraa inaomatam, bwa e na aki anaa ke ni urua inaomatan temanna ma temanna. Ao anne ngkai te bwai ae ti a mena iaona. E a moanna ni kuaaki te Facebook ma te social media bwa e a urua inaomatan temanna ma temanna. Ao n ana naba inaomata temanna ma temanna.

Ngaia are I taku bwa e a roko te tai are ti a riai n ataia. Bwa inaomatam are ko anganaki arei, kona taraia bwa e na aki manga urua aron temanna ma temanna.

Ao I taku bwa anne ngkai te issue ae e a tia n taekinaki mai moana ni karokoa te tai aio. Akanne ti te koaua ae I riai ni katerea taraa inaomatam bwa e na aki urua inaomatan temanna ma temanna.

N na katurua au maroro iaon *identity access* are e a tia n taekina te tia uotarake te *motion.* Ao n ti kabwaranakoa bwa e koaua bwa e mwaiti te kanganga, ae ti a tia n rinanona, ae e a tia n riki. Ao e moa bon man ae uarereke n aron are a tia n taekinaki, ni karokoa e rokoroko naba n ana waaki te Tautaeka. Ao N na ti kabwaranakoi itera tabeua are

ti a tia naba ao e a tia naba n rinanona te Tautaeka, ao e kuri ni kabuanibwai iai. Iaon ae te identity ao e riki aio ti a tia ni kaitibo ma ngaia te Tibiika. Rinanon karaian te mwane. Ni karaai mwane ao e moarara riki ti ataia bwa ara mwane ae ti karerekea man te akawa a roroko man taabo aika a kakaokoro.

Ao aio teuana te kanganga are ti a tia n rinanona. Ngke arona bwa ti aki waekoa ni kakaea angana a oti karabwaia naba ara Partners ake a noora te itera aio, bwa a waekoa ni kaongoira. Ma aikai e kakawaki te *motion* aio bwa e kauringiira naba. Bwa ti nang riai n taratara raoi ngaira naba ake man tao te Tautaeka. E moarara riki iaon taian karaai mwane.

Ara keiti teuana are e riki are ke ti nang karaaia mwanen ana mwane Kiribati are man te PNA irabwii te mirion. Ao tera ae riki e a tia ni iraeaki ana *identity* te *Ministry*. Ao e a nako te reta nakon te PNA bwa te mwane arei e na raai nakon te *account* arei.

Ngke arona bwa e aki waekoa n okirira te PNA bwa e a bitaki te *account number* ao e a tia n raanga nako irabwii te mirion.

Ngaia are aikai kanganga te Tibiika, ae I taku bwa e a bon riai n *take it seriously*. Bwa e a kona n roko n te kabanea ni kanganga are e na kona ni bua ao n raanga nako ana mwane Kiribati ae irabwi te mirion ngkana e aki waekoa ni kakaeaki angan katokan te bwai aio.

Ngaia are I kangai e kakawaki inaomatam, ma inaomatam anne e na aki urua inaomatan temanna ma temanna, a oni kabongana n te *social media* bwa kona urua aron temanna ma temanna. Ao akanne tabeua kanga maroro aika I kan reita iai aro nte maroro ae taku te motion ae e rangi ni bongana aio. Bwa e aki ti roota temanna ma temanna ma e kona n ruo korakorana ma buburana nakon ana waaki te Tautaeka e moarara riki iaon taian karaai mwane. Aika a karaoaki inanon te bangke te *transfer* ke terana riki.

Ao akanne bwaai tabeua te Tibiika are I kan katerea kakawakin te motion aio. Ao e koaua kauringakira naba bwa ti nang bon riai n taratara raoi. E moarara riki iaon ana karaai mwane aika a kakawaki ibukin Kiribati. Bwa ti na nangoira ao ti na kamanoira ke n ara *protector* aikai rinanon waaki ae tia riai ni waekoa ni karaoi.

Ao ti a karabwa te tia tabeka te motion ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ibukia ti aki ti te botanaomata ma ibukin ara Tautaeka ao arora ni kabane. Ao tao e koaua akanne tabeua rongorongo ae I kan reita aron te maroro, a oni katerea riki aron kakawakin te *motion* aio. Ti aki tii bukin itera ake a tia n taekinaki ma bon ibukin naba kabutan ana waaki te Tautaeka ao iaon taian karaai mwane ao baikara

riki. Ao tao man maroro akanne te Tibiika. I anga riki bwanaau ni karabwarabwa n te motion are e a tia n tabekaki. Ao e koaua iriara ma ngkami te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne e a nako nakon te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu e a nakoim te floor.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa te Tibiika ae karineaki, tao e koaua N na ienikuri bwa e bon uarereke te tai. Ma are e a bon tia nako ana boutoka te Tautaeka, I boutoka te kaoti ae e rangi n tamaroa aio n aro nte Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau.

E koaua n aron ae taekinaki bwa e rangi n rawata raoiroin te Facebook ngke arona bwa ti bon kabongana raoi kee. Ma n aron ae kanga bon te tabo n *socialize.* Ma te bwai ae riki ngkai e a riki bwa kanga ai te tabo ni iowawa ni moakakung kee, ao ni uoti taian rongorongo aika akea etia.

Ngai temanna naba ae I rootaki naba n te rinerine ae nako. Teniua naba au Facebook account aika a created, a rangi ni bwaati e titebo ma a bon original. Ao a manga kaekaeka I bon report aei nakon te *Police.* I bon nako naba ni kabongana te Act are te cybercrime act are e taekinna raou ni Minita temanna. Ao I bon report nakon te Police ao e karaoaki te investigation iaona. E tuai roko mwiin anne.

Bwa are iai te investigation ae karaoaki bwa e koaua bwa ngkana bon Abureeti ao e nang bon noria Abureeti ngkanne ngkana arona bwa e bon reke n tokin te tai.

E koaua kai I taraa te rinerine ae nako iai e bon rangi ni kananokawaki te Tibiika. Bwa are taian motinnano ake a katokaki. E koaua e karaoaki tao uabong ke teuana te bong imwain te rinerine. Are e bon aki naba reke ara tai ngaira ni manga nakon te botanaomata ngke kaeta te motinnano ae e a bon rangi n ribuaka arei.

Ma te bwai ae kananokawaki bwa ngke e karaoaki arei ao ti na tuangia, ao e titebo ma e kangai karaoana. Ti a bon kangai a bon burababa aki ataa te bwai aei. Titebo ma ti a bon kananorooia ara botanaomata, ao e nang kananokawaki anne.

Bwa ngkana ko taraa te household te mwane are ibukin te household are e na kabwaka are iraua $3 te ngaa n te namwakaina. Bwa are ngkana ko taraa te *household unit* ma te mwaiti ma naake aki mwakuri e bon titebo, e iororoo n aekakin ae ti karaoia. Ngke I a karaua ni karaoa te *costing* iaona e a bon anga naba ae $200 tabun te mirion ti iaon teuana te mena anne.

Ao I taku nakai a bon rangi n ribuaka nakon te botanaomata. Bwa aongkoa aio a nang tuanga Kiribati ae e nang kabwakaaki te aekaki e a

bon ana naba iteran ana kataumwane *the whole budget.*

E rangi ni kananokawaki ae I taku kanga a karaoa aio ao kanga kona kanga ni kaira te botanaomata ngkana ko kataia n anganna te rongorongo ae e na kabuanibwai iai. Ti ibukin tangiran te kain tekateka. Ao I bon nanokawaki iai ma I aki kona ni bukina te tia kauaaba n te tai arei.

I bon bukinia riki naake a boutokaia, bwa bon ngaia ae a kataia ni kanoa te tia kan rineaki n te tai arei.

Ao anne ao ngke arona bwa bon te koaua ae a kakewea te bwai anne. I kantaningaia ngkai te Tibiika ni kangai e kewe te motinnano are iti aki ara motinnano, aki te roko n taekinna ngkai.

Nanona a bon kakoaua ao anne ngaia kanga I nanoanga te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran. Bwa I ataia bwa e bon burebureaki irouia raona, raona akana a tekateka irarikina. Bwa bon ngaia nakanne aika kanga a bura kewe. Ao e raoiroi, ti taekin akanne tao e koaua iai are bon te *IT expert* man te itera arei, are e taekinna bwa e nang kai reke te aomata ae e taetae. Bwa are e na reke ana *IP Address* ao e a reke naba.

Ma are ko bon ataia te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin bwa are ngkana ko kabongana te VPN ao e bua am IP e bua am *location*. Ngaia are ko aki kona ni kangai te IP *Address* ko kona n reke iai. Bwa ko kabongana te VPN, ao e a bon reke naba.

Ngaia are ngai temanna ae I rangi ni kakabongana te VPN ma are ti tekebuaka bwa are a manga bon *create* te *fake account*.

Ngaia kanga bon ti anne au kan maroro te Tibiika kai I bon kaota aki raoiroin te bwai ae e a tia n riki. Ao I kan katurua riki bwa ti aki bukina te tia kan rineaki mai Tabuaeran ma ti bon bukinia raona, naake a tia ni boutokaia bwa a kareke tai.

Ao te bwai ae e rangi ni kananokawaki riki ibukin am rongorongo te Tibiika ao te Auti aio, ibukin aia iango ao a tia n rinea temanna a tuanga. Ngkana ti reke ao ko na nako n onea mwiin Teburoro i *New York*. A tia n tuanga ao a kanakoa bwa e na tibwatibwa te beba. Ao I taku a bon kaawa te botanaomata ao n tokina e boo ituuta te aomata are e a tibwatibwa te beba arei bwa are aongkoa e na nako n Ambassador i *New York*.

Bon anne ae kananokawaki ao e rabwa are bon aron te kan waaki ma are e a bon bwara te nano. Bwa are e bon kangai te taeka ae I aki toki ni kaokiokia. Ko aki kona ni imanonoiko nakon te nakoa aio, bwa te nakoa ae tabu, te nakoa ae ana wewete teuare i karawa. E na ti rineia ao e na ti katebenakoa te aomata are e na onimakinna bwa e na taraa ana botanaomata i buki. E

rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a motirawa au maroro ikai. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao a nang moanna n rikirake. Ko rabwa te kauoman ao ngkai ti taraa te tai ao e a bon kan boo 4. Ma N na kamotirawa te Auti kam na aki kamatei ami mic bwa are e oki te aba ao are e na manga bon noraki. Bwa I ataia bwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti e aki toki ni kotekotea ana mic ao e a manga koteia ni kamatea. Ma I ataia ae e a kaman kokoteia N na butiko te Tia Tei kotea am mic ao ko a bon katikua naba iaona bwa e na tiku.

Ao I ataia bwa ko a bon kaman kotea am mic ao tao ko aki ataa raoi arona. Ma ngkana ti oki ao N na kanakoa nakoim bwa kona kanakoa am maroro. Ngaia are katuka am mic ni kaura taurana te Tia Tei ae ko karineaki, bwa e aoria n are ti okia o e a nakoim naba te maroro.

Ao ngkai nang kabwara te Auti ibukin te Afternoon. I a kabwara moa ngkai ti nako ni break te itera n aoa ao ti a manga okira ikai ni iteran 4 ao e motirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ao n aron are I taekinna nakora ni *break* n te bwakantaai ao N na angan moa ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa n au tai aio ao e anaaki nanou bwa N na taetae n aio te Tia Babaire bwa are e katutuua ke e anaaki te kaoti aio te Tia Babaire n tangiran te koaua. Ti berita bwa ti na koaua. Ti na mwakuri bwa ti na koaua.

E koaua te Tia Babaire bwa ngaia are e anaaki nanou iai. Te Tia Babaire, a taekinaki motinnano, a taekinaki Abureeti ao tera riki.

Ngai irou te Tia Babaire ao iai motinnano aika uoua aikai te Tia Babaire teuana ma Tobwaan Kiribati Party te Tibiika ao teuana man te itera ae teuana.

Ti a tia n ongo ana karaki teuare e bukinaki, ti a tia naba n ongo aia kaeka kain Tautaeka ni kaeka ara bukibuki bwa akea te anga ae na kona ni kakoroi angiia bwaai aikai.

Ao n au koaua te Tia Babaire bwa ngkana ko ataia bwa ko aki kona ni karaoia ao ko taekinna ao tera anne. E a tiku te aomata ma ana koaua ao ana kaeka.

Te Tia Babaire, tangiran te koaua ti aki ti iaon te Facebook, tangiran te koaua e korakora riki n te Auti n Tei aio.

Ti tangiria ao are e taekinaki te koaua te Tia Babaire, ao aio te tai ae raoiroi te Tia Babaire bwa aei au kanganga ma au titiraki are I tabekia ao kam taku bwa a buakaka taeka

akekei. Ma aio au tai n taekinna te Tia Babaire.

Ti bubutia te Beretitenti bwa e na kawenea motin te bowi e na katoaira ae e taku bwa e itiaki ana Minita ngkoa n te Onaoraki man bukinana ae aki raoiroi te Tia Babaire.

Ma e karina ikai bwa are ti tangira te koaua bwa are ngaia aio ae ti taku bwa e riai bwa e na kawenea ikai te Tia Babaire. Ti anne ae I kan taekinna te Tia Babaire bwa te Auti n Tei aio kain Kiribati a tangira te koaua. Bwa are ngke e kaekaai n te kabanea ni bong n te Auti ae nako ao e taku bwa e tabuaki te titiraki iaon te bwai ae e a tia.

Ngaia are I kan kaokia riki nakoina kawenea motin te bowi are ko taku bwa e kaitiakaki iai am Minita ni bukinana ae e aki raoiroi. Ma kawenea nakoira bwa ti na warekia katoaira iai te Tia Babaire. Te Tia Babaire akea te bwai ae I kan taekinna ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita n te Enuaromenta Hon.Tokaibure Rabaua e nakoim kanakoa am maroro.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ko rabwa te Hon.Speaker ao bon te bwana ni kamauri n te bwakantaai aei ae mwaitorotoro nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao te Leader n te Kaitara ao ai ngaira ake ti mena inanon te Auti n tamaroan te bwakantaai aei kam na bane ni Mauri.

E rangi n rabwa te kaoti iroun temanna te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau. Te kaoti ae kananokawaki.

Ao te kaoti aei e a tia ni bureburea nanon tei Abemama inanon te bwai ae te *media* ke te *Facebook.* Ai kawara kain Abemama ake a tia ni keweaki n te rongorongo are e a buti bwa e nang bwaka $10 te ngaa, te $3 te ngaa.

Teuae Abureeti e kanganga aron kinakina. Ma ngkana kam taraa ana content te aomata ae Abureeti bon te aomata raoi ae bon kain te Auti n Tei, bon raora inanon ara Auti aei. Ao inanon te tai ibukin te Beretitenti ao ti teimatoa ni kakaitara te Kaitara. Ngkami, ao e aera ma aki kaekaira ma bwanaia ae ti aki ngaia.

A buti beba iaon te aba ae Abaiang, beba ibukin anai nano ibukin $10 ni ngaa ao te $3 ni ngaa.

E aera aki kaotia ikai ae bon ngaia ae a kabutia. Ai kawara Kiribati te bwai ae te kewe ao te kewe ao bon iai buuna ao buuna e a bon iriria naba ao ti aki kona n ataa buuna anne bwa antai arana kam a bon aranna.

Ngaia are ti teimatoa n nanokawaki teuae te Tibiika, ngaira Taan Tei aika ti boou. N ongongora mai tinaniku imwain rokora inanon te Auti a rangi

ni bwana raoi kain te Kaitara, a bwana ani wii kateke. Ao wikatekeia ngaia bon taan kewe. Ao ti teimatoa n raraoma teuae Tibiika,

Tibiika : Te Minita ae ko karineaki ko karaua riki tia kataia n aki taekina te taeka ae te kewe inanon ara Maneaba aio.

Hon.Tokaibure Rabaua : Kabwara te bure te Tibiika te kairua inanon te kimwareirei. Ma N na reitia ma te taeka n raraoma teuae ae te Tibiika ae ko karineaki. Bwa ngkana ngkoe raoi te mwane ni koaua ibukin tangiran te nakoa n riki n taraa Kiribati, ao kona kaman burimoaiko ni kaotia ae ko aki boutokai kaoti ma boutoka ake a kaoti iaon te Facebook.

Bwa e aonga n ae ko bon kaotiko raoi ngkoe bwa bon te mwane raoi ni koaua. Ae ko kan riki bwa te tia tobwa ao akea waewaeam ao burebuream inanon bong rake aikai.

Ma ti na tatara ao tia butia kiritian ake a ongo n te tai aio, ti na teimatoa n tataro bwa e aonga n ae reke teuae Abureeti. E taku te karaki ngkana ko aki reke ngkai ao are kona reke ni ingabong. Ko rabwa te Tibiika kabwara buren te maroro ao ara bwai ni kabane te Mauri, te Raoi ao te tabomoa kam bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne I taraa te taura ao I a kareiko te Tia Tei temanna are mai Nonouti Hon.Dennis Waysang e nakoim.

Hon.Dennis Waysang : E rabwa te Tibiika ae kai ko a manga anganai au tai n te bwakantaai aio te Tibiika ae ko karineaki, ao tao bon imwain ae N na taetae ao N na maroro ao N na bon anga moa bwanaau ni kamauri, n reitai ma kain abau ae Nonouti, nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, ao te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao bon ngkami ni kabane Taan Tei aika kam karineaki kam na bane moa ni Mauri.

E kakawaki bwa ti na maroro iaon te motion aio bwa ti ataia bwa ngai temanna ae I rangi ni boutokaia ibukina bwa e bon rangi n rawata te kanganga are e a tia ni karaoia nakon Kiribati. Ti ataia bwa a bane n tia n atongaki kanganga ni irekereke ma kabonganaan te Facebook.

E mwaneweaki bonganana, e mwaneweaki te kanganga aika a rawata are e bon roota temanna ma temanna, ao e rootia te botanaomata are e a tia ni mwaneweaki, irouia raou n Tia Tei ao bon Minita aika a karineaki ao kain te Kaitara are a noora riaina.

Auu bwa ti na maroro teutana ni kaoti ara iango. Bwa e kakawaki te tai aio bwa ti na boutoka te kaoti aio, ao ti na karina teutana ara taratara ni boutoka. Bwa e aonga n noria te Minita are tabena are ana kona n

tarai ara koaua tabeua are ana kona ni kaira ara mwakuri n otara aika a memeere.

Tao ti kona ni kangai teuana kanga te boutoka mai ikai kanga I aranna bwa te Government Collaboration, ibukin ae kanga ti na kona ni mwakuri ma ara Tautaeka ma te Facebook.

Te naan *other social medias* ke kambwana ake ti na kona ni *partnership* ma ngaia, ni kakaea angan katamaroan riki te Facebook ibukin buakakana ke kanganga ake ti noori n taai aikai ake ti rootaki iai.

Te kauoua ngkanne, kanga bon te *public awareness* kaotakiia ara botanaomata, n aron kabonganaan e moarara riki katokaan rongorongo, aika a koaua ao man eti ni ikotaki ma taian tuua ngkana arona bwa a katokaaki rongorongo aika akea koauaia KEWE. N na kabwara bure teutana te Tibiika ma are e bon tabuaki atongana ma I a spell naba.

E koaua te kateniua ngkanne ngkana e kona n noora riaina te Minita n noora riaina bwa ngkana e kona ni kabonganaaki te *temporary* n aekakin ae e a kainaki te Facebook, ke tao e na limited ana access inanon tain bwaai aika a irekereke ma te aki rau, ke te mwengabuaka ke te bwai ae e na karaoaki, tao te example tao n taian te rinerine, ke tao te naan public emergencies. Ao a tikunako naba ngkana arona bwa e kona n reke te anga teuana ngkana e kona n ti kainaki n taai aikanne, imwain are e na bon reke aron katokana ae ngaia ae ti tabekia n te tai aei. Bwa ngaia ti boutoka te kaoti ngkana arona bwa e nakoraoi iroun taan rabakau ake tabeia are ana tia rabakau te Minita.

Ao tao ti ngaia aikanne au *point* ao kanga e bon nang uarereke ara tai ni maroro ma kanga ti aikai kanga te naan iango tabeua ni boutoka, ngkana arona bwa kona noora riaina n otara ae memeere. Ti kakoaua bwa te Facebook e bon nang karika te kanganga, ngaira ti a kaman Facebook e a kaman roko te naan hackers iai.

Teuae temanna te Neeti iai raoraona ae ana *friend* ae tei Africa, teuare te Neeti arei e kauka ana profile ao e noria ao e ataia ae te neeti ao e ti karaoa naba ana account teuana ae e a manga riki bwa te Doctor. Ao e tuanga neiere te Neeti arei, bon ngkoe te Neeti iai raoraou te Taokita ae tangiria kain Kiribati bwa ana mwakuri. Kanga aikai karaki tabeua ae kanga a kananokawaki.

Ngaia are a reitaki ao e a nako kain te reitaki ni uaa a kanakomwane, bwa are a nang nako ni mwakuri i America, ao n tokin te tai e bua aia mwane. Bwa ngaia teuare bon raoraona arei e a manga bon keweia bwa e a manga bon riki bwa te Taokita.

Kanga taeka ni ibuobuoki, bwa iai tabeman are a tuai rangi n ota n aron kabonganaan te naan *social media*

ma te naan app ake a tibwa kabonganaaki n taai aikai.

Teuana, taraa ae bon te bitineti kona bon riai n aki bitineti n te Facebook. Bwa ti aki te tab oni bitineti. Ao I rangi ni *prefer* riki te *WhatsApp* bwa te *WhatsApp* bon ngaia te bwai ae ngkana ko ti tareboon ngkekei ao ngkana iai te *supplier* ae kan tangiria n reitaki ma ngkoe, ti te videocall tokina, ko video ma e rawa ni videocall ko ataia naba ae te fake ao ko a blocked naba.

Aikanne te Tibiika ae kanga I kan maroroakinna n te bwakantaai aei ao ko bati n rabwa ngkai ko anganai au tai ngkai N na kona ni maroroakinna, bon te kaoti ae e rangi ni bongana ibukin te botanaomata.

E koaua ti karabwa ao ti kaitaua te Tia Tei mai Nikunau temanna n ana kaoti ae e rangi ni bongana ao I boutokaia, ao te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa iaora ni kabane.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkanne tia noora te taura are e ruberube man te itera aio ti angan te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are e a ruberube ngkanne am taura I anganiko te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Niiti Itaaka : Ko rabwa te Tibiika ae moan te karineaki I kan taetae naba iaon te motion ae taekinaki aio. Ae maroroakinaki, ao I bon kan kaoti naba au iango I taku bwa te iango ae rangi n tamaroa aron te motion ae tabekaki aio.

Ma aron bonganana ma N na taetae iaona moa kanga bon raoiroina. E bon koaua bwa ti ribaia n angana aika a mwaiti, ma N na taetae moa iaon menana aika a raraoi ao imwina I a manga eweka buakakana.

Eng n aron ae taekinaki ke a tia n taekinaki irouia raora nako, irouia Taan Tei aia *view* iaon kamenanaan te *social media* e rangi ni bongana. E rangi ni bongana ibukin te reitaki n aron are e a tia n taekinaki. Mai imwaina irouia raou ni kaoti aia iango e rangi ni bongana ibukin te reitaki.

I rangi ni uringa ngkoa ke I uarereke ao akea bwaai aikai ni koaua. Ao iai tariu ae seaman ao ngkana e roroko ana reta e rangi ni kiriaria n roko, e kaan tao 6 te namwakaina ao e a tibwa roko. Ti nang kukurei bwa ti taku ngaira bwa te kabanea ni waekoa te rongorongo iai.

Ao ngkai ti ataia n taai aikai a oti a noora bonganan te *social media* ibukin te reitaki.

Anne raoiroina ao tamaroana. Ao tia manga taraa ngkanne are buakakana ae I riki n taetae iaona n te tai aio aron kamenana ae misused bonganana. I rootaki n te bwai aio bwa are ngai te Tia Tei mai Arorae ao a rangi n ota kain abau n aro nte bwai ae riki, a boutokaai n aron au tabo ae I mena iai. Ao ti a mimi ngke

e a nako angin te mena ao e a otinako bwa kanga ai manga bon te bwai teuana.

I a rangi ni un I tangiria bwa ana bon ongo bwanaau kain Arorae n te bwai ae riki aio. Ao ongoraau ngkanne ao ti na kanga e rangi n rawata te meeri n aron ami aomata are kam taetaekinna are kanga e rangi ni buretireti arana anne Abureeti. Ngaia tao e bon tau taekana iroun teuare taekinna are e na anaaki ni kabaeaki rangana ao ni kainakoaki.

Ma teuanne e nang korakora ao anne te rongorongo, ae roko iaon abau ae Arorae. E rawata te rongorongo ao ngai I taku ngaia aio bonganan te social media ae ngaia ae na karokoi te naan rongorongo aika a kairua. Ao a kabwara bure imwina bwa ataia ae ti aki nanoia ma ibukin taian rongorongo aika a roko, ti akia taia bwa antai ae kanakoi rongorongo nako Arorae.

Ngaia a rokoroko naba n ana tabo te mitinare a ongora naba taian rikan, I aki kantaningaia bwa a kanga ongo rikan iroun ana utu Abureeti ke tao buun Abureeti ti aki ataia ae karokoi rongorongo ikekei.

Ngaia are bon te kananokawaki n aron kamanenaan te *social media* ae ngaia ae bwainaki n te tai aio. kanga ai te tai ni buaka kanga e a kamenanaaki bwa ai te bwai ni buaka n te aonnaba aio.

Ma e koaua iai buakakana. Ma ti a manga taraa iterana ngkanne ngai irou tao e na bon raoiroi naba teutana. Bwa are ngkana e a manga kangai te taeka ao e a manga akea kaitaraan bwaai ao e aki kona n roko raoi. Ao tao bon anne naba te kantaninga ae e a tia ni karaoaki bwa e na iai kaitaraan bwaai. Bwa ngkana ai bon te kokororaoi naba ao bon akea te rikirake. E na bon aki kona n rikirake.

Ngaia are tao ti na kariaia rokon te buakaka anne bwa e aonga n rokoraoi ara Tautaeka ae ti bwaina n te tai aio. Bon ti anne te kawai ae ti na kona n totokoia ao ti na kona riki ni karekei wanawanara, ma ara mwatai ni buakana te buakaka.

Ngaia are ti na kariaia ao ti na kariai bwaai aika a roko aikai bwa ti aonga n rikirake. Bwa tao ngkana ai bon te kororaoi naba a oti kiriaria n tamwatamwarake.

E rabwa I rangi ni boutoka te kaoti are aio ti na riai ni kakaeaki angana, e na kona iai ni katokaki taian buaka. Aika a karaoaki iaon te social media.

Ao teuana kanga au kabanea n taeka ngkanne kanga bon taeka n reirei bon nakoira n tabemaniira nako. Bwa e kangai te taeka ana taeka te Uea ti aki ana taeka ma ana taeka te Uea. Ngaia ti na bane n reiakinna ngaira aikai ni kabane, ae kangai ngkana ko karaoa te bwai ae ko bon ataia bwa e bure ao ko karaoia *it a*

sin. Ngkam bwa te reirei aei nakoira ti na ataia ma ti karaoia ma ti aki ataia ko tekeraoi, tao Abureeti ngkanne e karaoia ma e aki ataia e tekeraoi bwa e kamaeuaki. Ma ngkana e ataia bwa ko karaoia ao e bure ao ngkanne ko a kataia n raa n repent. Ni bita maeum nakon te maeu ae raoiroi.

E rabwa te Tibiika, te kaongora ao I kaitaua riki te tia tabeka te Tia Tei mai Nikunau n ana tabeka ae moan te tamaroa aio. E toki ikai ao e rangi n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkanne nang nakon te itera aio ao ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta e nakoim te floor.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Bon imwain ae I waaki, ao N na reiti taeka ni kamauri nakon te Tibiika ma te Beretitenti ao Minitita ao ngaira Taan tei ni kabane. Ti na bane ni mauri!

Ao e koaua e kakawaki te marooro iaon te kaoti aio. Au moan marooro e bon kaineti nakon are e tabekia te Tia tei mai Nikunau. I riai ni kaota bwanaia kain Tarawa Ieta bwa a boutokaia ni kabane. Aio e bon kakawaki bwa a riai ni mano man te naan rabakau ake tao a roko i abara bwa are ti na bon roko iai bwa are ti a kaina te aonnaba ae boou ao tao e bon rangi ni birimere aron ke tao a tuai rangi ni mwaka ao ni kona ni kabonganaki tao te naan Tua nakon te naan manage ke tiatiana aron tao buakakan rotakin te naan bwai n rabakau nakoia ara botannaomata. Ngaia are ko rabwa te Tia tei mai Nikunau e nang boutokaki.

Au kauoua ni marooro te Tibiika kanga ti kan kaitiaka bon marooro naba ake a marooro iaon te kaoti aio. Tao e a mataata ni bwanan ngkai Kiribati ti tebo bwa ngaira kain te Kaitara bwa are e bon eti bwa are nake a boutoka Kaotitaake te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran. Ao e rabwa are e a bon tia n taetae te Tia tei. I karabwa.

Ao N na kaitiaka naba te Tia tei mai Tabuaeran nakoia ana botannaomata ao nakoia kain Kiribati bwa are e eti, tiaki ana Motinnano anne Kaotitaake. Ngaira ake ti boutokaia tiaki naba ara Motinnano.

Ti nako ni kaongora i Bairiki ngai ma te Tia tei mai Tarawa Teinainano ao ti tibwatibwa te bebwa ae tamnein Kaotitaake ao ana Motinnano are e a tia ni katoka n ana facebook te OB, are e a tia n nikiria inanon bain te Komitin n Rinerine ni kaineti ma tuan te rinerine anne.

I nang karabwa raou n Tia tei mai Tarawa Ieta bwa e nang n ota n te tua anne ao I taku bwa e a tia ni karaoa tabena. Ko rabwa.

Ngaira naba n te tai anne ngke ti roko i Bairiki, ti karaoa naba tabera n Tia tei ao ti kaotaia naba te botannaomata nakoia kain Bairiki

ao ti kangai. E aki bwainaki ane e toka n te facebook, ao iaan te Tua n rinerine ane a bon ongora kain Bairiki ngkai ao riki n te Maneaba are ti nako iai are ngai te Tia tei mai Tarawa Teinainano are bon te Roia naba.

Ngaia are e nang ata te bae e karaoia ao ti bon kamatata nakoia kain Bairiki bwa e aki bwainaki anne, ao Abureeti ti aki ataia. Ane a boutokaira bwa ara boutoka bwa a boutoka te bitaki. Ma ti aki roko ibukin ana Motinnano Abureeti ngke ti nako Bairiki, bwa are ti bon okinakoaki iai irouia Unimwane ake a taetae. '*Kam na roko ni kamwaneira, kam boureirei ao ami Motinnano e a riaon ae kam nang kamwaneira riki nakon ae kam tataku bwa te Tautaeka ae Tobwan Kiribati e na kmwaneira'.* Ngaia ae ti bon karautaeka ti aki ata anne ao ti aki roko ibukin ana Motinnano Abureeti. Ti bon roko ibukin Kaotitaake.

Ti bon kaotia n angania te Motinnano ngkana e aki babane n ana Motinnano Kaotitaake ngke e karini ao ti na bita te Tua ngkana arona bwa ti Tautaeka. Ao ti a manga ongora iroumi te botannaomata ngkana baika kam tangiria ake aki rin inanon ana Motinnano Kaotitaake.

Ngaia are ti nang kaitiaka anne nakon Kiribati ao e aoria bwa ai bon taben antai.

Ao antai ae e na tabena kakaean Abureeti. Ao ngaia kanga ti taku bwa ara koaua nakoia ara botannaomata ake ti nang anga arara ao ti kakarina naba ara koaua n ara party are ti na aki bakataea mwanen Kiribati.

Kain Tarawa Ieta a ongora ngkai ao ngai temanna ae I bon tataekinna naba ae iai tibwangau n au abamwakoro ao iai tibwangau ibukin Kiribati ae n tabetai ti bon rarannanoa naba te Motinnano ae e bubura kaei ae ti a kaman tataekinna man te teem ae nako.

Tao e koaua tao iai te taeka ae e kangai. Kam ata korakoran ae kam taekinna n aron are e taekinaki iroun Abureeti, ngkana tao a na aki roko ara konabwai, kae e bebete naba ti a kamwaita naba arei ma te house hold ke tera ao ti bon ataia naba ae bubura kaei ao ti aki kona ni karaoa anne.

Ngaira ngke ti buti ngkoa n ara tai ni kambein, ao ti a buti naba n ara figure. Anne ara Motinnano ti na onobwaia ao aio ara figure. Ao e rangi n korakora te uneaki bwa tabeman a kangai; irakea riki. Ao ti a kaman taratara are e na aki kabuanibwai Kiribati. Ngaia ae ti a karautaeka nakon Kiribati ao ti na karau nanoia kain te Tautaeka kanga angina kam taku bwa ti aki raoni ngkami n tobwa kaubwain ao rikiraken Kiribati.

E bon aoria n anne ngaira ti aki kona naba ni karaoa anne bwa ngaira Taan tei naba aika iai ara iango ae ti rinnako te Auti n tei.

Ao eng ti a boutoka kakaean Abureeti. Ao ngkana e taku e eti anne ngkana bon te mwane ngkoe ao bon te Tia tei ni koaua ngkoe ae ko kan tobwa te botannaomata ko a resign naba ngkana bon ngkoe Abureeti. E rabwa ao ti na bane n tekeraoi. Are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki temanna mai Tarawa Ieta ao Taan tei aika kam karineaki, I ti kauringkami ami Rule 41(5), are kam na kataia n avoid are kam atonga aran temanna te Tia tei ni bon atonga arana.

E teretere n ami Rule 41(5) ngkana kam noria. I a butingkami bwa kam a kataia ni kakaeta riki ami mena, tiaki ti ngkoe te Tia tei ae ko karineaki ae ko taekinna e rawata naba aika a taekinna mai imwaina ma I ti kan bubuti riki ngkami Taan tei bwa kam keiaki n aki ni kataia n aki atonga aran raomi n Tia tei ni bon arana ma anganna karineana are bon te Tia tei ao raomi.

Ao ngkanne e a nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Abaiang, Hon.Betero Atanibora I anganiko ngkanne te floor n te tai aio.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Hon. Speaker ni manga reken au tai ni marooro n te bwakantai aei. Ao bon te bwana moa ni kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai boni ngaira ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu. I a reitai ma raou n Tia tei mai Abaiang ao kain ara abamwakoro ae Abaiang ao kam na bane moa ni mauri!

E rabwa te tia tabeka te kaoti temanna te Tia tei mai Nikunau ae e uotarake te kaoti ae moan te tamaroa aio. E koaua te Tia babaire are e a bon mwaiti te marooro iaon te kaoti aio. A mwaiti naba rongorongo akana a tia ni katokaki inanona bwa a na ukeraki ke tao baikara riki.

Ma e koaua ngai naba temanna ae I rangi n kunea te *facebook* bwa te bwai ae e rangi n tikiraoi. Ao I rangi n kaman kabongana naba te *facebook* ngke kanga boni imwain ae N na riki bwa te Tia tei ao I aki toki ni kakatoka au karaki iaon te *facebook* ao e rangi n rawata aomata aika a irira au karaki ae I kakatoka n te tai teuana ma te tai teuana.

Ao I kunea bwa te bwai teuana ae kanga ko reitaki naba ma aomata ao ko bon kona naba n raa. Iai tabeman ae a katokai taeka n reirei baikara riki. A mwaiti anga ae a bongana.

Ao e koaua tao inanon 2020 ngke ti a rinnako n te politics ao bon anne te tai are ti moan kaitibo iai ma teuae Abureeti.

Ti bon rangi n boou naba n te waaki n te tai anne ma ti rangi ni kubanako bwa ngke ti a nako ni kaongora i Abemama 2020 ao bon ngai ma te Minitita te Tia tei ngkoa mai Aranuka.

Ao ti roko ao e a reke naba rongorongora iroun Abureeti. Ao ti a kubanako; e a kanga noo. Abureeti ti tebo matana n taabo nako.

Ti roko i Maiana e teke rongorongona iroun Maiana ao e manga teke ma tamneira kee ngaia are ti a rangi n mimi bwa ti tebo bwa e a mwaiti tamnei teuae Abureeti ma e a tia ni kabuanibwai maeuna n te tai arei ao e aki mani kaoti naba inanon 4 te ririki. E koaua e a bon tibwa kaoti teuana te wiki imwain te karebwaoki n te tai are e nako. Ti a manga bon kubanako ngke e a kaoti ao bon te moamoa moa naba arei.

Ma te kamimi bwa ngke e boni boo 6.00pm ngke e a in te karebwaoki, ao e manga toki maeuna. Bwa are tao e a complete ana mission. Ao bon ana mission are e a tia n nako arei, te bwi are e nako arei bon tiaki ana bwi te tia kan rineaki are e reke arei bwa bon ana bwi Abureeti.

Bwa ngke arona bwa e boni kauaba te Motinnano n aron are e taekinaki ike are bon ana Motinnano te Tia tei mai Tabuaeran ao bon ara tia kauaba ae te Beretitenti ae karineaki te Tia tei mai Onotoa, ao tao e na bon aki reke n te roko ana bwi n te mwaiti arei.

Ngaia are tao e bon eti naba ae ngaia ae e kabwara ana bure Abureeti te Tia tei mai Tabuaeran are e a tia naba ni buokia ni karokoa n te ware are e rangi n kinaki iai.

Ma te bwai ae moan te kananokawaki riki irouia kain abara ae Abaiang bwa e a nako n tibwatibwaki te bebwa are bon tiaki raoi ae e mwakoro n te *facebook,* Ao e eti are e taekinna raou n Tia tei are te Kauoman ni Beretitenti are e boni mena rabwata n tain te rinerine i Abaiang ao ngai are I tiku ikai.

Ma ti a kaongoaki inanon te tarebon ao te chat bwa ti tebo bwa e a kaman tei te rabwata anne ao a kaman tia naba n tei ma tibwangaia are ngaia are e na nako n riki bwa te Ambassdor i Amerika. Ao ti nanokawaki n rongorongo ake a kona ni kabutaki aika aomata aika a onimaki ao a kona ni manga uota te rongorongo ae e aki kona n onimakinaki irouia aomata.

Ngaia are tao bon akanne ana kanganga teuae te *Facebook.* Ma ngkana iai te anga iroun te Tautaeka ae e kona n ibuobuoki iai bwa teuana ngkana ti bubuti tao ngkana arona bwa e nang bon roko moa tain te rinerine. Ngkana e boni kona moa ni katokaki te facebook bwa are e na boni kabonganaki te mwananga ni kaongora. E a bon katokaki naba te *facebooki* ni karokoa e bon tia n reke te Beretitenti ao e manga tibwa kamaeuaki te facebook.

Ao tao anne naba ko aki kona ni raa bwa e ngaa ngkanne ae iraki. Ao te kauoua, tao ti kona naba ni karaoa aekakin are e karaoia Nauru ao Tiaina. Ko riai moa n rinanon te BPA imwain ae ko na maeu n te facebook bwa are e a kona ngkanne

ni waaki ngkanne te naan IT ni kakae te naan mena akanne.

Ma ngkai ti te bo ma ti ataia, I uringa bwa iai te post teuana ae e katokaki n damage ana application te Beretitenti ao I kataia n reitaki ma au Roia iaona bwa ti na kateitei ma rongorongona ae kangai; kam aki kona n kateitei iaon te mena anne bwa are bon anne kanoan te facebook.

Ngaia are anne kanga I ataia naba bwa e kabwara nano ngkana ti nang kuaki, bwa are ngaira Taan tei ni kabane ti a bane n tia ni kuaki iaon te facebooki ao ti aki kona kanga ko a manga rangi n kawa iai bwa are e a uotaki rongorongom n te aro teuana ae e aki koaua ao te rongorongo teuana. E a uouotaki taekan am bwai teuana ma teuana.

Ngaia are ti a bubuti aio bwa tao e na kona ni karaoa aio te Tautaeka ao ti a rangi n bubuti bwa e aonga n ae e tena riki te tua iaon aio. Ko rabwa te Tibiika ao I boutoka ana kaoti te Tia tei ae karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao ngkanne e a nakon te Minitita n te Education, Hon. Ruateki Tekaiara. Am floor.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I waaki, ao bon bwanan moa te kamauri N reitai ma abau ae Marakei ao tariu ni kamaura te Auti aio. N aran Iesu Kristo, ao kam na bane ni mauri!

I karabwa te Tia tei mai Nikunau ma na kaoti ae e nang tamaroa ao e kakawaki.

Ngai temanna ae I nora kakawaki te social media n iterana are te study ibukia ataei ake tao a ikawai riki. I rangi n nora kakawakina ao I karaua ni katinea ni katei tamneina raoiroina ma buakakana, ao a rawata raoiroina ao e rawata naba buakakana.

E kaau buakaka ao e kaau raoiroi. Ma ngaia are kabonganana ngkanne ai bon te bwai teuana. Ti ibukia tabeman ma uoman ma teniman ma aman aika kabongana buaka ao a nang urua raoiroin te social media te bwai aio te bwai n reitaki aio.

Ao e eti am taeka te Minitita are man te Linnix. Antai ae e na buakana aio? Boni ngaira ni kabane. Ngaira ni kabane. Ngaira ni kabane. Bwa ngkana iai te wanawana iroum ma te katei iroum ao ko na kona ni kabongana raoi te bwai aio. Ma e ti rereke kabonganan buaka aio ngkana akea te wanawana ao te katei ao ko a kona ni kabonganai n aki akaka.

Te Tia babaire e taekinaki n te tai ae e nako n te rinerine ae nako, ao ngkai ti a taekina Abureeti. E taekinaki bwa e kanganga reken Abureeti.

Kain Marakei e rang kai reke Abureeti irouia. Moan te kai reke. I taetae ngkai ao iai Abureeti ae I noria bwa anganaki te mamata. Ti anganaki te karatia ae te mamata

kain Marakei. Ngaia are e bebete karekean te aomata ae Abureeti. Abureeti man te itera aio. Bwa e aera.

Noria ngke e taekinaki imwain te kaembein n ae e nako kanga bon ara aomata ngkoa ake a na akawaki, e aki oti matana. Ma ngke e a roko naba teuana te wiki ao e anga arana ao a roko ni buokia ao a kautia.

Antai taan kautia? Aikai, aikai. Ao ngke arona bwa aki kautia ngke arona bwa tiaki ngaia, e aera aki rimwin ana rongorongo Abureeti ni kaotia ni kangai; e kairua n te facebook. Te botannaomata e kairua anne, e kairua anne. Aki. Ngaia ae a ti nako n taekinna n te Maneaba ae ti teuana uoua. Ao aera ngke aki kaotia n te facebook ni kangai, e kairua anne. E kewe teuanne, ti aki ara bwai anne. Akea ae e oti n te facebook, ma e kaungaki, e kaungaki.

Kain Marakei anganaki te mamata ao kain Kiribati e a reke Abureeti. Ao Abureeti man te itera aio.

A kona ni kabongana bwa rabwatan te aomata ke a kona ni kabongana bwa ai chat book. A kareia rongorongo. A kareia ni kamwarakea n te rongorongo ma bon akea ngkoa. Ae e ti kaotia ao e a manga bua.

Ao ngkai e a manga bua matana ao e na manga uti n ningai ae e a manga oa te tai are e na uti iai.

E na maraia Abureeti ao I karautaeka Abureeti. A kamaraiako kain Marakei ao kain Kiribati ni kabane ao kain Tarawa. Ko na maraia Abureeti. Ko rabwa te Tia babaire ao I toki are ieta. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ti a nako ngkanne nakon te Minitita n te Employment; Hon. Auria Kitina. I anganiko ngkanne te floor n te tai aio.

Hon. Auria Kitina: Ko bati n rabwa te Tibiika. Imwain ae ti kanakoa bwanara n te bwakantai aei, ao ti a reitaki ma kain au abamwakoro ae Makin ao tariu are te Tia tei n te itera are teuana. Ti a tabeka bwanaia kain Makin, Unimwane Unaine ni kamauriko te Tibiika n tamaroan te bwakantai aei. Te Beretitenti a karineaki, te Kauoman ae karineaki, Minitita ae kam karineaki, Taan tei ni kabane. Te Leader n te Kaitara ao taan ongora ni kabane inanon te tai aio. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

E koaua te Tia babaire ao ti anga naba bwanara tabeua inanon te tai aio ni kaineti ma te kaoti are e a tia n tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Nikunau.

Te moanibwai tao ti a bon anga bwanara ni kaitau ngaira ake ti ongora n te tai aio. Ti ataia bwa te kaoti teuana ae e kakawaki ae e a tia n tabekaki mairoun raora n Tia tei temanna ae karineaki. Ao I a rimoa naba n anga au boutoka nakon te kaoti aio ngkai iai noran tamaroan tabekana mairoun teuare e tabekia. Ao ti ataia bwa ti bon

nora naba aron bonganana ibukira ngaira te botannaomata ao kain Kiribati ae bwanin.

E koaua e rangi ni bati bonganan te bwai are te facebook are ti a bon tia n noria ao n aron are a bon tia naba ni marooro iaona ara koraki ake a tia ni marooro imwaiu n te tai aio.

Ma te bwai ae e rangi n kauekea te raraoma n te tai aio, boni kanganga ake a tia n noraki n irekereke ma arora ni kabongana te bwai ae te facebook.

I taku bwa boni kanganga aika a bon tia n noraki ao n namakinaki iroun te botannaomata ao riki bon irouia raora ake a tia naba n rotaki iai n aron ae kam bon ataia. E rangi n mwaiti te katokatoka n taai aika nako ibukin imwain te kambein ma tera.

I taku bwa iai naba raora n rine n te tai aio ao bon ara Beretitenti aika karineaki ae a tia naba n rotaki n te aekaki ni waaki aio.

Te Tibiika N na karaki teutana. *N tain te kambein ae e nako aio ao ngai temanna te aomata ae I rangi n mamtaku naba n te facebook.*

Eng te tai teuana ao I kauka au facebook ao I a nora naba tera ae tao kam bon tia naba n nonoria iaon te facebook ngkana kam kaukia te baere te loan scheme arei.

Ao I taku bwa n te tai anne are kanga e a bon roko naba te tai are kanga ko nang dispirit n iangoa reken am mwane. Ao I noria n te moantai ao I taku: tao n na kata naba te bwai aio. Ngke e kaoti te bwai arei ao e kaoti tamnein te aomata are e reke irouna te mwane arei ae bon te I-Kiribati ae kanga ti bon rangi n kina. Ao I taku: tao n nang aki nako n loan n te DBK ma aio riki ae e baiti. Kanga eng.

Te moantai I marooroakinna ma raou arei, ao kanga tautaua riki. I manga kauka au bwai ao I manga nora naba te bwai arei. Ni karokoa n tokin te tai I a bon ataia ae ngaia bon te kairua.

I a tarebonia te aomata are tamneina arei are bon te I-Kiribati, ao e a karautaeka nakoiu ao e taku: taraia tai mwamwane n te bwai anne ngaia ngkai ae e rangi n maraki nanou bwa are e kaotaki tamneina ae e taua te cash ao e manga raa. Ai bon bwatira te aeka ni bwai aei.

Ngaia are eng, tao aio bon te kanganga ae e ririki mani kabonganan te bwai aio.

Ngaia are eng, ti anga bwanara nakon te Tautaeka ao te Minitita are tabena aio bwa e bia waekoa ni kibara te kanganga bwa aonga n toki kanganga ake ti a tia n noria ao a tia n namakinaki ao n rotaki iai ara botannaomata ao riki natira ke tao tibura nakon taai aika na roko.

Man taeka tabeua aikai te Tia babaire, ao I a karabwa te Tia tei naba temanna are ana tabeka te kaoti aio n tamaroan ana kaoti are e a tia n tabekia n te tai aio. Ao ara bau ma ngkami ni kabane, te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao I a toki ikai te Tia babaire ae ko karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ae karineaki man te *Employment.* Ao ngkanne I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran; Hon. M'atanga Aran. E nakoim te Tia tei.

Hon. M'atanga Aran: Ao e rabwa te Tibiika. Ao ti a kamaurira riki n te bwakantai aio. bon mairoum te Tibiika ae ko karineaki. Te Beretitenti ma ara Kauoman, ara Minitita ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Bwanan Tabuaeran ao kam na bane ni mauri!

Eng e rangi n kakawaki bwa ti na boni bane n taekini bwaai aika a riki iaon te kanganga are e marooroakinaki iai iaon te kaoti kanga ibukin rongorongon te facebook.

I taku bwa bon te bwai aio are ngaia ae e karekea te kanganga n te tai ae nako inanon tain te kambein ke tao imwain te rinerine.

I taku bwa ngkana kam kakoaua ngai temanna ae I bon tiku n au party ae I onimakinna ae TKP ao e aki mena rabwatau n au abamwakoro n te tai anne iaon Tabuaeran bwa I mena i Tiaina.

Ao e bane korakorau iaon au tarebon n reitaki iaon te Messenger ni boni kakaea naba au buoka nakon au party are I mena iai n te tai arei. Ma I taku bwa n taainako, I kaboaki ma ngaia te Motinnano are ngaia are e toka iaon te facebook arei. Ao e taku, M'atanga tao ko a bon aoriko n tiku ikanne ma ngaira ti nang ira aio bwa e a bon aki reke aron te Motinnano aio.

I taku bwa aikai kanganga ae kanga ti na topic iaona bwa are te motion aio iaon te facebook.

Ngaia are ti na bon riai n taetae iaon te facebook ao te Motinnano are e katokaki n te tai arei.

E boni bane au anga, I a manga bon tuangia kain au abamwakoro ibukin raou n Tia tei ae karineaki Kaotitaake ni kangai.

Ngke ti moan roko iaon Tarawa ngke ti nako ni katuea ao ngaira new MPs ao e bane ana tai TKP ni kanoaira ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, ni kabwarabwara aron ana waaki te Tautaeka ma ana kataumwane ma ana Mwane n tania. A bane n tia n reke iroura ao raou n Tia tei ae karineaki raou naba n tekateka n te tai anne mai moana n taai ake e kabwarabwaraki ana waaki te Tautaeka ma ana kataumwane ma aron kataumwane ma ana Mwane n tania.

Ma ngkai e karaoa anne, nanona I kangai. Au kantaninga e aki kona ni karaoa anne bwa e ata birin ana mwane te Tautaeka ma aron ana kataumwane ma te Mwane n tania.

Ma nanona ngai irou, tiaki ngaia ma taan boutokaia.

Kanga bon anne te bwai ae I kan taekinna.

Ao I karabwarabwa n te tai aio ngkai e tia n taetae temanna man te itera

aio ao e kaotia ae tiaki ngaia ae a karaoa te Motinnano arei. Ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na taekinna nakon te Tautaeka bwa ara Beretitenti ae karineaki, bwa te tai n rinerine arei ao ti bon kabwara bure ngaira riki man ara abamwakoro ngaia tao tiaki ti Tabuaeran ma tao n abamwakoro ake kanga e kabwaka iai te Beretitenti bwa are a boni bane ni kairaki aia iango ara botannaomata man te facebooki ke tao iaon te Motinnano are e toka iaon te facebook n te tai arei.

Bwa are ngke a taraia ao a boni kangai naba.

Ngke ti moan reke man Tabuaeran ao ti mena n te TKP ao ti namakina te maeuraoi.

Ma ngke e a toka te Motinnano arei, e a rangi n riaon riki are kanga a kantaningaia.

Ao I taku bwa e kakawaki ti na kabwara bure nakon te Tautaeka riki tao bon ara abamwakoro, tao ngkana tiaki ti Tabuaeran ma abamwakoro riki ike e bwaka iai ana bwi ara Beretitenti ae karineaki. I taku bwa e karekea te kanganga aio kanga bon aio e irekereke ma te facebook.

E kakawaki bwa ti na bane n taetae iaon te bwai ae te facebook ae bon ngaia ae motion n te bwakantai aio.

Ao ngai temanna ae I boutoka te kaoti.

Tao ti ngaia anne te Tibiika ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao ngkanne n te tai aio ao ti nang nakon te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. E nakoim te floor te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ai tibwa au manga moan taetae n te bong aei te Tibiika ae ko karineaki. Ao I a manga bon kamauriko moa ma kain am aobiti, te Beretitenti ma kain te Kabineti, Taan tei, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane te Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma kain ara abamwakoro ake a kakauongo te tai aio. Ngai man au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Ao te kamauri ae moan te abamwakoro. Kam na mauri!

Te Tibiika, e koaua ae e nang bong bongin te marooro iaon taekan te facebook. Ao te facebook te Tibiika is here to stay. Bwa aio bukina te Tibiika bwa ti a roko n te mwaneka n Inaomata te Tibiika, ti a rikirake n aron are a tia n taekinna raou n Tia tei tabeman bwa ti aki kona ni biri nako mai iai te Tia babaire.

Ma e koaua ae iai iterana tabeua aika a na katamaroaki ibukin rikirakera te Tia babaire ao riki ibukia ara roro ae e tabe n rikirake te Tia babaire.

Ao I aki kakoaua te Tibiika ae tiaki ti iaon Tarawa Teinainano ma Betio ae e kabongana aei, iaon abamwakoro te Tia babaire, Unaine, Unimwane, ataein te reirei te Tia babaire.

Ngaia are e bon riai n iai teutana buokara iai te Tia babaire bwa e na rikirake raoi kabonganan te facebooki n te aro ae e na tamaroa ibukia ara botannaomata te Tia babaire.

Ngkai ngkana ko kauka am facebook ao onrake ni bwaai aika a bon aki riai n nori ara roro aika uarereke te Tia babaire.

E na kanga ao tao aio katabean te Tautaeka ae e na noori, ma tiaki katabean te Tautaeka bwa e na kaina win te facebook. Bwa te facebook bwanan te inaomata te Tia babaire n aron are e a tia n taekinna temanna te Minitita, au right. Ao ngkana au right anne ao N na kabongana raoi te Tia babaire bwa N na aki manga destroy man disturb ana right temanna te Tia babaire.

Te Tia babaire ti tabe n ongongora bwaai aika a taekinaki ikai ao ti tebo ma bon aan raoi te kaoti aio; te tangi ni wenei te Tia babaire.

Te tangi ni wenei ibukin te rinerine ae nako te Tia babaire.

Ao ti a bukinaki ngaira kain te Kaitara. A tabekaki taeka I taku ngai te Tia babaire bwa ko na kaman tia ni kaetia Taan tei ake aranira bwa taan KEWE ngaira te Tia babaire ke taan kewe te Tia babaire.

Eng ao e rangi n kamatauninga anne te Tia babaire.

A tia ni kabwarabwara raora tabeman te Tia babaire te bae e riki n te tai ae e nako.

Ao e koaua kanoan te tai. Ti na katikua te Tia babaire bwa kanoan te tai ae nako te Tia babaire.

Ngaira iaon ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang, e roko naba iroura te rongorongo ae te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran ngaia ara aomata ngaira are ti tangira te bitaki.

Akea te wii ni ngaa ma tera te Tia babaire ao e bon roko naba te rongorongo anne irouia kain ara kawa bwa are iai te facebook te Tia babaire ao iai rongorongo bwa kam riai n uringa bwa Tabiteuea Meang te aba teuana ae e roko iai te kiba ae tao nimaua ke onoua te tai n te wiiki.

Kiban te Itera Maiaki a bane n tiku iaon Tabiteuea Meang ni karokoa ae e roko ikekei ao a manga oki.

Ngaia are rongorongo a boou ni kabane n taainako.

Ngaia are aio teuana te bwai ae ti raraoma iai te Tibiika ao I taku bwa a na riai ni karau nanoia taan tangi ni wenei te Tia babaire.

Bwa e koaua ao boni kuri maraa te Beretitenti. Ao tao e a bon roko naba ana tai te Tia babaire ao ngke arona bwa tao e bon tau te tai, tao e a riki te Beretitenti ae e boou te Tia babaire. Ma are tao tiaki.

Ao ti karabwarabwa Uean te maeu bwa e a manga oki anne nakon ara

Beretitenti ae karineaki ae Tanei Mamau ao ti katekeraoia iai te Tia babaire. E a nako anne te Tia babaire.

Ao ti aranaki ngaira ngkai bwa taan kewe ao taan raa riki ao taan raa riki te Tia babaire.

I taku bwa tabeman naba ara Minitita a teirake ao a bon aki kaota te riba ae a na riai n *taetae raoi* te Tia babaire. A taetae bwa a ira n nano naba te Tia babaire ibuakon te kabuakaka anne te Tia babaire nakoira ngaira raoia man te itera ae ti mena iai te Tia babaire.

Ti karabwa te Tia tei mai Nikunau temanna are e tabekarake aio te Tia babaire bwa e a bon roko taina. E a riai ni preparated te mwakete aio ibukia ara botannaomata ibukin rikirakera ngkai ao nakon taai aika a na roko te Tia babaire. Ti aki kona ni go through with it te Tia babaire, ti aki kona. Eng, katanoata akana iai, Aaro akana a rinnako iai. Antai riki te Tia babaire ao reitakira naba ma te aonnaba n aron ae e taekinaki.

Ko orea te bwatin ao ko a kona naba n reitaki ma Donald Trump n te white house te Tia babaire.

Ngaia are ti boutoka ana kaoti te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau ao e bwati ni kabwarabwara bwa are tao bon ngaia naba temanna ae e rangi n involve naba n aio te Tia babaire.

Ao ti karabwarabwa iai bwa are aio kanoan te waaki rake te Tia babaire.

Ngkoe te Beretitenti iai ana akaunti ao antai riki ao antai riki te Tia babaire. Te Minitita are temanna. Tera buren anne te Tia babaire ma a na aki kataia ni kanakoa te bukinaki nakoira ngaira ana neibour ngaira black sheep n te Auti aio te Tia babaire. Eng ti boutoka te kaoti te Tia babaire.

Tibiika: Iai am point of order te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa te Tibiika. I ti kani kaeta ana marooro te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ti aki tangi ni wenei n ara marooro ma ti taetae bwa e na maraia are e mwawmana Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita are akea te point of order iaon te point of order. Ma ko manga karekea am tai n te tai teuana ni manga raira kaim.

Are bon te rule anne are e tabuaki te point of order iaon te point of order ao I taku bwa kam bon ata anne Taan tei.

Ma ngkanne e a nakon te Beretitenti ae ko karineaki, H.E. Taneti Mamau. I anganiko ngkanne te floor n te tai aei. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na moanna n te bwana n inga ao ni kamauri. N aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri!

Ao I a kaitaua riki te Tia tei mai Nikunau temanna n ana kaoti are moan te tamaroa.

E rangi n tamaroa riki ngkai ti a mena inanon te age ae e aki ti karekei rongorongo aika a rangi n tawe ma e boni kona naba ni karekea te kararaoma n aron are bon tein ana kaoti.

Ngaia ngkai bon te kaoti n raraoma ao ti na bon kaoti naba raraomara iaon bwaai n rabakau aika a boou riki abara aika a uarereke n aekan Kiribati. Ao bon anne te kakaewenako ao te titiraki iaon aba naba ibukin aba aika a uarereke aika a tuai kona ni kamanoia ke ni katania man aekan bwaai n rabakau aika a boou aikai.

Ao Kiribati teuana te aba ae e bon rangi n uarereke ana botannaomata ao e kai rotaki naba kaubwaira.

Ti taetae ngkai iaon tao kakamakun rongorongo aika a kona ni karekea te mwebuaka. Ma ti tuai bwa are a kamanenaki naba ngkai bwaai n rabakau aikai ni kona n tao bwaitin ni karebwe boom.

Anne ae e a reke naba n te aonnaba ao ngaia are ti na aki manikangarei aekan waaki aikai.

Ao teuana kanga te titiraki are e na katabetabea ana iango te Tautaeka iai, bwa ti na kakaei anga ni boni kaini naba aekan waaki aikai n taai ake ti taku bwa a rangi n kakawaki n ana bong te Tautaeka.

Bwa anne akea ara konaa iai ma ti na kakae anga are ti na kamanoia ke ni katangia ara botannaomata mani kabuanibwai riki aika a kona ni kabonganaki tarebon aika a uarereke ni karebwe boom. A boni mena rabwata i tinaniku ao e kona ni karebweaki te boom iaon Kiribati ao anne ae e kakamaku.

Ao anne naba ae e a kairaki iai te Tautaeka n tarai rabwata mai tinaniku ake a na roko n ibuobuoki n iteran bwaai aikai ibukin ara bwai n rabakau. Bwa are ti na aki katangaina abara ae Kiribati nakoia naba taan rabakau aika ti aki atai tabuaiakaia.

Ngaia are anne teuana te mena ae e riki bwa ana katabetabe te Tautaeka tabetaben ana iango.

Ma e rabwa ngkai e tabekia te Tia tei mai Nikunau temanna ao ti kaitaua. E rangi n teimatoa ara kakauongo riki n aia iango Taan tei aika rangi n mwaiti bwa are man ami iango n ibuobuoki ae ngaia ae ti kona ni boboti ao ti kona ni manga karekei ara Kainibaire ke ara policies mai iai ibukin riki katanaia ara botannaomata mani bwaai n rabakau aika a riaon ara konaa, bwa ti aki tau mwia. Bwa a tauaki mwia mai rabaraban karawa, mai Amerika mai ikekei, mai Tiaina. Mai iaa riki mai Eurobe,

Ao ngaira aba aika a uarereke ae ti mena n te Betebeke anne naba te kakaewenako nakon aban te Betebeke.

Ao anne ae ti taku bwa bon te kanganga ae bon te oi ni kanganga.

Ngkai ti manikangare iaon bwaai n tamnei aika bubuaka ma aron tera, ko mwantiaka te rongorongo ma tera. Ma e bon tuai riki n roko kakamakuna ake a kona ni kabongana naba ni karebwei boom ao n tiritiri iaon bwaai n rabakau aikai.

Ngaia are kanga bon tiaki te kaoti ni manikangare ma ti na riai ni kamaraki atura ni kakaei anga ni kamanoia ao ni katania ara botannaomata.

E rabwa. I karabwa te Tia tei ao I boutokaia.

I bon ti raa, are I bon aki kan teirake te Tia babaire ma ibukin ana kakaewenako te Tia tei mai Nonouti iaon kakaean angan rekereke tao ana kanganga te Minitita temanna ngkoa iaon ae tao e rekereke ma te rongorongo.

Kanga I aki rangi n nora rekerekena ma te kaoti ma are kanga e kakaewenako bwa aongokoa ti na kakaea te moti arei ao ti na tibwatibwaia.

Ma are arei bon te rabwata ni bowi ae e Inaomata ao tao e bon ataia te Tia tei. Bon te rabwata teuana ae inaomata.

Ao are ngkana kam kani kakaea motina, kam bon kona n nako n anaa ana moti te bowi. Bwa ngke e mena e a kabureaki te Tia tei ke te Minitita are bukinaki bwa e reke n ta kairua.

Ma are e aki reke n te kairua, ao ngke e reke e a kaman kabureaki.

Ma I taku bwa tiaki taben te Executive anne bwa e na nako n anai te naan moti ni kabuti. Bwa are te bowi, ko bon inaomata n nako n anaa motin te bowi ngkana ko kan kakoaua ao ngkana ko kan boutoka am bukibuki ke am raa ma ko bon kan tibwaia. Bon tibwaia anne nakoia Taan tei, ngaia are I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki.

Ao man taeka tabeua akanne, I a kukurei naba ni boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkanne ti a nakon te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon. Bautaake Beia. E nakoim te floor.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa riki te Tibiika ngkai ko anganai au tai.

Ao imwain ae N na wakina au marooro iaon te motion n te bwakantai aei ao I a reita te bwana ni kamauri nakon ara Beretitenti, ara Vice President, te Leader n te Kaitara ao kain Nuka ao bon ngaira Taan tei. Kam na bane ni mauri n te bwakantai aei.

Ao e kakawaki kanoan te tai bwa I boutoka naba te motion te bwakantai aio iaon tarataran te kanganga iaon te facebook.

Taran te facebook ao e eti are e a tia ni marooroakinaki are iai buakakana ao iai tikiraoina.

N na marooroakina moa aron tamaroan te facebook. I taku bwa

ngai naba temanna ae te candidate n te Beretitenti are I katoa n te tai ae nako. Ao e aki reke rokou n okira au abamwakoro ae Teraina bwa I a ira naba ana kamwananga te Tibiika are ti na nako Tiaina.

Ao I rangi n karabwa te facebook, bwa te tai anne I a post naba nakoia kain au abamwakoro ae Teraina ao I anga au message bwa e a roko nakoia are ana boutoka Kaotitaake n te tai arei n tain te rinerine ao ngai I anga bwanau. Are I aki roko n au abamwakoro ae Teraina bwa I a mena iaon Tiaina ao I anga au marooro nakoia kain Tiaina ae a na bon riai ni boutoka H.E. Taneti Mamau bwa are e aki reke rokou ni kambein bwa are I boni mena irarikin te Beretitenti n te tai anne.

Ngaia are I rangi n karabwa te facebook ao te messager bwa anne tamaroana. E kua bwa ngkana ko mena n te tabo ae raroa nako ao ko bon kona naba n anga bwanam, ti tebo bwa ko bon mena irarikia kain am abamwakoro.

Ngaia anne tamaroana. Ngkana arona bwa tao ko kan marooro ma bum ae e raroa nako ko kona ni bon itaramata ma ngaia, natim. Anne tamaroan te bwai n reitaki.

Ao ngkana ti a manga kunea ngkanne buakakan te facebook ae iai naba buakakana ae ti noria.

i) Buakakana ae inanon ara tai riki ngaira Taan tei aika boou. Ngke ti moan roko man ara abamwakoro ao a tuangira kain ara abamwakoro. Kam na nakon te party ae TKP bwa a namakina iai te marurung ao te mweraoi. Tao iai te kabwaia ae a namakinna kain Teraina. Tao aongkoa a boni memena naba n te itera are teuana ma a namakina te maeuraoi iai. Ngaia are a tuangai bwa a na mena n te tabo ae TKP.

I aki ata bwa tera TKP. Ngke I a roko n te marae ao e a mwaiti te akawa. E roko anne, e roko anne bwa N na mena iaa.

Ao e rabwa bwa I a noria kain TKP aika tekateka ngaia are I a boni kawaria. Anne nanon te abamwakoro.

Ma inanon ara tai ni kambein ao ngaia e a manga buti te marooro iaon te facebook, bwa ngaia Taan tei ake a boou a manga anganaki $20,000 bwa a na kawara te party ae TKP.

Ao I taku bwa anne I rangi n nanokawaki ni kaoti kain Kiribati bwa akea te mwane ae $20,000 ae ti anganaki.

Ao ngkai iaon ara abamwakoro, e a bunrerena ara tarau ao e tuai mani bwara imwin ara kambein.

Ngaia are n te tai aio, I koaua ao I boni kaotia nakoimi Kiribati akea te mwane ae ti anganaki ae $20,000 are e a toka iaon te social media.

Ao anne I taku bwa buakakan naba te social media, ao e eti are tao bon kaungan boutokan te kaoti aei. Tao e na bon iai taai are e na bon kainaki iai te social media ngkana e rangi n sensitive tao ibukin riki ana part te government ao tera inanon te kambein.

I taku bwa tao ti a boutoka aio.

Aikai riki bwanau te Tibiika, ni bon boutoka riki te kaoti aio ao bwanau ni katekeraoia kain au abamwakoro ao e rabwa te tai aio. Ao I a toki ikai te Tibiika ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Iai am point of order te Minitita n te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa te Tibiika. N na ti kaeta ana marooro te Tia tei ae karineaki mai Teraina, ao I boutokaia bwa a wanawana riki kain Teraina n tain te rinerine ae nako. Ao I boutokaia ao I kaitauia n aia marooro bwa ngkai a rinea, aki ira nanon te facebook. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ngkanne ti a nakon ara tia marooro are imwina ae bon kaitarako am tai ngkai te Minitita n te Tourism; Hon. Tangariki Reete I anganiko te floor n te tai aio.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a kukurei n anga tabeua au marooro ni kaineti ma te kaoti are e a tia n tabekaki are e rangi n tamaroa mairoun temanna te Tia tei ae karineaki mai Nikunau. Te Tia babaire e a bon rangi n rawata te marooro ao I aki ataia bwa N na marooro ke n na aki, ma iai te bwai ae e teke iai nanou ma N na riai ni kanakoa naba ae e na aki rekereke ma marooro ake a tia n tabekaki inanon te bong aei ni kaineti ma te kaoti aei.

Te Tia babaire te moanbwai ae I kaitaua iai te Tia tei a te kaoti ae e tabekia aei, e boni kaea naba nanon te Motinnano are ti a tia ni buti iai nakoia kain Kiribati. Ao e mena iaan te boua are te rau, te mweraoi ae boutoka te rikirake ae e tamaroa te Tia babaire.

Ao aikai are e kaineti ma karekean ao kakorakoran ara konabwai riki aia konabwai ara taani mwakuri ke nake bon iai rabakauia n te itera aei. Ao karekean ara Kainibaire ma ara Tua ake a na kona riki n totokoi kamangaongao ake a na kona ni kaineti ma aron kabonganan rabakau aika a boou.

Ao ibukina bwa I riai n teirake n taekinna, ibukina bwa I anga au kaitau iai ibukina bwa teuana anne ae I aki toki ni kamatata ao ni kabwarabwara nakoia kain Kiribati ngke ti buti ngke ti karaoa te presidential candidate election kambein n te Tia babaire.

Ngaia anne bukina ae I a teirake iai, bwa ngkai a kakauongo kain Kiribati ake ti a tia ni kawaria. Ao a kakoaua bwa irouia a taku. Kabonganan ke tao e eti. Ti a taekina te taeka ae te social media

ao tao a mwaiti ae a kona ni kabonganaki iai.

Ma te bwai ae e rangi n common n use naki iaon Kiribati; te facebooki.

Ti aki ti kabongana ngaira ake ti ikawai, ma a kabongana te roro ae uarereke are tao man te primary ni karokoa ake a bon kara. Ake a kara naba ake oa rabakau aika boou, ngaia a kaukaki naba aia facebook n te tai aei.

Ko mimi, ao kanga I boni mimi naba bwa tinau e a kara ma e tangira naba ana facebook. E aoria ngkana e ongo ngkai bwanau.

Ma kanga I bon anga te kabotau ibukina bwa bon tinau ao I ataia bwa e aki oa te roro are te roro ngkoa ibukin kabonganan rabakau aika boou. Ma e kamimi bwa e kan rinnako naba iai. Ao anne ngkanne te kantaninga ae ti a mena inanona.

Tao ti a bon roko n te aonnaba are akea ara anga ni kona ni birinako iai, bwa are ngaira ti a rimoan te rabakau. Ti ririmwin te rabakau bwa ti rimwi man te aonnaba, ma ti kataia naba ni kakioa te rabakau are e bwainaki bwa ti aki kan tio i buki.

Ma te kanganga aron ara tararua ma aron ara waaki are ti na kona n taobarai iai kanganga ake a na kona n riki man te kantaninga aei, tao a oimwi.

Ma ti kakaitau bwa e a tia ni kamatata te Tautaeka. E a tia ana cyber crime are e a tibwa kabwataki n te tai ae nako. Te Act are e kabwataki n te ririki are e nako.

Ao I kakoaua bwa e tuai n rangi n implemented well. Ma ngkana te tai are tao e a karaoaki raoi te implementation ao e enforce riki te itera are te cyber crime n te buriti ke tera. I taku bwa tao e na iai riki aron teutana control n aron kabonganan te social media.

Kanga ngai irou te social media iai tamaroana bwa ngai naba I mataiakinna n te moantai. Akea te bwai ae I kabongana, ti te facebook. Ibukina bwa bon ti ngaia ae I bwati, ao ngai naba temanna ae I aki rangi n keen n te kakaeka. E ngae ngke ko a noori taekam aika buakaka iaon te facebook ma ko aki kona ni kaekai.

Are ko a bon katikuia aomata ake a kabongana ni wanawanaia are a taku bwa arei te kabanea n tamaroa ae a na karaoia ibukin temanna.

Ao e a eti ngkanne te taeka arei. Bwa bon inaomatam ma are ngkana ko a kua inaomatan temanna, ai bon te kanganga anne.

Are ngkoe ko aki kina teuarei ke neiere e kuaiko ma ngaia e kinako. Anne ngkanne te kanganga, n aekakin kabonganan bwaai aikai.

Ma e aoria bwa ti kakaitau ngkai e a tabekaki n te tai aei. Iai tamaroana. Ngai irou tamaroana, a bon rangi n mwaiti bwaai aika a reireiaki iai ara ataei.

N taai tabetai, ko mimi ko a manga ongora aia game are a karaoioa ke

te tamnei are a tamnei iai. Ai tiaki te taetaei n Imatang, ai manga te taetae tao Indonesia ke n raa. Ngaia are ko na manga tuangia bwa tiaki arei te birim ae ko riai n tamnei iai. Kanga kanoan aikai te waaki. Tao bon kanoan te rikirake.

Ti a kataia ni kakioa te rikirake n te aonnaba, ao I aki ataia bwa tera arora. Tera arora ni kona ni kaitarai kanganga ma I ataia bwa te Tautaeka n te tai aei e noria ngaia are e karinna inanon ana Motinnano ae e tabekaki ngkai ao e nang waaki inanona ni kataia ni kakaea te anga ae e na katamaroa iai ke ni kataia ni control. Ti aki kona ni katokia ma a na kakaeaki tua ke baikara riki, tao policies are a na kona ni kaitara te itera aei. Ko rabwa te Tibiika ao I nang boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki ao ngkanne I a kainakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina. I anganiko te floor te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao ti kaitaua te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau are e tabeka te kaoti aei. Moan te tamaroa ao ti rangi n boutokaia.

Te Tia babaire ti tabe n ongora taian rongorongo ao kanga ti rawawata iai. A riaon ara iango ma ara namakin n oi n aomata ma e aoria te Tia babaire.

Ngai irou te Tia babaire akea buakakan te facebook. Bon akea, ma iai aomata aika a kabongana buaka te facebook. Aikai aomata aika a na taraki. Aikai aika a karika te kanganga.

Tiaki te facebook ae e na taraki bwa ngaia te bwai ae buakaka ma koraki ake a kabongana te facebook aika a kabongana buaka ao riki a uooti rongorongo aika akea koauaia bwa e na ongora te botannaomata ao a na kairaki buaka aia kantaninga iai. Tiaki anne te waaki ae raoiroi te Tia babaire.

Te Tia babaire ngai naba I babanga raoi te facebook, I aki rangi n kakabongana. Ma iai aomata aika a buobuokai ni kanakoi ana rongorongo ara party ao akea te bwai teuana ae ti kona ni bita iai ara akaunti ke tao tera. A bane naba ni kinaki bwaai ake a nako mairoun Kiribati Moa, ao a bane naba ni kinaki bwaai ake a nako mai irou bwa I aki kakarabai te Tia babaire. Ao ti tauraoi ngkanne ni butimwaei taian kakaraki aika a matoa nakoira. Ti kababaneaki taekara n aron naba ae kanga ti manga ongo naba ikai. Ti kan oro toka ao ti bwanga ni kewe ao ti aera. Akanne bwaai aika ti kantaningai bwa taekara te Tia babaire bwa are ti kan taua te Nakoa ni kairiri.

Ao ngaia ngkana ti kaetieti, aikai taeka aika a na bwakarira ao I aki kakabane buaka au tai te Tia babaire ni comments ke n iri n rimwi nako bwaai akanne bwa are bon aio tibwangara, ao ngaia are ti aki kakarabarabaira. Tiaki anuan anne Kiribati Moa. Tiaki anne anuaia Taan tei aika bon oin Taan tei ni koaua aika a na taekina te koaua.

Ngaia ae te Tia babaire, I nanokawaki. Taeka aika a bukinaki Taan tei mai ibuakora tabeman, ao I aki ataia bwa iai te kakoaua iai te Tia babaire ke akea ma a bon bukinaki naba ao a kamenaki bwa iai irian te kewe. Ao ti bane ni kakoaua.

Ao ngaira te Tia babaire man ara party aei, ti rangi n ririba te kewe.

Ao bon anne bukin mwaingira man te party ae e Tautaeka ngkai.

Ao I a tia ni kabwaranakoi bwaai ake ti taku ngaira bwa a kewe.

Ngaia are ngkana ti taekina te bwai teuana ma te bukibuki n te bwai teuana, ti taekinna ao iai aana te Tia babaire.

Ma are ngkai ti taekinaki bwa aongkoa iai mai ibuakoia kain te Kaitara aika bwanga ni kewe ao iai irian te kewe. Moan te kakaongora ngkana arona bwa e kona ni boutokaki te aeka ni marooro anne te Tia babaire. Bwa marooro aika nako te Tia babaire. a na riai n iai aaia te Tia babaire.

Te Tia babaire ti ongora ikai taekan te kamaraia. E rabwa te Tia babaire.

N aron ae I taekinna te Tia babaire, moan te kananokawaki te waaki ae karaoaki iaon te facebook. Ao ngkai ti nora naba ana katokatoka teuare e taekinaki ngkai, ti rangi n nanokawaki iai. Ti bon taraia ao I taraia bwa akea te aomata ae e oi n aomata ae e na kona ni mwane n te aekaki n rongorongo aei bwa e a bon rangi n riao. Ti bon rangi n kababaki iai te Tia babaire ma e a mino aomatana.

Ao temanna ae e taekinaki, ngai I co- comments. Iaki kabane buaka au tai iai ma are bon arei inaomatara te Tia babaire.

Ngaia are I nanokawaki iai bwa e taekinaki. Ngai I taraia ao I taku; ti a bon kabura babaki n te aekaki ni waaki aio.

I ataia naba bwa ti aki ana waaki naba te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran ma bon ana waaki te aomata are e kaota arana iai ke tao e karaba arana iai.

Ngaia are te Tia babaire te kamaraia, e koaua ti bane n aki boutoka te waaki ni kewe te Tia babaire. Ti bane n riribaia, ao bon nanora taeka aika ti na kabwakai nakoia taan kewe bon taeka aika a bwaka inanon te Maneaba aio ma tiaki ara bwai. Ti aki ara bwai te motikitaeka, ti aki ara bwai te kamaraia. Iai are bon ana bwai.

Iai are e a kaman atai naano. Iai ae e a kaman atai anua.

Ao ngkai ti tekateka ikai, ti bon atai anuara. Ti atai nanora. E anaki nanora aikai n ana waaki te Uea n tangira, ke e anaki nanora aikai n tabotaboa arana ma ti onrake n te kairiribai.

Aio te Tia babaire ae ngaia ae otinako rongorongo ngkai, ti aki ataia bwa e anaki n te waaki ae te kaetieti ke e anaki n te nano te Tia babaire ae kanga ko bon tiaki te

nano ae ko kantaningaia mairoun raom n Tia tei ae ko karinea.

Ngaia are I nanokawaki te Tia babaire n aron bwakan marooro tabeua.

Ti bane n nanokawaki ni kabonganakin te facebook ibukin kanakoakin rongorongo aika akea koauaia.

Ao I kani kaunga te Tautaeka te Tia babaire. I Aotiteria e a tibwa ni karaoaki te tua ibukin tianakin te inaomata iaon te facebook.

Aio bon te kakaewenako nakon te Tautaeka bwa e a ongora te kanganga ngkai ao tera am waaki ae kona karaoia ibukin nikoan te kanganga aei.

Ao e aki mena nikoan te kanganga te Tia babaire man te katorotoro. E mena nikoan te kanganga man te kamaraia.

Ko a Tautaeka Tobwan Kiribati taiaoka, kakaea raoi nikoan te bwai aio bwa i Aotiteria e nikoia. Nikoia naba Kiribati.

Ko rabwa te Tibiika. E raka teutana au tai, I kabwara au bure ma I boutoka te kaoti aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Iai am point of order te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa te Tibiika.

Ti kani kamatata te Tia tei ae tei mai Kuria bwa e taku bwa e rotaki. E rotaki n te taeka ae kamaraia. Ti aki mwanewea arana, ao ti aki kumea te Tia tei mai Kuria. Ti kangai ngaira n ara marooro. E na maraia te aomata are e kaburababaia kain Kiribati.

Ngkana e nanokawaki ao e rotaki iai, tao bon ngaia ngkanne bwa e aera ngkai e atonga bwa e a rangi n rawawata n te kamaraia bwa ti aki kamaraia. Ao bon ngaia naba temanna ae e karaoa te aekaki aio ae e taku bwa e rangi n nanokawaki n te taeka ae te kamaraia.

Ao ngkana ko birinako naba man te party teuana nako n tei n te itera are teuana, tao bon ngkoe naba anne.

Tibiika: Tao e a bon mataata, I a butiko te Minitita.

Ngaia te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I ti kan bubuti nakon am Taibora ni kauring ibukin te point of order. Bwa ara Tua 41:7, e rangi n mataata bwa ti ngkana e bure taekinan are ko tia ni marooro iai, ao anne ko na ti kona ni kaetia.

Ao te Minitita n te Aono n Raina, akea ana marooro ae te kamaraia ae na taekinna ao akea naba ana marooro kanga ai boni marooro aika e karini ibukin ana point of order ake mai imwaina.

Ngaia N na ti bubuti te Tibiika te kauring n ara Tua anne. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am kauring. Ngkanne ti a nakon te tia

taetae are imwina. Te Minitita n te Tua; Hon. Martin Moreti.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ngkai e kona n anga tabeua au marooro ni kaineti ma te kaoti ae e tamaroa aio.

Ao ti a rimoa n anga te bwana ni kamauri nakoim ao ngaira ni kabane n reitai ma kain au abamwakoro ae Aranuka,, ao ai boni kain ara aobiti ae Aobitin te Tua ai moara riki teuare e a tia n tabeka te kaoti ae e tamaroa aio.

Ni bwanan te maeu moa ao kam na bane ni mauri!

I taku te Beretitenti bwa N na aki kaokioki marooro ake a tia n tabekaki bwa are e a bon boo atin tarakin te itera ae tamaroa ao tarakina naba ae tao iai kabwakara teutana.

Ma te bwai ae ti kona n tanrikaki iai te Tia babaire ni bon taraia, ao tao ti na taetae ibukia ara botannaomata.

Bwa te social media ngkana ti tanrikaki ni kabotaua ma taai aika nako, ao ti bon noori kainanoia ara botannaomata n ririaki mai tabon te kawa ke tao tabon te aba nakon te Kauntira n tarebon ngkoa n te TSKL ma bobuakana ae tao iraua te tara ($)n ti iraua te miniti.

Kakaean rokon am rongorongo nako Tarawa tao nakoia antai. Anne tarakin taai aika nako.

Ao ti kakaitau te Tia babaire bwa te roro aio, a bon rangi n anga naba bwanaia ara botannaomata bwa bon namakina bebeten te reitaki inanon te social media.

Ao tao e koaua te bae te facebook aio, n tabetai tao ti kona n ataia bwa tao iai bwaai tabeua ae ti kona n noria bwa e na manga kona ni kamamara te kantaninga ke tamaroan te bwai ae e te facebook.

Tao N na taetae n te tua te Tia babaire bwa are ngai ngkai kanga ai rabwatan te Tua. E bon kairua ngkana arona bwa ko bon admit bwa ko ataia bwa te bwai ae kairua ae ko na katoka ao ko bon ataia ngkanne bwa e bure iaan te Tua ae te tua ni kaburebure.

Ke tao iaan ara Tua are te Penal code. Ngaia ae ti na bon kauringia ara botannaomata bwa te bwai itself ae te facebook, bon te bwai ae e rangi n kakawaki ao e rangi n tamaroa ibukia ara botannaomata.

Ao tao ai bon aio te kanganga ngkai tao n te aonnaba ae boureirei aio. Ao tao bon ngaira naba n tatabemanira bwa kanga ngkana ti bon karaua n iangoia, tao e bon eti ae te naan challenges nakoira ngaira taan kairiri bwa e na bon bae n iai te bwai ae e na kona ni kaitarako. Ma ti aki kona ni kabua matana ma tabera ni kaetia.

E toka te bwai teuana ao ngaira ti a manga katoka, kanga te kaitatao ke. E wene bwa tera bwa kanga aongkoa kanam ae kanga e rangi n kangkang.

Ngkanne ngkana ko taku bwa e raoiroi ao ngkana e aki, katikua.

Tao bon anne te bwai ae tao e kakawaki ae ti na ataia. Ao riki ngaira taan kairiri bwa are ti kakoaua bwa ai bon anuaia ara botannaomata ao tiaki ti Kiribati ma bon taabo nako.

Tao e uarereke ikai ma tao n taabo ake aba ake itinaniku riki e rangi n korakora.

Ngaia are tao ngai man ana itera te botannaomata n tarakin te riai, ao I taku bwa e kakawaki bwa te bwai ni kakaewenako tao ngaira nakoira taan kairiri ke tao te Tautaeka n te tai aio, ti na kataia ni kaungaia ara botannaomata bwa ti na tuangia bwa ngkana te bwai ae bon kairua, ao tai karaoia bwa ko na kona n reke n te kanganga.

Ao tao e bon ae e a bon kanganga totokoana te Tia babaire bwa are ngkana ti a bon taraia n tatabemanira nako, ai bon akea ae kororaoi. Ibukin tera. Iai ae e kona n titirakinai bwa ibukin tera? Bwa are ibukina bwa ti a bon bane n toa n ara buakaka. Ao are bon anne ngkanne te kanganga.

Ti bon kona n raoiroi ma are iai te tai teuana ae ti na tempted te bwai ae e bon buakaka.

Ngaia are I taku bwa bon akea ae kororaoi. Tao bon ti ngkana ti mate ao tao teuare i karawa ai akea te buakaka.

Ngaia ae ti na kekeiaki ao aio te kauring nakoira n tatabemanira.

Tao e na anga te signal nakoira ngaira are tao taan kairiri bwa ti na teimatoa naba ni karaoa.

Kai taraia ti rangi n un ngkana ti okinakoaki n te bwai teuana ao ti ata kamarakina. Ao tera ngkana ti karaoia nakoia ara botannaomata. Kanga ti uara iai.

Ti a bia teimatoa ni kakaraoa te eti tao boni ngaira riki ae ti tekateka n te Auti aio bwa ti a tia n aranaki ngkai bwa taan kairiri. Ti a karaoa te kabanea n tamaroa. Bwa ngkana ti karaoa ae tamaroa nakoia ara botannaomata, ao ti bon kona naba ni karaoia nakoira.

Ngkana kam taku bwa ti aki kona ni karaoia nakoira te bwai ae tamaroa, ao ngaia karaoia nakoia ami botannaomata.

Ngaia are mani bwana tabeua te Tia babaire. Ti boutoka te kaoti ae I taku bwa e na kauringira bwa ti na kauringia ara botannaomata bwa a riai n ata te bwai ae a na riai ni katoka ao ti na bubutia bwa ti na kaai ni ikarekebai ma ngaia.

Tao ti na karaoa te marooro nakoia bwa e bure iaan te Tua ni kaburebure ao a na kona n reke ao a na kona ni kabureaki. Ao a na kona n raure nako ma aia utu ao e na kona n reke te kanganga nakoia.

Ngaia are man marooro akanne, kabwara buren te marooro ngkana iai tibanakona ma au kantaninga bwa e teretere kanoan te bwai are I kataia n tabeia tao bon ibukia kain

au abamwakoro ao Kiribati ae bwanin.

I a toki naba ikai te Tia babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne te tia taetae are imwina. E nakon te Botakin aine ma te Roronrikirake, Hon. Ruth Kwansing. Ao I anganiko te floor e ko karineaki.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia babaire. Ao ai bon te bwana ni kamauri mai Tarawateinainano mai Bairiki nako Tanaea nakoim te Tibiika ae ko powerful, ara Beretitenti ae tangiraki iroura, te Kauoman ni Beretitenti ae super smart, kain te kabineti, Taan Tei, taan ongora ao bon ngaira ni kabane bwanaan tea koi ae te tagira ao n arana ae tabu ao kam na bane ni Mauri.

E rabwa te kaoti aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ibukin kabonganakin te social media n tibwai rongorongo aika aki koaua, ao a kamwaneia aomata.

Cybercrime bon te kanganga ae e a tabangaki n te aonnaba ni ikotaki ma Kiribati, ae e reke man te social media te bwai ae ti aaia ae bon korakora aron kabonganakina. E koaua bwa a bon mwaiti raoiroina ao bon anuara i Kiribati te kan reitaki te kikina e korakora te community spirit iroura ae boutokaaki n te Facebook ae bon te tabo n reitaki iaon rongorongo aika a kakaongora, ao man kakawaki iroura.

Ara utu ara community, aia waaki aro aia muse raoraora, ara Tautaeka ao a mwaiti riki.

Iai ara coconut wireless signal ae bon rangi ni korakora. E high speed ara signal aio ao e toka te rongorongo n te tabo teuana ao e a rokoroko n taabo aika ko taku bwa a kiraroa. Abatiku, Takaeang ti bane n toma n te coconut wireless aio.

Te bwai ae ko karaoia n te tabo teuana e kona n roko n te tabo teuana ao ko bon mimi iai. Ao e rabwa te Uea n te technology ao te innovation ao bon kaubwaira naba kain Kiribati ae kanga ti a moanna n toa ma ara mobile phone.

I katoka rongorongon tinau ae aoraki ao e rabwa bwa a manga mwaiti aika a tataro ibukina. Ao e rabwa naba bwa e roko naba te Tama Kabuua n tataro naba ibukina. Ao kanga e a bon biri naba ni viral te post aio, ae kakukurei bwa ana mwakuri n tangira te Uea.

Ti tarai ara tareboon ao ti ngangarengare nei Tinanteree ao a mwaiti riki.

Ma e koaua bwa e iri ma buakakana. Ti na kataia ni birinako man aio ae ti kona ni urua ae moan te tamaroa bwa te bwai ae e na kona ni urua arora bwa ti kabongana te bwai ae raoiroi ibuki nte bwai ae buakaka ao e buretireti.

Ao aio ngkanne bwaai aika a kona n aranaki bwa te naan cybercrimes. Te Fishing ao te online scams tera te fishing bon te scam are bon arana te fishing scam are kona akawa te aomata are ana mwane iroum n am kamwamwane.

Iai te scam ae e a bon buti naba ni bon te tai naba aio. Te scam aio ibuki nte kammwakuri i Australia, ae I kaongoaki iroun te aomata ae Teebwa Tebuto, e meeri nakoiu bwa tao e bon smart bwa kanga iai te raraoma irouna ke kanga e noora te scam aio.

Ao e titiraki, tera ami iango n te reta aio ae ti na pay $100 te taara iai te bwai ae kona n otinako ke iai te kammwakuri ae otinako man te labor. Ao I a tuanga kanakomaia am reta anne bwa anna noria. Ngaia bon te scam te kammwakuri i Australia ae kaongoaki ae te position n te MO Farm aongkoa ana kaboaki $300 te taara n te bongina ao e na kona n reke aia contract 6 te ririki. Ao e koaua bwa ngkana ko bon karaua ni iangoa te scam aio ao ngkana e reke am position aio ao te boo anne ai $1,500 n te wiiki, $75 te ngaa n te ririki.

Ao aio ngkana e bon reke am contract 6 te ririki ao ai $400 te ngaa tabun. Ao antai ae e na aki tangira aio ao konam wane iai ko aki, kona bon bae ni mwane iai.

Ao e bon deal naba aio ae kona kabwaka te mwaiti ni mwane ae $100 te taara ao kona kabwaka naba n te bong aio ae 6 n Ritembwa ao ai kamimira naba bwa iai naba te cost naba aio ae irekereke ma te cyber scam ao te cyber security, ao e bon reke naba n te tai aio naba.

Ao te invitation nakoia aomata ae mwaitia teningaun ma niman ae bon te nati ni Kiribati, aongkoa e bon reke irouia te opportunity aio.

E rabwa bwa ti kaongoa bwa te Kewekewe te reta aio kabwara au bure te Tia Babaire.

Ngke arona bwa a mwane te naan nati ni Kiribati n te reta aio ao teningaun ma niman ao kaka 100 te taraa nanona $3,500 te taara ae kona n reke iroun te tia kewekewe aio.

Ao man anne ao e koaua bwa ti aki ti anne bwa iai naba te cyber scam ao iai naba te cyber bullying, online harassment, ao iai naba te naan tamnei aika aki rangi n raoiroi naba ibukin natira ae kanga aranaki bwa te naan brain wash ae a mamataku naba iai n te YouTube. Ti riai n taraia n aio.

Ao tao N na kaineta te iango nakon te motinnano ae nambwa 87 ae kangai te motinnano anne. *Karekean ao kakorakoraan ara konabwai ara kainibaire ao ara Tua n totokoi kamangaongao aika a kona n reke man kabonganaan bwaai n rabakau aika a boou inanon te cybersecurity.*

Ao anne are e na kakorakora te cybercrime act.

Ao man anne ao ko rabwa bwa I boutoka te kaoti aio I rang ni karabwa te Tia Tei mai Nikunau ao ai bon te bubuti riki nakoira ni kabane, ti na kateimatoa te botonaine ao te botonmwaane n aron kabonganakin te social media bwa te bwai ae positive, bwa ti na ngarengare ao ti na kukurei iai ao ti aki te tab oni kamwamwane nakoira tarira ma mwanera.

Ao e koaua nakon Abureeti Temwaiana ao kona noriko bwa I boutoka naba ikai bwa kona maraia ao I a toki ikai. Kam rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne tia nakon te tia taetae are imwina, te Tia Tei mai Onotoa Hon.Riteta Iorome ao I anganiko te floor te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Riteta Iorome : E rabwa Hon.Speaker e kona ni manga reke au tai kai ko anganai bwa N na taetae naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei.

E koaua teuae Hon.Speaker I a bon reitai ma te nati n Onotoa, are iaon Onotoa are n taabo ni kabane te bwana ni kamauri moa nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae ko karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao ngaira ni kabane, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane ake ti a riki bwa kain te bwakantaai aei. Aran Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

E koaua teuae Hon.Speaker e reke nanou bwa N na teirake ni kaota aia boutoka kain abau ae Onotoa, iaon kaotan kanga nanon te kaoti aei e kaota te raraoma, te raraoma ibukin kabonganaan te social media n aron ae rangi n turuturu ikai ae te Facebook ao tao a bon mwaiti riki.

E koaua ae ti noora riain te raraoma. E taku te taeka n rabakau ae *prevention is better than cure.*

Ngaia are I taku bwa ti reita te bwana ao ti boutoka te bwanaa n raraoma aei ao ni kaewenakoa iai te naan iraoroa iai mara Tautaeka, ae ana bon kataia ni kakaea angana. Kanga ti ongo ao e mwaneweia bwa e na kuri matoa waakinakin taabo tabeu. Ma e koaua bwa ti na butia bwa e na kabane ana kona ni kakaea angan tao e na totokoia moa mai irouia te roronrikirake, bwa a bon aki tau ni kabongana te bwai ae te Facebook ke te online.

Ti na kaunga naba bwa e na kataia naba n totokoi naba te naan account aika a fake n aron ae a noraki ngkai ae a kabongana bwa aia tabo tao te Facebook bwa aia tab oni kaunun, ni kamanga ao n raana riki.

Tao ti boutokai ake ana katukaki are anga reirei nakoia ara ataei ma ti aki ngkanne boutokai koaua are kanga ke tao ti butia ara Tautaeka bwa e na totokoi, waaki are ana kona ni

kamangaoa ongoraan tei Kiribati ao a kona ni kariki kanganga n aron ae ti noori. Ae iai tabeman ae a karika te Facebook bwa aia tabo ni kauntaeka ao n tokina e a roko te rebe ieta.

Ngaia are e a noraki riain te raraoma ae e na riai n totokoaki bwa ngkana e nang katokaki ao e a kuri kanganga. Ngaia are a riai n totokoaki bwaai aika a riai n riki n taraia te Tautaeka bwa a bon riai n totokoaki imwain rikiia. Ao iai aika a tia n riki ma a uarereke ao iaon kawaina riki aika kanga ana kona n reke.

Ngaia are anne bwanaau ae I taku bwa I rangi ni boutoka iai te kaoti aei. Ao ti na boutokaia n te raraoma aio ti na riai n raraoma ma ti na bon aki karika abara ae Kiribati bwa te aba ae toko mangaongao ni kabonganaan te social media, bwa ti na karika abara ae Kiribati bwa te aba ae rau, te tangira , ao e kabongana raoi te social media n arona ae kanakoi rongorongo aika a koaua. Ko reitaki ke ko kona n reitaki iai ma ngaia ni katawei rongorongo bwa a rangi ni bongana n arona anne.

Ao anne bwanaau teuae Hon.Speaker ao I taku bwa I a reita iai boutokaan te kaoti aei man au itera ao kain au abamwakoro ae Onotoa ibukin te bwai ae te raraoma e bon riai, ao e raoiroi riki totokoana nakon are e a riki. Aikanne teuae Hon.Speaker I anga naba te katekeraoi nakoia ara koraki aikai ngkai ai bon te weekend, a tekeraoi n te weekend aei ao ko rabwa Hon.Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki ao ngkanne te tia taetae are imwin ate Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake I anganiko am tai.

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa te Tibiika ao e bon rangi ni uarereke au maroro bwa e a bon tia n taetae angiina iaon te maroro aio.

Ma I a bon teirake ni karabwa te tia kaoti n te tai aio are e uota kararaoman te Tautaeka ni bwaai aika a tia ni karaoaki n te media ke te social media ao ngai temanna ae I tei irarikin tariu are te Tia Tei mai Marakei are te Tia Tei mai Marakei are te Minita ao eng e na maraia te aomata aei ao ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao titebo ae e kan maroro ao ko a tia n taetae te Minita e kanga ngkoa ngaia ngkoe ngkana ko na intervene ko a bon katea naba baim e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I aan katabeau are I a tia ni katabeaki n te bong aio ao I a reitaki ma kain abau ae Makin ao I a bubuti bwa te Auti aio e nang motirawa moa ngkai. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki n am intervention ao ko ti kaotia ae e a boo onoua ko ti bubuti te bwara. Ao tao are bon akea riki te maroro bwa kanga e a bon taraa n ae e a itiaki kanoan ara bwai aio ao I a kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ko a karaoa am sum up. Ao I a kaewatia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao eng imwain ae I kanakoa te sum up iaon te kaoti are e a tia ni maroroakinaki n te tai aio. Ao I a bon anga bwanau ni kaitau nakoimi Taan Tei ni kabane, are kam a tia n anga bwanaami ni karabwarabwa a oni boutoka te kaoti aio.

Ao e koaua n aron mwiin ongoraau n taian maroro ao eng tao bon te bwai ae kakawaki riki ti kaitau n ana kaeka te Minita man te Communication, are bon ngaia tabena riki aio are man te Tautaeka.

Ao ti kaitaua ana kaeka iaon te tabeaianga aio ao ibukin buokan aron katokan te kanganga.

Eng tao e koaua Tua akana e a tia ni katerei ibukin ongorara ao ibukin ongoraia riki ara botanaomata. I taku bwa e kakawaki naba bwa e na uringaki irouia te botanaomata bwa ngaia iai naba cases aika a tia ni uotakirakeaki naba nakon te kabowi ibukin naba kanoan kabonganabuakakin te Facebook.

Ao I taku bwa anne e rangi ni kakawaki bwa e na teretere ao e na matata irouia aomata. Ngaia e bon mwakuri te Tua aio. Kanga ti taku bwa ti raraoma ibukin are e a rangi ni korakora kabonganakin buaka te Facebook. Ma ngaia ko bon kona ao ngaia bon te kauringa naba nakoia te botanaomata.

Bwa are ngkana a kabongana buaka ao ana bon kona ni uotakirakeaki taekaia nakon te kabowi. Riki ngkana a karaoi iowawa nakoia raoia iaon te Facebook.

Ao e koaua iaon ngkanne koraki akana a kabongana buaka tao ana karabaia, ke tao a oniki araia aki raoi kinaaki. Ao ngkanne are tao bon iai mwakuriana ngkanne iroun te Tautaeka.

Ao eng tao teuana riki ngkanne tao bon tamaroan aron ami maroro Taan Tei iaon boutokaakin te kaoti aio. I taku bwa e bon bane n titebo aron ami boutoka nakon te kaoti. E bane n titebo ara tabeaianga ibukia ara roronrikirake ao ai bon ara botanaomata ibukin kabonganakin te bwai ae te Facebook.

Ti kakoaua bwa te social media e rangi ni bongana iai bongana ae e rangi n tamaroa. Ao ngkai ti a bon roko inanon te digital world ke tao aron rabakau aika a boou, aika ti ataia bwa e rangi ni birimwaaka iai aron te waaki n aron ae kam bane ni kaotia n ami abamwakoro ao ni bon

kabonganakina iroumi, ao ti aki tangiria bwa e na katokaki.

Ma ti tangiria bwa e na katamaroaki, ao ngaia are aio oin raoi bukin tabekan te kaoti aio bwa e aonga n ae te Tautaeka e na katamaroa te bwai n reitaki ae ti rangi ni kainnanoia bwa e rangi ni korakora ana ibuobuoki. Riki ngkai ti a bon kabongana naba n ara Maneaba ni Maungatabu bwa ko bon ataia bwa iai naba ana *Facebook page* naba ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao e live streaming naba ara Auti n Tei iaon naba te Facebook page ara Maneaba ni Maungatabu. Ngaia are e rangi ni bongana ibukia ara botanaomata a noora raoi ngkai tera a ongora raoi ao a kona n noori aia Taan Tei inanon aia Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are I taku bwa anne tamaroana. Ao e koaua I nanokawaki ngke kanga e a kuri naba n riki au kaoti aio bwa kanga te kaoti ibukin Abureeti. Ae kanga e angii naba taekan Abureeti, ma e koaua tao teuana anne kanoan tao te tabeaianga irouia Taan Tei tabeman ake a noora kanoan te rinerine ae nako.

E rabwa e a otinako kanoan aio ao I taku bwa e a tia n tabekaki kabwaraan ana bure Abureeti. Ao tao e na bon kakaeaki irouia naake ana bon kakaea are e na bon reke ao ngkanne e aoria ti a bon katuka anne. Ao I taku bwa te reirei nakoira ngkai n te tai aio ao nakoia ara botanaomata. Ti a bon keiaki ni kabongana raoi te bwai ae te social media ao ti bon kona ni kabonganai arara ni bon kaotia, tamneira bon ngaira.

Akea buren naba ae ko kabongana te fake account bwa are bon iaan bukina ae bon tamaroa, ao ko bon kabongana naba raoi aron te maroro raoi.

Kanga ti aki rangi ni uneakina te debate iaon te social media. Ao ngai temanna ae I rangi ni kabongana te social media naba iaan are I kakoaua anne kaotan aia iango ara botanaomata. Te public opinion are e oti iaon te Facebook. Ngaia are e kakawaki naba te Facebook ara tabo naba n reitaki ao n debate ao ni kaunii ara koaua te ota ae tamaroa bwa ti na matata iai.

Ma I taku bwa e aki riai ngkanne are a nang karaoaki bwaai aika aki raraoi tao te maroro n ae e aki raoiroi, te taetae buaka, te tataboraa terana riki, kamatauninga ao terana riki. Ti bane n ota iai ao I a karabwarabwa riki n aron ami boutoka ni kabane Taan Tei nakon te kaoti aio.

Ao te kantaninga bwa e na rikirake n tamaroan aron kabonganaan te social media ao iroura ni kabane ao irouia ara botanaomata bwa e na reke bwa te tai ae e tamaroa. Ko rabwa te Tia Babaire ao I a tabeka te kaoti are e kangai:-

Bwa te Maneaba aio e na kaota raraomana ibukin kabonganaakin te social media, n aro nte Facebook ao bati n riki n tibwai rongorongo aika aki eti ao ni kamwaneia aomata, ao e na butiaki te Tautaeka bwa e na waekoa ni kakaea angan katokakin kanganga aikai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao I a tia n sum up te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkanne nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti aio n aron taekana are e a tia n taekinna te Tia Tei ae tia n tabeka te kaoti. Ao ake a buoka te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai tiaki. Ake a buoka te kaoti ao aki aki. E butimwaeaki te kaoti.

Kam rabwa Taan Tei ao e a bon roko n tokina te bong aio ami bowi aio, ao I karabwai ngkai n tekatekami ao I karabwai ngkami n ami taotaona n nano. Ti a keiakina riki ni katamaroa ara bowi aio nakon te tai ae imwaira. Ngaia are ma ngkai nang kabwara te Auti n aron ae kam ataia te Moanibong te bong ni motirawa akea te bowi n te Moanibong ao tia manga bane ni kaitiboaki ikai, nakon te kauabong n te aoa 10 man te moaningabong. Kam na tekeraoi n ami weekend ao I a kabwara te Auti ni karokoa te Kauabong ae imwaira aio. E a bwara te Auti.

Te Tataro.

Tibiika: Ti a butia te Minitita n te Environment bwa e a kairira n ana tataro n te ingabong aio.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Hon. Speaker ao ti a katauraoi nanora nakon ara Taromauri n te ingabong aio.

Tamara ae Atua ti bobaraki imatam n te ingabong aio. Ti karabwako ao ti kaitauko ibukin teimatoan te marurung ae ti teimatoa n namakinna. Ti karabwako ibukin raonakira n auan te roo ae e tia n nako ni manga karikira bwa kain te ngaina ae e tamaroa aei.

Imwain ae ti na waaki Tamara ao iai marooro ma iango ibukin abara ae Kiribati, ti butiko bwa ko na mena irarikira bwa ara Iruwa ngkoe ae ko rine ao ni kona ni kairi ara waaki aika a na kona n riki taan marooro n te bong aio. Angania te kakorakoraki ao a bon kona ni karaoi tibwangaia n am kantaninga are ko kantaningaia nako iai.

Ti kaaniko aikai, ma ti aki kororaoi ma ti butiko bwa ko na kabwarai ara bure. N aram natim ae Iesu Kristo: Amen.

Ao ti a booti bwanara ni kabane: *Tamara are i karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am Taeka. Anganira n te bong aei ao kabwarai aia bure aikana a bure nakoira ao tai kairira nakon te karirıaki ko na kamaeura man te buakaka bwa am bwai te mwaka ao te neboaki n aki toki; Amen.*

KATANOATA MAIROUN TIBIIKA

Kiraka; Katanoata tabeua mairoun Hon. Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Kiraka. Ao ti a kamaurira moa n tamaroan te ingabong aio ngkai ti a manga bane ni karokoaki inanon Maneabara aio ma te marurung. Kam na mauri ni kabane!

Te moan katanoata: Bon te kauring nakoia kambwana ao Kauntira ake a tuai roko aia ribooti ke aia financial report iroun te Oteta Tienera.

N aron aikai: Airport Authority Kiribati, te Kiribati Housing Corporation ibukin 2023. Akanne ni kabane ibukin 2023.

Ao te naan Kauntira ngkanne ibukin 2023. Makin Is Council, Butaritari Is Council, Marakei Is Council, Abaiang Is Council, Eutan Tarawa Council, Teinainano Urban Council, Betio Town Council, Maiana Is Council, Kuria Is Council, Aranuka Is Council, Abemama Is Council, Nonouti Is Council, Tabiteuea Meang Is Council, Tabiteuea Maiaki Is Council, Onotoa Is Council, Beru Is Council, Nikunau Is Council, Tamana Is Council, Arorae Is Council, Kiritimati is Council, Tabuaeran Is. Council, Teraina Is. Council ao Banaba Is. Council. Aikai ngkanne ake a tuai ni karokoi aia ribooti ibukin te ririki aia financial statement ibukin te ririki 2023.

Te kauoua ngkanne ni marooro nakoimi n te ingabong aio. N na ti kauri ngkami riki Taan tei aika kam karineaki, ami tua.

Te moan moa are iaon ami tua ibukin te naan titiraki. Are kam ata te titiraki are bon akea te kauntaeka ao ke argument are kanga kam aki karaoia bwa ami tai ni kauntaeka ke kanga kam na bon aki karaoia bwa ami tai ni kauntaeka ke tao kam na manga taekini ami rongorongo teuana i tinanikun are bon ami titiraki.

N na buti ngkami bwa kam a tiku riki nakon ami Tua ni kaetieti n ami Maneaba aio.

Te kauoua ngkanne: iaon te point of order. Are n aron ae kam bon ataia naba Taan tei aika kam karineaki; bwa te point of order are ko na bon ti point of order ngkana e kabureaki te baere ko taekinna. Ke tao e atongaki buaka te bwai are ko taekinna n te aro are kanga e a tibanako ma are ko bon taekinna. Anne ngkanne ko na point of order i aona.

Ao e tabuaki te point of order iaon te point of order n aron naba are bon ami Tua naba. I aki n are aera ma I bon ti kauring kami ao N na butikongkami bwa nakoraoin ami bowi aio, bon nakoraoina mai iroumi ngkana kam boni bane ni kawakina raoi ami Tua. Kam aki urua ami Tua.

I aki kantaningaia bwa N na manga kataia ni wawaei ngkami inanon ami tai n taetae ke tao inanon ami Auti aio, bwa au kantaninga bwa kam na bon kona ni wareki.

Tao N na kauringkami n tabetai ngkana tao arona bwa kam tibanako bwa are bon arona n tabetai ko kona n ae ko a manga mwaninganako ni marooro ke ko tibanako ke tao terana.

Ma N na buti ngkami Taan tei, kam a tiku nakon kanoan ami Tua ae Kaetieti.

Ao ngkanne ara bwai are imwina, te Kiraka.

Kiraka: Moan warekan te Biira ibukin te kataumwane 2024.

Tibiika: Ao n te tai ngkanne aio, ao N nang butia te Beretitenti ae karineaki ao te Minitita naba ibukin te Mwane are Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e a kanakoa ana budget speech. TE Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, I anganiko te floor.

APPROPRIATION BILL 2024 – BUDGET SPEECH (1st Reading)

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae karineaki. Ao ngkai bon moan mwaitoron te ingabong aio ao e bon waaki ae ti na bane ni kamaurira. Ni mai iroum te Tibiika ae ko karineaki, te Kiraka ma am tia mwakuri, ara Beretitenti ae karineaki ma Minitita, te Leader n te Kaitara ma Taan tei aika a karineaki, taan ongora ao ai boni kain Kiribati ni kabane. N aran ara Uea ae tabu ao kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko rine, I kukurei n anga au marooro n te ingabong aei iaon ana kataumwane Kiribati ibukin te ririki 2025.

N aron ae kam ataia ao aio bon ana ka-9 ni kataumwane ana Tautaeka Tobwan Kiribati party man te tai are e moan taua te tibwanga ni kairiri n 2016 ni karokoa te tai aio.

Ti nang kakaitau Hon. Speaker ngkai e a manga tia n reitakinako riki te mwioko aio iroun Kiribati n aron are e oti imwin te rinerine ibukin te Beretitenti ngke e a manga anganaki riki ara tia kairiri ae Beretitenti H.E. Taneti Mamau bwa e na kakoroa ana kateniua n teem ni kairiri.

Ngkai ti a tokaranako ara kateniua n teem aio, ara Tautaeka e na botumwaka n reitanako tibwangana ae moan te kakawaki ibukin kakoroan nanon ana Motinnano ake a tia ni karauaki ni barongaki raoi ibukin kakaean nanon ana kataratara te Tautaeka ibukin 20 bwa e na riki Kiribati bwa te aba ae rikirake ni maeuraoi ao n rau ibukia ana botannaomata.

Te Tibiika ae ko rine, te Kibu ni kora ibukin ara kataumwane n te ririki ae 2025, e kangai taekana: *Kakoroan nanon kataratara aika uaana ibukin te rikirake ao te maeuraoi.*

Ara kibu ni kora aio e kamatoa raoi ana waaki ao tibwangan te Tautaeka ae kakawaki ibukin kakoroan nanon ana Motinnano ke ana kataratara aika bongana ao n uaana ibukin karikirakean te kabwaia, te maeuraoi ao te rau irouia te botannaomata.

Ara kibu ni kora aio, e na kaira ana waaki ara Tautaeka iaon kabonganakin raoi ana mwane ma korakorana ni kaotinakoi taian karikirake ma Kainibaire aika a na rangi n uaana ao n ibuobuoki ao ni boutoka aron rikiraken ana botannaomata ao abara ae Kiribati ibukin ngkai ao n taai aika na roko.

E ngae ngke a bati kanganga n irekereke ma bibitakin kanoan boong ao kanganga ake a riki n te aonnaba, ara Tautaeka e na teimatoa ni kakoroa bukin tibwangana ae moan te kakawaki ibukin ana botannaomata inanon ana kataumwane aio.

Te Tia babaire inanon karaoakin te kataumwane ae e nang kakawaki aio ao e riai bwa ti na tara aron biribirin kaubwain te aonnaba ao bwaai ake a riki n te aonnaba ngkai a boni kona n rota aron birin kaubwain abara ao ara kataumwane naba.

Ni kaineti ma ana ribooti te International Monetary fund ke te IMF ke te rabwata are e tabe ma tararuan biribirin marurung kaubwain te aonnaba ao e na bon teimatoa n iai te nano kokoraki n te rikirake n irekereke ma aia waaki aba ake a korakora.

Iai norakin te nakoraoi n aron birirakean te karaobwai ma te Iokinibwai. Are ngaia are e na kauarerekea biriraken boon bwaai n te aonnaba.

Ma e ngae n anne ao e na bon teimatoa n iai te raraoma ibukin rikiraken te aki nakoraoi imarenaia aba aika a bubura ao ni korakora.

N aron ana kataunari te IMF ao e kantaningaki bwa e na teimatoa rikiraken te kaubwai ke tao te GDB n te ririki aio 2024 n te ware ae $3.2% are e na iai te kerake teutana nakon $3.3% inanon 2025.

Ni kaineti ma kerikakin boon te maeu n te aonnaba ao e kantaningaki bwa e na iai te kerikaki n ana kabanemwane te Tautaeka ni ikotaki ma kabanemwane iaon taian karikirake.

Ibukin Kiribati ao e na iai naba te kerake ni marurungin kaubwain abara n irekereke ma mwaitin te botannaomata ke tao RGB inanon te ririki aio 2024 n te ware ae $5.8%. Aio e rekereke ma biriraken kaubwain te botannaomata man keraken booia taani mwakuri n te Tautaeka n te mwaiti ae $38%. E ngae n anne ao e bon teimatoa n rangi n taoitera aron te iokinibwai ngkai e nang bati riki te kaobwai ibukin kaako ma amwarake nakon te kanakobwai.

E oti naba bwa e na iai te kerikaki n te karekemwane n te Akawa ni kabotauaki ma te ririki aika nako.

Irarikin anne ao e katautauaki naba bwa e na iai kekerikakin kaubwain Kiribati n irekereke ma biriraken mwaitin te botannaomata ke tao ti aranna bwa e real GDB.

N aron are e ribootinaki ao e katautauaki bwa e na teimatoa te kerikaki ni boon bwaai iaon Kiribati man 4.5% nakon 2.1%. Ao e na okira arona ae e biribiri iaon 2% n ririki ake imwina.

Aio are e na kabebetea boon te maeu iaon Kiribati ao ni kauarerekea naba ana kabanemwane te Tautaeka ni kabutan ana waaki n ikotaki ma ana karikirake.

Ana kataunari te IMF ibukin mwaitin kaubwain Kiribati ke tao ti aranna n te taetae n Imatang bwa te Nominal GDP. N te ririki 2024 e na kerake nakon te mwaiti ae AU$501te mirion man te mwaiti ae $470te mirion are e oti n te kataumwane ibukin 2023.

E katautauaki naba bwa e na kerake te ware aio nakon $528te mirion n 2028.

I taku bwa e rangi n tamaroa aron te rikirake aio te Tibiika ao kain te Maneaba ni Maungatabu ae karineaki.

Te Tibiika ae ko rine, n te tai aio ao N nang waaki iaon are bon boton te marooro are te kataumwane ibukin 2025.

I ataia ae e korakora te kariaria ke te kan ongora iaon aio.

N aron kataumwane n ririki ake mai imwaina, te kataumwane ibukin 2025 e bon boboto ao e ira nanon ana Kainibaire te Tautaeka are a tia ni kateaki bwa e na kona ni boutoka butiraoin ana waaki ma biribirin kaubwain ke korakoran Kiribati.

Te kataumwane aio e bon boutoka uarokoara nakon te kabwaia, te maeuraoi ao te mweraoi inanon te babaronga ao te tikotiko raoi.

Iai Kainibaire ke Tua aika a rangi n kakawaki ae a kaira karaoan te kataumwane ao ake a na bon kona naba n tuka te kabuanibwai aika a kona n riki.

Kainibaire aikai bon aikai: i) te kataumwane ibukin kabutan ana waaki n ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka ke tao ti aranna n taetae n Imatang ae te Departmental Expenditures, e na aki raka iaon 50% man te ikota ni kataumwane ke taian kabanemwane n ana kataumwane Kiribati ibukin 2025.

Te kantaninga n aio n aron ae ti kakaraoia ni katoa ririki, bwa e na aki kabaneaki ana mwane te botannaomata ti ibukin baika kabanemwane ae aki kona ni manga kaokaki mwin booia, n aekakin te nako tinaniku, tera riki.

Ngaia are e bon kakawaki bwa e na tianaki aron te ikota ni kabanemwane iaon te itera aio, e na aki raka iaon 500% iaon te ikota ni kataumwane.

Te kauoua n tua ae e rangi n kakawaki naba te Tibiika ae karineaki ao are I aki toki ni kaokiokia ni katoa ririki n au tai n anga au marooro iaon te kataumwane, kateimatoan ma katauraoan ana tatara ni mwane ni mwakuri te Tautaeka bwa e na kona ni kaitarai kabanemwane ibukin 3 namwakaina ngkana iai te kanganga n uarereken ana karekemwane n te ririki teuana ma teuana riki te karekemwane man te Akawa.

Ao I taku bwa aio N na bon manga marooro iaona n aron au marooro aio, ma tao e kakawaki ae I ti kabwarabwara teutana ikai. Bwa aio are kanga ti aranna n te taetae n Imatang bwa te *Physical buffer* ke tao te cash pub are e na bon riai te mwane ae onoti ae e na tauraoi n taainako are e na kona ni bonoti taian kabuanibwai. Ngkana arona bwa e a bon ti karina naba n toki te karekemwane man te ika, ao e na iai te mwane ae ti kona n tanrikaki nako iai bwa e na kanoa taian kabanemwane akanne inanon ae e na aki kee inanon te maan ae te mwaiti n namwakaina ae 3 te namwakaina are ngaia ae e aranaki bwa te physical pafha ke tao te cash pafha.

Ngaia aio teuana te tua ae ti nang kakawaki iroura ngkana ti karaoa ara kataumwane, bwa irarikin tarakin ara karekemwane ma taian raa e na iai te mwane ae e tauraoi n taainako ibukin totokoan taian kanganga aika a kona n riki aio.

Te Tibiika ae ko rine, n aron ae ti bon ataia n te kataumwane ao bon uoua iterana n taainako.

Iai te karekemwane ao iai te kabanemwane.

N te tai aio ao N nang tara ngkanne ana itera ni karekemwane te Tautaeka.

Ni karaoakin te kataumwane ao te moan bwai ae e rangi n kakawaki, bon atakin ma korakoran ana karekemwane te Tautaeka ibukin te ririki anne.

Aio are e na kaira ana iango ma ana babaire te Tautaeka ibukin ana kabanemwane bwa e na aki raka iaon korakorana ke ana karekemwane.

Mwaitin te karekemwane ae e katautauaki ibukin te ririki 2025 bon $402.6te mirion. Aio tiaki te mwaiti ae e uarereke ma tao e koaua bwa ngkana ti kabotaua ma te ririki ae nako ke n te ririki aio, kanga iai keena.

Iai keena teutana. Ao e kangara n reke te mwaiti ni karekemwane anne? E reke man tera ikai.

i) Te karekemwane man te angabwai ke tao te tax $80 te mirion.
ii) Te karekemwane man te Akawa $200 te mirion.
iii) Te karekemwane man te Mwane n tania $80te mirion.
iv) Karekemwane man aba ke rabwata ake a karorokoa aia mwane ni buoka nakon Kiribati ke tao e aranaki n taetae n Imatang bwa te budget support ae mwaitina $33.1 te mirion.
v) Bon karekemwane man taabo riki tabeua ae mwaitina $6 te mirion.

Te mwaiti aio are kanga te kabanea ni karekemwane arei man taabo tabeua, e reke mwane man taian Ministries n aekakin te court fee, te school fees, ao n ikotaki naba ma mwane man taian karinimwane ke tao taian investment n aekakin ana dividend te ANZ are e aki toki ni kakabwaka nakon te Tautaeka ni katoa ririki.

Taian dividend naba man ana kambwana nako te Tautaeka ake aki toki naba n aron ae kam ataia ni kakabwaka nakon te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana.

Te karekemwane man te Akawa ibukin 2025, boni ngaia te kabanea ni bubura man ana karekemwane te Tautaeka bwa e raka iaon $500% man te bota ni karekemwane ibukin 2025.

E ngae ngke e noraki bwa iai bwakana teutana n te tai aei nakon are e kantaningaki ma te katautau bwa e na manga bon okira arona ni banen te ririki aio 2024.

Te karekemwane iaon te angabwai ke te tax, e na bon teimatoa n rikirake iaan noran raoiroin biribirin kaubwain abara ao katamaroa n irekereke ma te angabwai.

E ngae ngke iai te katautau bwa e na bwaka boon bwaai inanon 2025 nakon 2.1% ao a kantaningaki bitineti bwa e na iai te waeremwe ni kerikakin boon aia kaako imwin rotakia n ana urubwai te covid-19 ao te bobuaka are e teimatoa naba ni waaki imarenan Ukraine ao Russia.

N te tai aio ao bitineti ngkai a moanna n okira aroia ao te kantaninga bwa e na birirake te rikirake irouia bitineti ao e na rikirake naba te bobwai.

Aio are e na kakibarakea te karekemwane man te angabwai ao e na reitinako aio man 2024 nakon 2025 ma katamaroa nako nakon waaki ao babaronga ibukin te karekemwane man te angabwai.

Man noran marurungin te Mwane n tania ao e kataunariaki bwa e na butaki te mwaiti ae $80te mirion. Aio are e bon boboto man raoiroin ana raka te Mwane n tania n tokin te ririki ke tao n te ririki ae 2024 ae e a kan toki ngkai.

Ao n tuan te bumwane aio are ti kona ni butia ngkana e riaon 2% rakana.

Te mwaiti anne e na butaki ao ni kabonganaki ibukin ana waaki ni karikirake te Tautaeka.

E aki kona ni butaki aio tao ibukin kaboaia aomata ae te nako tinaniku ma tera riki, ti ibukin taian karikirake aika a na teimatoa.

Ni kaineti ma aio ao I kan kauringa te Auti aio are e a bon tia ni kabwataki iroun te Kabineti n te ririki ae nako kerikakin te ware ibukin bubutakin te Mwane n tania nakon 2%.

E karaoaki te babaire aio bwa e na kakoroa nanon te Kainibaire ibukin rikiraken maeuraoia ara botannaomata nakon taai aika a na roko.

Ngaia are e kakawaki bwa e na tibwatibwaki raoi te kabwaia man te Mwane n tania inanon te roro teuana ma teuana, n te aro are e riai bwa e aonga n teimatoa naba marurungin te karekemwane man te Mwane n tania nakon taai aika a na roko.

Te Tibiika ae ko rine, kakerikakan te ware aio nakon 2% e kaineti ma kanoan ara marooro n te Auti n tei aio ibukin tangiran ao boutokan ae e na riai naba ni boo n te Mwane n tania n te roro aio ao tiaki ti te roro nakon taai aika a na roko.

Iai naba anga mwane mai irouia ara Development partners ke rabwata ake a kakoroa aia mwane ni buoka nakon Kiribati n te mwaiti ae $33.1te mirion ibukin 2025.

E noraki bwa e kania 300% keraken te buoka aio ni kabotauaki ma te ririki aio. Te kerake aio e irekereke ma aron aia ririki ni kataumwane ao ni bwakamwane rabwata aikai aika te World Bank ao te Asian Development bank are e kakanakoaki ibukin 2 te ririki ao tiaki ni katoa ririki.

N te ririki 2025 ao ana mwane ni buoka te World bank bon $12te mirion, ao ADB bon $15.2te mirion.

Ao aio ibukin kanoan ririki aika 2024 ao 2025.

Te nikira ae $5.5te mirion e a nako man aia buoka Aotiteria ae $1te mirion, Nu Tiran $2.5te mirion ao aban Eurobe ke te European Union ae $2.4 te mirion.

E katautauaki naba bwa e na reke te mwaiti ae $6te mirion man ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka ake tabeua n aron karekemwane man taian tuaa n te bowi, te roo ao a bati riki.

E noraki bwa iai 4% te kerake man te mwaiti aio ni kabotauaki ma te kataumwane ibukin te ririki aio.

Te Tibiika ae karineaki, N nang roko ngkanne iaon te kabanemwane n aron are I taekinna are uoua iteran te kataumwane bwa iai te kabanemwane, iai te karekemwane ao te kataumwane.

N te tai aio N nang taetae iaon te kabanemwane ibukin te ririki 2025.

Te kabanemwane ibukin 2025, e katautauaki n te mwaiti ae $402.5te mirion. Ao aio aron kabwarabwarana.

Te kataumwane ibukin ana waaki ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka ke tao ti aranna n te taetae ni Imatang bwa te departmental expenditures bon $193te mirion.

Aio are e rin naba iai booia taani mwakuri n te mwaiti ae $148te mirion.

Iai te mwaiti ae $75.4 te mirion ae e katauaki ibukin kabanemwane iaon te grants subsidies ao tabeua riki.

Iai naba te mwaiti ni mwane ae $3.3 te mirion ibukin kabwaran tarau man Tautaeka aika a nako ao iai naba ngkanne te mwaiti ae $130.7te mirion ibukin boutokan ana karikirake te Tautaeka ke tao ti bon tataneiai inanona ae te Local contribution to the Development fund.

Te Tibiika ae karineaki, tao N na ti taetae teuana iaon kaetan te ongora ao tao te nano uoua bwa ti taekina ikai te kabwara tarau.

I taku bwa e na riai ni mataata nakon te Auti aio, bwa aio bon tiaki ana tarau te Tautaeka aio bon tarau ae a kaman tekateka imwaira ae ti a bon kekeiaki naba ni kakabwara teutana imwin teuana ni katoa ririki ao te kataumwane aio ti a manga karina naba iai te kabwara tarau.

Te kataumwane ibukin 2025 ngaia ae e na boutoka ana waaki ni mwakuri te Tautaeka ao atun kabanemwane ae I a tia ni mwanewei mai imwaina n aron te grants ao subsidies. Te karikirake ao kanoan ana Motinnano te Tautaeka ake a teimatoa ni waaki ao ake a boou.

Ana Motinnano te Tautaeka ake a teimatoa ni waaki inanon te kataumwane aio bon te karao kawai ao marae iaonnaba.

Boutokan boon te takataka n aron ane e na wakinaki ao ni manga rinanoaki riki.

Te mwane ni buoka nakoia nake aki mwakuri. Aia mwane Kaara, aia mwane ni motirawa nake a mwakuri i tinanikun Tautaeka. Karakan te buoka nakoia nake a mwauku ao karakan te buoka

ibukin Kauarinan n reirei. Karakan mwaitin te nako n reirei i tinanikun Kiribati, karakan te buoka nakoia Aro ao kinakin kakawakin nakoia n neeti, Mayor ma Kauntira ni karekean booia ao a mwaiti riki.

Te Tibiika ae ko rine, n te tai aio ao N nang kabwaranakoa kanoan te kabanemwane ibukin 2025.

I taku bwa e kakawaki aei bwa are I aki kona n taua teuana ma teuana bwa are e bon rangi n bati ma are e a bon bwarabwara inanon te boki ni kataumwane.

Ma N na kataia ikai ni katanini nakon taian atu ni kabanemwane bwa e aonga riki ni bebete aron te kabwarabwara ao te ongora iaona.

Bon te moan ikota ni kataumwane are kanga I karinna n te tai aio bon Riin te Waaki.

Ami Tautaeka aio e teimatoa ni kina kakawakin ao bonganan Riin te Waaki ibukin karikirakean ao uarokoan abara nakon te rikirake bwa e a tia ni manga karaka riki ana kataumwane nako iai ibukin te ririki 2025 ao aikai kanoana tabeua:

Te karikirake ibukin te karao kawai n te marae iaon aba.

Iai rakan te kataumwane iaon te karikirake aio ibukin 2025 n te mwaiti ae $2te mirion ke 7% man te kataumwane n te ririki aio.

Te kerake aio e karaoaki bwa e na kona n kaitarai te naan bwakamwane are a na riai ni kabwakaki ibukin te ririki 2025.

Aio te karikirake are e na karaoi katamaroa nakon te naan kawai ao marae wanikiba iaonnaba are e moanaki katabwenana mai Butaritari.

E kataumwaneaki n te mwaiti ae $32 te mirion ibukin 2025.

Onobwai ao katamaroa iaon ana kateitei nako te Tautaeka ao karikirake n irekereke ma Riin te Waaki.

Iai rakan te kataumwane aio iaon te karikirake aio ibukin 2025 n te mwaiti ae $1te mirion ke 20% man te kataumwane n te ririki aio.

Te mwane aio are e na ibuobuoki ibukin kateimatoan raoiroin ana kateitei nako ke aobitin te Tautaeka mani karikirake n irekereke ma Riin te Waaki.

N ana Kauarinan te Tautaeka ibukin te Aono ni Mainiku.

E kataumwaneaki n te mwaiti ae $1.3te mirion ibukin katian ana Kauarinan te Tautaeka are e tei n te Aono ni Mainiku.

Aio are e na mwanena te kauoua ni mwakoro n te karikirake aio ibukin katean Umwanreirei riki tabeua ni kaitara rikiraken mwaitia ataein te reirei aio.

Katean te Auti ibukia taani mwakuri n te Aono ni Mainiku.

E kataumwaneaki te mwaiti ae $1.78te mirion ibukin te ririki ae na roko ibukin katian te mwakuri nakon auti ni maeka are e na kona n

tobwaia taani mwakuri aika a roko ni mwakuri iaon Kiritimati.

Katean taian taua n aban nako Kiribati ibukin kateniuan mwakoron te karikirake aio.

E a tia ni kataumwaneaki te mwaiti ae $1te mirion ibukin katian te mwakuri ni katean taian taua iaonnaba.

Aio te mwakoro are e na ti kawari aba ake 7 are kain te karikirake are mwakoro teuana ni karaka riki te mwaiti n aomata are a na kona n toma
rinanon te tarebon ao te internet ngkai e noraki bwa angia aki toma ma bwaai ni itoman aikai.

Katamaroan te Itoman (connectivity).

Te Tibiika ae ko rine, e bon riai kateimatoan butiraoin ma tamaroan aia mwakuri rabwata aika a rangi n kainanoaki ibukia aia botannaomata n aron te mwamwananga i tari, Kibakiba ao bwaai n reitaki ibukin boutokan te rikirake.

Ibukin te Mwamwananga i tari.

Te mwaiti ae e kataumwaneaki ibukin buokan boon kantokan bwaai iaon te mwamwananga i tari bon $.7te mirion.

Ibukin te kibakiba.

E a tia ni karakaki te kataumwane ibukin katamaroan te kibakiba nako Kiritimati nakon te mwaiti ae $8.3te mirion.

Ibukin te reitaki.

E kataumwaneaki $1te mirion ibukin katean taian taua n aban nako Kiribati rinanon mwakoro 3 n te karikirake aio.

Aio are I a tia ni mwaneweia n au marooro mai imwaina ibukin katamaroan nako abamwakoro ake kain te moan mwakoro n te karikirake aio.

Te Reirei:

E teimatoa ami Tautaeka aio ni kamatoa ana Motinnano are e na katabangakaki iai te reirei nakoia te Nati ni Kiribati ni kabane. Ngaia are e teimatoa karakan te buoka ibukin te roo nakon Kauarinan reirei ao Reirein Aro.

N te ririki ae na roko 2025 ao I kukurei n taekinna bwa iai riki rakan ana buoka te Tautaeka inanon karekean aia mwane ni motirawa taan reirei ibukia ataei ake a bwaka aia ririki man 5 rikaki ke te pre-scholl teachers n te mwaiti ae $1,500 iaon temanna.

Booia taan reirei n te rinan reirei are mai inano ke Pre-school teachers ao buokaia riki tabeua n te mwaiti ae $2.5te mirion.

Te buoka nakon Kauarinan reirei n ikotaki ma reirein Aro n te mwaiti ae $3.9te mirion ibukin baonakia ataein te reirei n teiraken ao motirawan te reirei**.**

N reitaki ma anne ao te Tautaeka e reitanako ana boutoka ibukin karikirakean te reirei rinanon te

Moanrinan nakon Katenrinan ke reirei i Universities n aron aikai: $9te mirion e katauaki ibukin reitan reirei ni Katenrinan ke Scholarship ni kaitara rikiraken te mwaiti irouia ataein te reirei ake a bane aia Kauarinan.

Te katangomwane ibukin te roo n reirei ibukia ake a iangoa reitan aia reirei n te Katenrinan i Kiribati ao i tinanikun Kiribati n te mwaiti ae $1te mirion.

Bwaai n reirei ibukin Moanrinan ao JSS n te mwaiti ae $1te mirion.

Karakan te buoka ibukin rooia ataei ma te mwaiti ae $4.9te mirion nakon $6te mirion.

Aio are e bon kamatoa ana Motinnano ami Tautaeka ni kaekan rooia ataein te reirei ke te Free Education.

Iai naba te buoka nakoia ataei ake a mwauku ibukin rooia n te mwaiti ae $150,000.

Ana buoka te Tautaeka nakon te Kura are Rietata ae te USP n te mwaiti ae $1.1te mirion n irekereke ma bitakin mwaitia ara ataei n te USP.

Te bota ni kataumwane ngkanne ibukin te Botaki n reirei ibukin 2025 bon $49.9te mirion ke 12% man te ikota ni kabanemwane ibukin te kataumwane ibukin te ririki 2025.

Te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki (Health).

Te Tibiika ae ko rine, te botaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki bon teuana naba te rabwata ae nang kakawaki iroun te Tautaeka ao boni ngaia naba te kauoua ni bubura ana kataumwane imwin te Botaki n reirei.

E noraki ao e kakoauaki rikiraken mwaitia ara aoraki ake a kakanakoaki nakon O n aoraki i tinanikun Kiribati ibukin buokaia n te ririki teuana ma teuana.

Aio are e bon tangira te mwaiti ni mwane ae bubura ibukin te ririki 2025 ao e tiku n arona te kataumwane n te mwaiti ae $7te mirion ibukin kaitaran n irekereke mwaitia aoraki ao kabanemwane riki tabeua n irekereke ma aio.

Iai naba te mwaiti ae $8te mirion ae kataumwaneaki ibukin kaitaran kabanemwane
ni kamwaingakia aoraki mai aon aba nako Tarawa.

Irarikin aika I a tia ni mwanewei ao aikai riki kataumwane tabeua ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin te Botaki ae te Mauri. $139,000 ibukin reitan boutokan te DOT ke directly of civil of Treatment $200,000 ibukin boutokan ara taan rabakau n te Kuakua. $300,000 ibukin aia kataneiai Taokita ake a boou.

Te Ikota ni kamatata ngkanne ibukin te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki ibukin 2025 e kibarake nakon te mwaiti ae $39.8te mirion ke te 100% man te Ikota ni kamatata.

Kateimatoan te rau ao te mweraoi. N aron ae tataekinaki ao ni kaungaki n te aonnaba waaki ma Kainibaire ibukin boutokan ao kateimatoan te rau ma te mweraoi, bon ngaia bouan ao kamatoan te rikirake.

Ngaia are e bon riai ngke arona bwa te Tautaeka e na kakorakora ana boutoka rinanon te Kainibaire ma ana waaki ni Botaki ni mwakuri ni bureitiman ao rabwata ake a tabe ma kamatoan kawakinan te Tua ibukin kateimatoan te rau ao te mweraoi iaon Kiribati.

Te Tibiika ae ko rine, n irekereke ma aio ao iai $40,000 ae e kataumwaneaki ibukin te Botaki ni bureitiman ibukin totokoan ao kamanoaia ara botannaomata.

Te Ikota ni kataumwane ngkanne ibukin te Botaki ni bureitiman bon $16.4te mirion ke 34% man te Ikota ni kataumwane.

Kaubwain ara Marawa: (Marine Resources Development):

Karakan te karekemwane ao kaubwaira man te akawa ao marin ara marawa, boni ngaia ana takete ke ana kouru te Tautaeka ibukin boutokan ao kateimatoan te rikirake.

A na kona ni koro bukin aikai, ngkana I katamaroa ara babaronga ao ara Kainibaire ibukin tararuan te akawa n ara marawa.

Te Ikota ni kataumwane ibukin te Botaki n akawa ao marin ara marawa bon $5.6te mirion ke 1.4% man te Ikota ni kataumwane.

E kakawaki bwa e na ataki bwa mwaane ni buoka ibukin karikirake aki rin ke n oti inanon te mwaiti aei.

Buoka ibukin karikirake mai irouia kautabora ke te naan Development Partners.

A bane n oti inanon te kataumwane ibukin karikirake ake N na manga tabekia nakon te Auti aio inanon boong aika imwaira.

Karikirakean maeuraoin te Botannaomata ke tao Social Welfare Development.

Te Tibiika ae ko rine, I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka aio n teimatoa ni kakoroan bukin tibwangana ibukin karikirakean te maeuraoi nakon te botannaomata rinanon ana kataumwane ibukin 2025 n aron: Boon te takataka, te mwane ibukia ake aki mwakuri, te mwane ni kara, te mwane ni motirawa ibukia ake a mwakuri i tinanikun ana rabwata te Tautaeka. Te buoka nakoia mwauku ao te buoka nakoia Aro.

Te karikirake ibukin boon te takataka:

Bon ngaia ae e oioi ana boutoka ni karikirake te Tautaeka ibukia botannaomata iaon abamwakoron Kiribati. Inanon 2025 ao e katauaki te mwaiti ae $25te mirion ibukin aio.

Te mwane ni buoka ibukia ake aki mwakuri (SFU).

E katautauaki bwa e na kerikaki n 2025 n irekereke ma kataunari aika uoua aikai. i) Teiraken te mwananga ni mwakuri i tinaniiku ke tao te Labour Mobilities scheme.

ii) Kainibaire ibukin bwakamwane tabeua. N tarakin teiraken te nako ni mwakuri i Aotiteria, Nu Tiran ma aban tinatiku ake tabeua n ikotaki ma waaki ni bwakamwane n aron te mwane ni motirawa ibukia taani mwakuri i tinanikun te Tautaeka ao iai te kataratara bwa e na kerikaki te kataumwane ibukin 2025 man te mwaiti ae $28te mirion nakon $25te mirion.

Te mwane ni motirawa ibukia ake a mwakuri i tinanikun ana rabwata te Tautaeka, e wakinaki inanon 2023.

Ma te kantaninga are e na karikirakea te maeuraoi nakoia ara botannaomata ni kaineti ma ara Motinnano.

Rabwata ake a rekereke irouia te buoka aio, bon kambwana ake a Vat registered. Botaki n Aro ake a kinaki ke tao a registered, Kaimoa ao taan akawa i tinaniku, taan tararua ke te naan Observers ni kaibuke n akawa ao taani mwakuri n te Kauntira, tiaki Mayors ao Councilors.

N aron ae kam ataia ao e a tia ni manga karababaki riki te Kainibaire aio nakoia taan reirei n te Pre-school are e na reke irouia te mwane ni motirawa ae $1,500 iaon temanna ni katoa ririki.

E katautauaki bwa e na bon tau te mwaiti ae $10 te mirion ibukin te ririki 2025.

E teimatoa te Tautaeka ni boutokaia Botaki n Aro rinanon te mwane ni buoka ae e ataki n arana ae te Social Disability fund ke te Church grant n te mwaiti ae $1.5te mirion.

Te Tia babaire ae ko rine, ti teimatoa ni kinaia ao ni karineia ao ni kakaitau nakoi ara Unimwane ma Unaine ibukin aia boutoka, aia anganano ao aia tararua ni karikirakeia ara botannaomata ao abara ae tangiraki ae Kiribati inanon te katei ao te rabakau.

Te kataumwane ibukin aia mwane Kaara:

E bon tiku ni mwaitina ae $23te mirion ibukin 2025.

N tein te katautau iaon te bota ni karekemwane n aron ae I a tia n taekinna ae $402.6te mirion ma te bota ni kabanemwane ae $402.5te mirion ao iai te raka ae bon tau ae riaon $100,000 mwaitina ae e na reke. E ngae ngke e tara ni uarereke te raka aio ma e na riai ni mataata ma ti bon teimatoa ni kaea nanon tibwangara ibukin kakoroan nanon mwiokoara iroun te Tautaeka bwa te kantaninga are ti na waaki, ti na buti iaon ara kataumwane ae botau ma korakorara ke ara karekemwane n te tai arei.

Ngkana ti teimatoa ni biri n teina aio ao e aki kona n rotaki iai korakoran kaubwain ara Tautaeka nakon taai aika na roko.

Ni kaineti ma ara Kainibaire e teimatoa ami Tautaeka n taraia bwa e na iai te mwane ae e tauraoi ni kaitarai kataumwane ae e na tauraoi ni kabanemwane ake aki kantaningaki ake aki rinanon te kataumwane aio.

N November 2024 n te ririki aio, ao te bota n nikira ni mwane ae e tauraoi ibukin te mwakuri, e a tia n roko n te mwaiti ae $186.1te mirion.

Ni kaineti ma te kataumwane ibukin 2025, e mataata bwa te nikira ni mwane aio e kona ni katauraoa mwanenakin te kabanemwane ibukin 4 te namwakaina ni bonota ke ni kaitarai kanganga ake a na kona n rota biribirin ana karekemwane te Tautaeka riki man ara karekemwane man te akawa. Akea ara nano uoua bwa ara nikira ni mwane inanon baira n te ririki aio e na bon teimatoa n rikirake ngkai tarakin te karekemwane man te akawa, e teimatoa n tamaroa.

Ni banen Okitobwa 2024 n te ririki aio, ao te mwaiti ni mwane ae e reke man te license n te akawa bon $154.7te mirion man te bota ni karekemwane are e reke inanon te ririki aio are e kataumwaneaki n te ririki aio te itera aio man te akawa n te mwaiti ae $197te mirion.

N aron te ribooti are mai imwaina ao ana Mwane n tania Kiribati ke ana RERF, e teimatoa tamaroan biribirina e ngae ngke iai te mwane n te mwaiti ae $80te mirion are e butaki inanon moan te ririki aio, n ikotaki ma rotakin te mwakete n te aonnaba mani kanganga ao bobuaka n te aonnaba are a bon tia are e bon teimatoa naba n reitinako.

N tokin Okitobwa n te ririki aio, ao te Mwane n tania e roko n te mwaiti ae $1.51te birion. Aio n tokin Okitobwa inanon Okitobwa n te ririki aio.

Ngkana ti kabotaua aio ma korakoran te Mwane n Tania n tokin te ririki ae nako 2023, are $1.39te birion ao e teretere ikai bwa te Mwane n tania e a tia ni karekea rakana n te mwaiti ae $8.7%. Aio are e bon rakanako iaon te mwaiti are ti kona ni butia man te Mwane n tania n te ware ae $6.7%.

E teretere ngkanne bwa te ware ae ti katautaua bwa ti na butia ae $80te mirion ibukin 2025, e bon nang kee iaan te mwaiti are ti kariaiakaki bwa ti ni butia iaan te Kainibaire are e a bon tia ni taekinaki nakon te Auti.

Aio e bon kaotia bwa te Tautaeka aio e boni katautaua ao n tikona raoi te mwaiti are e na butia man te Mwane n tania ibukin te ririki ao ririki aika imwaira.

Te Tia babaire ae karineaki, ti bon ataia bwa Kiribati n aron aba aika a uarereke e bon kanganga aron karekean kaubwaira aika a nang mwaiti. Ao n aron ae ti bon ataia iroun Kiribati, bon ti teuana kaubwaira ae ngaia ae e aki toki ni boutoka aron ara karikirake ao ara kataumwane.

Ao aio are bon te karekemwane man te ika. Ngaia are e bon koaua bwa e riai bwa ti na karekei anga aika ti manga iangoa riki ni karababa aron ara karekemwane aio, ao mani kakaea riki te anga ma tao e koaua bwa ngkana tao bon ti ara anga ni karekemwane man tea kawa. Iai te anga ae ti kona riki ni kabubura tibwara man kaubwaira anne ke akea. Ngkai boni ngaia boni kaubwaira ae bon ara bwai.

Iai te anga ae ti kona n riki bwa te kokona are e riki iaon abara aio, ti nang bon bwaina ma ti nang aki ti kanakoa ara karekemwane ma ti te raitienti.

Aikai Kainibaire ke tao babaire te Tibiika ae ngaia ae ti kataia ngkai ni manga kataia ni borauakinna ao ni kakoroi nanoia inanon te ririki ngkai ti a manga tokara nako ara kateniua n teem aio.

E koaua te kauoua ni bubura ni karekemwane bon te tax. Iai naba anga aika ti kona ni karaoi ni manga kabubura te tax, bwa are ngkai te tax ngkai te karekemwane bon ti te income tax, te company tax tera riki. Capital tax ke tera. Akanne boni bwaai aika I taku bwa iai ngkai te iango teuana ae ti na manga ribaia bwa bon iai te Biira inanon ae ti na kataia ni manga kabekiarake inanon Auti aika imwaira aikai.

Ao teuana mai iai, are te vat e nang karekeaki te bitaki. Ao ti ataia bwa aio tao ti a manga bon marooroakinna ma kain te Private Sector ao kain te KCCI bwa teuana te Kainibaire ngkai ae kanga ti kataia ni marooroakinna ngkai. Bwa te Vat e nang aki karaoaki iaon FOB e nang karaoaki iaon te CIF.

Ti ataia bwa e na iai rotakin teutana te Vat bwa e na manga kerikaki riki. Ma I taku bwa anne bon ti ara anga ae ti kona riki ni kakerakea riki ara mena iai.

Ao I taku bwa e na bon rangi n raa tiaki naba te baere e na rangi n rotia naba te koraki ma e koaua aio e tuai raoi ni menaki ma ti na bon consult ma raora ae kain te private sector, e moamoa riki kain te KCCI iaon te iango aio. Bwa e kakawaki ngkana ti taekinna kain te private sector, bon raora ti na kaai ni ikarekebai ma ngaia inanon taian babaire aika ti na waaki inanona.

Te kauoua naba ngkanne ke te kateniua, are ti nang katoka ae iai rabwata teniua aika tax ke tao *exempted* man te tax n aekakin te naan SOEs. Bon angina ngkai aki tax.

I taku bwa anne ti a bon riai naba ni manga anaia bwa a nang bon tax.

Anne bon te waaki ae ti nang manga waakinna.

Aio teuana naba ngkai inanon ara waaki ae te kateniua n teem aio. Anne teuana ae ti nang taraia ngkai bwa te naan SOEs a nang bon riai ngaia ngkai ni kabwakai aia tax.

Ao tao e koaua tao n te itera ngkanne n aron ae I a bon tia n taekinna n taai aika nako iaon aron kawakinan ami Mwane n Tania.

I taku bwa ewa naba te anga. E koaua bwa ngkai e rangi ni marurung aron te Mwane n Tania aron te karekemwane e nang marurung ai bon $100 tabun te mirion n ririki aika nako aikai.

I taku bwa iai ngaia te anga ae ti kona riki ni kakorakora te mwaiti anne.

Ao teuana te anga ae e a tia naba ni kabwatia ngkai te Kaebineti, are ti nang bon kataia ngkai ni iria taian Fund managers bwa a nang aki kataniniaki nakon te *instrument* are a kona n taraia. Bwa are ngkai ti ataia ngkai bwa iai te Manatia ibukin te Bond ao iai te Manatia ibukin taian shares.

Ti ataia koraki aikai bwa a nang bon anganaki nakanne te freedom bwa a nang kakaea bwa e nga ae kaitara ma aron biribirin te mwakete.

Ti taekina aio bwa ti bon kangai; te mwakete ngkai n tein te mwakete aio e bon rangi n aera. Ma are te kanganga teuana bwa nake a na bon riai ni manga karaai aia karinimwane nakon te Equity tao e koaua tao nakon te Manatia are Northen Trust. E aki kona bwa are e taekinna iaan te boraraoi.

Ngke e tuangaki bwa nnena arei ao ai boni ngaia naba. Kanga e bon kuri n aekakin ae ngkana ko akawa n te tabo n akawa. E kangai, akea am tabo n akawa bwa ti anne.

Ngkana bwa e a bitaki te uota n anne bwa a birinako ika, ma ngkoe are ko na kataia n rimwina. Ko aki nako, tiku, tiku. Ani boni karaua naba nanom n anne an tai kakioia.

Aekakin ngkanne babaire ae karaoaki ngkai. Ae ngkai ti kataninia nako taian raa, are a tuai man tia bwa a na bon ti tara te physical income ao tera riki. Kanga e bon rangi n kainanoaki iai teuare e aitara buaka ma birin te mwakete n te tai anne.

Ma ngke arona bwa anganaki te inaomata ao bon au koaua ngai, e na bon kaman taboroboro riki kanoan ami Mwane n tania.

Ao ngaia aio ngkai ae ti nang waakinna naba inanon te kateniua n teem.

Ao tao e koaua tao tiaki naba ti te karekemwane ae ti na karaua n taraia. Ti a bon ata naba aron te kabanemwane, ao tao e koaua.

Iai tabeua taian kabanemwane ae ti a tia ni manga karaua n taraia ngkai; aika tao a bon riai riki n rinanoaki ao teuana mai ibuakona te baere kam bon arana ae te CSO, are e aki toki ni bwabwaka nakoia tabeua ana kambwana te Tautaeka.

N te tai aio e a tia ni kariaia te Kabineti bwa rabwata aikai ao moamoa riki ai bon rabwata aika a riai n anganaki, a nang bon mwakuri iaon te commercial basis

are a nang bon tiatina aia bwai iaon te mwakete.

I taku bwa ti a bon riai ni kibara aio, bwa e bon aki sustainable te bae ti karaoia ae I bon ataia.

E nang rawata mwane ake ti kanakoi ni boutoka arei ae ti kona ni kabongana riki ibukin katean te O n aoraki, te Kiriniki ma tera.

Ngaia are te bae ti na karaoia ngkai n aei, e boo ana tai te CSO ma tabeua kambwana a nang bon mwakuri are a nang bon kabongana te mwakete aio.

Ao e koaua tao e na bon matoa n te moantai ma I taku bwa e bon riai. E a boo te tai are ti nang bon riai ni kibaria.

Ngaia are anne teuana ao ngkana kam noria ngkai, I taku bwa e kerikaki naba te kataumwane ibukin te CSO.

Ngaia are e koaua bwa are ngkai bon ti teuana ara anga ni karekemwane ae ti nang katei bai iaon bwa man te akawa, ae ti nang ataia bwa te anga ni karekemwane ae e nang uncreditable e bon riai bwa ti na karababa aron ara anga ni karekemwane.

Ti a tia n taekinna n taainako ara karawa, te *bunkering*. Akanne aika a nang bane ni kibarake ngkai.

Ma I taku bwa anne ae I kataia n taekinna ngkai nakon te Auti aio ao Kiribati bwa e mwakuri ami Tautaeka ni kakaea riki te anga ae na waaki nako n akea te kabuanibwai ae e na riki nakon abara ao nakon ana mwane te botannaomata.

Ngaia are tao N nang totoki. Ma kabanean au taeka ni kainini te Tibiika ae karineaki, ao e koaua I karautaeka bwa kanga e bon abwabwaki teutana bwa are ti aki kona ni birinako man te bae te kataumwane ao ti aki te baere ko kona naba n ae ko nang bon summarize naba.

Ngaia are n te tai aio te Tibiika ae ko rine, te kataumwane ibukin 2025 n aron are I a tia n rarangaia nakon te Auti aio e aki karioaki ibon ibukira ma e bon karioaki ibukin karaoan tibwangara ma ara Motinnano nakoia ara botannaomata.

Nikiran kataumwane ibukin te ririki 2025, ngaia are e na mwanena kakoroan nanon tibwangara aikai n ikotaki ma kabutan ana waaki te Tautaeka n aron are I a bon tia ni kabwarabwara.

I bon aki kona Hon. Speaker n taubobonga raoi ao n tia raoi n taina te kataumwane aio n akean aia ibuobuoki ma aia boutoka rabwata aika kakaokoro rinanon te Tautaeka. Ibukin anne ao I a bon tabeka bwanau ni kamoamoaia ao ni karabwaia ibukin kakoroan nanon tibwangaia ma aia kekeiaki ao aia aki mamatu mai moan mwakurian te kataumwane aio ni karokoa ae e tabwanin raoi ngkai.

I a reitia naba ma te bwana ni karabwarabwa nakoia Tautaeka mai aban nako tinaniku, te naan

Development partners ibukin aia boutoka ae e teimatoa.

Man akeana aia boutoka ao ti ataia bwa e na bon rangi n matoatoa ke n tinebu uotara ao mwakurian tabera ao tibwangara ibukin ara botannaomata.

I aki mwaninga taekaia au taani mwakuri man te NEPO n aia mwakuri korakora iaan ana tararua ao ana kairiri te Tia Koroboki ao te aobitia n tararua te Ministry ke te OIC ni karaoan raoi tibwangaia ao aia korakai n aron ae ti kakoaua n aron tamaroan ao tikiraoin te Boki ni Kataumwane ibukin 2025 aio. Ni kabane kam bati n rabwa.

Ti na waaki rake inanon te katiteuanaki ma te kantaninga ao te tauraoi nakon tibwangara ae kakawaki ibukin uarokoara nakon te rikirake ike bon akea iai ae e na tiku imwintaa.

I a motika au marooro aio n te bwana ni kakaitau nakon te Auti ae karineaki aio.

Kain Kiribati ao taan ongora ibukin teimatoami n ongora n ami tataonna nano. Ai boni bwanau ni kabwara bure ngkana iai tibanakon ke aki raoiroin au marooro.

Te mauri, te raoi ao te tabomoa iaora ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti n am budget speech ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Taan tei aika kam karineaki te moan titiraki ngkanne are e mena iaon ara Ota bebwa n te ingabong aio. Bon te titiraki mairoun temanna te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon.Betero Atanibora. I anganiko te Tia tei bwa ko a tabeka am titiraki.

KARAOAN KAWAIN ABAIANG

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika. Te moanibwai bon te taeka ni kamauri nakoim ao kain am Taibora. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ni kabane. Bwanau ma raou n Tia tei mai Abaiang ao kain Abaiang, kam na bane ni mauri!

N na butia te Minitita are e tabe ma te karikirake n te kawai bwa iai au titiraki naba ae I tabekia ikai n te Maneaba ae e nako are e kaekaki iroun te Minitita n te MCIA ao te kaeka iai bwa e nang karaoaki kawain abau ae Abaiang.

I kan butia te Minitita bwa tera ana kaeka ngkai bwa ai te kateniua n tai n tabekaki aio. Au kantaninga bwa e a riai n ataki bwa bon te oi ni kanganga nakoia kain abau ae Abaiang.

Tibiika: E na kaekaki te titiraki anne mairoun te Minitita ibukin Katei, ao Aba Inanoa ae Hon. Harry Tekaiti. I anganiko te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua ngkai te moan kaeka naba n te ingabong aio te

titiraki. I a reita bwanan te Tia tei are te kamauri are e tia n tabekia nakoim. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane ao ai boni kain Kiribati ake kam a ongora n te tai aio rinanon te rerio ao te live stream are e mena naba n te tai aio.

Ao bwanan te inga ao te kamauri nakoimi. I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawa Ieta n reitaki ma te Ministry are I tei ibukina n te tai aio n ang ate kamauri. Kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei mai Abaiang. *Te Tibiika e rabwa te Tia tei ae rine n ana titiraki aio ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei ao te Maneaba aio bwa e teimatoa au tabo ni mwakuri n reitaki ma te Kauntira ao ana Kiraka iaon kaumakan mwakurian te katamaroa nakon kawain Abaiang.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei are am titiraki te Tia tei mai Abaiang, buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua I karabwa te Minitita n ana kaeka n aron ae e a tia n anga ana kaeka n te tai aio. Ao au kantaninga bwa tao bon iai riki mwakurian aio irarikin are e tataneiai ni buokia te Kauntira n aron are e kakanakoa nakon ana Kauntira iaonnaba.

N aron ngkai ae ti kakoaua ao kawaira e a bon rangi n wene ni maan ao kanga e aki raoiroi n te tai aio. Ngaia are ti a bubuti ngkana iai riki te anga te MCIA ni kona ni kibara aio.

I uringa ngkoa n te kaeka are mai imwaina n te Auti ae nako, ao kanga iai ngkoa bwaai ni mwakuri ake a na karekeaki. Iai ngkoa bwaai ni mwakuri ake a na karekeaki nako aonanba, ngaia are I kan titiraki iai bwa e a tia n tauraoi ngkai aio ke e tuai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao I a kaitaua riki te Tia tei ae rine mai Abaiang ni buokan ana titiraki. Ao I rangi n kaitaua te Tia tei aio n noran nanona ao I bon ataia bwa e rangi n korakora tabeaiangan nanona ni mwakuri ibukin katamaroan kawain ana abamwakoro ae Abaiang.

Ao e koaua ana titiraki bwa n aron are e a bon tia ni mwaneweia bwa iai ana mwakuri te Tautaeka ae e na karaoia tao ibukin manga karokoan bwaai ni mwakuri irouia abamwakoro ake a tia ni baireaki.

Ao n te tai aio te Tibiika, I rangi n kukurei n reitaki n anga ngai ma te Minitita n te MISE ao bon te Tautaeka n te tai aio ni kaotia bwa iai bwaai ni mwakuri aika a tia n roko, ao teuana naba te abamwakoro ae Abaiang ae nang tauraoi naba ni karokoaki kanga ana bwai ni mwakuri ibukin buokan katamaroan kawaina n te tai aei.

Ngaia are e rabwa buokan riki ana titiraki ao au kantaninga bwa bon te Minitita n te MISE are e a bon

tia te babaronga iaon aio ao au kantaninga bwa n aron kaongoakiu ao tao bon moan te ririki ao a nang tauraoi n roko ana bwai ni mwakuri te abamwakoro ae Abaiang bwa e aonga ni kona n teimatoa raoiroin te kawai ao a namakinna naba kain Abaiang bwa a bon tobwaki ana waaki te Tautaeka n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki, buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita ni kaekan buokan au titiraki. Ao e koaua e rabwa bwa ngaia ti a ongo ae a roko bwaai ni mwakuri. Ao ara kantaninga bwa ngaia are taekinna tao te katautau tao e na nako tao Tianuare. Tao a boni bae n roko i Abaiang.

E koaua ngkai ti kakoaua bwa ti tebo bwa e a moanna n roko te session are tain te karau ma tera.

Ao n aron ae kam bon ataia, e nang waaki naba te kabane iaon abau ae Abaiang riki n te Aro ni Katorika. E na moa te Kabane man te wiki aio. Ao anne ngkanne are bon te kanganga teuana ae moan te bubura kaei bwa are bon angina rebwerebwe a bon aki kona ni buti ngkana e iabuti nanon te kawai. Ao tao te kaa ngkanne bon ti te naan truck ae e a kona n reke butia ao a kona ni manga bon down ngkana e mena ibukina bwa e a bon rangi n bubura kaei te naan mwanono inanon te kawai kanga e a bon tabwanin aron riki ara tabo ae Abaiang.

Ngaia are ai tera ngke e kona n roko aio inanon are tao e a tia n taekinna te Minitita tao n roko n te ririki ae na roko.

Ao tao ngkana arona bwa tao ngaia a tia n roko i tabon te uabu, ai tera ngke e kona riki n tawe bwa e aonga n ae moantai n reke te tataun imwain te Kiritimati aio ao e reke riki buokana e aonga n ae e buokaki ara kawai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei e karineaki mai Abaiang. Ao e koaua are ti a bon roko n te namwakaina ae e rangi n kakawaki n aron are e a tia n taekinna. Au kantaninga bwa tao e bon ongora naba te Minitita n te MISE n aio.

Ma te bwai ae bon rangi n kakawaki te Tibiika tao I boni kani katerea naba nakon te Auti aio bwa e aoria bwa are e na tobwaki n iterana are mairoun te MISE. Ma aio kanga I rangi n kukurei ni kani katanoata kanga bon ana kakamwakuri te Tautaeka rinanon au Botaki ni mwakuri are e aki katikui abamwakoro bwa a na tiku n aki kona ni bon karaoa kawaia.

Ma e teimatoa au Botaki ni mwakuri n anganga te buoka n aron are I a bon tia n taekinna. Ao teuana te abamwakoro ae Abaiang, e reke au tai ni kaitaua ana Kauntira ngkai iai te mwakuri ae e a tia ni karaoia. Ao e a tia naba n roko ana work plan inanon baira are e kaota aron ana kakamwakuri te abamwakoro aio n

irekereke ma te mwane are ti angania ibukin katamaroan kawaia.

Ma I ataia bwa are bon te mwakuri ae e karaoaki ao e tamaroa ngkai ao e na manga bon buakaka nakon tao boong rake aika imwaira.

Ma n aron are I taekinna, n rokon bwaai aikai ao I taku bwa e a kabebetea ngkanne te mwakuri ao e nang manga boni kona ni katamaroa.

E nang kona ngkanne ni namakinaki irouia ara botannaomata akana a mena i buki riki te abamwakoro ae Abaiang. A nang namakina ngkanne aron tamaroan ao raoiroin kawaia te Tibiika. E rabwa riki te Tia tei.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa e bane moa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ngaia e a boni bane buokan am titiraki anne , ao ti nang nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina iaon te Ota bebwa. Ao bon am titiraki naba te Tia tei ae ko karineaki mai Abaiang ane nambwana 30, Hon.Betero Atanibora. E nakoim riki te Tia tei ae ko karineaki.

ANA KARIKIRAKE ABAIANG IAON KARAOAN ANA UAABU

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika. *Ni kaekan au titiraki n ae nako n tain katean ara uabu ao I kaongoaki n te Maneaba aio bwa e na moanaki te mwakuri inanon November. I kan ongora bwa bukin tera ngkai e tuai waaki te mwakuri aio?* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. Ao N na anganiko te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. *Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia n tiainaki te boraraoi ma te kambwana are e na waakina karaoan ana uabu Abaiang. I kukurei naba n taekinna bwa e tia ni waaki te moan teretere n te karikirake aio. E waaki aio n 11th November 2024 ike a roko iai kain te kambwana aio iaon Abaiang ni karaoa aia kataratara ao aia kamatebwai.*

Nikiran mwakuri n aron kabobongaan tamnein te uabu, kabobwai, karaian bwaai ni mwakuri ao ai bon te mwakuri ni kateitei e na waaki n 2025. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao buokan am titiraki te moantai te Tia tei mai Abaiang.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minitita n ana kaeka ao I kan buoka au titiraki. E kona n taekinna te Minitita bwa n ningai, tao n te ririki 2025. Te namwakaina raa are e na waaki raoi iai te kateitei ao e kanga aron kateirakeaia ana taani mwakuri, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki.

Ao e koaua te Tia babaire, I taku bwa e bon rangi n teretere nanon te rongorongo te karikirake n te moan kaeka n te tai ae nako te Tia babaire. Aron aua abamwakoro ake a rekereke ma te karikirake aei ao I kukurei n taekinna bwa ngke e a tia Abaiang ao e a manga nako ni karaoaki are i Nonouti ao Tabiteuea Maiaki ao Beru te Tia babaire.

Ao n aron ae ti taekinna, e nang nako te tiaina. E na karaoaki te tamnei arei te Tia babaire ao e na waaki te bobwai ao I taku bwa inanon November e na riai ni waaki te mwakuri aei ae te ririki ae na roko te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minititia e bure ongo I aki ataia tao e mena ti tebo ma I a manga boni kaeta otau te Minititia.

N November n ningai tao te ririki ae na roko ae kanga e taekina November. Ma ti au titiraki are I kangai; tao n te namwakaina raa are e waaki iai te mwakuri. Bwa are kanga aia titiraki kain ara abamwakoro bwa a kan ataia raoi bwa n ningai te tai raoi are e na waaki iai te mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia babaire. E koaua te Tia babaire are te tamnei are e na karaoaki te Tia babaire, I taku bwa e bon ataia te Tia tei bwa kanga e abwabwaki aron karaoan aei te Tia babaire.

E a tia te kamatebwai, ngkanne katean tamnei te Tia babaire ma materials ma bwaai ni kabane te Tia babaire. Biriakinan aikai te Tia babaire, ngaia ara katautau e na tauraoi bon inanon te ririki ae na roko te Tia babaire.

E na karaoaki n te ririki ae na roko te Tia babaire.

Ao teuana are I kaitau iai te Tia babaire nakon te Minititia are imwaiu, bwa are te kataumwane aei e mwanenaki man te World Bank ao ADB te Tia babaire.

Ngaia are ai aron te kataubo iaona are e kateaki te Tia babaire ao e tara ngke e a otinako aron te katautau n te kataubo arei ao ti tebo ma iai rakana te Tia babaire. Ngaia are manga iai te negotiation are e karaoaki ngaia are iai te delay teutana. Iai te iremwe teutana te Tia babaire.

Ao n aron katakin kakioan ana katauboo te World bank ma te ADB te Tia babaire bwa e tara n ae e aki kona ni karakaki iaon arei.

Ma ti karabwa te kambwana are mai Aotiteria are ngaia are e reke n te kambwana aio bwa e kukurei nakon te negotiation arei ni uotarikaki aron ana katauboo te Tia babaire.

Ao ngaia ae I kangai; e tara n ae e a tia anne. E a tia n tiainaki te

boraraoi e nang waaki aron mwakuriana te Tia babaire.

Ara kantaninga bwa ti na kekeiaki teutana te Tia babaire. E na bon wakinaki inanon te ririki ae boou te Tia babaire.

Anne te takete ae ti kataia n anganaki bwa e na riai ni waaki aei n te ririki ae e boou te Tia babaire iaon te karikirake aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa ana kaeka te Minitita ao e rabwa bwa e a reke raoi bwa te katautau bon te ririki ae boou, ma tao e tuai otinako raoi taina are e na waaki iai te mwakuri.

Ao tao n ana ururing te Minitita ngkana tao e uringnga bwa iai naba n ana Botaki ni mwakuri ae te KPA are a tia naba n roko i Abaiang ni karaoa aia kataratara n te kawa ae Tabontebike. I kan ongora bwa e uara, tera aia tamnei iaona bwa kanga aia bubuti naba kain Tabontebike bwa kanga iai naba te uabu ngkoa are a na karaoia kain Tabontebike n te tabo anne. Ke tao tera ngkanne te plan iaon aio. I taku bwa kanga taran ae e kaokoro ma te karikirake are I moan tabekia bwa te titiraki ma aio e bon rekereke naba ma te uabu ao bon katean naba tao bon te uabu ae uarereke i Betio n ana karikirake te KPA. Ao I uringa n te tai arei ngke a kaea Abaiang ni karaoa aia waaki iaona. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua tao e a tia naba n roko ara kambwana ae te KPA iaon Abaiang te Tia babaire.

E koaua tao I a karautaeka nakon te Tia tei, ti tia ao ti a manga bon ongora irouia kain au kambwana aei te Tia babaire.

I kakoaua are aio ai tibwa rokou n te MISE ao I tabe ni kamatebwaia aron ara kambwana aikai te Tia babaire.

Ma e koaua e kakawaki anne bwa ngaia tao e tia naba n roko i Abaiang. Ao ti a noria imwin rokon te kambwana aei i Abaiang bwa tera e iangoia ibukin Abaiang.

Ma I a katikua anne iroun te Tia tei bwa ti a karaua ni manga tara aron ana waaki te KPA n aron ae mwaneweia te Tia tei ibuakon ana titiraki aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n aron ae e a bon bane buokan te titiraki anne. Ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina iaon ara Ota bebwa ae nambwana 31. Aio ngkanne are e na tabekaki iroun mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Birimwaka Tekanene. E nakoim te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika.

Imwain ae N na waaki Tibiika, ai bon te bwana moa ni kamauri irouia kain au abamwakoro ae Tarawa

Teinainano aikai. Kam na bane moa ni mauri.

MATEMATEN TE ITI IAON TARAWA

Hon. Birimwaka Tekanene: Tibiika, I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 31 n te Ota bebwa ae e kangai taekana. *Matematen te iti iaon Tarawa Teinainano e a bon karika te mwengabuaka nakon te botannaomata, te urubwai nakon kanoan te naan aiti ao bwaai ake a maeu man te iti. E kona te Minitita are tabena aio ni kabwarabwara bwa tera raoi te kanganga ao tera ngkai Kainibaire ibukin kibarakin te kanganga aio?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaekaki am titiraki mairoun te Minitita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati. Ao I anganiko te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. Ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki, ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim. Te Beretitenti, te Kauoman, Taan tei ni kabane ao kain Kiribati. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamauri ngkami n tamaroan te ingabong aei. Ao n aran ara Uea, kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au kaeka. *Honourable Speaker, matematen te power iaon Tarawa e boboto iaon uruakin 2 ana tianaraita PUB. Ae e kakawaki au Botaki ni mwakuri n reitaki ma PUB ni barongan rokon taian spare parts ibukin tianaraita ake 2 n raonaki ma barongan ao kanimwan 2 tianaraita aika a tangoaki ni buoka kaokan te power nakon arona.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne I angan te Tia tei buokan am titiraki moan buokan am titiraki.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Minitita n am kaeka ni kabwarabwaran te kanganga ae kaitibo ma ngaai te PUB ao n ana baronga ni kakioa nanon te kanganga aio.

Buokan te titiraki ngkanne te Tibiika. Bwa e kona te Minitita ni kabwarabwara bwa tao n ningai ngkai ti ataia bwa a nang roko te naan spare parts. Ti ataia bwa iai te naan tianaraita akana a nang manga kabonganaki.

Tao nakon n ningai te tai ae ti na kona ni kantaningaia bwa e na okira arona ana service te PUB. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei mai Tarawa Teinainano. Ao e koaua te namakin ae e namakinna naba kain Teinainano ngkai ti bon bane ni maeka iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao e koaua kaekan anne n aron are I kabwarabwara, te PUB ti a tia ni

kataia moa ni kibara aio au Ministry ma te PUB, ni kataia ni karekei te naan tianaraita aika kanga a temporary ni kamanenaki iaon te rental. Ao tiainaraita aikai ane a roko ngkai n te uabu, inanon te wiki aei ane a roko. 2 te tianaraita ane a na kona ni buoka moa PUB ni katea waena imwain rokon ana tianaraita aika iai a iangoaki kaboakia aika a na bon taua te tai ae e maan.

Ngaia are n te tai aei a na roko. I taku bwa ngkana kam a tia n raun nako Betio ao iai te tabo ane e kaitiakaki kanga i maeaon Tenimanraoi. Ngkana a na kona n tekateka ikai container aika a mena inanona tianaraita aikai. Are a roko naba ni plug in ni manga toma ma te bwai are e na kona ni manga buokia moa nakon anne.

Ao n raonakira ma anne te spare parts naba e toka naba n te kaibuke aei are ibukin teuana ara tianaraita are e uruaki are e na kona naba ni manga kamaeuaki.

Ao te kantaninga bwa tao uoua te wiki ma ngkai ngkana arona bwa a nakoraoi babaire ao e tia ke n nim aio. Te kantaninga bwa e na okira moa arona te power n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei ko kan titiraki te kauoua n tai.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko nang rabwa riki te Minitita n am kaeka n aron kibarakin te itera aio.

Buokan ngkanne te titiraki, bwa ti noria bwa PUB e buokaki kanga oin tabena ae e rangi n kakawaki nakon te botannaomata. Te iti ao te ran.

Ti noria naba ao ti ongo n ana katanoata PUB bwa e rikirake ana costumers ke te botannaomata ae e kainanoa te service aikai. Ao ti bon namakinna naba iaon Tarawa Teinainano services aika uoua aikai, e bon rangi n korakora rotakin te botannaomata iai.

Buokan te titiraki ngkanne te Tibiika. E kona te Minitita are tabena aio ni ibuobuoki n nora riaina ngkana arona bwa e na angaraoi. E na iai ana kataratara te Tautaeka iaon tao te reform nakon te PUB n tarakin itera aika uoua aikai bwa boni kanganga aika okioki. Tera ngke a kakaeaki angaia e aonga n ae e mwengaraoi te botannaomata. Ngkai bon Tarawa te aba n tobwa, te aba ni mwakuri ae te kanganga are e boo iai, bon ana kanganga naba Kiribati ae bwanin.

I a bubutia te Minitita ngkana e kona n nora riaina buokan te titiraki aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Minitita ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Ao e koaua iai ara taratara ae e abwabwaki n tara aron uotan te PUB ma tibwangana ibukin te botannaomata, n aron ae e kakoaua

bwa e koaua e a rangi n rawata uotana.

Ao n aron ae kam ataia ao te Tautaeka man au Botaki ni mwakuri ao ara Development Partners ke ara tia ibuobuoki. E mwaiti naba kanga ara waaki ae ti waakinna ngkai ibukin karokoan ana service te PUB aika uoua iroun te botannaomata. N aron teuana te iti, ao teuana te ran.

N na katurua au taetae moa iaon te iti bwa are bon ngaia oin ana titiraki te Tia tei.

Tao e kakawaki bwa ti na tara are iai ara long term plan ibukin te iti.

N aron ae kam ataia ao iai ngkai te solar plant ane e waaki ngkai i Temaiku. Kanga i Bonriki, i Anraei. Are anne ngkanne te kantaninga bwa e na kona n anganira te iti ae e mwaiti mani korakoran taai ma e na aki kona n tia anne ni karokoa 2026.

Anne ngkanne te karikirake are te Stripe South Tarawa Global Energy program.

Ao anne ngkanne e na tia inanon 2026, e na anganira te iti ae e mwaiti korakorana nakon te mwaitia e 5mga volt..

Ma ti aki ti anne. Iai naba te project are e na manga waaki naba imwina stripe 2. Aio stripe one ae e waaki ngkai ao iai ngkanne manga te stripe 2 are e na waaki are e na manga kaweneaki te naan solar panel i tari iaon Betio.

Are anne e na anganira riki mwaitin te iti ae e korakora riki. Are tao inanon te tai anne tao n rabanen te 10 n ririki tao 2030 ke ao taai akanne. Ao tao e nang bubura riki ae ti na kamanena man korakoran taai nakon ae te bwaa te diesel.

Kanga anne ara kataratara ao ara mwakuri ae ti mwakuria ma development partners. Ti rangi n kakaitau bwa e korakora aia ibu nakon aei.

Ao iaon te ran n aron ae kam ataia ao ana buoka naba ke ana waaki te Tautaeka ae waakinna ma taan anga buoka. Te naan buoka are a onea taari nakon te ran ae mwam ae teuana i Temakin ao teuana i Mackenzie point i Bikenibeu.

Ngaia akanne ngkana arona bwa a waaki ao tao e na tobwa naba te kanganga are e mwaneweia te Tia tei are ti bon bane n namakinna aron kainanoan te ran iaon Tarawa Teinainano ma Betio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika. E a bane au titiraki, ao ti a karabwa PUB ngkai e kona ni mwakuria aio ao ti a katekeraoia ngkai e a bon taai ni Kiritimati ae ti a mena inanona ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N na anganiko kabanean kaekan te titiraki te Minitita ae ko karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Tao e koaua ma I a reita

naba te katekeraoi nakoia ni kabane ana customers te PUB iaon Tarawa Teinainano ma Betio. Ao I a bubuti naba te tataonaki n nano nakon te bwai ae riki ngkai are ara kantaninga bwa ti na kona n tobwaia inanon tabeua te wiki ma ngkai.

Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina iaon ami Ota bebwa ngkai ae te titiraki ae nambwa 35, ao aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ae Hon. Kaotitaake Kokoria. I anganiko te Tia tei.

KATIAAN KAWAIN TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika. Tao imwain ae I waaki, ao I a reiti bwana ni kamauri aika a tia n tabekaki irouia raora n Tia tei aika karineaki.

N tamaroaan te ingabong aio nakoim te Tibiika ae ko rine. Ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ni kabane aika kam karineaki. Taan tei ni kabane ao ai boni ngaira aika ni kabane ao te Leader n te Kaitara.

I a reitai ma kain abau ae Tabuaeran ni kamauri ngkami n tamaroan te ingabong aei. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 35 iaon te Ota bebwa ae e kangai taekana. *I kani butia te Minitita ae karineaki are tabena ngkana e kona n nora riain manga wakinan ke reitan te mwakuri iaon katian te kawai iaon abau ae Tabuaeran.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaeka am titiraki iroun te Minitita ibukin te Aono n Raina ao Rawaki ae Hon. Mikarite Temari. Ao I anganiko te Minitita te floor.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika n tamaroan te ingabong aio ao ni moanbongin te wiki aio. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran. *Hon. Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa waakinan riki reitan karaoan te kawai i Tabuaeran n rokon bwaai ni mwakuri aika boou are a katautauaki bwa a na roko inanon te ririki ae na roko aio ae 2025.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te kaitau riki nakon ara Minitita ae karineaki man ara Aono n Raina n ana kaeka te Tautaeka are e a tia n anga n te tai aio ibukin kainanon Tabuaeran riki iaon ana kawai.

Ao ti kakoaua bwa tao e bon tia ni waaki karaoan te mwakuri iaon te kawai iaon Tabuaeran. Ao tao ibukin manga kainanoakin taiana heavy machineries ke te naan heavy plants ake a kainanoaki n te tai arei ao a manga kaokaki nako Kiritimati.

Ao n te tai aio n aron are I a tia ni manga bubuti n au titiraki ao N na bubutia te Minitita ae karineaki ibukin ana Aono n Raina. Ao ngkana iai aia timeframe ke kairan aia waaki ibukin aia mwakuri ibukin karaoan kawain abau ae Tabuaeran. Tao ngkana iai anne bwa e na roko n ningai bwaai ni mwakuri, te namwakaina raa ke inanon te ririki ae boou. Ao n ningai ae e na manga roko heavy machineries aikai nako Tabuaeran ibukin karaoan te kawai.

I a bubutia te Minitita ngkana bon iai tao te tai ke te namwakaina ae e kona n anganira n te tai aei. Taiaoka te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika. E rabwa buokan te kaoti mairoun te Tia tei mai Tabuaeran. Tao N na kaeta teutana are e moan mwaneweia.

Ngke ti moan karaoa te kawai iaon Tabuaeran ao a roko ara bwai ni mwakuri ni karaoan iterana are iterana. Ti nang bon riai ni kamwaing nakon te itera naba are teuana.

Kanga akea iangoana bwa a na kaokaki bwai ni mwakuri n te tai arei ma ti kakaea rongorongona rinanon te aobiti ao te Tautaeka ao e kuneaki bwa te Kaaben e a katokaki mitin akekei bwa e nang manga kabwakea moana nakon te Itera are teuana ao e aitara ma te aira ao te iabuti ao e maku te Kaaben ao e butinako n nako n nikiri bwai ni mwakuri ni kaoki nako Kiritimati.

Ngaia are e aonga n eti te rongorongo bwa aio naba te rongorongo ae I bwaunaraki iai irouia kain Tabuaeran are kanga kain Betania. Ao a taku bwa I kekewenia ngke e aki roko te mitin iaon abaia ngke e tia te karao kawai n arei.

Ngaia are ti na kaitiaka te rongorongo nakon Tabuaeran. A na bon tiku bwaai ni mwakuri akekei ma iaan makun te Kaaben ni butin te aira ni kawaerakei bwai ni mwakuri iai ngaia are e bon boonako naba nako Kiritimati.

Ma e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki, ti bon teimatoa n tarai aba aika a kakawaki aika Tabuaeran ma Teraina. Ti na karikirakei te tamaroa ae moan te tamaroa. Ao teuana naba ngkanne are bon te karao kawai naba.

Ti na bon karaoa kawain Tabuaeran.

E a tia naba n tabekia raona n Tia tei are raora ae teuae Matanga ae e nang nene naba bwanana n tangira karaoan riki te kawai iaon Tabuaeran, ngaia are e na karaoaki.

Ao ti taraia ngkai bwa tarana tao n te ririki ae boou. Inanon te ririki ae boou ao ti na waaki iaon karaoan te kawai iaon Tabuaeran. Are bon te kanganga, e riai ni matenano naba irouia kain te Aono n Raina bwa ti teniua rokon te kaibuke aika a bubura n e konteina iaon Kiritimati. April, August ao December.

Ngaia are ko na aki raraoma. Ti tarataraia nakon te ririki ae na roko.

Ao ngkana a roko bwai ni mwakuri iaon Kiritimati, ao ti karaai naba nako Tabuaeran ibukin karaoaia.

Anne kaekana te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki ibukin te Aono n Raina ibukin ana kamatata iaon kaokakin bwaai ni mwakuri mai Tabuaeran nako Kiritimati. E rabwa te kamataata ao au kantaninga bwa a ongora kain abau ae Tabuaeran ao ata raoi bukin kaokan bwaai ni mwakuri nako Kiritimati.

Ao bon buokan riki te titiraki te Tia babaire n aron are I tabekia n au moan buokan te titiraki are I kanakoa. Kanga I kan ataia raoi bwa te namwakaina raa ae e na roko raoi iai te naan heavy machineries aikai ake a na kona n ibuobuoki ibukin karaoan te kawai. Ao tao n ningai ae e na kona n raa ke tao ana katautau te Minitita ma ana taani mwakuri bwa n ningai ae e na kona raoi ni waaki iai karaoan ke katian te kawai iaon abau ae Tabuaeran. Ko rabwa riki te Minitita ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki te Tibiika ao aio riki buokan te kamatata nakon te Tia tei ae kantaningaki ae tangira karaoan kawain Tabuaeran bwa e aonga ni mwengaraoi kain Tabuaeran n te itera are teuana.

E na uoua baika ti na iraorao iai ma te Tia tei ae karineaki: i) karokoan bwai ni mwakuri i Kiritimati ao imwina ai manga karokoaia i Tabuaeran.

Ti na taraia moa n anne. A tauraoi bwai ni mwakuri. Are ngkana ko bon ongo naba ngkai n te marooro are mai imwaina ao a tauraoi bwai ni mwakuri ibukin aonnaba.

Nanona ngkanne ngkana a na roko i Kiritimati ao ti a tauraoi naba ngkanne ni *mobilize* nako Tabuaeran.

ii) Ti na manga tara ngkanne te kataumwane. Are ti aki kona ni mwakuri nako Tabuaeran ngkana e tuai tauraoi te kataumwane.

Iai te kantaninga ngkanne bwa ti na manga tuanga te NEPO. Ti a tia n tuanga te NEPO bwa are bon iai te mwane ibukin karaoan te kawai n te ririki aio ma e aki reke taina ibukin akean te bwai ni mwakuri. Akea tauraoina.

Ngaia ae ngkanne ti na manga butia te NEPO bwa ngkana e ruo te mwane anne mairouna man te Finance inanon bain te Linnix ao ngkanne ti a kona naba ni waakina te mwakuri ae e tawe.

Ngaia are I anganiko te Tia tei ae ko karineaki bwa ti katautau bon inanon te ririki ae na rokom, bwa are iai baika a rekereke ao karokoan bwai ni mwakuri ikekei ao manga riki te mwane ni mwakuri iaona are

ngkana e roko man te Finance n ruo nakoira ao ti a kona ngkanne ni kibara am mwakuri.

Ngaia are kanga au kataunari a na akea au raraoma iaona ti a bon tara te ririki ae boou.

Ti a tara te ririki ae boou ao ti kaungako ngkana iai naba am tarena iaon anne, ti kaungaki naba n iraorao ma kain te NEPO n te Finance ae te Tia tei naba ngkoe ae ko rine. Ko kona naba n ongora irouia bwa n ningai ae na kona ni manga roko te mwane inanon bain te LINNIX ao ko a kona naba n ataia ngkanne bwa e a kona naba ni waekoa ni mwakuriaki kawain abam. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika, I a bon kaitaua riki te Minitita ae karineaki n te Aono n Raina n ana kaeka ae tamaroa ao I taku bwa e boni karau nano naba nakoia kain abau ae Tabuaeran n te ongora.

Ti ataia bwa e na waaki nakon te ririki ae boou. E aoria bwa ti a bon ongora tao nakon Ministries ake e mwanewei te Minitita n ongora bwa n ningai ae e na tauraoi tao te kataumwane iai ao tao I a ongoa naba iroun ana Ministry bwa n ningai ae e na kona ni waaki iai karaoan ke katian Tabuaeran. E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N na anganiko kaekan anne te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Mikarite Temari: I karabwa nanon te Tia tei temanna mai Tabuaeran ao N na kaunga naba nakon ae I a tia n angan kaungakin naba nanon te Tia tei temanna are Matanga. N na kaungaia bwa a na karinea aobitin te Linnix. A na reitaki ma au Tia Koroboki ao au tia mwakuri ikekei n iraorao ma ngaia bwa e aonga n ningai te tai ae e na roko karaoan kawaia iaon Tabuaeran are ti na bon taketenna bwa ti na bon bane ni kibara.

Ngkana a bon roko taian mitin iaon Kiritimati ao e tauraoi te funding are kanga e karuoaki man te NEPO ao e a kick off naba te mwakuri.

Ngaia are e rabwa riki te nano n tangiran te rikirake iaon Tabuaeran ao ti teimatoa n iraorao ma te Tia tei ao kain Tabuaeran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ti nang mwaing nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina ae nambwana 32, e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Birimwaka Tekanene. Ao I anganiko te Tia tei ae ko karineaki.

KAINNANOAIA TUTORS N TE USP KIRIBATI CAMPUS

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika. I kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota bebwa ae kangai taekana. *Kainanoakia taan*

reirei ke te naan tutors irouia ataein te USP n te Kiribati Campus ngkai a karako bon te kanganga are e na kona n rota iai aron aia reirei. E kona te Minitita are tabena aio n ibuobuoki n te itera aio? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am titiraki ao e na kaekaki am titiraki ngkanne anne iroun te Minitita n te Reirei; Hon. Ruateki Tekaiara.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. Ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, ao I a bon reitai ma kain abau ae Marakei ao tariu ae te Tia tei ao taani mwakuri n te MOE n anga te bwana ni kamauri nakon te Auti aio. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Te Tibiika I kaitaua te Tia tei ae rine mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ae kakawaki aio aoaio ana kaeka te Tautaeka. Korokoaia tutors ibukia ataein te USP n te Kiribati Campus bon te kanganga ae e aki boou ma I kukurei n taekinna bwa e a tia au Botaki ni mwakuri n uotarake te kanganga aei nakon Mataniwin te USP i Biti n teuana te marooro ae e karaoaki n te ririki ae e nako. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika. Ko rabwa riki te Minitita n am kaeka ae e rangi n karau nano ao ni kakaongora nakoia ataein te USP Kiribati Campus. Buokan te titiraki te Tibiika. Aio te program ke te waaki teuana ae e rangi n tikiraoi nakon uantongakia ara ataei n aikai Kiribati imwain nakoia nako tinaniku.

Te kanganga ikai bwa e rawata aika a konabwai. A rawata ara botannaomata aika a kona n reirei ke ni buokia ara ataei ikai ma te system ae e bon rangi n bae iai n irekereke ma aron karokoakia ke tao a na apply ao aron kabwakan tao aia reward imwin te tai.

Ngkana ko tia n anga reirei, ko aki bwakabwai ngkoe te tutor inanon te semester are e bwanin arei.

Are nanona ko a tibwa bwakabwai n tokin te tai.

I kaitaua te Minitita ngkana arona bwa iai ana tabeka ae e a tia ni uotiarake, ti a bubutia te Minitita ngkana e kona n nora iterana aio ngkana arona bwa e kaokoro are tao ni buoka te kanganga aio, bwa e aonga n are ara botannaomata a bon tauraoi ni ibuobuoki nakoia ara ataei. Ao n tokin te tai a na kona naba ni bon anganaki kaniwangaia n te tai ae riai naba te Minitita. I a butiko te Minitita ni buokan te titiraki.

Tibiika: Ko rabwa ao e nakoim te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki. Eng, n aron ae I a tia n taekinna aikai tabeua kanoan te marooro are e a tia n taekinaki are e a tibwa tia n uotakirakeaki nakon te USP i Biti.

Aikai tabeua kanganga are kanoan ana tamaroa Kiribati campus n te ririki aei. Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia tei

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Minititа n noran anne. Tao ti a katikua nakon taina. Ti a manga bon rereitaki iaona bwa ti na kaungaia ataein ara USP ake a keiaki ao tao bon iaon kawaina tobwan te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika ao e a bane naba au titiraki.

Tibiika: Iai am kaeka te Minititа.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa te kakaitau nakon iango aikai ao eng, e bon rangi n rawata kanganga ngkai n te USP ae ti kataia ngkai n rinanoia. Tiaki ti iaoia taan reirei bwa are bwaai naba n reirei ao auti n reirei, te kanganga ma tera booia. Bwa are aia arauenti ti $20.00 ao ngke e a manga anaki aia tax ai manga ti $10.00 nikirana.

Ngaia are ti kataia ngkai ni kakaea angana ni katamwarakea riki ao ni katamaroa aikai inanon taai aikai.

Tao bon te ririki ae boou ao e na bae n iai teutana te kakamwakuri. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа ti tebo ma kanga e a bon rau nanon te Tia tei ae karineaki, ao ngkanne I a nakon te titiraki are imwina nambwana 36, mairoun te Tia tei temanna mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria. E nakoim.

BABARONGA IBUKIN KAROKOAN TE TAREBON IAON TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki nambwana 36. *N na butia te Minititа are karineaki are tabena bwa e a bwaka iaa te baroronga ibukin karokoan te tarebon iaon abau ae Tabuaeran*? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am titiraki. E na kaekaki am titiraki anne iroun te Minititа ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. Te Minititа.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. *N te tai aio ao e a tia n rineaki te kambwana are e na karokoa te tarebon iaon Tabuaeran ma Teraina. Te mwaneka are imwina bon tiainakin te boraraoi ma te kambwana aio. Man te tai aio ao e karaoa ana kamatebwai ana aobiti te Tia kaeti tua iaon te boraraoi aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honourable Speaker ao I a bon kaitau nakon te Minititа ae karineaki ibukin ana kaeka nakon au titiraki ao nakon kainanon au abamwakoro ae e a rangi ni maan n tuai ni waaki ao e rangi n korakora kainanoakina irouia kain abau ae Tabuaeran.

Tao e na bon kakoaua te Minititа ae karineaki bwa kainanoan te tarebon iaon abau ae Tabuaeran e bon rangi n korakora ngaia are N na bon bubutia te Minititа ae rine, tera

ngke e kona ni kibaria tao riki bon ana taani mwakuri. Ao I kakoaua ae iai au reitaki ma te Minitita are mai imwaina. Ko rabwa te Minitita are mai imwaina bwa e korakora am ibuobuoki ao kibaran naba aio n aron au bubuti are I kawenea n te tai ae nako.

Ao bon iai mwin ara marooro n 5 September, are aongkoa e a tiku te boraraoi inanon bain ana aobiti te Tia kaeti tua. Ao n 5 September ni karokoa te tai aio ao ti tebo e bon tiku naba iaon te kamatebwai. Tera ngke e kona n noraki riain kabaitian aio iroun te Minitita ae karineaki ma ana koraki ao riki kain ana aobiti te Tia kaeti tua ngkana a ongo bwanau tera ngke a kona ni kabaitia aio.

Ao ngkanne buokan te titiraki te Tibiika nakon te Minitita ae karineaki. Tao n ningai ana katautau bwa e na tia raoi te boraraoi aio imwin ana kamatebwai ana Botaki ni mwakuri te Tia kaeti tua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia tei ae karineaki ao e koaua n aron ae ti taekinna bwa ai bon noran mwin te kamatebwai tiana iroun te Tia kaeti tua te Tia babaire.

Ao anne ti teimatoa ni kaumaka te Tia kaeti tua man ara itera. Ara Kantaninga bwa bon iaona kawaina. E na riai ni waekoa n roko. Ma ngkana e bon tia, e tia, e tiainaki te boraraoi man te kambwana are ngaia ae e na karaoa aio, ao e a waaki naba te Tia babaire.

E bon rangi n korakora te iremwe iaon aei. Ti karautaeka nakoia kain Tabuaeran ao Teraina. Ao bwa e koaua n te moantai a riai n iraki iaan te itera aio te tenta ma tera te procurement te Tia babaire.

Ma ti kukurei n taekinna n aron te moantai ngke e moan katanoataki. Akea ae kanga e nano iai. Aki bane ni karokoa aia tenta nake kanga kambwana aikai.

E roko te deadline ao akea ae tia n reke ana tenta. Ni karokoa e manga kaukaki riki.

Aio kanga bon iremwena raoi ae bon iranaki n iremwe iai. E manga kaukaki kaua.

I a manga bubuti bwa e na kabwakaki nako te Tia babaire. Ao tao e rekereke naba ma aron karokoaia tao n nako survey na te tabo are a na nako iai kain Tabuaeran ma Teraina te Tia babaire n aron biriakinana are e maan. E a tia n reke anne te Tia babaire.

Ngaia are e a tia arona te Tia babaire. E tia n tiainaki te boraraoi ke te boraraoi mairoun te AG. E karokoa ana kaeka iaon te boraraoi ae e a tia ni kaweneaki i matana.

E tia e roko iroura e tianaki ao e a waaki nako naba te Tia babaire.

Ngaia I taku bwa e na bon riai ni waaki tao bon inanon te ririki ae boou te Tia babaire.

Ngkana arona bwa e roko n te wiki ae na roko, e a waaki naba te Tia babaire aio bwa e a rang kaman tataningaki i Tabuaeran te Tia babaire. Ao anne tie tina.

E na aki raraoma Tabuaeran ao Teraina riki Tabuaeran ngkai e tabeka aio. Anne ae ti teimatoa ni kaumakia.

Ara kantaninga bwa e na waekoa n tia aio ao a nang tauraoi taani mwakuri ni waakina aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa riki Honourable Speaker ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki ibukin ana kaeka are e rabwatanna te Tautaeka nakon riki ara kainano ngaira kain Tabuaeran ibukin kainanoan te tarebon. Ko rabwa riki te Minitita ae ko rine n am kaeka ao I taku bwa ai akea buokan te titiraki ma I a bon tabeka riki te bwana nakon kaekan au titiraki. Ko rabwa riki Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei iai mairoum te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa. Akea mai irou te Tia babaire ao I a kaungaia au taani mwakuri te Tia babaire ao riki ao ana aobiti te A.G. E kabaea ngkai bwa ai aron ngkai e teretere bwa e tuai roko am kaeka te AG ma ti a taningaia ao rokona I a kaungaia taani mwakuri bwa ti a kibara ana kainano te Itera Mainiku aei te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne e a boni bane buokan te titiraki anne mairoun te Tia tei are ana titiraki te titiraki. Ti a nako ngkanne nakon te titiraki are imwina. Te titiraki ngkanne are imwina nambwana 41 mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

RINANOAN AO KATAMAROAN KANIWANGA NAKOIA KOMETEN MOANRINAN REIREI

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker . Ao ti a kan raoni bwana ni kamauri ake a tia n tabekaki irouia taan marooro imwaiu Honourable Speaker .

I a kamauriko ma kain am aobiti. I a reita te kamauri nakoia kain Maneabam n te ingabong ae e tamaroa aio, ao I a bon kabwabwaka au kamauri nakoia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. N arana ae maeu ao ti a bane ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki ane e toka iaon te Ota bebwa nambwana 41. *E noraki ana boutoka te Tautaeka aio ae e rianako ibukin karikirakean te waaki n reirei n iterana aika kakaokoro. Teuana mai ibuakona bon teimatoan rereken te kaniwanga nakoia Komete ni Moanrinan reirei n te mwaiti ae $10 ibukin uoua aia bowi n te teem ke 6 n te ririki.*

Te titiraki bwa e na kona ni manga rinanoaki te mwaiti aio ao ni katamaroaki riki. Ko rabwa *Honourable Speaker .*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki n am titiraki, ao aio e na kaekaki ngkanne mairoun te Minitita ibukin te reirei; Hon. Ruateki Tekaiara.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka. *I kaitaua te Tia tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ae kakawaki ao aio kaekana ngkanne. E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei ae ko karineaki, buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker ao e rabwa te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka ae e kona n toroba te nano.

N au koaua ao n rokon te titiraki aio n ana aobiti te Minitita ao e a tia ni marooroakinaki tao teutana irouia ake tabeia are bon taan rabakau n ana itera te Reirei.

Buokan te titiraki. Ngkana iai tao te kataratara ao e na maanra rinanoan aio ao tao nakon n ningai bwainakin te ware ae boou ngkana e noraki riaina. Moan te ririki ae boo uke tao imwina riki. E rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ma buokan ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa te tai ae waekoa tao inanon te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: E aitau ao e rabwa kaekan buokan te titiraki.

E koaua n taai naba aika nako ao iai norakin te mwarara ni bwakan te arauenti aio nakoia Komete riki tao au Komete i Tabiteuea Meang.

Iai bwain 2023 ao bon naba bwain 2024 ake a tia n nako minitin te bowi aika a tuai bane ni bwaka.

N na butia te Minitita ae rine ngkana e kona ni kaungaia riki ana koraki ake tabeia aio karokoraoan te bwakamwane n aron ae e mwaneweaki ngkai. E rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki. Ao kanga bon te kantaninga bwa e na riai bwabwakan aikai. Ma e raoiroi ngkai ti ata te kanganga aio ao ti na butia ara koraki bwa e na aki manga oki te kanganga te iremwe ni bwaka aekakin bwakamwane aikai te Tia babaire. Tao ti a noria ngkanne nakon te tai ae na roko bwa e nang bwabwaka iaon taina nakon are e tangiraki ni mwane aikai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: I a bon kaitaua te Minitita n ana kaeka ae e kaunga nano ao n reitia ma te kaitau nakoia ara koraki aika a

mwakuri n te Ministry of Education ao n reitaki ma ara IEC man ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

I a reita naba te karabwarabwa nakoia Kometen te reirei i Tabiteuea Meang riki ara rabwata ae te TABERA, taan reirei, Kaaro ake iai tibwangaia n boutoka aron te reirei. Ao e kakoauaki bwa e a korakora ana waaki te Tautaeka ao tabera ni kabane ngaira te botannaomata ni boutoka riki te waaki n reirei.

Akea buokan te titiraki ao ai bon te karabwarabwa n aron butimwaean te titiraki Honourable Speaker . Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni kabanea buokan ana titiraki. Ao e rabwa bwa aio te taeka ae ti a kakaungaira iai n taai nako, te reirei bon tabera ni kabane. E na iai boora ke e na akea boora, tabera ni kabane. Ae ti a kataia ni kakaea ara anga nakon ara kabanea n tamaroa ae te reirei tabera ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ti nang nakon ara titiraki are imwina. E a bon rau nanon te Tia tei ae karineaki n te kaeka.

Te titiraki ngkanne are imwina, bon te titiraki ae nambwa 40 mairoun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran ae te Hon. Kaotitaake Kokoria. Te Tia tei.

IOKINIBWAIAN TE TIWITA MAI TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honourable Speaker ao aio ngkanne taekan au titiraki ae nambwa 40. *I kani butia te Minitita ae karineaki are tabena, iai ngkai ana iango te Tautaeka n noora riain manga wakinakin iokinibwaian te tiwita mai iaon abau ae Tabuaeran?* Ko rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaeka te titiraki aio bon te Minitita ibukin te Aono n Raina ao Rawai ae Hon. Mikarite Temari. Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea te Tibiika ao aio kaekan ana kauoua n titiraki te Tia tei mai Tabuaeran. *Honourable Speaker , te Tautaeka rinanon au Botaki ni mwakuri ae te LINNIX ae bon teimatoa ni kataia ni kakaea angan katokan te kanganga ae ngaia ngkai ae e teimatoa n totokoa wakinan iokinibwaian te tiwita mai Tabuaeran.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honourable Speaker ao e rabwa riki te Minitita ae rine n ana kaeka.

Tao bon ti buokan te titiraki ae e uarereke. N na bubutia te Minitita ae karineaki bwa tera te kanganga ae ngaia ae e karika te mwarara i aon manga waekoan karaoan te iokinibwai mai Tabuaeran ibukin te aroka ae tiwita. Ko rabwa riki te Tibiika ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki te Tibiika. Tao bon iai bwaai tabeua, teuana, uoua ke teniua baika a noraki bwa a tuka kaungakia te Nati n Tabuaeran bwa a na kibara te tiwita n taraia naba bwa aia karekemwane ae e tamaroa.

Teuana bon te kaibuke. Ngkoa iai te kaibuke are te KWAI are ana kaibuke te owner mai Hawaii ae Bratt. Are e te teimatoa n ninikira te maeureirei nakoia kain Tabuaeran/Teraina mai Hawaii. Are kam bon ataia naba bwa n rokon te covid-19 ao ngke e in te border ao te Imatang aio e a kaboanako ana kaibuke ae te Kwai nako Matiare.

E a toki ngkanne. Ao aio te kaibuke ngkoa are e uouota te tiwita mai Tabuaeran ni kaonrakea iaon ana booti nako Honolulu. Ao e a toki ngkanne ao are e a bon toki naba.

Te kauoua ngkanne ae e na ataia naba te Tia tei ae karineaki; bon te nati n Tabuaeran.

Iai ara tabo ni mwakuri iaon Tabuaeran n te tiwita. Iai te ware-house, iai te miti ni kamanti tiwita.

Te kanganga ngkanne bwa ngke e a raka boon te tiwita ao e a uarereke riki boon te tiwita, ao a taraia riki bwa e a materaoi kibaran te ben.

Iai ara kataunari naba bwa ti na kataia ni karokoa boon te tiwita tao rarikin naba boon te ben.

Ma kai e bon tuai mani mwemwe n ana taratara te Nati n Tabuaeran n tabekaki nakon te Auti n tei ke iaa bwa e uara te tiwita e kona n raka boona. Ai anne naba teuana ae e totokoa naba iai kibarakin te tiwita.

Ma ngaira te Tautaeka ti a kaman tauraoi ma ngkoa mangkoa ni kataia ni kaungaia naba kain Tabuaeran bwa a na mwakuria te tiwita bwa aia anga naba ni karekemwane teuana.

Ngaia are aikai bon ti kanga raoi bon ti te kaibuke. Ao ngkana e bon reke te kaibuke ae e toma man te Aono n Raina nako Hawaii, ao tuanga te Tia tei e karineaki bwa e a bon nako naba kain te tiwita n te tai ae waekoa.

Tao aikanne moa tabeua ae I kona n iraorao ma ngaia ma ngkana iai riki mai irouna ae kona n nora tarana, ti a kai manga iraorao ma ngaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa riki Honourable Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana kaeka ae rangi n tikiraoi ibukin kaekakin te titiraki ao riki boni kainanon Tabuaeran.

Ao e koaua aikai kanganga are e tia ni mwanewei te Minitita ae karineaki man te Aono n Raina ao au kantaninga bwa N na bon bubutia te Tautaeka ae karineaki n te tai aio ao riki bon au Minitita ae karineaki man te Aono n Raina. Ngkana tao a katikua n aia iango ao ni katabetabea aia iango ibukin manga wakinan te tiwita ngkai ti ataia bwa

bon teuana kainanon Tabuaeran. Ao tao bon iai kanganga tabeua naba ae irekereke ma aki raoi karaoan aia mwakuri nake a mwakuri ngkoa n te tiwita n taai akekei ibukin te katine ma tera. Ngaia are e karika naba te bwannano irouia kain Tabuaeran. Ao e eti are e taekinna are uarereke naba boon te tiwita e rangi n uarereke nakoia kain Tabuaeran.

Ma e rabwa n ana kamatata te Minitita ae karineaki bwa e ibuobuoki nakon te ongora riki nakoia kain Tabuaeran.

Ao au kantaninga bwa a na manga kaungai nanoia nakon te tiwita bwa antai ae e na ataia, bwa n taai aika imwaira n aron are e taekinna te Minitita, a na tauraoi ni manga waaki ao ni korakora ana ibuobuoki ibukin bon aia kareke tianti kain abau ae Tabuaeran.

Ko batin rabwa riki Honourable Speaker ao ko rabwa riki te Minitita ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ti a nakon te Minitita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: E rabwa riki te Tia tei mai Tabuaeran temanna ao are e bon kakoaua bwa ti bon te teimatoa naba n iraorao ma tarina are teuare te Tia tei temanna are e karineaki Matanga iaon naba taran te tiwita aio.

Ma ti na kaunga bwa e a tia ni kabwatia riki te Kabineti bwa are ngkai kanga e boni bwenaua rongorongon te tiwita.

Bwa are ngkai te Aono n Raina ti tararuaia ao iaon te Aono ni Kiribati ae boni mena inanon bain te Fisheries.

Ma ti a kaungaki ngaira Ministries aika uoua, te Fisheries ma te Linnix bwa ti na mwakuri together ni kaotinakoa te iango ae e tamaroa ngkai ibukin noran naba tamaroan te tiwita. Bwa bon te anga teuana naba raoi ae e nang buoka ana karekemwane ao maeuraoin te I-Kiribati iaon Kiribati ni kabuta.

Ngaia are ko na aki raraoma ae ti mwakuria ma te Fisheries. Ao a ongo ara Tia Koroboki a na mwakuri iaona, ao bon invite naba.

Ti wetei ngkami Taan tei akana uoman mai Tabuaeran, rinnakoa naba te marooro n au aobiti n te Linnix n ikotaki ma au koraki bwa e aonga n otinako raoi ara tamnei ae e na buokia raoi te Nati n Tabuaeran ao te Nati naba ni Kiritimati ike e a bon riki naba te tiwita iaon Kiritimati.

Okim nako ikekei ao e tauraoi au Taibora ao au aobiti ma au tia Koroboki. Rinnako bane roko ikekei e aonga ni waekoa n tia ngaira ara plan ngaira kain te Aono ni Mainiku, ibukin iraua boon te tiwita ao tera ara iango ni katamaroa.

Bon ibukin am rongorongo, e a tia n roko te kaubwai temanna mai Tiaina ao e bon tia ni charter naba ana wanikiba nako Tabuaeran. Ti

iria n te tai arei ao ngke e roko ao e nora te tiwita i Tabuaeran, te kabanea n high quality te tiwita ao I nora buburana moan te bubura kaei. E nang maeu reirei ao e taetae naba e owner aio bwa e kona n anaa 20,30 ni katoa uoua namwakaina. Ae te konteina ae e na onrake.

Ngkana ko karaua n iangoa aio ngkanne, e aki kona ngkai n supply Tabuaeran n ti ngaia, ma ngkana e tauraoi te kaubwai aio n anaia 20 nakon 30 te konteina ae e na onrake ni katoa 2 namwakaina ao tara ngkanne kabwaian te Nati n Tabuaeran nakon taai aika na roko. Bwa e bon rangi n tangiraki te tiwita i tinaniku bwa are e bon rangi n bongana ibukin te bwai n aoraki ae te amwarake.

Ngaia ae ti na kibaria ma ngkoe. Tai raraoma. Te Tautaeka aio naba e rinanon te KV-20, Kiribati Vision for 20 te ririki. Kibaria bwa a na bon namakinna raoi kain Tabuaeran raoi bwa a bon tobwaki raoiraoi iroun te Tautaeka aio.

Ao ngkana e a maeuraoi naba te tiwita ao a na namakinna naba bwa a na kakabwaiakaki mairoun teuare i karawa n te karikirake teuana ae te tiwita ao n onimakinan Tobwan Kiribati party. Ko rabwa te Tibiika ao I toki ikanne.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honourable Speaker, akea buokan au titiraki ma are I a bon tabeka riki te bwana ni kaitau nakon te Minititia ae karineaki ao bon te Tautaeka ibukin noran kakawakin unikakin te tiwita ao riki ngkai e bon rangi n maeureirei iaon abau ae Tabuaeran. Ao ti tauraoi ni uaia ni ikarekebai ni ibuobuoki ma ngaira. Ti rangi n kukurei riki ngaira kain Tabuaeran ngkai ti ataia bwa iai te chance bwa e na manga kona ni waaki te iokinibwai ibukin te tiwita.

Ko rabwa riki Honourable Speaker ao e rabwa riki te Minititia ae karineaki. E a bane naba buokan au titiraki. Ko rabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ao ngkai e a bon bane buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran. Iai mairoum te Minititia. Ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina ngkanne ae nambwana 43, e na tabekaki iroun temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

ANA KARIKIRAKE TE TAUTAEKA IAON KATAMAROAN TE REITAKI RINANON TE TAREBON IAON TABITEUEA MEANG

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker . E kangai taekan te titiraki. *E a bwaka iaa ana karikirake te Tautaeka iaon katamaroan te reitaki rinanon te tarebon n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang. N aron mwaneweakina n taai aika nako iroun te Minititia are tabena ao te karikirake boni kanoan te Outer Islands Mobile Towers Phase 3 are*

e kataumwane naba ibukin te ririki aio 2024. Karikirake ni kaineti ma katean riki te antenna ibukin uarokoan te tamaroa nakon bwai n reitaki riki te tarebon? Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. *I kukurei n taekinna bwa e a waaki ngkai te karikirake ae mwaneweaki n te titiraki aio. Taian towers ake a na kateaki iaon te karikirake aio a tia ngkai ni bane n roko n abamwakoro ake a bwaka iaan mwakoron te karikirake aio n aron Abaiang, Marakei, Abemama, Tabiteuea Meang ao Onotoa. N te tai aio ao e waaki te mwakuri mai Meang ao e a boaki naba nako Aiaki.*

Te katautau bwa e na bobonga mwakoron te karikirake aio n Tuun 2025. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te Minitita ae karineaki ao e aitau te Minitita ae rine n ana kaeka ao e rabwa riki bwa ngaia ane a roko. Tao iai bwain te karikirake aio ane a tia n roko n aron are e mwaneweaki.

Buokan te titiraki. Tera raoi reitakin te kambwana are e na karaoa te karikirake ao te Kauntira. Iai te tabeaianga teutana ngkai bwain te karikirake aio taian kai biti ke tao te naan post ni waerakeia ao a teimatoa n tiku n raea iaon te bike i tabon te uabu i Terikiai. Ko rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao ti nanokawaki n ongora ae ngaia tao e aki raoiroi te reitaki iaon aei te Tia babaire.

Ma e koaua ara kantaninga bwa e na ibuobuoki naba ara Kauntira te Tia babaire iaon abamwakoro.

Ao ti a butia ara tabo ni mwakuri bwa tera ngke e aera. Tao aio te kanganga tao riki te kambwana are e na karaoa aio. Aio are e karokoa Ocean Link te Tia babaire. Ara kantaninga a bon ongo bwanara kain Ocean Link te Tia babaire.

Ma e koaua ti na aki tara aio ma ti na keiakina tibwangara te Tia babaire ni manga nora aio te Tia babaire riki ngkai e a manga riki te kanganga n aron aio. Ara kantaninga bwa ti na kona n tobwa aio te Tia babaire.

Ma e na aki raraoma Tabiteuea Meang n aron ae I taekinna, e na waaki ana karikirake aio. Ngkana arona bwa iai baika a riki ni baike a tia n nikiraki irouia. Ti a manga bon ongora iroun te Tia tei te Tia babaire.

Ma n aron are I taekinna, e na tauraoi ni kawaraki Tabiteuea Meang n te ririki aei bwa ti na nako n *survey* ao mai imwin anne e a waaki naba.

N aron are I taekinna, e na waaki mai Meang nako Aiaki te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita te Tia tei ae karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao e koaua ti kaitaua te Minitita n aron are e mwaneweia tao riki tao bon ti te reitaki ma te Kauntira ao tao rabwata ni babaire ake a na kaineti ma te karikirake aio.

E koaua n rekereke riki ma tao bon te reitaki n te karikirake ma te Kauntira, e na iai taben te Kauntira ae kanga e teimatoa n tabeaianga bwa tera tera ke e nga nnen te Kauntira ni waakin te karikirake aio. Ao tera taben te Kauntira ao riki ni wakinan te karikirake bwa e na kateaki iaa. Antai aika a na mwakuria. E kanga aron te karikirake n aron anne. Ao tao n aron are e mwaneweaki Honourable Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire. Kanga ti tebo ma aron te kanganga n te tai aei bwa kanga e karako te consultation ke tao tera te Tia babaire.

E aoria bwa tao ti a ongora aio te Tia babaire ma te Botaki ni mwakuri te Tia babaire. Riki ngkana a bon ongora kain te Botaki ni mwakuri anne.

Ma ko taku te Tia babaire bwa ngkana e wakinaki te karikirake ao e consulted te Kauntira te Tia babaire.

Ao ngaia ae I kangati, ti na bon bubuti nakoia ara Kauntira riki ngkana e roko te karikirake n aron aio bwa ti mwakuria ao tao taabo ni mwakuri naba te Tia babaire.

Ma otau iaon aei ngkana bon te Kauntira ae e noria bwa e roko te bwai ni mwakuri n te abamwakoro, kanga ti na bon bubuti. Arei tao nakon riki tao te itera are rabwatara ae te Kauntira are bon rabwatara iaon ara abamwakoro te Tia babaire.

Tao ti na improve aio te Tia babaire ma au Botaki ni mwakuri. E rabwa bwa e a oti are i Tabiteuea Meang te Tia babaire. Ti a noria ao e aoria bwa I a kataia ni kakaea rongorongon aei te Tia babaire. Ti a kataia n nora aio ma kain te tabo ni mwakuri.

Are I a bon tibwa roko naba ikai te Tia babaire ma ti a kakaea rongorongona ao ti a karaua raoi n tobwa te kanganga aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: E koaua ao e aitau n aron ara kaeka te Minitita.

E koaua kainanoan bwai n reitaki ae rokoraoi n ara abamwakoro bon te kainano ae oioi ao e a maan naba kainanoana ao riki n tarakin te rikirake iaon ara abamwakoro aio. Iai Kauarinan, O n aoraki ao bon riki bitineti ae a moanna n aki

maeu reirei ao bon te botannaomata ae bwanin.

Ti kaitau bwa ane e nang waaki tobwakin te kanganga n ara itera n te tabo ni mwakuri ae tabera riki tao te kambwana ane e a tia n onimakinaki. Ao bon ti raonakin te titiraki.

N aron are e mwaneweaki ao iai mwakoron te karikirake aio n Tun. Tera raoi mwakoron te karikirake ane e mwaneweaki n ana kaeka te Minitita ao e na tabwanin mwakuriana n Tuun 2025. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao n aron are I taekinna te karikirake aio kanga bon ti kateakin te naan tower te Tia babaire are a na kona ni karababa nako riki te itoman ma te reitaki n tamaroan tarebon iaon abamwakoro aikai te Tia babaire.

Ngaia are e katautauaki bwa n aron are ti taekinna, e a tia ni waaki mai Meang ngkai te Tia babaire. Aongkoa e na nako Maiaki ao aongkoa ti toki n Tuun ao a na bane n tia aikai te Tia babaire.

Eng ao bon au bubuti nakoia kain abamwakoro te Tia babaire, te Botaki ni mwakuri aio ngaia ae e katabeaki ma ami infrastructure ake a na katei iaon abamwakoro aikai te Tia babaire.

E rangi n kakawaki te rabwata aio ngaia are e na karaoa te tomatoma ao e karaoi bwaai ni kabane. Ao e rangi n bobuaka naba aron te naan bwai ni mwakuri ke bwaai akana a roko man TUC akana a roko iaon abamwakoro te Tia babaire.

Ngaia are ti na rangi n bubuti te ibuobuoki iaon aio te Tia babaire, riki ngkai bon kainanon ara botannaomata te Tia babaire.

Iai banen tibwangara ni kabane. Ti na bubuti te ibuobuoki iaon aei te Tia babaire, bwa ngkana ti noori baikai te Tia babaire ao tao iai baika a mwaneweaki ke tera te Tia babaire ao ti na ibuobuoki ni kona n tobwai riki aron ana bwai te Tautaeka ake a roko iaon ara abamwakoro te Tia babaire.

Ao N na kaungaia naba kain au Botaki ni mwakuri. E eti ti na teimatoa ni *consult* riki abamwakoro ae ti na roko iai te Tia babaire. Bwa e koaua n aron ae e tabekaki n te tai aei, ao ti nanokawaki n ataia ae ngaia tao iai baika a karauaki ni karaeaki n aki kubaraki. Ao baikai a rangi n bobuaka te Tia babaire. Ngaia are ti na bane ni keiakina aio ma kain au tabo ni mwakuri.

Ao ngkami kain aonnaba, ara abamwakoro ni kabane ma ara Kauntira aki eti bwaai ni kabane. Kainanon te botannaomata ae ti riai ni biriakini ngkai te Tia babaire. E rangi n bobuaka bwaai aikai te Tia babaire ao e keiaki te Tautaeka ni karaoi.

Ti na bubuti te ibuobuoki iaon aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika; Ko rabwa te Minitita. E a boni bane buokan te titiraki anne. Ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina nambwana 39, e na tabekaki mairoun temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria te Tia tei ae ko karineaki.

AIA KANGANGA ATAEIN TE REIREI IAON TABUAERAN BON URURUAKIN BAOIA

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Honourable Speaker. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki nambwana 39. *Teuana aia kanganga ataein te reirei iaon abau ae Tabuaeran bon ururuakin baoia te truck, riki kain te itera are i Meang (Tereitaki ma Betania). I kani butia te Minitita ae rine, iai ngkai ana babaire te Tautaeka ibukin noran riain manga karekean onean mwin baoia ataein te reirei iaon au abamwakoro ae Tabuaeran?* Ko rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. E na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Reirei; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: *Ko rabwa te Tibiika. I kaitaua te Tia tei temanna ae rine mai Tabuaeran n ana titiraki are e a bon tia naba n tabekaki n te Auti n tei n Eberi 2024 ke moan te ririki aei. Aio ana kaeka te Tautaeka. N aron ae e ataki ao e a tia n reke baoia ataein te reirei i aon Tabuaeran tewana te truck ni kaineti ma kanoan ana Motinnano te Tautaeka ibukin karekean baao ni mwamwananga ibukia ataein te reirei.*

Ngkai e tangiraki karekean onean mwin baoia ataein te reirei ae boou, e a tauraoi au tabo n mwakuri n rinanoa te bubuti aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Honourable Speaker ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki man te Education ibukin kaekan te titiraki ibukin kainanoia ataein te reirei iaon Tabuaeran.

Ao tao e bon ataia te Minitita ae karineaki bwa abau ae Tabuaeran ao uoua iterana, te itera are i Meang ao te itera are Maiaki ao iai te rawa imarenaia. Ngaia are kanga n taainako ao e aki tau ae teuana te truck ibukin abau ae Tabuaeran ibukin urakinaia ke karokoai ataein te reirei n aia tabo n reirei ke JSS are a kakaea ataein are i Meang bwa tiaki te boading school bwa a ririanna. Ao ni katoa ingabong koraki ao ni katoa bwakantai ao a na riai ni mwananga man mwengaia ao ni kaea te tabo n reirei aio.

Ngaia are e bon kainanoaki te truck aio ao ibukin te itera are i Maiaki, e kainanoaki naba teuana te truck ibukin manga anakia ake i Maiaki man kaawa ake i tabona ni karokoaki Paelau te tabo are e tei iai te JSS. Ngaia are e rabwa te Minitita n ana kaeka ao e koaua ae iai teuana te truck ma e bon aki tau.

Ngaia n te tai N na bubutia te Minitita buokan au titiraki. E kona ni bon nora riaina ae e na kona ni moantai buokan te itera aio ngkai e bon noraki kakawaki karekean te truck ibukin karokoaia ataei n aia reirei. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao ngkanne I a kanakoa nakon te Minitita are e kaeka te Tibiika.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran ni buokan ana titiraki. Ao eng ao e koaua tao aio bon te oversight n te tai ae nako ma ti aki bae n rangi n taraia ngkoa are uoua iteran Tabuaeran.

Ma e rabwa ti na waekoa ni kibara aio ao n tobwaia bwa e aonga ni waekoa ni buokaki te itera are teuana.

Ao irarikin naba I a kaongoa naba te Tia tei ngkana e kona n roko te ribooti ibukin are teuana te kaa, bwa e tuai man roko ngkai te ribooti bwa tao e uruaki ke tao aera. Kanga ara kantaninga ngkai e a bon maameu naba te kaa arei bwa ti aki ataia ae e uruaki ibukina e tuai man roko te ribooti tao nakon ara aobiti. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honourable Speaker ao e rabwa riki te Minitita n ana kaeka ae e rangi n tangi raoi nakon ongoraia kain abau ae Tabuaeran.

Bwa e koaua bwa ni menau i Tabuaeran ao I bon nora te truck aio ae e uruaki ngkai. A manga kataia ni karaoia mechanic ao e a manga maeu. Tao manga iraua te wiiki e a manga uruaki. Kanga te aekaki are e a bon rangi n popular magic.

Ma e rabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka are e rangi n tikiraoi.

Akea te kanganga bwa N na bubutia kain te Kauntira ngkana arona bwa a kona ni karokoa aia ribooti nakon te Minitita ae karineaki.

Tao e a bane naba buokan au titiraki ae I ataia bwa iai nanon te Tautaeka ni kibara aio ao ni manga karekea kainanon abau ae Tabuaeran riki ibukia ataein te reirei bwa aonga ni mwengaraoi ao n roko raoi n aia tabo n reirei. Ko rabwa riki Honourable Speaker ao ko rabwa riki te Minitita ae ko karineaki n te Education.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita. Ngaia tao e a boo te raoi n te titiraki anne. Ti nang manga eweka ngkanne ara titiraki are imwina, nambwana 44. Aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang bon am titiraki naba are mai imwaina, Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

KAINANOAN TE RAN AE MWAM IAON TABITEUEA MEANG

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao aio

taekan te titiraki. *A teimatoa n tuai mwakuri mitin n onea te tarika nakon te mwam ni kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua ibukin kainanoan te ran ae mwam. Ao n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti ao e butimwaeaki karekean riki kaka 2 mitin n onea te ran inanon te kabuane ibukin kaawa aikai. Te titiraki bwa e na teimatoa karineakin ao kakoroan nanon te boraraoi aei?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaekaki am titiraki aio iroun H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: *Te Tibiika ae ko rine, ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang bwa iai kaka teuana te minitin n onea te ran rinanon te kabuane ae e a tia ni kanimwaka iaon kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua inanon Meei 2023.*

Iai tarakina ae e aki tau teuana te minitin ibukin atimwakoro aikai ao n tia ni manga kanimwaki te kauoua ibukin kamatebwaiakina ibukin karaoakin babaire n ibuobuoki ake imwina mairoun te Tautaeka n Nu Tiran nakoia Kauntira. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti. Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao I a kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae rangi n karau nano ao riki tobwakin te kanganga. Ao I a reita naba te karabwarabwa nakoia kain ana aobiti ake a tia ni mwannanoa te kainano n aron ae ti teimatoa rereitaki ibukina.

Buokan te titiraki. Ni kaitara te mwau takataka ae okioki n au kawa aika teniua aikai ike a kai rotaki ngkai bon te atimwakoro.

E na iai riki ngkanne mitin ni kabuane ae e kantaningaki ma rokoia irarikin aika a tia n nim ni kaawa aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao te kantaninga a nang riai n tia nim 2. Ngkana a tuai n nim kaka 2 ao n aron au kaeka n te moantai e na kanimwaki kaka 2. Ao e na karaoa ngkanne ana kamatebwai te Tautaeka n Nu Tiran are e anga te ibuobuoki bwa e na iai riki ae e na kona n nim riki ni kaitarai ti kanganga aika a karina.

Ma bon iai te babaire are e tiku mai imwaina are a bon tia n reke atimwakoro aikai ma iai ngkoa te kanganga n te naan parts ake aki bane n roko.

Ma anne ngkai tein kaekan te buokan te titiraki bwa uoua moa aikana a na riai n nim. Ngkana a tuai uoua ao ane a na kanimwaki kaka 2, iaan ana buoka Nu Tiran.

Akana a tia n nim 2 aongkoa ai anne ngkanne tokin tibwangan atimwakoro aikai. a e manga karaoa aia kamatebwai te Tautaeka n Nu Tiran ngkana e tau anne ke e na manga reitia ke e na anga riki ana ibuobuoki. Ao au kantaninga e

ibuobuoki kaekan te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao e aitau te Beretitenti ni kaekan te titiraki. Buokan au titiraki. Ao e koaua ti nora kakawakin are e mwaneweia ke tarakin te kamatebwai. Ao ngkana e na noria riaina bwa e na kona riki n reke teuana ke bon uoua riki irarikin akana a na tia n rin. Ti na rangi n butimwaea te kamatebwai n aron are e mwaneweaki.

Te Tibiika iai mwaneweaki mitin ake a bubura riki te naan sanitation dissal plant n aron are e mwaneweia te Beretitenti.

Ngkana e na kona n anga ana itera te Beretitenti, ao ngkana e na aki tao ai manga tao te tai teuana te titiraki teuana.

Tera raoi ngkanne ae taningaki ke ana mwakuriaki aonga ni maeu ao n ibuobuoki ibukin te mwam ae e tau te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika; Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang. Ao te kanganga n are mai imwaina ma te supplier n te naan parts ake aki bane n roko.

Ao ngkai ae ti teimatoa n ririmwiaki ma are ngkana e na bon iai te kanganga, a na manga kona ni kaongoaki tao te Tia tei aei n reitaki ma kain te kawa aei. Tera aron te babaire ae boou ibukin buokaia n aia mitin n ran are mai imwaina.

Au kantaninga e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Tia tei.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker , ao e na rangi n rarabwa bwa tao bon iai naba irarikin mitin akana te naan kabuane ao tao e bon teimatoa te taratara ibukin uarokoraoan mwakurin mitin are e onea te tarika nakon te ran ake a bubura riki.

N aron are e mwaneweia te Beretitenti ao iai rabwata akana a tia n rekereke kakoroan aron te karikirake are e a bon tia naba ni waaki iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Tiaki ti n au kawa aika teniua aikai ma e bon tabwanin riki karokoan te naan distillation machines.

Ao I a kan reita te kaitau nakoia rabwata aikai riki te infact, te engineers ke tao boaders mai Nu Tiran, ara local partners n aron te Kilka, te Tobwaraoi pre-living ao ai te Ministry of Health n aron aia bekutata ao kakoroan nanon te karikirake ae e kakawaki ae bongana ibukin te kainanora bwa te ran ae mwam.

Iai naba te ribooti are e noraki kerikakin au abamwakoro ae Tabiteuea Meang mani kabonganakin te mitin ke raan aikai ao iai kerikakin te man n

aoraki ae te *illcolie* n reke man te ran ni mooi ke aia ran ni mooi Utu ake a tia n teimatoa ni kabonganai ngkai karekean nimaia mani mitin aikai.

E koaua e oti nakoraoin te karikirake aio ao e na riai ni boutokaki man ana itera te Tautaeka ao bon man aia itera riki ara taan anga te buoka ao bon ara community. E rabwa Honourable Speaker ao ti a karabwarabwa riki ao akea buokan te titiraki.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Te raoi naba nakon ana kaitau te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki. Ao e bon eti n aron are e a tia ni kabwaranakoa, kanga a rawata rabwata n ibuobuoki ma are bon tokara moana bon te Tautaeka n Nu Tiran ao n reitaki ma engineers without borders ao ana aobiti te Tautaeka ake a rekereke ma kanga te ran riki te MISE ao aobitin te Mauri.

Ma anne ae ti na kateimatoa te ibuobuoki kanga ni kaitarai te naan add-doc ke ibuobuoki ni kaitarai kanga aika a rio. Ma n taran are te long term ke te medium nakon te long term, bon anne te karikirake are e bon teimatoa te Tautaeka ni kakawakinna.

Ao n aron are I taku; iai mitin n ran ibukin kaawa akanne akana teniua ane Aiwa, Bangai, ao Tenatorua.

Ma ti na teimatoa ni mwakuri ma te supplier are e a tia ni karekei mitin ma a tuai tabwanin bwanina.

Ma ngkana a na bon iai te kanganga, ti na manga okira tao bon te Tia tei ae karineaki ao n reitaki ma te Kauntira ibukin kaongoakia kaawa aikai ngkana manga iai bitakin te babaire. Riki ibukin taran riki aia mitin ae na teimaan.

Tao anne buokan te titiraki ao buokan te kaitau naba nakon bwanan te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a boni koro buokan te titiraki, ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki ngkanne are imwina ae nambwana 46, e na bon tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio; ae Hon. Dr. Tinte Itinteang. Te Tia tei.

ANA KARIKIRAKE TE TAUTAEKA AE ONEAN TE RAN MAN TAARI IAON BETIO

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Honourable Speaker . Ao imwain ae I tabeka au titiraki, ao ti a bon reiti te naan bwana ni kamauri. Bwana ni kamauri nakoim. Nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minitita Taan tei ao ai taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki Honourable Speaker . *E kakoauaki bwa iai ana karikirake te Tautaeka ibukin onean te ran man taari i Betio*

ao karokoana iaan auti. N na butia te Minititа are tabena bwa ek ona n anga ana kamatata ibukin tian te karikirake ao rokon te ran n taabo iaon Betio ake tuai roko iai, n aron tea ono are i akun St. John ao n auti tabeua i Takoronga. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki te Tia tei iroun te Minititа ibukin Babairean Karikirake ao Kateimatoan Korakora ae Hon.Tekeeua Tarati. Te Minititа

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Betio. *Honourable Speaker , aio au kaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna mai Betio ibukin karokoan te ran nakon auti ni maeka iaon Tarawa Teinainano ma Betio. E kantaningaki bwa e na waaki inanon rabanen te ririki ae na roko 2025.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moan titiraki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang " Ko rabwa te Tia babaire Honourable Speaker ao I kaitaua te Minititа n ana kaeka ao aio ngkanne buokan te titiraki.

N na butia te Minititа are e a tia n anga bwanana, ao I kakaitaua n ana kaeka are e a tia n anga.

Ao N na bubutia ana kabwarabwara ibukin aron karokoan te ran aio ae te karikirake aio iaan mwenga ake a tuai roko iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon.Tekeeua Tarati; Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Betio. Ao e koaua ti karautaeka n aron te bwai ae riki nakoia kain Betio. Ma n aron are au kaeka mai imwaina n ana titiraki te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano, ao iai ngkai ara karikirake are ti aranna bwa te South Tarawa Water Supply Project. Are aio n aron ae kam noria, ane e a tia ngkanne te mitin ane i Betio are e anaa te ran ae tarika ni karikia bwa te ran ae mwam.

E riai ni kaman tia ni waaki aio mai Betio. Ma ti karautaeka bwa manga iai te bwai ae kuneaki ae kanga boin te ran ae tuai kona ngkai are ngaia are e aki tauraoi n aron tibwakina. Ke e mena ngkai ao ti a tia ni kitana te mwaneka anne, ma ti karautaeka ibukin anne. Ngaia are ae e mwakuriaki ngkai ni manga kakaea angana ara koraki ao ngaia e bae.

Ngaia ngkana arona bwa e roko anne n aron are I taekinna, ao manga iai ngkanne ara karikirake are teuana ae kanga e tibwatibwaki te karikirake aio inanon teniua te phases.

Te moan are kanga karaoan moa te naan mitin aikai. Ane teuana are i Betio ao teuana are i Nawerewere i Mackenzie.

Ao te kauoua ngkanne manga karokoan te naan bwaibu nakon te naan mwenga nako.

Aio naba kanoan te project aei are e na karokoaki.

Ao te kateniua ngkanne bon kanga e irekereke manga karekean riki te naan power grid ibukin te solar. Te PUB ibukin kakorakoran bwa e aonga n ae e bon kona ni maeu bwaai aikai ni bon oin ana power naba n aron ae ti ataia bwa teuana mai ibuakon ae e nang korakora ana katitiki nakon ana power te PUB ae n te tai aei.

Ngaia are e koaua tao e na waaki n aron are I taekinna n te ririki ae boou. A na bane n roko n te naan mwenga ni kabane. Are nanona e ikotaki naba ma mwenga ake e taekin te Tia tei are i akun St. John ao taabo riki tabeua iaon Betio n ikotaki ma te Teinainano.

Aio kanoan te project n aron are I taekinna are phase 2 man ana karikirake South Tarawa Water Supply Project. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, iai riki buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki mai Betio.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Honourable Speaker. Ao e koaua bon te kakaitau riki nakon te Minitita n ana kabwarabwara ae e rangi n mataata ibukin karokoan te karikirake aio iaan mwenga.

Ao kauouan buokan te titiraki Honourable Speaker, ngkai ti ataia bwa te ran bon teuana mai ibuakon te kainano ae e taona moana te botannaomata iaon Betio ao Tarawa Teinainano n aron are e mwaneweaki.

N na butia te Minitita ngkana iai riki ana kataratara ana tabo ni mwakuri ibukin anga riki tabeua ibukin karekean te ran irarikin are e a tia ni mwaneweia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei.

Ao e koaua tao n te tai moa aio imwain are e na kona n roko te naan bwaibu n ran ke te PUB aika boou n aron are kanoan te project aei.

Ao tao ti kona ni ibuobuoki n te tai aio n aron ae ti kakaraoia ngkai. Tao karokoan te ran rinanon te naan raa. Bon te rain ae wene ngkai ke tao karokoan te ran nakoia mwenga ake a tangiri n aron te naan service n nikirakin te ran. N aekakin ae iai ngkai te naan service providers akana a waaki iai. Ke tao tera riki te naan ibuobuoki ae ti kona ni waaki moa iai n te PUB imwain are karokoan te project are bubura n aron are I taekinna are te kantaninga bwa a na boni bane n roko n Auti ni kabane.

N aron ae e bae ngkai iaon te tender process iaon te network iaon karokoan te naan bwaibu ni mwenga nako.

Ngaia are ara kantaninga bwa a na tia akanne nakon te ririki ae boou ao e a kona naba ni kick off kanoan te project are ibukin karokoan ran ni mwenga nako.

Man te tai aei, ti na bon tiku ma kanga tein ana capacity ke

korakoran te PUB ae ngkai ni kona n ibuobuoki nakon mwenga nako iaon Tarawa Teinainano ma Betio n aron ae ti boni waaki iai n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e nakoim te Tia tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Minitita ae tangiraoi.

Akea buokan te titiraki Honourable Speaker, ai bon ti taeka ni kakaitau ao ni katekeraoi nakon te Minitita ma taani mwakuri n tibwangana ae boou ao ana kakaewenako ibukin te botannaomata. Ko rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai ti bon tara ara tai e a boo te tai, e aki tau tain te titiraki are imwina. N na kamotirawa te Auti ngkai ibukin te katawanou, ao ti a manga teirake n te aoa 2.00pm. Ao ti a motirawa moa.

E MANGA REITAKI

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ko rabwa te Clerk at the table.

Ngkanne e a tia n nako kanoan te ingabong ao ngkai ti a manga roko n te bwakantai aio, ti na waaki nako ni kabane kanoan ara titiraki akana a mena iaon ara Ota bebwa.

Ao ngkanne te titiraki are imwina, te titiraki ae nambwana 55, ao e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki. Imwain ae N na tabeka au titiraki ao I a kan tabeka te bwana nakoim te Tibiika ae ko rine, te Beretitenti, te Kauoman, te Minitita, te Leader n te Kaitara. Ao ai boni ngaira Taan tei n reitaki ma tariu ao raou ni I-Tarawa Ieta. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao ti a kamaurira. Kam na bane ni mauri!

N na bubutiko Honourable Speaker ae ko rine ngkana ko kariaia, iai teutana te onono ae e uarereke nakon au titiraki imwain ae I tabekia taiaoka. Ao e kangai te onono; e na bitaki te taeka *ae te Minitita are tabena* nakon *te Beretitenti ae karineaki.* Ao n taetae n Imatangina ngkanne are *the Minister concern* e na bitaki nakon *His Excellency te Beretitenti.*

Ngkana ko kariaia te Tibiika ao I a kona naba ngkanne n tabeka au titiraki man am kariaia.

Tibiika: I taku bwa bon akea te kanganga te Tia tei bwa are bon ti bitakin ke katonuan riki are e na boni kaeka am titiraki. Waaki.

BARONGAKIN BAOIA TAAN MWAKURI MAN ATIMWAKORON NGKAI E KATAMAROAKI TE BURITI ARE I TANAEA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rangi n rarabwa. Ao e kangai

ngkanne au titiraki ae nambwana 55. *E kona te Beretitenti ae karineaki ni kaeka te titiraki bwa antai tabena baonakia taani mwakuri man atimwakoron nako Tarawa Ieta riki aika i Tabiteuea, Abatao ao Buota ngkana e a waaki katamaroan te buriti are e toma Buoka ma Tanaea taiaoka?*

Tibiikau: Te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao I karabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki. Ao I kukurei n taekinna bwa bon taben moa ke tabeia moa taani mwakuri ao aia Botaki ni mwakuri aron barongan baoia ngkana arona bwa e a mwakuriaki te buriti are i Buota. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki n am kaeka ae moan te tamaroa ao n teretere raoi bwa taani mwakuri ake a ririanna mai Tarawa Ieta riki ni kaawa ake a na rotaki ngkana e mwakuriaki te buriti are i Buota a ongo ngkai bwa ngaia e a tia te babaire bwa a na bon tabeakinaki man aia tabo ni mwakuri aika kakaokoro.

Buokan te titiraki te Tibiika ae ko karineaki. N na bubutia te Beretitenti ae karineaki. N na bubutia te Beretitenti ae karineaki bwa tao nakon n ningai ae e na waaki raoi iai te mwakuri n onobwai nakon te buriti are i Buota, n te aro bwa a na tauraoi raou n I-Tarawa Ieta imwain wakinan raoi te mwakuri n onobwai nakon kakatauraoakia ibukin baoia ibukin rorokoia i Tanaea n te bong koraki taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki are e kan ataia bwa n ningai raoi ae e na waaki te mwakuri. A bane n roko ngkai bwain te buriti ma iaoni kawaina ngkai ni waaki te mwakuri.

Te bong raoi are e na waaki iai e tuai n reke ma ngkana e bon kan ataia te Tia tei, are bon te Minitita n te MISE ke are e na ata riki te rongorongo aei ma ti a kai bon reitaki ma ngaia.

Ma kanga bon te katautau nakon te ririki ae boou ae e na bon waaki raoi te mwakuri iai.

Ngkai a roko bwai ni mwakuri, ngkai ai ti te logistics aron barongan te tabo are e na waaki mai iai. Ao barongaia taani mwakuri ao kanga bon te katautau bon nakon te ririki ae boou. Ma ti a kai karekea raoi te bong ao te tai are e nang bon waaki te mwakuri bwa ti a kai reitaki ma te Tia tei aei. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa te Beretitenti e aonga n ae e ataki bwa iai aika a mwakuri mai Tabiteuea ao i Abatao ao Buota. Ao tao bon irarikia taani

mwakuri bon iai naba te koraki akana a kakabongana te buriti aio kanga inanon mwamwananga ni kakaea Tarawa Teinainano. Ngaia are e rarabwa ana kaeka nakon aio.

Ngkanne ai bon kauoua n titiraki are tao e na bon riki naba bwa au kabanea. N na bubutia riki te Beretitenti ae karineaki ao te titiraki e kangai; tao aio te babaronga tao ti ibukia taani mwakuri.

Ma N na butia te Beretitenti ae karineaki bwa tera ngke a kariaiakaki kain kaawa aikai Tabiteuea ao Abatao ao Buota ake tiaki taani mwakuri n tokan baoia taani mwakuri ibukin karokoaia i Tanaea ngkana e aki kebo baoia taiaoka.

Ma n aron ae I taekinna, te buriti aio e toma Buota, ao Abatao ao Tanaea ao bon ti te koraki ake a kona ni kakabongana ti koraki akana angin te tai ngkana a miss baoia te booti ke te waa uowa mai Tabiteuea ao mai Abatao ngkana arona bwa e a uruaki te buriti aio.

A kona ni bon reke tokaia ara koraki n I-Tarawa Ieta are a na kona n ririanna ni katabwanin ngkana arona bwa ai akea te buriti aio ma a kona ni kareke bao irarikia taani mwakuri ngkana arona bwa e aki kebo baoia taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao anne are bon kanga te ibuobuoki ae kanga ko bon kaboa te service. Kanga a nanonna taani mwakuri ake a mwananga man taabo aikai. Kanga aia kabanemwane a refunded are bon iaan te NCS are te baere te mileage claim. Kanga aron am kabanemwane man am tabo ni mwakuri are ko mena iai nakon te aobiti. Ao ngkanne te Tautaeka e bon tauraoi n iai ana process ke ana kawai are e bane teuana te wiki ao a claim aia raa. Ke tao e kona n ae e katoa bong, e a bon nakon te tabo ni mwakuri ma ana taani mwakuri.

Ma ibukia ngkanne ake bon taan mwamwananga kanga a boni kaboa kantokaia taani mwakuri n te Tautaeka n aekan ae te bus ticket. Ao ngaia naba ngkanne iai aron kantokaia iai. Ma akea tukaia ngkana e mwawa a bon kona n toka taani mwakuri. Ma are nanona ngkanne are tao e na bon tiati te transporter ke te bitineti are e katauraoa tao te waa ke te booti .

Ma akea tukaia ngkana e boni mwawa. Anne are e a bon nakon te bitineti ma are bon te kantoka are e na bon kaboaki. Ngkana tao e ibuobuoki anne nakon te Tia tei ae karineaki. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Tia tei am kateniua n titiraki.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Te Tibiika ae ko karineaki, are I a bon anga au kakaitau ma raou n I-Tarawa Ieta ni bwanan te Beretitenti ni kamatatakin te tabeaianga ae a mena iai ngkai kain kaawa akana I a tia ni mwanewei akanne.

Au kantaninga a kakauongo raoi ao tera te babaire nakoia ngkana arona bwa e a waaki karaoakin aia buriti are e na katamaroaki nakon are a tia ni baireia kain te Tautaeka.

E nang rabwa te kakaeka ae e rangi n tamaroa ao e rangi n itiaki. Au kantaninga bwa e reke raun nanoia kain kaawa ake a tataninga kariariakin te babaire ibukin baoia ngkana arona bwa e aki kona n touaki te biriti. Are ieta riki te Beretitenti ae ko rine ma am Tautaeka. E rangi n rarabwa ao are ieta.

Tibiika: Iai kaekana iroum te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. Te raoi nakon ana kaitau te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. Ao are bon anne moa Kainibaire aika wene ao e aki naba tuka aron te katamaroa ngkana iai katamaroa aika a bon noria naba kain Tarawa Ieta n aron are kanga e anaa riki ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta temanna. Ko rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti. Ao e a bon bane buokan te titiraki anne, ti nang nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina ae nambwana 45, ao e na tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Tia tei.

NIKIRAN AIA LEAVE GRANT TAANI MWAKURI N TE KAUNTIRA I TABITEUEA MEANG

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker . Ao ti a manga kamaurira ni mwaitorotoron te bwakantai aio. Ao bon nakoim ma kain am aobiti. Ngaira ni kabane kain Maneabam, taan ongora ao ai bon Kiribati ae bwanin. Ti a bane ni mauri!

E koaua aio taekan te titiraki ae nambwana 45. E kangai taekana. *Tera ngkai rongorongon nikiran mwane ni motirawa ibukia taani mwakuri n te Kauntira i Tabiteuea Meang ake a tuai bwaka ibukin te ririki 2023 ao 2024?* E rabwa te Tibiika ae rine.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki te titiraki anne iroun te Kauoman ni Beretitenti are bon Minititan te mwane naba, Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te Tibiika ae karineaki ao aio kaekan ana titiraki temanna Tia tei mai Tabiteuea Meang ae karineaki. *I kani kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa e bon waaki naba ngkai te bwakamwane ibukin aia mwane ni motirawa Kauntira iaon Tabiteuea Meang. E na kona n iai te iremwe ke aki bwakana ngkana iai Kainibaire aika aki iraki nanoia.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei ae ko karineaki buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker . Ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki n aron ana kaeka. Ao e koaua ae e teretere te kaeka ae ngaia iai akana a teimatoa ni mwakuriaki ao iai naba aikana tao a na bon aki reke irouia iaan aki iran nanon kabane.

N aron te mataata ao nikiraia ngkai aika a tuai reke aia leave grant man te Kauntira i Tabiteuea Meang ibukin te ririki 2024. N 2024 a iri nanon Kainibaire ma tao bon ti kainanoan bwaai tabeua n aron ana itera te Kauntira ibukin katabwaninan rongorongoia taani mwakuri n aron aia tai ke kamatoakia n te tai are a mwakuri iai ao tabeua riki.

Ao aikai a tia naba ni bane n roko rongorongoia iroun te MCIA ao tao n te Finance.

Te bubuti nakon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao ana taani mwakuri kanga bon taran riki te itera aio. Kawaekoan bwakan aia leave grant ngkai e kakoauaki bwa ai bon ti niman (5) akana a teimatoa n tuai n reke aia mwane ni motirawa. A teimatoa ni kariaria ni karokoa te tai aei. E rabwa Honourable Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan ana titiraki ae karineaki ao aio kaekana. E koaua ae bon onoman (6) taani mwakuri n te Kauntira aika aki butimwaeaki aia submission ibukin te leave gran. Ao nakai are ibukina bwa a tia ni kuneaki bwa a bon anana naba te mwane n aki mwakuri. Bon anne bukina ngke aki anganaki. Uoman mai ibuakoia ane e wakinaki naba ngkai te mwakuri iaona bwa bon akea aia birth certificate ae e a tia n roko.

Ma n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki, ao tao a tia ni karokoaki akanne. Ma iaan te rongorongo ae a karokoa au koraki ni mwakuri, kanga akea moa ae e tia n roko taian bebwa ni bung ibukia nake uoman aikekei.

Ma ngkana e koaua ae e taku te Tia tei ae a tia n roko, ao ti a manga bon taraia raoi. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei ae karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga: E koaua ao e rabwa I taku bwa e na rangi n teretere n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman. Ao I taku bwa a ongora naba koraki akekei ao e a tia naba n roko irou te rongorongo aio. Ao iaan aki irakin aron Kainibaire tabeua, ao tao e karautaeka moa tao ibukin te ririki aio.

E koaua iai ngkanne man te ririki ae e nako ake a teimatoa naba n tuai reke irouia 2023 aia mwane ni motirawa. Ao koraki aikai a reke nakoia ae bwain 2024 ke te ririki aio.

Ti na butia riki te Kauoman ni Beretitenti ma ana koraki bwa e na waekoa tao rinanoan aio bwa are bon baika a tia aroia ngkai a kona ni kabwakaki n te ririki aio. Taani mwakuri aikai a kakoauaki a boni kaman mwakuri imwain naba ao a riai naba n reke nakoia te mwane ni motirawa 2023. Tao bon kawaekoan tarakin aio ngkai ao riki kainanoan te itera ao riki ngkai e a kani bane te ririki 2024 ao aio are bwain te ririki riki are mai imwaina. E rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ngkana e eti otau, bwa iai aika a tia ngkai ni bwaka aia leave grant n te ririki ae nako.

Ngkana bwain te ririki ke te leave grant ibukin 2023, e na riai ni bwaka n te ririki aio. Bwa are n aron ae e ataki e ti bwaka te leave grant ti imwin 12 te namwakaina ae ko a tia ni mwakuri iai.

Ngaia are nanona te leave grant ibukin te ririki ae 2023, e na riai ni bwaka n te ririki aio. Ao te leave grant ibukin te ririki aio e na riai ni bwaka n te ririki ae na roko.

Ngaia are I kani kaeta riki otau iroun te Tia tei ae karineaki, bwa ngkana bwain te ririki aio ao nanona ane e bwaka anne bwain te ririki ae nako. Ngaia are e aki kona ni bwaka bwain te ririki aio n te ririki aio, e na riai ni bwaka n te ririki ae na roko.

Ngaia anne ngkanne, ma e raoiroi bwa are ngkai a bon taekinna ao e kakawaki naba ngkai e boni mena rabwatana ikai. Ti kona n reitaki ma au koraki ao ni kataia riki ni kamatata riki rongorongon aia leave grant ma aika aki bwaka aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e koaua ao e rabwa riki te Kauoman, ao I taku bwa n aron are I mwaneweia te mwane ni motirawa ke te leave grant are bwain 2023 are bwain 2022 are e moan bwaka iai.

Iai akana a teimatoa n tuai n reke ngkanne irouia. Nanona e reke bwain te payment are ngkai are bwain 2023, ma e tuai ngkanne reke irouia are bwain te ririki 2022. Kanga anne tein te titiraki nakon are e kainanoa te kamatata iaon aei.

E rabwa ana kaeka bwa ane ti a kai manga bon reitaki ma te Kauoman, riki tao bon ara Kiraka. Antai are tabeia man ara Kauntira n ririmwin te reitaki ma ana aobiti ake tabeia n ana aobiti te Kauoman ni Beretitenti. E rangi n rarabwa te kaeka n aron are e a tia ni kawenea te Kauoman ibukin te titiraki aio.

Ao e koaua te mwane ni motirawa, ti teimatoa n reita te kakaitau irouia ara taani mwakuri n te Kauntira n norakin nakoraoin te ibuobuoki aio. Ana ibuobuoki nakoia taani mwakuri ke bon norakin ana ibuobuoki nakoia ara taani mwakuri

ao karikirakean aroia ara taani mwakuri.

Ti kaitaua te Tautaeka n aron aio ao kakoroan nanon aio ao ti kaunga. E teimatoa n tei irarikira ibukin kakoroan nanon ana kantaninga ma ana Motinnano are e na bon rota aron maeuraoin te botannaomata. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai kaekan anne iroum te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa naba. Tao bon te bwana naba ni kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki n aron bwanana ae e rangi n tamaroa nakon norakin te waaki aio ae e nakoraoi.

Ma e koaua ae ti a kantaningaia ara koraki ngkana e manga reitaki ma ara koraki bwa ti aonga ni kakaea aron aia leave grant nake aki bwaka aikai ngkana arona bwa e na angaraoi ma aron te Kainibaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman. Ao ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne, ti nang manga nakon ara titiraki are imwina ane nambwana 51. Ao aio are e na tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Nonouti, Hon.Ieremia Tabai. Te Tia tei ae ko karineaki.

MANEBAN JSS NONOUTI E TUAI MAN MWAKURIAKI IMWIN URUAKINA

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:-

Maneaban te JSS i Nonouti e a tia ni bwaka ao e tiku ma ti bouana n tei ao ana floor. E tuai man onobwaiaki man moan tiana n ririki aika nak oni karokoa ngkai. I kan titiraki bwa tera te kanganga ngkai n te Tautaeka e aki kona ni karaoa tabena?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki iroun te Minita n te Reirei Hon.Ruateki Tekaiara te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika:-

I kaitaua te te Tia Tei ae rine temanna mai Nonouti n ana titiraki ae kakawaki ao aio kaekana:-

Irarikin taben au Botaki ni Mwakuri iaon onobwaian Maneaban reirei e bon karaoi naba onobwai nakon Auti n reirei n te aro bwa ana aki bua aia reirei ataei. Ao e ngae n anne ao I a kukurei n taekinna n te tai aei bwa e a waaki te babaronga ibukin manga katean ana Maneaba te JSS i Nonouti. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Ao e rabwa te Minita I kan reita au titiraki te Tia Babaire ao ti kaitau bwa iai te mwakuri ae e titebo ma ae na waakinaki.

Bon ana *policy* te Tautaeka bwa ngkana e a tia ni bwaka te Auti e a bua rabwatana ao e a tibwa waakinna?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Nonouti ibukin buokan ana titiraki.

E na riai ni karaoaki naba n te tai arei, ma are e riai n ataia te Tia Tei bwa are iai aron tuan te bobwai, tuan te kateirake bwa antai te *contractor* are e na teirake, bwa iai te process ae karaoaki. Bwa ti aki n are e a roko ao e a karaoaki naba n aki akaka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei kauouan buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Iraua te ririki ma ngke e moan titiraki ao e aki karaoaki ao e aki tia te babaire ibukin te bobwai ao bwaina ao tera riki. Te Tia Babaire iai ana kanganga te Minita ibukin karekean te mwane ke akea.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Akea te kanganga e kaumwane te Tautaeka, ao e rawata ana mwane te Botaki n Reirei. E a tia te babaronga, I kan tuanga te Tia Tei ae karineaki ao kain Nonouti iai te babaire ae karaoi ate Botaki n Reirei ma te Kauntira ibukin te *demolishing.* Ao e karaoia te Kauntira e a tibwa tia iroun te Kauntira inanon Eberi Turai n te ririki aio. Ao imwina ngkanne e a karaoaki te baronga. N na katekea taninga nte Tia Tei. E na tia te Maneaba aio n Aokati te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kateniuan kabanean buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa a oti kukurei n ongo bwa e na tia n Aokati tao n te ririki aio bwa are akea Aokati ngkai. Ma I kan titiraki bwa te *vote* raa ae kabongana teuaio ni fund te maintenance aio ao iraua te baranti ngkai n te ririki aio.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa buokan te titiraki tia manga roko iaon te *financial* n te bwai aio. Ma te tamnei ae I anganaki aio te bobwai ae e a tia ni karaoaki, ao te *contractor* ma tera te babaronga ibuki nte tenta ma tera, ae e nang process. Ma te mwakuri ae e na karaoaki ae I a tia n taekinna aio. E na karaoaki n Eberi, Meei, ao e na tia n Aokati te kateitei. Kabwatakina ma raana, kabonganaan te Maneaba aio n Aokati, Tebetembwa n te ririki ae na roko akea riki ara tai ae ti na anga bwa ti anne. Ngkana iai te kanganga bwa e rimwi te *shipment* mai tinaniku ibukin bwaai ni mwakuri ngaia anne ngkanne e kona n rimwi. Ma ngkai moa ara tamnei ngkai n Aokati n 2025 n te ririki ae na roko

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, kanga e a boni bane buokan te titiraki anne.

Ti a manga nakon ara titiraki are imwina.

Ao ngkanne te titiraki are imwina bon nambwana 42. Ao e na tabekaki aio iroun te Tia tei temanna mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia tei.

E TOKITOKI MWAKURIAN TEABIKI COLLEGE

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker. Ao e koaua, I a kukurei ni manga tabeka au titiraki are nambwana 42, au kanimaua n titiraki ibukin te bong aio. E kangai taekan te titiraki. *Iai norakin tokitokin waakin te mwakuri ni kateitei n aia tabo ni matu koraki 7 n te Kauarinan n reirei ae Teabike College n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Ai teuana tabun te ririki man te tai are e moan waaki iai te mwakuri ni kateitei aio. Tera raoi ae karika te iremwe nakon te waaki?* Ko rabwa Honourable Speaker .

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Reirei; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao aio te kaeka. *I kaitaua te Tia tei ae e rine temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ae moan te kakawaki ao aio ana kaeka te Tautaeka. Katawean te mwakuri nakon katiaan aia auti ni matu koraki 7 n te Kauarinan n reirei ae Teabike college. E boni moanibwai iroun au Botaki ni mwakuri bwa aonga ni mwengraoi ataein te reirei. Kakoroan nanon aei, e kainanoa te uaia ni mwakuri ma rabwata aika kakaokoro n te aro are e na butiraoi man aki buti tokitoki te mwakuri. Ma inanon te waaki ao a kona n riki mwarara nakon babaronga ake a karika te iremwe nakon katiaan te mwakuri.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei moan buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honourable Speaker , ao e aitau te Minitita n te Reirei ae karineaki n ana kaeka ao I taku bwa e mataata ao e angaraoi te tamnei ibukin te karikirake aio. Ao ekoaua te kainano ibukin aia tabo ni matu ataein te koraki 7, riki bon ataeinnaine bon kanoan te ribooti. Ana ribooti te Form 7 Co-ordinator n tain te anga bebwa, ke aia anga bebwa koraki 7 ae nako aio n te namwakaina ae nako.

E teretere bwa iai 30 tabun mwaitia ataeinnaine ake a teimatoa n ibetutu n aia auti ni maeka.

Te titiraki bwa iai kataratara tao te katautau bwa n ningai ae e na tia iai te kateitei aio n taran barongan aia waaki rabwata ake a rekereke n aikai bwa e na kona ni kawia teiraken te moan teem n te ririki ae boou 2025. Ko rabwa Hon. Speaker.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao I kan karautaeka nakon te Tia tei, bwa ngkai inanon waakinan kaetieti ma

te Contractor ao tera riki. Tao e na bon aki moa teke tao Tianuare/Beberuare. E na aki ao tao ti kona riki n nora tao te teem are imwina inanon te tai aei Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei kauoua buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: E koaua e rabwa Hon. Speaker ao e rangi ni rarabwa bwa e kona n anga te kaeka ae e rangi n eti ruru ao aia tamnei ana taan rabakau ao riki ana contractor ibukin te karikirake aio. Ao I taku bwa e anga naba raoi ngkanne te kaeka ae e rangi n mataata ao e na rangi n ibuobuoki.

Ao e rabwa riki te Minitita ao kain ana tabo ni mwakuri te Education ao ake a rekereke tabeia ma waakin te kateitei.

Ao e kona n nora angaraoina te Minitita. E koaua e teimatoa ni waaki mwakurian te kateitei ao e na kona n nora riaina te Minitita n tarakin tamnein te kateitei aio bwa e na kona ni bon tabwanin mani bobonga raoi aron te dorm aio.

N aron ae e kakoauaki bwa tera baika a na kainanoaki iai. Te naan kai ni wene ke te naan double punch ke tera riki. Aia common room form 7, tao kainano riki ake a na kona ni karinaki ni karaoan te tamnei ke te dorm ae e waaki karaoakina aio. Ko rabwa te Hon. Speaker.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiarau: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei. Eng n aron ae e taekinna te Tia tei are iai mwakuri aika_ karaoaki ae a kani bane n tia. A bon kan bane tia mwakuri ma aron bobongan kanoan te naan auti ni maeka.

Tao aio ngkanne tao ti na bon kataia ni mwakuria, tao to be honest ao e na bon aki tia inanon Tianuare ke tao e na bon tia inanon te teem ae e na roko. E rabwa.

Tibiika: Kateniuan buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rarabwa Hon. Speaker, ao I a karabwa te Minitita n aron ana kakaeka ao ai bon ana botumwaka. Ao I a kan kaitaua te Tautaeka riki ara te Botaki n reirei ibukin tarakin ao uarokoan Teabike College nakon ae iaona riki.

I a kan reita riki te karabwarabwa nakoia taan reirei i Teabike college n aia bekumwaka ao n rianakon aia mwakuri n aron ae eti. Ao ana moan Koraki 7 Teabike n te ririki ae nako 2023, a boni kuri ni bane scholarship ataeina n te mwaiti ae 40 tabun.

Te kantaninga te koraki 7 n te ririki aio, a nang bane n reke aia scholarship. E aki matebuaka ae ko karaoia te Tautaeka ibukin ana roro Kiribati ae e tabe n rikirake. Akea buokan te titiraki, ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika; Te Tibiika.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika, ao I kan atonga naba te taeka nakon te Tia tei ma kain Tabiteuea Meang, kai te raoi naba. Ao e bon eti, ti na riai ni kakaungaira ngaira kain abamwakoro ni kabane. Te reirei, bon tabera ni kabane. Tiaki taben temanna ma temanna. Tabera ni kabane, ngaia are kanga ti na riai n anganano ni mwakuria.

Nonouti ngkana iai nanona ao e aera e katea maneabana ni bon korakorana n aki taninga te mwane ni buoka.

Tabiteuea Meang, waaki waaki. Marakei a waaki naba. Ti a bane n anga baira ni buoka te reirei ngkai bon tabera ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ngkanne e a boni bane buokan te titiraki anne. Ti a manga nakon ara titiraki ngkanne are imwina iaon te Ota bebwa naba aio ane nambwana 57. Ao ngkanne e na tabekaki iroun te Tia tei mai Rabi; Hon. Iakobwa Jacob Karutaake. E nakoim te Tia tei.

Hon. Iakobwa Jacob Karutaake: Ko rarabwa Hon. Speaker. Ao tao imwain ae I kanakoa au titiraki, ao te bwana moa ni kamauri nakoimi ngkai ai tibwa moantai naba n tei inanon tain te Auti aio. Bon nakon te Beretitenti ae rine, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Minitita n reitaki ma Taan tei ni kabane ao taan ongora ni kabane iaon Kiribati. Kam na bane ni mauri!

KAMWAITAN RIKI TANGKE N RAN NAKON BANABA

Au titiraki ngkanne ae nambwana 57 ae e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni karawata riki taian tangke n ran nakon Banaba ngkai bon teuana te aba ae e aki totoki n rotaki n tain te mwau?* Ko rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki ngkanne am titiraki iroun te Minitita ibukin Babairean Karikirake ao Kateimatoan Korakora, Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Rabi ao aio ngkanne kaekan ana titiraki. *Hon. Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia tei mai Rabi bwa e teimatoa n tauraoi n ibuobuoki au Ministry nakon te bubuti aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am moan buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Iakobwa Jacob Karutaake: E rarabwa te Minitita ae karineaki ni kaekan te titiraki are ibukin kainanoakin tangke n ran iaon Banaba are e boni kaeka naba te titiraki ke te bubuti are ti kawenea n te titiraki aio.

Ao tao ai bon reitan riki te titiraki ngkanne. Ngkana e kona ni kamatata te Minitita tao nakon n ningai ae tao a na kona n roko tangke n ran aikanne. Ao Banaba ngkai e a bon rotaki naba n te mwau.

Ao e koaua bwa kanga iai ngkai te naan salination plant ane a tia ni karokoaki. Te ran naba ae e rangi n kakawaki naba are man te karau.

Ma bon te titiraki ngkana e kona ni kamatata riki te Minitita. Tao nakon n ningai ae e na kona ni karokoi iai i Banaba. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei mai Rabi ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ti nora aron ana kainano Banaba n aron kaokorona ma aban Kiribati tabeua n aron kangangan reken te ran ni mooi.

Ao e koaua tao imwain bon kaekan raoi ana titiraki te Tia tei ibukin karekean riki tangke.

Iai kanga ana project te Tautaeka are e mwakuria ma te ADB are e a tia n anga nanona bwa e na mwaneni karikirake aika tibwatibwan te naan tangke nakon mwenga raoi.

Ao tao teuana mai ibuakona Banaba tao e na bon moanibwai ngkana arona bwa e waaki aei.

Ao te tai aio ao are ti mwakuria ngkai ma te NEPO. Iai ana mwane ae e a tia ni kataua te ADB ibukin kanga kakoroan nanon aei. Tao tabeua te tai mwakuriana ao tao ti a manga bon reitaki ma te Tia tei mai Banaba ngkana arona bwa a tauraoi aikai.

Ma e koaua imwain anne imwain reken tangke, ao e koaua ae a bon mwamwakuri moa ara koraki n iraorao ma kain Banaba ni kataia ni kateimatoa maeun aia mitin n onea tari nakon te ran ibukin aia raa ao riki ibukin te ran ni mooi ibukia kain Banaba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kauouan am titiraki te Tia tei. Te Tia tei mai Banaba ko na buoka te titiraki/ Hon. Tibanga Taratai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua kanga I kani katamneina teutana n aron kanga te bubuti aio.

Ti kakoaua bwa mwenga ni kabane a bane ni kainanoa te bwai ae te ran, e a moa naba man te ingabong. Ngkana ko uti ni karokoa te tairiki.

Ao e koaua I kani kabwarabwara, bwa iaon ara abamwakoro ae Banaba a bon bane n toa auti ma taian tangke ae taian 6,000ltr ke tao te 3 n ton.

Ao ti kakoaua bwa te tangke n ran anne bon ti ngaia ngkanne ae ana ran te I-Banaba e onea mwin te bwai ae te mwanibwa.

Ngaia iaon ara abamwakoro ae Banaba ti kabongana te ran anne ibukin te moi, te kabongana ibukin te uati, ti kabongana naba ibukin te bo raurau ma tao te kaitiaki. Te nako nakon te nako tinaniku, ao ti kakoaua bwa e a bon aki tau te ran anne.

Ngke arona bwa iai tao te mwenga tao iakun te mwenga, tao ti na aki tabeka te tabeka aio n te tai aio ao tao ti kona ni karaoa te kaitiaki tao

n te ran man te mwanibwa. Ao tao ti ni kona ni moi tao n ranin te sanitation ke tao te karau.

Ma n te tai aio, ti a bon tabeka te bubuti aio bwa ai bon ti teuana te tangke ae e katoaki iai auti. Ti a bon tiku naba ma ara tangke anne bwa ai aron onean mwin te mwanibwa. Ngaia ti a bon bubuti bwa ai bon akea riki reken te tan. Ngaia akea kanoan am tangke, ko a riai ni kitana mwengam.

Ngaia ti a bon tabeka te bubuti aio. E rarabwa tarira mai Rabi, ti a tia ni marooro ma ngaia iaon ara kanganga iaon ara abamwakoro ae Banaba. Ao ti a kakaitau riki n tabeka bwanau ara mwakoro.

Ti kaitau nakon te Minitita ngkai ti kona kanga n noraki ao ti kona naba n nanoangaki inanon tao te bubuti aio. Ti a kakantaninga bwa n ningai te tai are e na roko iai te ran aio ao e na buok ara kanganga iaon Banaba.

Ko rabwa riki te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita are e kaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei mai Banaba ni boutokan ana titiraki tarina mai Rabi. Ao e koaua ti mena irarikim te Tia tei mai Banaba ao te Tia tei mai Rabi n aron noran kainanomi n tangiran te bwai ae te ran. Ao e koaua ti aki kakewea anne. Akea riki ami water source bwa ti te ran are e onikaki ao tao te karau ngkana arona bwa e a manga kakanoa ami tangke n tain te karau.

E koaua I taku bwa iai naba ana karikirake te Tautaeka ane e a tia ni karokoa i abami te kaa n ran. Au kantaninga e a tia naba n roko iroumi ma tao e koaua, tao kakorakoraa riki ara mitin ake a onika te ran, bwa aongkoa te kantaninga e na manga kona n anaa te ran ae mwam man te naan mitin akanne ao ni kona n tibwatibwai nakon mwenga nakon ami tangke akana a waaki.

E koaua e tuai rangi n tau korakoran ana capacity te naan mitin ni kona ni kaitara te ran ae mwaiti ni katoai mwenga.

E koaua n aron are e boni oioi n ami titiraki, bon karekean riki tangke n ran. Ao e koaua ti a nora naba aei. Ti kataia ni kakaea kabirimwakan aio ao e koaua are e bon karako te house hold iaon Banaba. E aki rangi n mwaiti ao ngkana arona bwa iai buoka aika a uarereke aika a kona ni moantai n nora kainanon Banaba ao riki n tain te kakarau taai aikai.

E aki bwara nanora te Tibiika, ti bon marooroakinna naba ma tabeman ara donor partners n taai aika nako iaon kakaean angan karekean te ran mai aon tano.

Iai naba tabeman ae ti marooro ma ngaia ao kanga a kaoti naba aia konaa.

Ma aikai ai bon kanoan te mwakuri tao ti a manga uotiarakei nakon Kabineti n noori mwin aikai.

Kanga I ururinga naba ana tabeka te Tia tei mai Banaba n taai aika nako are e kabotaua Banaba ma Nauru. Ao Nauru e mwaiti te naan mwanibwa akana a tia ni kenaki.

Ao tao i Banaba tao ti na manga karaoa naba te kakae iaon aio ngkana arona bwa a kona naba. Bwa are e koaua ai akea riki aia ran nakai bwa ai bon ti te ran are e karaoaki man te mitin ao te karau. Ngaia are e riai bwa ti na noori aikai bwa te naan raa anga ake a kona ni buoka kainanon te Banaba n te long term. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei are am titiraki te titiraki, kabanean buokan am titiraki.

Hon. Iakobwa Jacob Karutaake: E rarabwa te Tibiika. Ai bon te bwana ni kaitau nakon te Minitita, e nang rarabwa kaekan te titiraki are norakin te kanganga iaon Banaba iaon te ran. Karekean taian tangke ao te long term plan are ibukin naba kakaean riki te ran ane e mwaneweia naba ane i nano ane kanga ti a bon tia naba n tatabekia n taai aika nako.

Ngaia I rangi n karabwa te Minitita ibukin butimwaeakin te tabeka aio ao kanga te tamnei naba ane e mwakuri iai ibukin norakin naba te ran ane i nano bwa e aonga n ae e toki te kanganga ane iaon Banaba. Ai bon te karabwarabwa nakoim te Minitita ao nakon te Tautaeka. Kam rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Iai riki am kaeka te Minitita. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei mai Rabi. Ao e koaua ti a bon kakaei n rereitaki iaon ara waaki ni karikirake ke ana waaki Banaba ni kaitarai aia kanganga ma aia kainano aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e a boni koro buokan te titiraki anne, ti a manga nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina, te titiraki ae nambwana 61 ae e na tabekia te Tia tei ae karineaki mai Betio; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KARAWATAN RIKI TE KAMWANANGA IBUKIN TE KAMWAKURI I NU TURAN AO AOTITERIA.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio taekan au titiraki. *N na butia te Minitita are tabena bwa e kona ni karawata riki te kamwananga ibukin te kamwakuri nako Nu Tiran ao Aotiteria?* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki ngkanne te titiraki aio iroun te Minitita ibukin Kamwakuri ao Karikirake aia Konabwai te Botannaomata ae Hon. Auria Kitina. Te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tia babaire ao ti na kanakoa ara kaeka nakon ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Betio.

Ao I a bon moanna moa ma te bwana ni kamauri. Bwanaia Unimwane, Unaine, kain Betio ni kabane ma Kawana akekei ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ae karineaki, Minitita ni kabane aika kam karineaki. Te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane ao taan ongora inanon te tai aio. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki. *Te Tibiika ae ko rine, kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Eng ao anne ngkai ae e mwakuri iaona au Botaki ni mwakuri ibukin karekean riki mwakuri aika mwaiti n te Betebeke ao aonnaba.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Moan buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Hon. Speaker e aitau te Minitita n ana kaeka, ao aio moan buokan au titiraki.

N na butia riki te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara ao moarariki n ana time line bwa n nakon n ningai ae e na waaki ana baronga aio ibukin rakan te kamwakuri i aban tinaniku. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e nakoim te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa naba te Tia tei ae karineaki ibukin buokan ana titiraki n te tai aio. Ao ibukin ana rongorongo te Tia tei ao taan ongora n te tai aio, ao e tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma ara employers mai iaon tinaniku Aotiteria, Nu Tiran ao Tiaina ni manga tara te itera aio bwa e aonga ni kona ni mwaiti riki mwaitin te mwakuri nakoia ara botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kauouan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ao aio kauouan buokan au titiraki. Tao N na butia te Minitita ae karineaki ana ibuobuoki bwa tao teuana te kanganga ae e aki totoki n taonia au botannaomata mai Betio, tao moara riki te okioki nakon am aobiti.

N taai nako ao aki toki n tuangaki bwa a na oki ni kakaninganinga ni katoa wiiki, ao I taku bwa te kanganga teuana ae e irekereke ma aio te Minitita tao n aron te kantoka ke te kabanemwane n toka n te bwati ke te naa baao ni mwamwananga.

Ngaia are N na butia riki te Minitita ngkana arona bwa e kona ni karekea riki ana anga ni katamaroa iaon aio tao ibukin tararuakin

kainanoia te botannaomata ibukin nanoia ni kan mwakuri n aban tinaniku. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao eng, ti kabwara bure n te bwai ae riki. Ao e aoria bwa I a reitaki ma kain au tabo ni mwakuri ao ti na katamaroa riki aron ara waaki ni moan te ririki ae boou aio.

Ti ataia bwa aki toki n roroko aomata n te aobiti. Ao ti ataia bwa rorokoia aomata n te aobiti bon te kabanemwane naba teuana.

E aoria bwa I a ibuobuoki ma kain au tabo ni mwakuri ao ni katamaroa riki aron nikoan aio inanon te ririki ae boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki te Tibiika, ai bon akea buokan au titiraki nakon te Minitita. Ai bon te kakatekeraoi nakon te Minitita ma am taani mwakuri ma ami kekeiaki ma te kakaewenako n tibwangami ibukin te botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai kaekan anne mairoum te Minitita.

Hon. Auria Kitina: E koaua e rarabwa te Tia tei mai Betio n ana titiraki mai Betio. E na aki raraoma te Tia tei temanna n au Botaki ni mwakuri ae te MEHR ao ti na teimatoa ni karaoa ara kabanea n tamaroa aonga n reke buokaia kain Kiribati riki ibukin tangiran te kamwakuri i tinaniku. Ko rabwa te Tibiika. I a toki ikai.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane kanoan te titiraki anne, ti a manga nakon ara titiraki are imwina ane nambwana 62 iaon ami Ota bebwa. Ae na bon tabekaki naba mairoun te Tia tei mai Betio, Hon. Dr. Tinte Itinteang. Te Tia tei.

TARARUAKIN TE KAI N RAIRAKI ARE I TEMAKIN BETIO

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika ao aio taekan au titiraki. *N na butia te Minitita n te MISE ana ibuobuoki ibukin kabwakan aia mwane te Botaki n Unimwane ao Unaine i Betio ibukin aia tararua nakon te naan kai n rairaki ake i Temakin?* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am titiraki ao e na kaekaki ngkanne iroun te Minitita ibukin Babaire Mwakuri ni Karikirake ao Kateimatoan te korakora ae Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n ibuobuoki ni kabwaka boon tararuan te kai n raiaki ake i Temakin nakon te Botakin Unimwane ao Unaine i Betio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Moan buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita ae karineaki. Ao aio ngkanne moan buokan te titiraki. N na bubutia te Minitita ae karineaki, bwa e a bongata te kanganga aio ao n na bubutia bwa e kona ni kabwarabwara te Minitita aron ana waaki ni katamaroa aron te kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua kanga n ao n kaongoakiu ao tao iai bwaai tabeua aika kanga a bae naba mai irouia kain te Community ke te Botaki n Unimwane. Aongkoa tao mai iwmaina a kakabwakaki te mwane aei nakon tao temanna kain aia Botaki nakon aia akaunti n aron ae kam ataia. Te naan payments ngkai a karaoaki rinanon te system ao e kainanoaki bwa iai ana akaunti.

Ao ngkanne e bae ngkanne bwa teuare ana akaunti are e kakabonganaki e a tia ni motirawa. Ngkanne a tangiraki ngkanne bwa aongkoa a na manga kawaerakea riki aia akaunti details are e na kona ni manga kamanenaki ibukin tao ni kabwakaki moa mwaane ake a outstanding.

Bwa iai n aron are ti kaongoaki ao n aron ae taekinna te Tia tei, iai namwakaina tabeua akana a tuai bwaka mwaneia.

Ngaia are anne ngkanne tao e na karaoaki moa nanona imwain are ti a manga nakon are imwina ngkanne ni kaitiakaki moa te naan nikira n tinetine aikai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei kauouan buokan am titiraki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki te Hon. Speaker ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka.

Ao tao kauouan bouokan te titiraki. E raoiroi bwa tao ti a manga bon kawenea bwa te bubuti riki nakon te Minitita ae karineaki ane a bon ongora kain Betio n ana kaeka ao ti kakaitaua.

Ngkana arona bwa iai riki tao manga ana karikirake ke tao ana projects n ana tabo ni mwakuri n aron nako aio. I a butia bwa e ururingia riki au Botaki n Unimwane ao Unaine i Betio ngkana arona riki bwa iai riki aekakin karikirake aikai ake a na kona n reke buokaia mai iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua n aron are I taekinna ao kanga ti kataia moa ni kaitiaka kanoan baika a tinetine.

Ao ngkanne iai ara tamnein ae memere ae kanga iaoni kawaina ni waaki ae ti na reitaki ma Unimwane ao Unaine n noria. Ibukin naba te ongora ao e a tia naba n toki korakoran te MOU are e tianaia n taai aika nako.

Ao ngkanne aongkoa ngkai ti a tabe ngkai n taraia bwa ti nang bon kaoka te bwai aio nakoia Unimwane ao Unaine bwa a nang bon tararuaia ao a nang bon karekemwane mai iai n aron are tao ko kamanena te kai n rairaki ao ko na kaboa bwa e aonga n ae e teimatoa.

N aron ae ngkai kanga ti taraia bwa e na aki rangi n teimatoa ngkana ai arorona aio n taainako.

Iai ara marooro ti aki kona ni karaoa anne ni karokoa ti marooro moa ma Unimwane aika a karineaki ao Unaine bwa ti na kaota ara tamnei nakoia n aron aio.

Ao e koaua te kabaebae teuana are e a manga tabekia te Tia tei ibukin tao ana waaki riki te Tautaeka nakon taai aika na roko.

Ao e koaua ti noori kakannatoia ao karineaia ara Unimwane iaon Betio, bwa teuana te aba ae e tobwa rabwatan te Tautaeka ngaia ma Teinainano. Tao ti a taetae moa iaon Betio ngkai bon te titiraki mai Betio.

A tobwa rabwatan Kiribati ni kabane are a tekateka n abaia. Ao a na riai n reke kanga te naan kaniwanga tabeua aika kaokoro ae tao ti na bon angania aia botannaomata ake tao n te karinan are mai inano. Ao ngkana tao tiaki te karinan are i nano ao a kona ni kerake iai ara Unimwane ma ara Unaine tao n aron te naan waaki n tararua ake tao a kona n reke n te tai teuana ma teuana.

Ai kanoan te mwakuri aio ke kanoan ara waaki n aron are e kabaeira iai te Tia tei ae karineaki mai Betio. Ti a take note am bubuti akanne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Hon. Speaker ao e rabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki ae rangi n kakukurei. Ai bon akea buokan au titiraki te Hon. Speaker ma ai te kakatekeraoi nakon te Minitita. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e a boni bane buokan am titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina nambwana 72 iaon te Ota bebwa. Aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki. Te Tia tei.

KABWAKAN AIA LEAVE GRANT TAAN MWAKURI INANON NAMWAKAINA AKE A MWAKURI IAI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Imwain ae I tabeka au titiraki ao I a reiti taeka ni kamauri nakoira ni kabane. Ti a bane ni mauri!.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki. *E teimatoa n rawata mwaitia aomata ake a mwakuri n te naan Vat registered kambwana ake a tuai man reke aia leave grant ibukina bwa a tia ni karekei naba aia SFU*

inanon namwakaina tabeua n te ririki are e moanaki iai kabwakaan te leave grant nakoia Vat registered companies. E kona te Tautaeka n rinanoa aei ao n nora riain kabwakan aia leave grant ibukin namwakaina ake a tia ni mwakuri iai, n arana ae e ataki ae te pro-rata paymen?. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki anne iroun te Kauoman ni Beretitenti, are bon te Minitita naba ibukin te Mwane ae te Hon. Dr. Teuea Toatu.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te Tibiika ae karineaki ao aio kaekan temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta. *I kan kaongoa te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta bwa iaan te Kainibaire ibukin te mwane ni motirawa. Te tia mwakuri n te Kambwana/bitineti are e kuenaki n anaa ana mwane n aki mwakuri inanon te tai are e bon mwakuri iai, e na bon aki reke irouna te mwane ni motirawa.*

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman n Beretitenti ao ngkanne ti a nakon riki moan buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita are te Kauoman ni Beretitenti ao e koaua ae mataata are ko aki kona ni karekea uoua te mwane are ko mwakuri ao ko anaa naba te mwane n aki mwakuri.

I taku bwa bon bukin tabekan te kaoti aio bwa kanga e kangai; bwa are iai tabeman are tao ni moan te ririki n te tai are e moan moanaki iai kabwakan te mwane ni motirawa nakoia kambwana, ao a mwakuri tao man Tianuare nakon Eberi ao ngkanne aikoa naba mwakuri man Tianuare nakon Eberi. Ngaia are e reke irouia te mwane n aki mwakuri.

Ao a mwakuri naba tao man Tun ni karokoa e toki te ririki. Ao ngkanne aki anganaki ibukina bwa e a tia n reke are tabeua namwakaina are aki mwakuri iai.

Ma aki anaa kanga aia mwane n aki mwakuri inanon namwakaina akekei, ibukina bwa a bon ataia ae a mwakuri. Ngaia are I riki ni bubuti e kona n taraki n aron are e bon taekinna te Kauoman ni Beretitenti nakon ana kaeka te Tia tei mai Tabiteuea Meang are ngkana e boni bane am ririki ni mwakuri ao ngkanne ko claim ngkanne n te ririki are imwina.

Ngaia are te titiraki, e kona ngkanne ni kabwakaki n taai ake a mwakuri iai ao aki anaa aia mwane n aki mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao tao e koaua bwa tao anne bon te mwakuri ngkanne a na bon kakaeaki raoi bwaninin rongorongona ke aron te baere e bon riki.

Bwa are koaua n tabetai te aomata are e bon tia ni mwakuri mai imwaina ao e aki naba n aron ae e tia ni kabwarabwaraki. Ngkanne I taku bwa anne n te itera anne, e na

bon riai ni kakaekai raoi rongorongona bwa bon te koaua ae bon aki ata are tao e na riai n aki anaa te SFU ke te mwane n aki mwakuri n te tai anne.

Ao ngkana tao ngaia anne I taku bwa e na rangi n ibuobuoki ngkana e bon roko ana reta te tia kamwakuri are e mwakuri iai imwaina ni kaotia ni kangai; e a bon tia ni mwakuri te mwane aei ke tao neiei irou n te tai arei ma e motirawa. E aki mwakuri ngkanne man te tai aio ae tao man Meei ni karokoa n ningai. Ao anne ngkanne e kona n rinanoaki anne.

Ma are te bae e na riai ni mataata bwa are I taku arei, bwa e koaua bwa ngkana iai nake anaa aia mwane n aki mwakuri n aron ae anaia tao tiaki te aro ae buakaka ma tao bon tera.

Tao e koaua e kona n taraki anne, ma ngkana te bae ko anaia bwa kanga ko kani manga aonikaia te waaki ke te system ngkanne. Ko na uringa bwa are ko bure iaan te Tua.

Ko a tia n urua te tua, ao iaan te tua. E aki simple, ti nang taua arei ao ti nang ti kabwaka aio.

Bwa are iaan te Tua ko a tia n urua te tua ao kona ni kateaki n te bowi n aron anne bwa are ko anaa te bwai ae ko bon riai n aki anaia.

Ko kataia ni mwantiaka te system. Ngaia are e na bon kakaeaki raoi rongorongona ma ngkana tao te koaua bwa e anaki ana bwakabwai n aki mwakuri n te tai arei inanon iterana ae itiaki, ngaia anne ngkanne e na riai n rinanoaki anne ao tao e na ibuobuoki ngkana e bon roko te reta mairoun te tia kamwakuri mwioko imwaina bwa e na boutoka aron are e a tia n aki mwakuri man te tai arei. E rabwa ngkana e na ibuobuoki.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei ae ko karineaki kauouan buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, e rabwa ana kamatata te Kauoman ni Beretitenti ma I taku bwa e bon tangi nanoia bwa e koaua are kanga aia koaua are e kangai; are bon iai te record n te MWYASA are bon 4 te tai ni bwakamwane. I taku bwa iai te record anne. A bon ataia bwa iai ane e aki tiainaki ma a bon mwakuri ma are aikoa claim ngkanne te naan mwane aikai.

Eng kanga bon te bubuti ngkana arona bwa e aera. Ara kantaninga bwa e boni kona bwa are bon iai te record ti ngkana tao e a bon aki rangi n eti ma ana record. I taku bwa kanga te namakin e kona ni kangai; ibukina bwa iai aram n te list of the SFU ma tao e na bon keniutaki raoi bwa mwina tao iai araia n are tao te moan payment ao tao te naan ¾ ake imwina aki naba anaia.

Ma I taku bwa aikanne a bon riai n anganaki bwa are a bon aki anaa tera, ao ngkana bon iai te kakoaua bwa are a bon mwakuri bwa iai

araia n aia list taani mwakuri n te naan kambwana.

Ma ibukina bwa ngke e taraki ao e kangai; iai aran aio bwa e a tia ni karekea te mena. Ao e a kamaunaki naba

Bon te bubuti ngkana e kona n noraki bwa ara kantaninga bwa a boni kawa are a bon riai n reke irouia. Ao ngkana bon iai te mwakuri buaka are bon iai aron tarakina iroun te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua te Tibiika ae karineaki, e koaua bwa are ti rangi n ibuobuoki ngkana arona bwa tao a tuai ni karaoa aio ao a na bon roko ma aia kabwarabwara raoi ae e tabwanin raoi bwa ti aonga ni mwakuri iaona.

E koaua bwa ngkana e roko n taainako te leave grant, ao te bae ti karaoia ara koraki. A manga kanakoa te list anne nakon te KPF. Te KPF ngkanne e a manga bon kanakoa ana kaboware n taraia bwa teuare e contribute nakon te KPF. Ngkana e contribute, nanona kanga a kaotia bwa e a tia ni mwakuri.

Ma tao e koaua ngkanne anne. Are koauana ngkanne bwa e a moti naba ana mwakuri teuanne i nukan ana tai, ao ngkanne ti tangiria ae bon te bebwa ni kakoaua mairoun ana tia mwakuri.

Ma e koaua tao e boni kakawaki ae tao nakana a rotaki akanne ngkana a boni kona ni manga submit riki aia keiti ke tao tera ngkana arona bwa tao a bon tuai ni karaoia bwa ti na bon taraia ngkanne ao n tabeakinna riki anne ngkana arona bwa tao e koaua ao ti kona ngkanne ni ibuobuoki iai. Ngkana e ibuobuoki anne nakon te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Kauoman ni bwanana ni kona n ibuobuoki n te keiti aio.

Ao tao a ongora naba ataeinnaine ao ataeinimwane ake kain Tarawa Ieta ake a mwakuri ni kambwana. Ao tao ai bon te bubuti naba nakoia kambwana ake a kamwakuria ara botannaomata. Mwina tao iai tabeman naba ake aki rangi n ota n te system aio, ma are kanga boni kaboana irouia aia taani mwakuri are e aki reke iroum bwa e a tia n reke iroum te mwane n aki mwakuri. Ma are a claim mwanen te aki mwakuri ae reke irouia inanon 2023. E rabwa bwa ti a manga bon ibuobuoki ma te naan kambwana are a mwakuri iai ara botannaomata ngkana a bon submit aia mena aia taani mwakuri aikai tao e na bon bae n rinanoaki. Are ieta ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Tao e a bon rau nanon te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina nambwa 75. Anne are e na tabekaki

iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai. Te Tia tei.

ANA KAKAITAU BANABA NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN TEIMATOAN ANA KAAKO

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana. *E anga ana kakaitau te abamwakoro ae Banaba nakon te Tautaeka ibukin kateimatoan ana kaako Banaba (grain) n ai aron te raiti, te burawa, te taoro ao tabeua riki. Ti te kanganga bwa e a riaon te tia ni boo boon kaako aikai. Ao I kan butia te Tautaeka aio e kona n nora riain boon kaako aikai ao ni katamaroa riki boon ana kaako Banaba taiaoka?*

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te Minitita ibukin Kaneweaba, Iokinibwa ao Karaobwai ae Hon. Tangariki Reete. Te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai kaekan te titiraki. *Te Tibiika ae ko rine, I karabwa te Tia tei mai Banaba ae rine n ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita moan buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua e kakukurei ae ngaia e tauraoi ana Botaki ni mwakuri tao ni kibara ara kanganga aio.

Ao I kani butia te Minitita ae karineaki bwa e kona n ti kawenei tao tabeua ana tamnei ae tao e a tia ni kakatauraoia ibukin ana kanganga Banaba aio taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao n aron ae e ataia te Tia tei ae karineaki ao te waaki ae e waakinna te KCDL, bon te waaki ae e assign irouin te Kabineti. Ao aei are e ibuobuoki iai nakon aaba aika teniua n aron Banaba, Aranuka ao Tabiteuea Maiaki. Aongkoa aba aikai a kanganga aron kawaraia irouia te naan shipping lines, bwa ibukin angabuakan te waerake ke te rororake n aia tabo.

Ao ibukin tataren te kaako ngaia are assign ngkanne au kambwana ke te SOE ae te KCDL bwa e rangi n ibuobuoki n ti karekei te naan grains n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki.

Ma te bwai ae e na taraia te KCDL n te tai aei, tao e na tara riki te itera are bon ana ota mai tinantiku. Bwa n aron ae e ataia te Tia tei, KCDL e ota n tabetai mai irouia Whole Salers, tikai n taai nako are tao e raka iai boon te kaako n aron te tia ni boo. Ma ti ngkana tao e a ota ngkanne mai irouia Retailers iaon Tarawa, ao anne ngkanne te kanganga are e a kona n namakinaki

iai te raka ni boo iaon Banaba n aron are e taekinna iaon te tia ni boo.

Te bwai ae kakawaki bwa KCDL, e na kataia ni kakaea tao ana anga ni manga raa ngkana arona bwa tao ti manga karaoa te bebwa nakon Kabineti ni kona ni manga karaoa ana raa. Tao e nang bon reitaki ma te naan suppliers ke te koraki ake a kona n ibuobuoki n te itera aei riki iaon te grain. Ao e riai naba n ataia te Tia tei ngkana e ataia bwa e riai ni mataata irouia bwa te KCDL kanga bon tiaki te SOE.

E aki kabaeaki iaan are e na kona tao ni claim te freight ke tera. Ngaia are n tabetai e boni riai n raa kanga ti ibukin karekean ke kaokan ana kabanemwane are e a tia ni kabanea iaon otanakin kaako aikai. Ae ngaia are e karekea teutana iai ana raka. Bwa te raka kanga tiaki te raka ae e a bon rangi n riaon are e kantaningaki bwa bon te raka ae uarereke.

Kanga angin te tai kanga ana margin ae e anganga kanga ti 10%.

Ma e aoria bwa au tabo ni mwakuri ke rinanon te KCDL ane e na kakaea te anga riki ni kakaei anga ake a na kona ni kauarerekea riki ke ni katamaroa te boo n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei mai Banaba. Ao riki teuana N na bon bubuti nakon te Tia tei. N na bon kaungako bwa ko bia kaungaia naba am taan bitineti bon iaon abam ane i Banaba, bwa I ataia bwa iai am taan bitineti akana a kao kaako ngkana a kona naba ni teimatoa ni kona n otani aia kaako bwa e aoria naba ni bon teimatoa n namakinaki te boo ae raoiroi ibukia am botannaomata.

Ma ti a kaai n ikarekebai iaona te Tia tei ni kona ni marooro riki iaona ni kakae anga ae ti na reitaki iai ma KCDL ke au SOE ao KCDL n te aro bwa e na kona riki n reke buokan aron te kanganga ae e teimatoa Banaba inanon inanona. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Banaba, kauouan buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Minitita n ana kabwarabwara ae e nang mataata.

Ao e koaua ngaira mai Banaba e koaua ti bon tabekarake ara bubuti aio ao N na kotea te tabo ae ti marooro iaona. Kanga te bwai ae aranaki bwa te purchasing power.

E koaua ko karekerekeira ma abamwakoro tao n aron tarira aika uoua aikai. Ma e kaokorora nakai tao a oroben ae e na kona n reke iai ana mwane te botannaomata tao ni kaitara boon te raiti.

Ikekei ngaira ti rangi ni mwengaraoi, tao $20.00 tabun. Ti keiakina $20.00 boon te raiti. Ngkai e a kerake nakon $30.00 tabun. Kanga ti a moanna n raa. Tao tiaki ngai, ngai tao I mwengaraoi iai bwa e rawata boou ma I a bon nanoangaia au botannaomata. Ao tao boni bwanaia ae e teimatoa ni kan uouotia nakoiu,

ngaia bon tabeu teuana N na karokoa tao iaan ara maneaba aio. Bwa tera ngke kam kona n taraia ngkanne ma tao te handle ngkanne ae teuana.

Tao man ana karekemwane te botannaomata. E koaua ngaira ai bon akea ana karekemwane ara botannaomata ibukin tao e koaua tao tinebun te maeu aei.

Ngaia ae ti a bon tabekiarake, iaan nnena ae ti na uotiarake ao ti a bon bubutia moa ara Tia tei. Karokoa ni nnena ao ko kona ni butia. A kona n taraia kain ara maneaba aio ae tao e na riai buokan te abamwakoro ae Banaba. Tao e koaua ai bon akea ana ben ae e oreia tao bukin tao kaitaran teutana te raka ni boo iaon tao te tia ni boo. Tao kam a tia ni kawenea ao ngaia teutana riki iaona ae kam a manga karaka te freight. Anne ai bon rawawatan ara botannaomata ae I a uotia n te tai aio.

Ngaia e koaua, I kaitau bwa tao iai ami tamnei ae kam iangoia. E na teimatoa n uki ami mataroa bwa ti na kaai n iraorao iai.

E koaua I a boni kawenea nakon anne n ana taibora naba tao te Kabineti ngkana e bon teimatoa naba n ongora ao e ata te kanganga aio.

Ti a bubutia tera ngke e kona ni katamaroaki riki n aron ae kanga I mwaneweia kanga n au iango bwa ana au botannaomata ti namakinna n te tai aio, kanga bon te kanganga iaon ana karekemwane te botannaomata.

Ngaia I a bubutia riki te Tautaeka, tera ngke kam kona ni katamaroa riki boon ara raiti ni kaitara ma ai bon akea ana karekemwane te botannaomata n aron tao tarira aika kam a tia ni mwaneweia.

E koaua ti a kawenea nakoim. Kam rabwa ao are ieta ngkami. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tangariki Reete: E rabwa buokan riki ana titiraki te Tia tei mai Banaba ao I rangi n ota n nanon ana karaki. Ao I ataia bwa tao te bwai ae e taraia bwa n aron ae e mataata n taainako bwa ana karekemwane te I-Banaba kanga n aron kabotauan are tao ana tibwatibwa ke tibwatibwan te maeu iroun te Tautaeka. Eng tao e aki rangi n boo iai Banaba. Ma N na angan au taeka te Tia tei, ti na keiaki ni mwakuri ma ngaia ma ana botannaomata n te aro bwa ngkana arona bwa tao iai te mamara n aron kakaean anga ni karikirake ake kanga ko a tia n tabetabeki. Akea au nano uoua iroun Kabineti bwa iai akana a tia ni waaki ibukin uarokoan riki aron te maeuraoi iaon am abamwakoro. Ao iai riki akana a na waaki imwina riki n irekereke ma Ministries ake a kaineti ma ngaia ke tao Minitita akana a kaineti ma ngaia.

Ma n irekereke ma te kaako, tai raraoma iai. Ti a reitaki. Ti a kakaea te anga are e na kona n ibuobuoki iai imwain are e a roko raoi are

boni ngaia are ko kantaningaia ibuakin uarokoan te maeuraoi iaon am tabo ae Banaba. Ngkai ko kakoaua bwa e aki boo n te ben, baikara riki bwaai ake a teimatoa n anganaki ara botannaomata.

Ma tai nano uoua iroun te Tautaeka aei, e na keiaki ni karaoa tibwangana n aron are ko a tia n tabetabekia n te Auti aei. Ao ni kaineti ma te kaako, ti na kakaea angana man au Ministry bwa e na teimatoa n ibuobuoki nakoim n te aro are ko kantaningaia ma am botannaomata.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka. Ti rangi n teimatoa n tei irarikina bwa te Tautaeka bwa ti a kakantaninga te buoka ae e na kona n reke inanon taina ae e riai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina bon nambwana 17, ao aio are e na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

TE ONONO NAKON MWAKORO 4(7)(c) NI BOOIA AO AIA ARAUENTI TAAN TEI

Hon. Tebuai Uaai: Ao aio au titiraki te Tia babaire n raoiroin mwin te tawanou aei.

N te ririki ae nako 2023 ao iai au Biira n onono iaon te Mwakoro 4(7) (C) ni booia ao aia arauenti Taan tei. Ao te kaeka are e anga te Tautaeka n te tai arei bwa e butimwaea te onono. E tauraoi n rinanoia ao mani katamaroa. Are nanona ngkanne bwa e na oneaki te mwakoro anne n aron are e tabekaki n te onono. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaeka ngkanne am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Tua; Hon. Martin Moreti. Te Minitita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. Ao I a rimoa ni kaitaua te Tia tei temanna ae moan te karineaki man te aba n tobwa ae Tarawa Teinainano ibukin ana titiraki, ao aio ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi te Tautaeka n rinanoa raoi te onono aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei moan buokan am titiraki.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa te Minitita ae e rangi n itiaki ao e mataata ana kaeka te Tautaeka bwa bon buton Kiribati e mena iai. Are ieta ngkoe te Minitita ao te buto raoi ae ko mena iai te Minitita.

Te Tibiika, N na bubutiko ao I a bubutia te Minitita ae kakateke ao e tikiraoi bwanana. Bwa e kona n ae e kawaekoa tao inanon te tai ae e na aki rangi n maan. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae moan te karineaki. Ao ibukin ana rongorongo ngkai, I a tia n tuangia ara koraki bwa ti na mwakuria.

Aongkoa ngkana e tia ao ti a uotarake bebwana nakon te Kabineti bwa e a rinanoia. Ngkana e ibuobuoki aio nakon te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei kauouan buokan am titiraki.

Hon. Tebuai Uaai: Te Tia babaire kabaneana ao aio ngkanne ai boni karabwan Kiri-one TV bwa e nang nakoraoi te ongora. Ko rabwa KIRI-ONE TV bwa bwanara ngkai ae a ongo kain Kiribati ao a ongo riki ara koraki aika a mena iaon abara ae Tarawa Teinainano. Aikoa kua n nakomai ni manga ongora ikai. Ko rabwa ao are ieta ngkoe, ao ko rabwa te Minitita ae kakateke ni bwanam. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao ti tebo ma taran ae e a bon baabane am titiraki aio. Ti a kanakoa ngkanne nakon te titiraki are imwina ae ai bon ara kabanea naba n titiraki iaon ara Ota bebwa n te bong aio. Ae te titiraki are nambwan 34 ae e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran; Hon. Kaotitaake Kokoria. Te Tia tei.

TATAREN BWAINAORAKI IAON TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Hon. Speaker, ao I kukurei ni manga tabeka kabanean au titiraki ibukin te bong aio nambwana 34 ae kangai taekana. *E kakoauaki iaon abau ae Tabuaeran bwa tataren bwaai n aoraki e a noraki bwa ai te kanganga ae e a okioki. I butia te Minitita are tabena bwa e na kaongoa te Maneaba aio bwa tera ngkai ana babaire ke ana babaronga ae waakinna ngkai ibukin katokan te kanganga aio.* Ko rabwa Hon. Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Kuakua ae Hon. Booti Nauan. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ngkai bon au moantai n taetae ao ai bon te kabanea naba n titiraki n te Auti n tei aio. Ao arona naba arei te Tibiika, I a reitai ma Unimwanen abau ae Tabiteuea Maiaki, te Ueanikai. Kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai. I kamauriko te Tibiika n am kai n tekateka ae ko tekateka iaona ko botonimwane. Am legal counsel ao am staff aika mai moa imatam aikai. Te Beretitenti, te Kauoman, ao ai ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran. *E rabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ae kakawaki, ao I kukurei ni kaotia bwa iai babaronga aika tia ni*

wakinaki ibukin katamaroan ao kabaitian karokoan ana bwai n aoraki Kiritimati are e na nako naba mai iai ana ota Tabuaeran ao abamwakoron te Aono n Raina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: N na anganiko moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Hon. Speaker ao I a boni kaitaua riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka nakon au titiraki aio.

Tao e na akea buokan au titiraki bwa e a rau naba nanou n ana kaeka te Minitita ae karineaki.

Ma kanga bon te kakaewenako nakon te Tautaeka bwa aio te kanganga ae e a okioki ao e bon rangi n kakawaki ibukin maeuia riki tao bon te koraki ake a tioka ma rietata n rara bwa e tatare aia bwai n aoraki ao e na bon riai n aki tare bwa e na kona n roti maeuia.

Ngaia te kakaewenako nakon te Tautaeka tera ngke e tara te itera aio bwa ena aki manga riki nakon taai aika imwaira. Ko rabwa riki te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa ana marooro ao buokan kanga ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran.

Ao e koaua te kanganga aio te Tia babaire, e teimatoa n riki. Ma I tia ni marooro ma au taani mwakuri ao iai ngkai te ota ane a tia ni karaoia. E na tara n akea te kanganga ibukin te bwai n aoraki inanon namwakaina rake aikai.

Ao eng ibukin naba ana rongorongo te Tia tei mai Tabuaeran are iai te C-amburanti akana a nang roko uowaa. Tewana e na tiku n te Aono ni Kiribati ao tewana e na nako ni base i Kiritimati.

I taku bwa aio naba ngkana e nako ikekei. E na roko ikekei tao inanon te first quarter n te ririki ae boou.

E na kona naba ngkanne n ibuobuoki nakon ana kanganga Tabuaeran ao Kiritimati ma te Aono n Raina n itera aika mwaiti.

Iai naba ngkai ara waaki are ti a tia ni waakinna ane kanga ti nang katoai te naan health centers ma taian star link. A na kona naba ngkanne n rangi n birimwaka aron aia reitaki taian Medical Assistant ke tao taian senior nurses akana a tarai clinics ke health centers iaon aba.

Ao e koaua e na aki raraoma Tabuarean ma Teraina ao Kiritimati bwa ae ti waakinna ngkai.

I tia n marooro ma au taani mwakuri bwa te moan kuata ae na roko ao a nang roko te ota ae mwaiti ibukin bwai n aoraki. E na tara n akea te kanganga te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai taran ae e a bon tia n rau nanon te Tia tei ae karineaki. E a bane buokan ana titiraki.

Ao tao mai ikai ngkanne ngaia are e a boni mango n te bong aio. I a manga kamotirawa te Auti ngkai ni karokoa te aoa 10.00am nakon te ingabong. E a motirawa te Auti.

Kiraaka: Te Tataro.

Deputy Speaker: Ngaia ao kam na bane ni mauri n te ingabong aio n te ingabong aio ao ti na kaukira n te tataro I a butia te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Te Minita bwa e a kaukira n te tataro.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ao angkoa iangoia bwa N na kauka am bowi n te Rotario ma e tautauai te Tia Tei mai Butaritari temanna ao raoiroin te ingabong aei Tibiika katauai bwa e kamauriko Tarawa Teinainano te aba n tobwa ao e katekeraoiko n am bong aei, ao taiaoka Taan Tei bwa n anan ana tataro te Uea ao taiaoka bwa ti a boti nanora n anaa ana version te Katorika ao n tokina ti anaa kunara are ko rabwa Te Uea.

Ao ti a boti nanora ni katauraoi nakon ara tataro ni kaukuki.

N aran te Tama ao Te Nati ao Te Tamnei ae raoiroi Amen.

Te Atua ae Tamara n te ingabong aei ao ti boti nanora ngaira Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu aei n neboiko tamara bwa bon ngkoe ae ko rineira bwa ti na beku ibukia ara botannaomata inanon te eti te riai ao te koaua ko rabwa tamara.

Ti kakoaua tamara bwa ribuakon reimauruan karaoan mwiokoara ao e teimatoa baim ae Akoi ao n tangira iaora ni kakairirira ao man anganira te korakora bwa ti na ko na ni kaitarai kangaanga ti katituaraoiko tamara.

Tamara ae moan te maka ti kamoamoa ao ti teimatoa n onimakiniko bwa e ngae ngke taan bure ngaira ao e teimatoa am kakawakin ma otam iaora n tatabemanira nako ngaira am Tia Tei. Ti katituaraoiko tamara

Aio bwanan ara tataro ni bubuti nakoim tamara ae moan te mwaka n te ingabong aei bwa ko na karaoiroa ara Tibiika ko na katabui ara maroro ngaira am Taan Tei aika ti na tabeki inanon ara tai ni bowi n aran natim ae ara Uea ae Iesu Kristo ao ti a boti bwanara n taromauria te Atua te Tama ao ti a bane ni kangai.

Tamara are i karawa e tabuaki aram e na roko ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i karawa, anganira n te bong aei kanara ae ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabure aia bure akana bure nakoira ao tai karira nakon te karirriaki ma kamaura man te buakaka Amen.

/ Ko rabwa Te Uea Maranta Alleluia/

N aran Te Tama ao Te Nati ao Te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Tibiika: Ara bwai are imwina te Kiraaka.

Kiraaka: Taiboranakin taian Bebwa

TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA

Mai iroun te Kauoman Beretitenti ae rine ke te Minita n te Finance and Economic Development iaon ana maroro ibukin te Kataumwane 2025
Bebwa No. 40/24

Mai iroun te Honorable Tibiika
Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Kiribati Urban Council ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018 – 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No.41/24
Ana ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te Kauntira n Tabuaeran ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018 nakon 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No. 42/24
Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Account Te Kauntira n Teraina ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2018 – 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No.43/24

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kauntira ni Beru ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2019
Bebwa No.44/24
Ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Tamana Island Council ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2019
Bebwa No 45/24
Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kauntira n Arorae ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2019 – 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No.46/24

Ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Butaritari Island Council ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2019 nakon 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No. 47/24

Ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kauntira n Nikunau ibukin te ririki ae toki Ritembwa 2019 nakon 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No. 48/24
Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Tabuaeran Council ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2019 nakon 31 n Ritembwa 2021
Bebwa No. 49/24

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Kuria Island Council ibukin te ririki ae toki 31 n Ritembwa 2020 nakon 31 n Ritembwa 2022
Bebwa No. 50/24

Titiraki ao Kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ko rabwa te Kiraaka imwain ae ti nako ara bwai are imwina titiraki ma kaekaia n aron are oti iaon te ota bebwa ao I a kan anaa te miniti aio tabeua ni kanakonoi bwanau n te ingabong aio.

Imwain ae N na waaki ao nakon ara Beretitenti ae ko rine ara Kauoman, Minita Taan Tei ni kabane ake a raonira n te ingabong aio, te Leader n te Kaitara ao kain ara taibora ae mai moa aio ao ai ni kabane nake a reitira ni bwanan Kiribati ao n te live streaming bwanau ni kamauri ngkami n te ingabong aio kam na bane ni mauri.

I a rimoa ni kaota te bwana ni kakaitau I karabwai ngkami Taan Tei ni kabane aika kam rine n ami rinerine are ngaia ae e a katekateka temanna ana tabonibai Maiana ana Tia Tei ae mangori tei Tebikerai nako Bubutei iaon ana kaintekateka ae moan te mimitong iaon te kaintekateka ae moan te mimitong n te ingabong aio. I a bota bwanau ma raou n Tia Tei ae karineaki ma kain Maiana ni kabane I karabwai ngkami ao e koaua I a tia n anaa au *swear* imatami ngaia are I a taku bwa te *swear* anne I a tia ni kabaeaki nako iai I aki ko na ni bitai.

Ma I a ti bubuti nakoimi raou n Tia Tei aika kam karineaki bwa ti a kaai ni ibuobuoki ni kawakina ao ni kateimatoa mimitongin ara Auti ae moan te mimitong aio ana Maneaba ni Maungatabu abara ae Kiribati bwa e aonga ni bura ieta. Kam bane n tekeraoi ni kanoan ara bowi n te ingabong aio ao I a katekeraoia kain abara ae Kiribati mai tabona nako tabona n te Kiritimati naba ae a uaakan. Man bwanau aikai ao ti a karina angira nakon ara titiraki ma Kaekaia ni uboana 3 ae moan te matoatoa, imwin te maua mauanako ti a nakouebu, kam rabwa ao ti a nakon ara moan titiraki ane iaon te ota bebwa.

Are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae rine mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim am titiraki.

KAREKEAN BAOIA AORAKI IAON TEINAINANO NI KAOKAKI NAKON AIA AUTI

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae N na waaki ai bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te ingabong aio, I a raona bwanaia kain au abamwakoro mai Tarawa Teinainano ni moa mai iroum Madam Deputy Speaker , His Excellency Te Beretitenti, Kauoman Beretitenti kain te Kabineti ni kabane, te Leader n te kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ake a reke ongoraia ao matakuia inanon te Auti n Tei n tamaroan te moaningabong aio, ni bwanan te maiu ao te marurung ao I a kamauri ngkami kam na bane ni mauri.

Madam Deputy Speaker I a kukurei n te moan ingabong aio n tabeka au kaoti au titiraki ae nambwana 33 iaon te Ota bebwa ae kangai taekana:-

" E ko na Te Minita are tabena n nora riaina bwa e na karekeaki te bao ni kaokioki ibukia aoraki ake a maeka i Teinainano ake a tia n reke buokaia riki n te bwakanako n tai ao ake a tuai raoi marurung bwa a kaotinakoaki bwa ana kamarurungia n aia auti" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Tia Tei ao aio are e na kaekaki mai iroun Te Minita ae karineaki n te botaki ibukin tararuan Te Mauri ao Katoki Aoraki e nakoim Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Ngaia Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ngkai bon au moan tai ni maroro ao am moan naba n tekateka n am kain tekateka ae nangi ni mimitong ko botonnaine iaona ana bae ni kukurei kain Maiana ao N na bon anganiko te taeka ni kamauri n te ingabong aio. I a reitaki ma kain abau ae Tabiteue Maiaki mai Taku nako Tewai n reitaki ma unimwanen Tabiteuea Maiaki te Ueanikai n anganiko au kamauri aia kamauri Madam Deputy Speaker ao aia katekeraoi ngkai ko taua nakoam.

I a kabwabwaka naba ngkanne ni karababa te kamauri anne nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minita ni kabane, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane ni mauri. Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano :-
"E rabwa ana tabeka te Tia Tei ae rine temanna mai Tarawa Teinainano ao aio kaekana. N te tai aio ao bon ti tina ake akea baoia ma natia ake a tibwa bungiaki aika buokaki n te bao n okira mwengaia" Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moantai Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao Ko rabwa Te Minita n am kaeka ae rangi ni karau nano riki nakoia tina ake a bon tibwa tia ni bung. N na bubutia Te Minita ngkana e ko na n riai nora riaina ian te kantaninga are te kangaanga ngkai iaon Tarawa Teinainano bon te bao ni mwamwananga ao angia aoraki ake a nako ni kawara te onaoraki riki n te bwakanako n tai a bon anaki n te Ambulance ao ian te kantaninga are tao akea bon aia bao man mwengaia.

Ngaia are N na bubutia Te Minita ngkana e ko na nora riaina ao nor ate itera aio bwa n tabetai ngkana a roko e bon kainanoa te onaoraki n te tai ae waekoa. Ngaia are a mwananga man mwengaia man te Ambulance n te tai are reke iai buokaia ao te tai anne e a uringaki bwa akea te bao ni mwamwananga n oki akea tenan bus n oki bwa a tia n toki butia. Ngaia are ti na butia Te Minita te on on mai irouia kain Tarawa Teinainano riki nake aoraki te karabwarabwa ngkana e a tia n reke buokaia.

Ma ti a bubuti tera arona ngke e ko na ni kakaeaki angana bwa ana ti manga buokaki ni kaokaki nakon mwengaia ao n aron ae oti n te titiraki ao tao N na taetae moa irouia naake anaki ao ni manga kaokaki n te bwakanako n tai, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti nang nora nanon ae taekinna Tia Tei ao I bon maroro ma au Taan Mwakuri n te aekaki ni kaekan te titiraki aio ao teuana te bwai are

mwemwe n ara maroro ao ti kangai bwa e aera bwa kam na ko na n *discharge* aomata imwin te tai kanga anne ae ti maroro tao ni bwakanako n tai. Ngaia are kanga ngkai ti nora nanon ane e taekinna te Tia Tei ao ti na kataia ni kakaea angan tobwakina ma te bwai ngkai ae ti karaoia.

Ane ti bon mwakuria moa kanga e bon aki raoiroi ae ko nang *discharge* naba te aomata ao tao imwin 1 n te karangaina ke tao mwin te 12. Ngaia are kanga ti bon baireia bwa ana bon riai n tiku akana a roko n rin a taninga te ingabong tao a tia ni kai ingabong n *breakfast* ni butin te *breakfast* a marike raoi ao a ko na ngkane ni kakaea angan okia.
Ma eang aio te itera teuana ae ti na taraia ae ti tabe naba ngkai ni kakaea nikoana te Tia Babaire bwa are ngkai iai are i Betio ara Onaoraki iai Nawerewere ao iai naba manga ara Onaoraki are ti ibukia ibukin te kabung ane iaon kawaina naba n uki. Ngaia are kanga ti kakaea nikoara ma aron mwaitin ara bao ni mwamwananga ao aron mwaitin ara Onaoraki aika tia n uki ma ti nang nora ae tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ma kanga e bon nanokawaki nanora n ongo bwa iai aika *discharge* ni bwakanako n tai.

Ngaia are tao ara moan mwaneka moa ae ti na karaoia ti na bon koaua bwa ti na tauia ara aoraki ni karokoa te tai are a tia raoi n amwarake a bon marurung raoi ao a ko na ngkanne ni bon kakaeaki angaia tao a bon toka n te bao.

Iai naba ngkai ara anga are ti na kataia naba ni kakaea aron katauraoan taian bao ni mwamwananga tabeua akana ana ko na ni ibuobuoki n aekakin kainano aika n te tai are a tangiraki naba iai n te tai ae waekoa ao anne ngkanne ane e na mwakuria au botaki ni mwakuri ibukin tobwan te kangaanga aio.

Ma te moan bwai moa ae kanga ti bon nang katua iai ara mena te Tia Babaire ti na bon kakoaua kanga e bon aki koaua ae ti nang *discharge* te aomata n te aoa 12 n te aoa 1. Ngaia are I a bon tia ni maroro ma au Taan Mwakuri bwa ti na kataia ni manga totokoa reken aio e na manga taninga te ingabong te aomata are e a bon buti te breakfast iai bebwan ana kai ingabong e tia raoi ni kamarikea ao e bon marurung raoi ao e a ko na ngkane tao ni ibuobuoki ma ana koraki ke tao te bao ni mwamwananga akana a tauraoi n te tai arei.

Ma ti nora ae tabekia te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao ae ngkai ti na kataia ni kakaea angan tobwakina Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao Te Minita

au bon bwanau ni bwanaia bwanaia kain Tarawa Teinainano tao ni irekereke ma kain Betio bwa are a boo naba n te itera aio ni kakaitauko n aron am nonori ao n aron butimwaean te kainano aio ti ataia bwa e bon kangaanga arona ao ti ataia bwa e rawata naba taben te Onaoraki irarikin ae ti kakaen ke nikoan te bao ni kaokioki.

Ti karabwarabwa ngkana arona bwa e na akea ae e na *discharge* kam na tara te itera ane e na akea ae na *discharge* n te nukanibong n tiku n tataninga te ingabong. Ao riki ngkana a tia n amwarake a tia ni marike ao a okira mwengaia.

Ti a tiku moa n anne Te Minita ae ko karineaki ti a karinea am taratara ao am babaire nakon te itera anne ti a nikoia nako iai ti a butia kain Tarawa Teinainano ao nake ana rotaki n te itera aio bwa ke ti a keiaki moa n aio ao ti a manga noria nakon taina ao ni kakaea aron katamaroana ngkana arona bwa iai ae na ko na ni ibuobuoki te Tautaeka nako iai. Ngaia are ai au karabwarabwa Deputy Speaker I kaitaua Te Minita e a bon rauaki naba nanou bwa e a ti nora naba ko na riai ni kaingabong imwain ae ko oki ao ngkana iai kangaanga akana tabeua ti a kaai ni ikarekebai ni kaea nanon te itera anne bwa are bon kakawaki ara botannaomata, Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ko nang aitau riki Te Minita n am kaeka ae nang karau nanou.

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei iai kaekana mai iroum Te Minita ae ko karineaki.

Hon. Bootii Naua: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao e koaua e rabwa n aron noran aio ao noran kanga tobwan te kangaanga ae I taku bwa aio bon te bwai naba ae riai naba n taraki. Ao e koaua I taku bwa bon te bwai teuana ae bon rine iai Tarawa Teinainano bon aron anga ni ibuobuoki aikai. Aio ae kanga ngkana aoraki e roko te Ambulance ao ngkai ti na kataia ni kakaea nikoana bwa ngkana e na akea ae na *discharge* n te bong bwa kanga e bon babakaine te aekaki ni waaki aio.

Ngkana a tibwa bung ao iai natia ngkana tao ibukin marurung te tina ao te ataei kawakinana n te riringa iai baoia n oki. I taku bwa aio kanga te kanuanga ao te tibwanga ae reke nakoia kain Tarawa Teinainano ae okoro n aban Kiribati ni kabane.

Ngai abau are i Tabiteuea Maiaki e bon kerakina arona te Unimwane ao te Unaine nakon te heath center. Ngkana e a tia n te health Center e manga kerakina arona ni iangoa okina nakon mwengana ai raon naba te bung a kui naba n akea naba itera aikai ma I taku bwa aio bon te bwai ae nang kakawaki bwa e rawata te botannaomata iaon Tarawa Teinainano ao ti riai n tobwaia. Ngaia are I nang karabwa te Tia Tei n aron noran aio ao e na aki raraoma ae ti bae ngkai n aron are ara kaeka aio ao

ti bae ngkai ni karaoi ara kamatebwai tabeua bwa ti na kataia n totokoa aekakin te kangaanga aio.

Ma e bon koaua te Tia Babaire are tao bon naba ngkai ara kangaanga te Botaki ni Kuakua te bao ni mwamwananga te bao n ananai kanga e nang kakawaki moa are e a anaki are *emergency* are te Ambulance ao ngkanne ngkana ko a marurung ko a ko na ni kibakibarake iaon waem kanga ko a manga aki *emergency* nakon an te *priority* ko aki ko na ni kibakibarake ke nako nako nakon te kai ni bus.

Ma eang a nang uki teniua ara Onaoraki ao ngkana ti nang bane ni karaoa aekakin aio e na bon nang korakora aron te babaronga ma e ngae n anne ao are bon te tibwanga ti na kataia ni kakaea nikoakina ma aron aio. Ma I taku bwa teuana ane I a tia ni kamatata nakoia au Staff bwa ngkana e bon roko te aomata ao e marurung bon kawenea are bon iai kainiwene iai te auti e ingabong anganna bebwan bwaunana, e tia ni bon marike raoi ao ti a kangai naba.

Ma ngkana e teimatoa te kangaanga aio Tia Babaire e na aki raraoma te Tia Tei ao e na aki raraoma kain Tarawa Teinainano ti na waekoa ni kakaea angana ao e rarabwa riki te Tia Tei n ana tabeka ao ai bon au katekeraoi naba nakoia kain Tarawa Teinainano te aba n tobwa ngkoananoa e manga taekinaki bwa ai manga te buto ao bon te buto. Are ngkana ko roko iai ao ko na bae nako eita ngaia are e rarabwa au katekeraoi nakoia kain Tarawa Teinainano ao ana aki raraoma bwa ea ti bon bae ni kakaea angan aio Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

KANGANGA MA ARON KAUKAN TE ACCOUNT N TE ANZ BANK

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Honorable Madam Deputy Speaker tao imwain ae I waakina ke n tabeka au titiraki ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te Kauoman, Minita, Taan Tei ao taan ongora n tamaroan te moan ingabong aio kam na bane moa ni mauri.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki :-

"E kakoauaki bwa e teimatoa ni iai aia kangaanga te botannaomata ni kauki aia Akaunti aika boou ma te ANZ Bank. N na butia te Tautaeka ngkana iai ana ibuobuoki ni katamaroa te itera aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ao e na kaekaki mai iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin te mwane ao babairean karikirake ara Kauoman Beretitenti ae rine Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim Te Minita te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E bati n rabwa Deputy Speaker ao N na bon reiti naba bwana ni katekeraoi nakoim iaon am kain tekateka ae ko manga tokaria nako e nang kakawaki aio, ti na raoniko n taainako inanon am tai ni beku.
Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio :-

"I kan kaongoa te Tia Tei mai Betio ae karineaki ao te Auti bwa ANZ e bon teimatoa ni waaki ni kauki Akaunti nakoia ake a kainanoa aia Akaunti n aoan te mwakuri man te aoa 9 n te ingabong nakon te aoa 3 n te bwakantaai" e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Kauoman Beretitenti buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka ae tamaroa ao aio ngkanne buokan te titiraki.

A kakoaua Taan Mwakuri ao ai morara riki Taan Mwakuri n te bitineti ake a uarereke tao moarara riki ake a kainanoia ni kauka aia Akaunti bwa tao e ko na n reke irouia te mwane ni motirawa ke te Leave grant. A kakoaua bwa teuana te kangaanga ae a butimwaeaki ngkana a roko bwa ana kauka aia Akaunti n te ANZ e kainanoaki te reta mai iroun aia tia kamwakuri ae te reta iai ae iai iai ana stamper ke ana local te bitineti ao tabeua bitineti aika uarereke n aron ae I mwaneweia ikai akea ia stamper ke aia local.

N na butia riki te Tautaeka ngkana iai ana katamaroa ke ana ibuobuoki ni kaitara te kangaanga aio, ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E nakoim kaekana Te Minita.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao aio kaekana. E koaua ti nora aia kangaanga tao e moamoa riki tao Bitineti ake a uarereke ke tao taan tia mwakuri man bitineti aika uarereke aika tao aki nang bubura n aron kangangan aron kaukan aia Akaunti ma te Bank.

Ma I taku bwa anne ti na kataia ni kakaea te anga ni iraorao iai ma te Bank ngkana e ko na iai angana ae ko na ni kamaraua riki. Ma ngkai I taekinna aio Madam Deputy Speaker ao tao ti bon riai naba ni kina naba te Tua are e bauta te Bank ibukin kaukakin taian Akaunti tao kam ongongo te taeka are *know your customer* KYC. Bwa anne bon ana Tua te Bank n te aonnaba ae nang matoatoa are aki ko na ni kauka te Akaunti ni karokoa e bon bobonga raoi aron rongorongon ke atakin tao teuare ke neiere e na kauka ana Akaunti.

Aio te Tua ibukin te baere aranaki bwa te Money laundering ao tera riki ngaia are e bon aikai Tua aika bon

mamatoa ao e na riai ni kakoroaki nanona ao tao e koaua e ngae te Bank ke tao e nang ienikuri tao n anaa tao e kataia naba tao te shortcut e bon kangaanga. Bwa are ian te Tua ti na uringa bwa te tai are bon reke iai te Bank iai n urua te Tua aio e nang bobuaka tuana ae na anganaki tao irabubua te million. Tao kam ongongo naba taekan te West Bank e a tia ni kuri ni in ana Akaunti ana Bank i Australia ti ibukin aki kakoroan nanon te Tua aio n aekakin kaukan taian Akaunti ao tera te bae e riki e reke te baere kanga te Money laundering ao ngaia ngkanne anne.

Ngaia aio ngkanne ao n aron ae tao e bon ataia naba Tia Tei ae karineaki tabeua iremwen taian Akaunti naba bwa tao aki koro nanon taian bebwa aika kainanoaki n aekakin tao teuana. Te ID are tangiraki e a okoro ma te *birth certificate* are uotia te aomata are kan kauka ana Akaunti arei.

Tao e koaua ane e taekinna tao iai te reta ae tangiraki mai iroun te tia kamwakuri tao akea te stamper iaona akanne taian raa riki. Ke tao teuana a manga ko na ni manga titiraki ni kangai am mwane aikai e bon reke maia ao ngkana aki anga taian rongorongo akanne ao ngaia are e na bon iremwe iai aron kaukan te Akaunti.

Ma I taku bwa bon bwaai aika aki nang bubura aron karekean bwaai aikai ngaia are e koaua ao tao ngkanne ngkana tao bon te koaua tao n aron ae mwaneweia te Tia Tei ae karineaki bwa bae kaukan ana Akaunti temanna ma temanna ibukina bwa akea te reta mai iroun ana tia kamwakuri ke tao akea te stamper irou ngai bwaai aika nang bakekete baikai aikai ao I taku bwa tiaki te baere e nang kangaanga iroun te tia kamwakuri bwa e na kakaea ana stamper ni kabo stamper ao e a stamper na naba te reta anne.

Tao ti na kaai ni ibuobuoki bwa n aron ae I taekinna iai te Tua ae e bautaki iai te Bank tiaki ti te Bank te ANZ ma Bank n te aonnaba are ana riai ni kakoroa nanona ke ana reke n te kabuanibwai n aron are I a tia ni kabwarabwara e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Kauoman Beretitenti buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki ana kamatata te Kauoman Beretitenti ao e koaua aio ngkanne buokan au titiraki te kauoua n tai.

Ti kakoaua bwa iai ngkoa ana babaire te ANZ bwa e na karekei ana aobiti ake tao kanga a uarereke ai moarara riki ibukin kaukakin tenan Akaunti kanga n au ururing ngkoa kanga e mwaneweia teuana i Betio ao tao tabeua riki n taian kawa tabeua iaon Tarawa Teinainano. N na butia te Kauoman Beretitenti bwa e a bwaka iaa ngkai te baronga aio ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan riki te titiraki ao e koaua eti ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ae iai te babaire ibukin kanga te aobiti ngkoa ae na kateaki n te sport complex kanga iai taian containers ane I taku bwa e a tia ni karaoa ana mena te Bank iai ma tao N na manga bon ti na manga bon rimwin aio Deputy Speaker bwa kanga ongou kanga iai ngkoa tao iai te boraraoi ma te MWYSA ma tao I karautaeka n aei bwa e tuai reke au tai ni maroro ma Te Minita are e mena n te MWYSA ni kakaea raoi rongorongo bwa are te Sport complex kanga e mena iana ma I taku bwa anne teuana te tai ngkoa ngaia anne teuana te baenikai ibukin kaukakin taian kanga taian aobiti ake taian Mobile mena akekei, aobiti ake ana kaukaki ibukin kaukan aia Akaunti.

Ma e raoiroi N na reitaki ma tao Te Minita are tabena aio ao I a manga okira te Tia Tei iai ngkana arona bwa bwanin raoi rongorongona e rabwa.

Deputy Speaker: Iai am point of order te Tia Tei ngaia te Tia Tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I karabwa riki te Tia Tei mai Betio ngkai e kataua bwa N na anaa te kabanea ao N na tabekia bwa te karinra ngkana e angarao nakon te Kauoman ao ngkai kanga e oti bwa e na tei te aobiti i Betio ao te buua n aomata ae iaon ara tabo ae Tarawa Teinainano ae bon mai Bairiki ni karokoa Tanaea.

E ko na n taiaoka te Kauoman ni mwannanoa naba Tarawa Teinainano katean te aobiti ae nanonaki ngkai te titiraki taiaoka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e nakoim kaekana te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ae karineaki ao e koaua tao tiaki mwaninga taekan ke tao te Bank e aki mwaninga taekan TUC ke tao Tarawa Teinainano bwa are e koaua ae kanga bon te aba ae bon nnen te botannaomata. Iai taian babaire are e a bon tia ni karaoaki are iai ae na tei teuana i Bikenibeu ao tao I taku bwa bon teuana naba n te marae naba akanne ae kanga iai babaire.

Ma e koaua bwa kanga ni bon au maroro ngkoa ma te manatia n te CEO n te Bank ao a tia n roko aia Containers akanne ma e koaua kanga ti tuai nori mataia tao ni kakamwakuri ke tao n tia n uki. Ma e rabwa katuka anne bwa tao e bon kakauongo ngkai kain te Bank ao I a manga bon reitaki imwin aio I a manga reitaki ma te CEO n te Bank ni kataia n rimwina riki ao ni kaumaka riki ngkana e koaua bwa tao e tuai n raa a tuai ni kaukaki. Ma I ataia bwa bon iai ae iangoaki naba

tao e na bon angi riki ae na tei iaon TUC. Ma aron are kanga au maroro ngkoa ma ngaia n te tai arei e rabwa ngkana e na ibuobuoki aio.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Kauoman Beretitenti n te tai aio ti na nakon ara titiraki are imwina ngkana e tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei.

BABAIRE IBUKIA AORAKI AKE N TE AONO N RAINA IBUKIN BOON KANAIA N TIKUIA N TE ONAORAKI

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker tao imwain ae I waaki ao ai tibwa moan au tai ni maroro n te ingabong aei ao I a reitai ma kain abau ae Tabuaeran ni katekeraoiko n am kain tekateka ae ko mena iai n te tai aei Madam Deputy Speaker ao I a reitia naba ma te kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoim ao nakon ara Beretitenti ae rine, Kauoman Beretitenti ae karineaki ao Minita ni kabane aika kam karineaki, Taan Tei ni kabane, te Leader n te kaitara ao ai bon ngaira aikai ni kabane bwanan te maiu ao te marurung ao ti na bane ni mauri.

E rabwa ao I a kukurei n tabeka taekan au titiraki ae nambwa 38 iaon te ota bebwa ae kangai taekana:-

"E ko na Te Minita ae karineaki are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa tera ana kainibaire te Tautaeka ae bwaina ngkai ibukia aoraki n te Aono n Raina ma Rawaki ibukin boon kanaia n tikuia n te onaoraki iaon Kiritimati" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei aio are e na kaekaki ngkanne mai iroun Te Minita ibukin katoki aoraki man te Health Hon. Bootii Nauan.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ana titiraki ao aio kaekana :-

"Boon kanaia aoraki n tikuia n te onaoraki iaon Kiritimati e bon ira te kainibaire are bwainaki ngkai ibukin te kamwananga rinanon te Kiribati ke te Local referral policy" Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka ao n aron ae ti ataia ao aron boon kanaia aorak iaon Kiritimati e anganaki te aoraki ma ana caretaker $5 iaon temanna ibukin teuana te bong. Tarakin te mwaiti aio e a bon aki tau ibukin maiun temanna tao te aoraki n tikuna iaon Kiritimati ti ataia bwa te aoraki e bon kainanoa te support ae korakora ao ngkana arona bwa e na teimatoa n tiku boon tao maiu ke kanan te aoraki aio n tikuna n te onaoraki ae te boo $5 n teuana te bong ao e na bon rangi ni kananokawaki nakon te aoraki.

Ti ataia ngkai ae bwainaki iaon Tarawa ao te onaoraki ae i Nawerewere ni kabane aoraki a bane ni katauraoaki bwaai ni kabane tao riki bon kanaia. Katauraoaki kanaia aia kai ingabong aia katawanou ao aia katairiki ao I taku bwa n tikuia n te onaoraki ao akea kanga akea aia kangaanga ibukina bwa a bane n reke bwaai aikai nakoia.

Ao ngkana ti kabotaua ngkanne ma tao ara ono are n te Itera Mainiku ibukia aoraki ake a mena n te onaoraki ao e na bon kaokoro ngkanne bwa te mwaiti ae $5 e a bon aki tau. Ngaia are N na bubutia Te Minita ae karineaki iai ana iango te Tautaeka nora riain tao manga kakerakean riki boon kanaia aoraki n tikuia n te onaoraki i Kiritimati tao riki ibukin abau ae Tabuaeran ao I a reitia naba ma Teraina ngkai ti kakoaua bwa a bon bobuaka boon bwaai iaon Kiritimati ao e na bon aki tau te mwaiti ae $5, ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana mai iroun Te Minita ae ko karineaki.

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua ti nora nanon ae taekinna te Tia Tei mai Tabuaeran ao e koaua au botaki ni mwakuri ngkai ane karaoa kanga te kamatebwai iaon manga rinanoan te itera aio. N aron au maroro ma au Taan rabakau ao iai kanga te anga bwa e na raka teutana mauia teutana te aoraki ao te caretaker nakon are ngkai.

Iai naba ngkanne taian *long term solution* ke tao kanga tao ana aki tia n te tai ae waekoa bwa tao ana tia imwina e nang bon kateaki te onaoraki iai te iango iaon kabuburan ana onaoraki Kiritimati. N te kabuburaki aio ao e na ko na n reke e bon kateaki teuana ana tabo ni kuka n te aro bwa e a manga ko na ni kukani kanaia aoraki ake a rin ao tao e na manga taraki ngkane aron te mwane are bwabwaka aio bwa tao e ko na ni manga kakeaki.

Ma ibukin ana rongorongo te Tia Tei mai Tabuaeran ao tao bon nakoia kain Tabuaeran ao Teraina kain te itera Mainiku iai ana iango ngkai te botaki ni mwakuri ke te botaki ni Kuakua ibukin manga rinanoan te mwaiti ke te ware anganaki ngkai te aoraki ma ana caretaker, ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : E rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: E rabwa riki Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita n ana kaeka tao buokan te titiraki. N na bubutia Te Minita ae karineaki bwa tao ningai ae na tia iai ana kamatebwai tao ana taan rabakau iaon tarakin te issue aio ke tao te kangaanga aio.

Ao ningai e na ko na nora riaina bwa e na kerake iai boon kanaia aoraki iaon Kiritimati, ko rabwa riki Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum riki Te Minita ae karineaki.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire n aron otau ao kaongoakiu ao e a tia te babaronga te babaire iaon te mwaiti ai bon ti Katiana ngkane iaon karekean ana kariaia te Cabinet ao tao bon tarakina riki ma aron biribirin ngkanne manga rakan ana kabanemwane au botaki ni mwakuri.

Ma n aron are e titiraki iai te Tia Tei ae arona bwa e a bon ratitia te babaire iaon aio ao I taku bwa tao e a bon aki aua tao inanon ti a tarataraia inanon te ririki ae boou aio inanon namwakaina rake aikai, ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki, kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker ao I a bon kaitaua riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka I taku bwa a bon ongo kain abau ae Tabuaeran ao n reitaki ma aoraki ake a teimatoa n referral nakon Kiritimati ao ti nang kakaitau nakon te Tautaeka ibukin ao kibaran te itera aio ngkai ti kakoaua ae bon te oi ni kainano nakoia aoraki iaon ara itera arei ao riki bon kain abau ae Tabuaeran ake a teimatoa n referral nakon te onaoraki i Kiritimati.

Ngaia are bon te bwana ni kakaitau nakoim Te Minita ae ko karineaki n reitaki ma te Tautaeka bwa tao ti a tiku n tataninga are kam a mwakuria n te tai aei ao ara kantaninga bwa a rangi ni kukurei kain ara abamwakoro ngkai a ongo ana kaeka te Tautaeka ae tauraoi ni kibaria ao e tauraoi n tobwaia. Ko rabwa riki Te Minita ae ko rine ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki kaekan te titiraki are ieta.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroun Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa e koaua e rabwa e rabwa naba te Tia Tei mai Tabuaeran n ana kaoti ae moan baan te kakawaki aio ao are bona naba mai iroura te raoi ao ai bon ara katekeraoi naba nakoia kain Tabuaeran ao Teraina ao kain te itera Mainiku.

Bwa I taku bwa e reke au tai aio te Tia Babaire kanga n ti tabeka te bwana ni iraorao nakoia kain te itera Mainiku bwa ti a kaai ni bane ni iraorao iaon aei. Ti na kataia ni kakaea angan kabirirakean aron taran maiuia inanon rokoia mai Tabuaeran ao Teraina ao ngaia ana tauraoi naba ni iraorao ni karaoi naba aia itera akana ti kan taningai aika nangi ni kakawaki.

Tao n aron te tatauraoi n oki ngkana e a boo taina tabeman ngkana a nang manga kaokaki e a boo taina tao a manga kawaria aia koraki tao iaa moa nako ni mararo ma ngaia ao ngaia are a manga *miss* te kaokioki ma tera. Ma ti a kaai ni ibuobuoki naba iaon aei ao I a bon tabeka naba ngai bwanau nakoia kain Tabuaeran ao Teraina bwa akea te kangaanga te Tautaeka e nora aia kangaanga ao e koaua e bon maan te mwaiti aio ni kabonganaki a biririake boon kaako ao te Tautaeka e tabeakina aio ao e na tobwaia ma ti a kaai ni ikarekebai iaon itera aikai are ti na kainanoi naba man aia itera ao ai bon au katekeraoi nakoia kain Tabuaeran ao Teraina ao Kiritimati e rarabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina iaon te ota bebwa are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Nonouti Honorable Sir Ieremia Tabai.

KARIARIAAN KAUKAN TE TABO NI KABWEBWE NGKAI E A MAAN N TIA IMWIN UOUA TE RIRIKI

Hon. Ieremia Tabai: Aio au titiraki :-

"Man moan tian ao kaukan teuana ke uoua te ririki nako irouia teniman Minita mai Tarawa ao e tuai man mwakuri te tabo ni kabwebwe n aron are e kantaningaki ni karokoa te bong aei. I kan titiraki bwa tera bukin te project aei e a tia ni katukaki n akea bonganana n te tai ae maan ni karokoa te bong aei"

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki mai iroun temanna mai iroun Te Minita ae karineaki ibukin te botaki n akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao tao e koaua ngkai ai tibwa am moan tai aio n tekateka iaon am kain tekateka Madam Deputy Speaker ti a reitira I a reitai ma raou n Tia Tei temanna mai Nikunau ao n reitaki ma kain ara abamwakoro ni kamauriko ao e koaua n reita naba te kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman, ao ai bon ngaira ni kabane ian ara Auti n tamaroan te ingabong aio kam na bane ni mauri.

Ao e koaua e rabwa Madam Deputy Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao e kangai taekana :-

"Madam Tibiika ae ko rine te rongorongo ae I anganaki e kamatoa bwa e a tia ni kamwakuraki te tabo ni kabwebwe aio" Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita, moan buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ko bati n rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au kauoua n titiraki.

I bon nanokawaki n te kaeka Tia Babaire bwa e aki kamatoa Te Minita bwa ana kaeka te kaeka aio e anganaki e aoria n anganaki ma e riai ni kamatoa bwa ana kaeka bwa ngaia ae ti na bukinna n te Auti n Tei aio. Tia Babaire I kan titirakinna bwa e mwakuri ma ningai bwa ngai nang tibwa roko ai 3 au wiiki ngkai man rokou mai i Nonouti ni kaea te bowi.

E waaki ningai ae taekinna ngkai bwa e a kaman tia ni kakamwakuri, tao inanon te wiiki ae nako ke are imwina Tia Babaire. Bwa ngke I mena ikekei ao e aki I bubuti kaekan au titiraki.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana mai iroum Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau:: Ko rabwa Madam Deputy Speaker e koaua are bwaai aikai ngke e karaoaki ao e karaoaki bwa tenan *trail* ao te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa te mwane are a mwanenaki bwaai aikai ti na waekoa ni kabonganai bwa aonga n tei rabwatan taian facilities aikai ao e kakawaki ibukin te waaki nakon taai aika imwaira Madam Deputy Speaker.

Tiaki nanona bwa ngke a tei bwaai aikai ao a tei naba n akea mwanenaia. Ma e koaua Madam Speaker te titiraki e kangai ao e waaki ningai karaoakin te mwakuri iaon te tabo aio ao e koaua ni Beberuare n te ririki aio ao iai te *trial* ake a karaoaki iai ara tiim are e nako Nonouti ni karaoa ana *trial run* ikekei. Ao anne mai ikanne ao iai bwaai tabeua aika kunei aika a tangira riki kabuburan ana Solar power te artery aio ngai are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Madam Deputy Speaker bwa tiaki nanona bwa ngke a tei bwaai aikai ao akea manenaia ao a nang aki kabonganaki.

Ana kabonganaki ao e nang manena ibukin ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki Madam Deputy Speaker ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ti nang kakaitau ni bwaai aika ana ibuobuoki nakon arora ma ti a titiraki bwa bukin tera a karaoaki ao aki bongana ni ua te bong aio.

Tia Babaire I titirakina Te Minita bwa ningai ae taku bwa e a tia ni mwakuri iai e tuai man mwakuri te Tia Babaire e tuai man mwakuri ao e kanga n anganira te kaeka ae ai aron aio Tia Babaire I ko na ni bubuti taiaoka. I bon tarebon nakoia kain Nonouti nake a kaan ma ngaia bwa ana nako n tuoa bwa e a tia ni moanaki mai imwin te tai are I kitana iai Nonouti, e tuai e tuai ao tera ae kataia n taekinna ngkai Te Minita Tia Babaire

ti a bubuti bwa ana kabongana te bwai arei ao a tuangira ao ana kaekaira n te kaeka ae bon aia kaeka ao tiaki te kaeka ae a tuangaki Tia Babaire.

Deputy Speaker : Kaekana Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa buokan riki te titiraki eang ao ti karabwa te Tia Tei e rine Madam Deputy Speaker bwa e a tibwa nora kakawakin te karikirake aio n ana abamwakoro. E kuri ni bitaki teutana een kunana ngke ti roko ngkoa ni kauka te mena aio bwa kanga e aki rangi ni kukurei iai ma ti karabwa nanona Madam Speaker bwa e a nora ngkai bonganan.

Ao N na kamatoa nakoina bwa eti ningai ae mwakuri iai te Mini-artery aio e karaoaki te *trial run* iaona ni Beberuare. E toki ikanne bwa are tiaki ti Nonouti bwa iai i Maiana ao iai i Abemama ngke noraki te kangaanga aio mai Nonouti ao e a kataki moa ngkanne ni manga mwakuria mai Maiana ni katamaroa ana solar power ke te solar energy are e kainanoia ibukin kakorakorana riki bwa e aonga ni ko na ni kaitara kainanoana ibukin karaoakin aikai.

Ma ti karabwa nanon te Tia Tei ngkai e a ngureakina ngkai aio ao e nora kakawakina ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire Ko rabwa e aki bitaki een au karaki ao ko ataia bwa tera ae taekinna ngke a roko ikekei. A kaotia bwa kain Nonouti ni kabane ake a roko ao au karaki I kangai tiaki kantaninga ibukina ngke kain Nonouti ao e nang karaoaki te bwai aio. Ti tangira te babaire ae titabo nakoia kain Kiribati ni kabane anne au karaki Tia Babaire.

Tia Babaire te waaki aio e teimatoa n tuai ni bongana ao ti a bubuti bwa e na karaoaki bwa e aonga ni bongana te Tia Babaire bwa e matebuaka te waaki ae waakinaki ao e aki manena anne te bae ti ngureakinna te Tia Babaire. Tiaki tabe ma aaba ake tabeua te Tia Babaire ti tabe ma te bwai ae waakinaki ngkai ao e aki manena. Ko ko na n tuangira bwa bukin tera ae aki kawaekoa bwa e aonga ni mwakuri bwa e a kaman roko te rongorongo n te Ministry ao akea te bwai ae a karaoia te Tia Babaire ni uaa te bong aio ao e kairua ana karaki ae e a tia ni mwakuri. E tuai ni mwakuri ni uaa te bong aio.

Deputy Speaker: Ngaia iai kaekana Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker I taku bwa eang e na karaua nanona te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti N

na kamatoa nakoina bwa akea a nang bongana bwaai aikai ao inanon taina ao e na manga kakoaua te baere ti taekinna.

Ao e koaua bwa are bon moan bwaai tenan *trial run* aika karaoaki tera nanon te *trial run* ae na ti noraki bwa tera baika kabwaka ngke mwin tian bwaai aikai. Ma tiaki nanona bwa ngke aki maan n aki kakamwakuri ao e nang akea bonganaia ti nang karabwarabwa nakon te mwane ni buoka are a tia n anganira te buoka aikai mai iroun te UNDP inanon ana buoka te UNFCC.
Ngaia ti kataia moa ni *grab* tenan *opportunity* aikekei ni katei tenan *facilities* aikai iaon abamwakoro ake ti taku bwa ana nora kainanoana bwa e na reitaki raoi ma kanoan te *project* are *Community base Fisheries Management*. Ao e koaua titabo ma e teimatoa n nano raraoma te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti ao ngaira ti na kamatoa nakoia bwa a bongana bwaai aikai ao iaon kawaia ni karaoaki n aron are I a tia ni kamatoa nakoina ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita I a kabwara bure Tia Tei e a bane buokan am titiraki.

Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN BOON BAOIA TAAN MOTI I TARAWA TEINAIETA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Deputy Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki ao ai bon te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ngkai ko a toka iaon am kain tekateka n te moan ingabong aio au katekeraoi nakoim, ao ai bon bwanau ni kamauri nakoim ao nakon te Beretitenti, Te Kauoman, Minita, te Leader n te kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ao aomata ake a reke ongoraia n te ingabong aei, ni bwanan te maiu ao te marurung ti a kamaurira kam na bane ni mauri.

Deputy Speaker I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 53 e kangai taekana :-

"Iai kainanoan karekean boon baoia taan moti i Tarawa Teinaieta ibukin kaean aia bowi ngkai akea moa ae rereke irouia ngkai. N na butia Te Minita are tabena bwa iai ana babaire te Tautaeka ni karekean boon baoia taan moti ke akea"

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei ao aio are e na kaekaki mai iroun Te Minita ae karineaki man te botaki ni mwakuri ibukin te Tua Hon. Martin Moreti e nakoim Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko aitau Madam Speaker ae ko rine ao I kan uotarake moa aia inga ao aia katekeraoi ao aia kamauri te rikia n Aranuka nakoim ngkai ko a tokara am kain tekateka anne ao I a karabwa naba te Tia Tei temanna ae karineaki mai

Tarawaieta temanna n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka :-

"E tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio" Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa te Kauoman Tibiika ae ko karineaki ao I rangi ni karabwa bwanan Te Minita ni butimwaean te titiraki aio ao tauraoina ni waaki nako iai ao tao bon oin te titiraki Madam Speaker bwa taan moti mai Tarawa Teinaieta kanga uaekaki aekakin tein aia. Bwa iai are a bon nako n sit i Abaokoro ao iai are te toutia ma ngkana a nako ni bowi i Abaokoro ao a bon karekei baoia ao ngkana a nako n toutia ao iai boon baoia ae $30.

Ngkane a kunea ngkane ara Taan Tei i Tarawa Teinaieta bwa kanga iai te kakaokoroaki n aron karaoakin tibwangaia ma ti karabwa te Tautaeka riki ti karabwa ana kaeka Te Minita bwa ngaia e tauraoi n rinanoi ao tao nakon ningai ngkanne ae na ko na n reke iai tao boon baoia riki taan moti mai Tarawa Teinaieta ao I kakoaua bwa aio tao ai bon titabo naba aroia Taan Moti n abamwakoro aika kakaokoro iaon abara ae Kiribati e rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei buokan kaekakina, kaekakina mai iroun Te Minita ae ko rine.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao ti a kaitaua riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta ni buokan ana titiraki ao e koaua kanga ti nora naba riain te tabeka aio ao I taku bwa ti bon kunea naba n ara motinnano ae bon iai ara motinnano n 32. Are ti na kataia ngkai ni katamaroai kanuangaia ma aia arauenti naba Taan Moti ao I taku bwa aio ngkane ae e a nakon ara aobiti bwa ti a mwakuri ao tao n te tai are e tia raoi te kamatebwai n reitaki ma te bowi ae rietata ao ngkanne ti a kawenea bwa te bebwa nakon tao te cabinet n te tai ae waekoa, Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Deputy Speaker ae ko karineaki ao e nang rabwa Te Minita ngkai e mwaneweia ae ngaia bon iai naba inanon te motinnano ma ngkana eti ongorau n ana Budget Speech ara Kauoman Beretitenti ae karineaki ao kanga bon titabo ma akea taran aei inanon ana Budget te MOJ ngkana arona bwa eti aio ao ngkana e aki N na bubutia bwa n te Atu ni mwane raa ngkanne ae ko na n rinanoaki aio. Tao ni bon banen te ririki aio ke tao ngkana arona bwa e na iai ni moan te ririki ae na roko ibukin katauakin mwanenakin are I a tia ni bubuti nako iai nakon Te Minita ae karineaki e nang rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei kaekakina Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa eti ae taekinna are ngkai ti na karaoa te kamatebwai ao ngkanne e tuai tia te kamatebwai ngaia are e aki rin moa tao n te kataumwane n te ririki aio. Ma ara kantaninga bwa tao e ko na ngkana e waekoa n tia ao e ko na n rin bwa tao te supplement ke tao e ko na n riki bwa kanoan te ririki ae boou.

Ngaia are ae ti na baronga ngkai te kamatebwai n te tai ae waekoa ao ngkana e nora riaina te Tautaeka antai ae na ataia ao tao e a rin bwa tao te supplement nakon tao nukan te ririki aio. Ngkana e ibuobuoki aio nakon te Tia Tei ae karineaki ao Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita, kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Deputy Speaker ai bon akea buokan riki au titiraki bwa I a bon anga bwanaia Taan Moti mai Tarawa Teinaieta ao tao bon Taan Moti naba man abamwakoro aika kakaokoro iaon Kiribati nakon bwanan Te Minita ae nang itiaki ao au kantaninga bwa te kamatebwai e na moantai n tia ao au katekeraoi nakoia bwa tera ngke a nora riana bwa e na ko na ni manga uotakirakeaki bwa te supplementary budget nakon te ririki ae boou, e nang rarabwa Te Minita ao te Tautaeka ngkai e ko na ni butimwaea kainanoia Taan Moti aika karineaki iroura e nang rabwa ao are ieta.
Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao iai kaekakina mai iroum Te Minita e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Eang kai teraoi naba te kaitau nakon aio ao ti a bon katekeraoia naba ara Taan Moti aika iaon aba ae a ongora n te tai aio. E koaua e na bae ni iai te kamatebwai teutana ibukina bwa are a bon kakaokoro tein abara aika a maenako iai aikanga a uarereke aki kainanoa akea *islet* ao akea terana.
Ngaia are anne te bwai ae ti na kainanoia ao kanga *either* e na *fuel* ke tao e na *transport hire* ke tao e na *claim after the meeting* ke tera. Kanga iai teutana te kamatebwai ae uarereke ao ngkanne tao imwina ngaia are ana kukurei n ongora bwa iai te mwakuri ae na karaoaki ao e rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae rine mai Rabi Hon. Iakoba Jacob Karutake e nakoim te Tia Tei.

RONGORONGON ANA MARAE NI WANIKIBA BANABA

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker au titiraki ngkanne ae nambwa 58 e kangai taekan :-

"E ko na Te Minita are tabena ni kaotaira n rongorongo te marae ni wanikiba are i Banaba" e rarabwa.
Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ae rine ibukin te botaki ni mwakuri ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon.Alexander Teabo e nakoim Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: *"Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kukurei n taekinna bwa 26 n Maati 2024 ao e a tia ni karaoaki te moan tetere ni kamatebwai ibukin taran taabo aika e na ko na n tei iai te marae ni wanikiba iaon Banaba. Ni karaoan te kamatebwai aio ao e tuangaki te tiim irouia kain Banaba bwa iai taabo ake a tangiria bwa e na karaoaki iai aia marae imwin ukeran taabo aikai ao e kuneaki bwa aki tau abwakia ibukin tikun te wanikiba. Bwa a rangi n tabukibuki e mwaiti iai te bwaa aika matoatoa ao iai naba mwanono aika nano iai.*

E na manga okiraki riki Banaba n te ririki ae boou ibukin karaoan ngkanne te kataratara n te tabo are e tia ngkai n taraki bwa e a raoiroi riki ibukin te marae ni wanikiba. Te kataratara aio e na ko na ni kaotinakoa tamnein te marae ma mwaitin te kataumwane ibukin te karikirake aio" Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita, buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon te kaitau nakon Te Minita ae rine ibukin kabwarabwaran te mwakuri ae e a tia ni karaoaki ibukin te marae ni wanikiba iaon Banaba. N aron ae noraki ao e a tia ni waakinaki te moan tetere ao ti nang karabwa Te Minita ao te Tautaeka ibukin te itera aio are e noraki bwa e bon karimoa naba te tamnei are kanga e tatabekaki ibukin karaoakin te marae ni wanikiba.

Tao bon ti buokan te titiraki are tao ti kan maroroakinna ikai. Tera ngke e ko na noraki taabo aika na ko na ni kateaki iai te marae ni wanikiba are tiaki taabo ake kanga a tuai ni kenaki.

Ti kakoaua bwa e bon nangi angabuaka Banaba bwa e a bon tia ni kenaki ma iai te kantaninga are kanga e a tia ni baireaki ao e a tia naba ni botokoaki irouia kain Banaba taan ababa i Rabi ibukin kamwaingakin te atibu are te barnacles. Are ti na kaai n reitaki iai ma te Tautaeka ni waerake ao bon te bubuti ngkane mai ikai tera ngke e ko na n ae *consider* naki taabo aikana itinanikun taabo ake a tuai ni kenaki ake taabo ake tiaki taabo aon te aba ake a maekanaki tenan tabo. Ma itinanikun taabo iai taabo ake tao tenan atibu iai tenan barnacles bwa aikanne moa aika na karimoa ae iai te tamnei ae ti waaki naba iaona.

Ma ti na manga bon kaai ni ibuobuoki iai ma te Tautaeka ibukin

te tabo are e a kateaki naba te marae ni wanikiba ma bon ti te bubuti buokan te titiraki ngkana e ko na n ae noraki anne naba iroun te team are e na karaoa ana kamatebwai e rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, kaekakina mai iroum Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e rabwa te Tibiika te ibuoka ni iango are e katerea te Tia Tei mai Rabi are e katerea aio Tia Babaire nakoira ao e koaua anne bon te bwai ae nang kakawaki I taku bwa te bwai ae ti na karaoia ngaira ma kain Banaba, kain Rabi ao te Tautaeka ao I kukurei bwa are bon Te Minita are imwaiu ae ngaia ae karaoa e a tia ni karioa aio man au botaki ni mwakuri.

N te tai aei e a bon roko n te rabwata are ngaia e na karaoa te marae ni wanikiba te MISE ao aio teuana te kakaewenako nakoira bwa e koaua ae bon te kainano aio ae ti riai n taraia irouia ara botannaomata iaon Banaba ngkana iai te emergency ke te aoraki ae katawe. A kananoanga kain Banaba iai aika tia ni bua maiua Tia Babaire n aron ae ti ataia are e nako te rara mai irouna man ikoakina e aki ko na ni kakibaki ni kawaekoaki ni karokoaki ikai Tia Babaire ao e koaua bwa aio bon te kangaanga teuana Tia Babaire ae kanga e taraia te Tautaeka.

Ngaia are kanga bon ara kaeka nako iai bon te bwai ae ti na keiakinna Tia Babaire ma tia uaia ni ibuobuoki ma Banaba, Rabi ao ngaira te Tautaeka Tia Babaire. E koaua ti na tarai naba koraki ke rabwata ake a tia n rangi n urua aon Banaba Tia Babaire ti na taraia naba taan buoka ake a ko na nora aio. Bwa are e koaua te kibu n taeka n te tai aei ae akea ae na katukaki imwintaa ti na ibuobuoki. Tao e nang bon reke n te partnership aio Tia Babaire ma ti na kabanea korakoran aio Tia Babaire ni kataia ni kibara aio ao ti na bubuti teuaia ni iango teuaia ni ibuobuoki ao boutokaan aio ngaira ni kabane riki kain Banab kain Rabi ao tao ngaira te Tautaeka Tia Babaire.

Ngaia are e na aki raraoma bwa ti na kataia ni mwakuria aio Tia Babaire iai naba kataratara ngkana arona bwa moan te kangaanga aon Banaba ma e a tia n reke te tabo are ti na taraia are angkoa e na waakinaki aei iaona Tia Babaire. Ao e koaua ti bon ataia bwa te kibakiba ao te marae ni wanikiba bon baika iai aron karaoaia ian te Tua te *safety* e riai n rangi n taraki naba Tia Babaire ngaia are e na rangi ni korakora aron mwakurian aio Tia Babaire ma kain Banaba ao ti nang ibuobuoki iaon aio Tia Babaire ti na kabanea ara ko na Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki riki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao ai bon taeka ni kaitau ae moan te bati I taku bwa e kaekaki te tabeka are I a tia n

tabekia n te bong aio ao kabwarabwarana are e a tia ni mwaneweia naba Te Minita ae karineaki. E nang rarabwa taian kabwarabwara ao e kaotaki ikai bwa iai te tamnei ae waakinna te Tautaeka.

Ngaia are ai bon ara karabwarabwa nakon te Tautaeka ti a katuka aio nakon te tiim are e na bon kakaea nnen te marae ni wanikiba ao ti nang tauraoi n reitaki ma Te Minita ma kain ana tiim n reitaki naba ma te Tautaeka ao ti nang kukurei n ongora taian tamnei ao manga te team ae na manga mwananga naba.

Aio bon te bwai ae nang kainanoaki irouia ara botannaomata ao e kainanoaki naba e boutokaki ma irouia naba taan tia abaaba iaon Rabi are a tia naba n anga aia *endorsement* ibukin te *project* teuana. Ngaia are ti katikui bwaai nakon te Ministry ao ti a rereitaki ni waerake e nang bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum Te Minita ae ko rine.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua n aron are e taekinna e kaitau te Tia Tei mai Rabi ao tao bon kain Banaba Tia Babaire e na aki raraoma ti na kataia ni keiakina aio. N aron ae I taekinna e riai te Tautaeka n roko naba iaon Rabi ao bon aei teuana are a tabekia naba kain Rabi nakoina ao ngaia are bon bukina are ti kataia ni kakioa mwin te baere ti a ni maroro ma ngaia.

Ao bon riki te kangaanga ti ataia bwa a bon weneakina kain Banaba riki ni itera ake a nang kainanoa iai te ibuobuoki ae moan te katawe Tia Babaire. Ma e koaua te boto ni iango bwa ti na kataia ni karekea angan buokaia kain Banaba iaon aio Tia Babaire ngkai ti ataia bwa iai ara botannaomata aika tionako aika maeka n te tabo ae kangaanga te roko iai tera angan karokoia te Tia Babaire.

Aio te kangaanga ma ngkoa ma ti na kataia ni keiakinna Tia Babaire n te tai aio ao ti a keiakinna ngaira te Tautaeka n te tai aei ae ti na bubuti bwa ti na bane ni ibuobuoki iaon aio riki ara tari ni Banaba ao ake i Rabi Tia Babaire ao I a toki ikai Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita iai riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao aio bon te kaitau te karabwarabwa nakon Te Minita e nang rarabwa kaekan te tabeka ao I taku bwa e a bon nangi ni matata e rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei iai kaekana mai iroum Te Minita Ko rabwa.

Ti a nakon ara titiraki are imwina iaon te ota bebwa ae nambwana 52

are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae rine mai Nonouti Honorable Sir Ieremia Tabai, e nakoim te Tia Tei

TAEKAN ANA MITIN NI KARAO RAN TE KAAWA AE ABAMWAKORO I NONOUTI

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire Ko rabwa ao aio au titiraki :-
"Te mitin n onea taari nakon te ran ni mooi ibukin te kawa ae Abamwakoro e moanaki karaoana iraua te ririki nako. E tuai man tia ao e kananououa bwa e na tia ke e na aki ngkai akea te aomata are ae tararua te mwakuri aio. I kan titiraki bwa e aera e katukaki n aki katiaaki inanon te tai ae e abwabwaki ao e kantaninga bwa e na tia ningai?"

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti ae rine H.E Taneti Maamau, e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki I a reiti bwana ni katekeraoi, nakoim n rinean bwa te Deputy Speaker n reitaki ma kain am abamwakoro ae Maiana ao raom naba n Tia Tei are mai Maiana e na tekeraoi te kekeiaki ibukin ana Auti Kiribati.

Ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Nonouti ae karineaki :-

"N te tai aio I kukurei n taekinna bwa e kantaningaki tian ana karikirake te kawa ae Abamwakoro n te ririki 2025" ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti, buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ko bati n rabwa ao ti kukurei n ongo bwa e na tia n te ririki ae na roko 1 riki te ririki ma ngkai. E mwaninga te Beretitenti ni kaeka moan au titiraki ae kangai tera bukina bwa e katukaki ni maan n aki kakaraoaki anne te kauoua n titiraki Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana te Beretitenti ae ko rine.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker ao tao e bon ataia te Tia Tei ae irarikin ana kawa ke abana ae Nonouti n te kawa ae Abamwakoro ao iai riki 9 abamwakoro aika a karaoaki naba aia Desalination plant n aro Abamwakoro.

E koaua e waaki te karikirake man otau 2019 ao e reitinako ian are e bon e maan naba karaoan otanakin bwaina ngkai bon te karikirake ae bon tuai nang bobonga raoi kanga ni wene raoi aekakin karikirake aikai bwa are bon boou naba n te mwakete, tenan karikirake ae tenan Desalination plant. Ma e kataia te Tautaeka ni ibuobuoki riki nakon taabo riki ake a rangi n tarika ao teuana mai buakoana Abamwakoro.

Ane are ngaia are bon maan teutana e *installed* n 2024 kanga moan te ririki ao te kantaninga are eti iai te kangaanga ibukin teuare e tararuaia bwa e manga mwaing nako ao ngkane e aitara naba ma mang karaoan tabeia riki kain te Ministry ae ngaia ae tian tabeia ngkanne anne iaon ana kangaanga naba Banaba ao angkoa ngkane. E nang kibaraki ngkanne Nonouti nakon moan te ririki first quarter n te ririki ae boou 2025 au kantaninga e ibuobuoki nakon te Tia Tei ae karineaki temanna ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika e rabwa bwa ngaia iai te rongorongo ae na buoka otara bwa bukin tera e rangi ni maan katian te bwai aio ao N na ti taekinna Tia Babaire ibukin ara titiraki aikai bwa are angin bwaai n te ran ake a karaoaki angkoa a tia ao a tiku n akea bonganaia. Ao e ko na n tarai tenan tangke ae karaoaki mai tabona niua tabona 90% of them aki bongana te aekaki ni waaki aio Tia Babaire a kabanea te tai ao anne bukina ae ngkai ti imanonoia bwa ngkana e tia ao e na tia raoi ao e na *make the difference* nakon maiua aomata.

I kan titirakinna bwa ngkana e tia aio n te tai ae riai ao e na *make the difference* nakon maiua aomata?

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao N na ti te *update* iaon au kaeka are mai imwaina ibukin ana rongorongo te Tia Tei ao kain Nonouti. Iai ngkai ana aomata te MISE ane mena ngkai iaon Abamwakoro ibukin are kanga babarongan katiakina.

Ma karikirake aikai Madam Speaker karikirake aika a bobuaka naba ao te kantaninga bwa ngke anga te buoka taan buoka ibukin tobwan kainanoia riki ara atimwakoro ao kaawa ake a bon rangi n rotaki n te kangaanga n te ran, te atimwakoro ae Abamwakoro iaon Nonouti e rangi ni bongata ma ngkoa n tuai man buokaki n te ran ao I bon roko ikekei n te kaongora ae nako ao I bon nako I nako n nora naba te tabo.

Ao bon iai aia bubuti kain te kawa aei ae Abamwakoro ao ti kataia ngkai ni biriakinna ma te MISE bwa e tia are i Banaba ao ngaia ane a roko aia aomata iaon Nonouti ao te kantaninga bwa e na kibaraki bwa ai ngaia ngkane ae na karaoaki ana mitin. Ma iai bwaina aika tare otara a tia ni karaoaki ao ti teuana te bae ni kai ane taningaki naba iaon ana kariaia te Enuaromenta tao ibukin are bon tarakin te *discharge* ni kanakoan te ran bwa e na kanakoaki nakon te tabo ae na aki manga urubwai.

Ma anne ngkanne naba teuana ane mwakuriaki tiaki baika a bebete Madam Speaker ao ti bon kabwarabwara naba aei nakoia kain Abamwakoro n rokora ikekei ma e bon eti bwa e a maan mai imwin kitanana iroun te aomata are onimakinaki. Are e bon karako taan rabakau n te itera aei ae bon te rabakau ae boou kanga te mitin n onea taari nakon te ran e bon boou naba iaon te mwakete n te aonnaba ma ngkana aika ti kataia n rinnako iai bwa ti taku bwa e na ko na ni kaeka aia kangaanga ara botannaomata riki ake a bon rotaki n te tarika, au kantaninga e na buoka aei te kamatata nakon te Tia Tei ae karineaki ao riki kain ana atimwakoro ae Abamwakoro ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ti kaitau bwa e buoka riki te kamataata iaon te bwai ae bon kakoaua te Beretitenti bwa e a maan. Tia Babaire ti a bon aki ota n te kaeka ae kangai bwa e rangi ni bati te bwai ae na biriakinaki ao taan rabakau.

Ngkana ngaia anne nanona e aki barongaki raoi moan karaoana e karaona bwa e karaoaki ao ngaia aki tauraoi baia ao aki tauraoi taan rabakau ao tera riki eti anne ke e aki te Beretitenti.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana mai iroun te Beretitenti ae rine.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker a barongaki baina ma are bon iai tabeua bwaai aika ko na n te mwakete n te tai teuana ma teuana ngaia are a ko na ni manga rimwi karekeaia ao n aron are e na mataata are tiaki ti Abamwakoro iaon Nonouti. Ngke tao bon ti Abamwakoro iaon Nonouti e rangi ni bebete bwa are 10 atimwakoro ke abamwakoro ake a rotaki are ngaia ae a tararua ian te karikirake ke te ibuobuoki ae kakawaki aio, ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae rine mai Tarawa Teinaieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa ao e nakoim te Tia Tei.

ANA ROKO NINGAI AO N TIBWATIBWAKI TIBWAN TARAWAIETA BOOTI

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki nambwa 54 :-

“E ko na Te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa ningai ae ana roko ao n tibwatibwaki tibwan Tarawaieta tenan booti taiaoka”

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei aio are e na kaekaki iroun Te Minita ae rine ibukin te botaki n akawa ao

kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta.

"Madam Speaker ae ko rine I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei temanna mai Tarawaieta bwa e bon waaki naba ngkai mwakurian te karikirake aio ao tibwan Tarawaieta e katautauaki roko na imwain banen te ririki aio" Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: I a bon anga bwanau ni karabwarabwa ao ni kakaitau nakon Te Minita ni kaekan ae I a tia n tabekia ibukia raou ni Tarawa Teinaieta e nang rabwa bwa ti kakoaua ngkanne bwa e na aki riaon 90 te bong ao e a roko ngkanne tibwaia kain Tarawa Teinaieta tenan booti.

N na ti bubuti Te Minita ae karineaki bwa mwaitira tibwaia tenan booti kain Tarawaieta taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Deputy Madam Speaker e koaua e rabwa buokan te titiraki. Iraua mwaitin tibwaia kain Tarawaieta anne te tibwa e baireaki te tibwa iaon mwaitin ana *ward* te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are au kaeka ngkanne mwaitin ana *ward* Tarawaieta are e ataia te Tia Tei temanna ae karineaki ao ai bon mwaitin naba ngkanne tibwan ana abamwakoro, Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko nang rarabwa Te Minita ae ko karineaki ao a bon ongo kain Tarawaieta a bon ataia ngkane bwa mwaitira tibwaia ni kaineti ma mwaitin aia *ward.*

Tao au kauoua ni buokan au titiraki. Antai ngkane tabena tibwatibwakin booti akanne, am tabo ni mwakuri Te Minita ae ko karineaki ke te Kauntira n Tarawaieta taiaoka.

Deputy Speaker: E rabwa te Tia Tei ao e nakoim kaekana Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa riki buokan te titiraki, bon taben ara botaki ni mwakuri bwa e na karokoi nineia are bon kaan Tarawaieta iai n taai aika nako a katauraoaki naba mai ikai taan booti ao a roko naba ni butinako ma ngaia nako Tarawaieta. Ngaia are tera aron baireana ae tangiria te Tia Tei ae karineaki ti a manga bon maroro ma ngaia bwa are a tauraoi ngkai Madam Speaker n

tibwaki nakon Tarawaieta tao n te Kaonobong aio ngkana e angaraoi ke tao n te wiiiki ae imwaira ma bane n tauraoi tenan booti ni ikotaki ma tenan intin.

Ngaia are tao tia reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ni maroro ma ngaia bwa ningai te tai ane angaraoi ma irouia ti karekei bwaia ao a butinako naba mangaia nako Tarawaieta Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ao ai bon kabaneana Madam Speaker I a bon anga te kakaitau nakon Te Minita ae karineaki ao ti ataia bwa te booti kakawakin te booti i Tarawaieta n taai aikai n aron ae tao e bon ataki iroura ni kabane. Are e waakinaki ngkai tebonakin te kereboki ao aio teuana te anga ni karekemwane naba irouia kain Tarawaieta ae a kariaria iai.

Ma bon te bubuti ae mangori nakon Te Minita ae karineaki antai ngkanne tibwaia tenan booti aikai tao te kawa ke te community ke tenan Aaro taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina Te Minita taiaoka.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker e koaua kanga te moan babaire ngke ti moan baronga te waaki aio ao aio te kauoua n tibwatibwa Deputy Madam Speaker.

Te kauoua n tibwatibwa imwin te tibwatibwa are e a tia ni karaoaki n te tai ae nako ngaia te kantaninga bwa n te kauoua n tibwatibwa aio e bon ataia te kauntira ma Taan Tei bwa antai aikana tuai reke tibwaia ngaia are tiku ian te koaua anne ao ti anaa mwaitin te *ward* iaon te abamwakoro teuana ma teuana bwa tibwana iaon te booti ao te intin. N te kantaninga are e na bon baireia te Kauntira ma Taan Tei bwa antai ae na nakoia te tibwatibwa anne ma are anne ngkanne e a tiku inanon bain te kauntira ma Taan Tei aron barongan anne ian te koaua are n te moan tibwatibwa.

Ao e koaua a bon kantaningaki bwa ana tibwaki aikai nakon te *ward* ma are tao e a tia ni korea akanne aikai n te moan tai. Ngaia ti kataia ni karaoa te kauoua n tibwatibwa aio bwa e na kataia ni manga nikoa tao te bwai are e a tia n riki n te moan tibwatibwa. Ngaia are ti a katuka aio ngkanne imarenan te Kauntira ma Taan Tei n ataia bwa antai are e na riai n reke irouia te bwai aio ke tera aia babaire ane ana karaoia ibukin tibwakin taian booti aikai, te kataninga bwa e na ibuobuoki moa anne Deputy Madam Speaker ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae temanna ae rine mai

Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon, e nakoim te Tia Tei.

TIBWAN TE KAUNTIRA N TABITEUEA MEANG BOOTI N AKAWA N AKAWA AKE FIBERGLASS MA INTINIIA

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao ai bon bwanau Madam Speaker ni kamauriko ao ni katekeraoiko n tibwagam ae ko anganaki iroura ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ao ai bon bwanaia naba kain Tabiteuea Meang ni katekeraoiko ao bwanau ni kamauri naba ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang nakoia ni kabane n te ingabong aei kam na bane ni mauri.

Ngaia ao aio ngkanne taekan au titiraki aio te Tibiika n aine ae nambwana 63 :-

"Ana roko ningai nikiran tibwan te Kauntira n Tabiteuea Meang booti n akawa ake fiberglass ma intinia Taiaoka" Ko rabwa Tibiika n Aine.

Deputy Speaker: Ko rabwa naba te Tia Tei e nakoim kaekakina, e na kaekaki aio iroun Te Minita ibukin te botaki n akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao e rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang ao aio kaekana Deputy Speaker:-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang bwa karokoan tibwan ana abamwakoro e katautauaki tokaia n te Kaibuke ae a na mwananga nakon te wiiki aio" Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tibiika n aine e rang rarabwa Te Minita are e a tia ni kaeka au titiraki aio ao I karabwa iai te Tibiika n aine.

E taekinna ae na toka n te kaibuke iai te kaibuke ae na mwananga n te Kaonobong n te weekend aio anne ae nanonna Te Minita ae karineaki ao I a raonna naba ni kangai ao irawaa booti akanne Tibiika n aine ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekan ana titiraki te Tia Tei Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa e rabwa buokan te titiraki e koaua are te moan lot are e nako ke are karaiaki nakon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki onowaa. Ma I taku bwa ai 15 riki ana kakoro ana abamwakoro ae Tab- North ao ai anne naba te mwaiti ae na tauraoi ni manga karaiaki nakon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki Deputy Speaker.

Te kaibuke raa ae na toka iai a tia ni bane ti a tia ni bane ni karaoaki barongaki kantokaia iaon ana kaibuke Seanan, so ngkana anne te kaibuke ae na mwananga n te Kaonobong aio ao tao ngaia ngkanne are ana toka iai ao ngkana tao te kaibuke tewana are a tia ni bane ni barongaki ni karaoaki kantokaia nakon te kambwana ni kaibuke aio, au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan riki am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ti karabwa Te Minita ae karineaki n ana kamatata aio ae iai tengaun ma tewana ngkoa ane na manga toka ngkai n Te Minita. Ma te kaibuke ae na mwananga Aratobwa ma ngkana tiaki Aratobwa e aonga ae ataia Kauntira.

Ma I riki n tabeka au titiraki aio te Tibiika bwa n te tai ae nako bon imwain te rinerine ao iai booti aika toka ni kaibuke nakon te itera Maiaki eang ao a kaerakekaki i Tabiteuea tao ibukin tera tao ana kamataira ke tera Madam Speaker ao a bon matai taan akawa n au abamwakoro te Tia Babaire bwa e a maan e a ingainga nanoia taan akawa ni kan butimwaea aia booti are e taekinna ngkoa are e taku bwa tao imwain te Tautaeka aio. Ao te Tautaeka are mai imwaina ngke e tibwatibwa naba iai booti ao iai ngkoa kanga te berita bwa ana waekoa ni karekeaki tibwangaia ma are a tia n reke ao ai kakoroana ngkanne.

Ao aei aika tengaun tabun te Tibiika n Aine e a bon nakon te Kauntira ngkane tibwatibwakina kee bwa are iai ngkanne n ae nako are tibwaki nakoia Aaro ao kaawa ao ngkanne aio ngkane iai nikiran botaki n Aaro aika a tuai reke tibwangaia bwa e a bon nakon te Kauntira aio ngkane n reitaki ma tenan Kauntira ngkane bwa anake ngkane booti aikai bwa a nang kainanoaki n te tai ae waekoa, e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E rabwa Tia Tei kaekakina mai iroum Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Deputy Speaker. Eang bon te karautaeka ngkai e riki anne ngkai kanga e korekoreaki mwaitin tibwan ana abamwakoro Tia Tei bon te kangaanga Deputy Madam Speaker bwa aki ko na ni bane toka n teuana te tai n te kaibuke n te mwaiti ae 20 tabun iai te kaibuke.

Ngaia are e kataki n tibwatibwa aron ke korekoreaki aron katokana n te kaibuke ngaia are e reke iai are iai moa ake a roko ao iai ngkane tabeua.

Te kauoua ni kangaanga Deputy Madam Speaker intin aikai a riai moa ni karaoaki ni kakoroaki tao maireia n aia taetae *mechanic* ae te *break in* bwa aio te kangaanga are ti

noria n te tibwatibwa n te moan tibwatibwa are e riki bwa aki roko n te *break-in* tenan intin aikai ao ngke e a tibwaki n te moan tai. Ti inanon iraua te namwakaina ao a uruaki naba aia intin ngaia are ti kataia ngkai ni karaoia n te aro ae imwain ae nako boot aikai a kakoroaki maireia n te aro bwa a roko iaon abamwakoro akea manga aia kangaanga ni buti bwa a bon buti naba ni kakoroa aia aoa are e a manga tauraoi n *services* naki iai ao n aki manga oki te kangaanga are e noraki n taai aika nako.

Ngaia are akanne bukin te waereme teutana rokon kakoroan tibwan ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua e kuri ni mwaneweaki naba teutana are tao iai ake a manga uotaki nako Maiaki riki ma I taku bwa e na kukurei te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang bwa aron ara babaronga iaon ara tibwatibwa tiaki booia mai Meang bwa ti booia mai Meang ao Maiaki n te aro bwa ana waekoa n roko bwa ngkana ti tataninga are ti a boia mai Maiaki mai Meang ao ti boboia ni kangai ao tao ningai ae na roko iai tibwara aio Madam Deputy Speaker.
Ngaia are ti kataia ni kauoua aron tibwakin te bwai aio teuana e buti mai Meang ao e buti mai Maiaki n te aro bwa e aonga ni baiti riki aron tibwakin aikai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki kaekan ao buokan te titiraki aio Deputy Madam Speaker mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tibiika n aine ae ko boboto ko rabwa. Ao aio kabanean au titiraki ao e koaua e mwanewea ae a tibwatibwaki booti aikai tabo mai Meang ao tabona mai Maiaki ao e koaua ae tangi nanora bwa bukin tera ngkai e katauaki abau ae Tabiteuea Meang.

Ao aia reke ara koraki e kanga. E kangaraoaki ma abaia Minita, mai Maiaki ni kangai ao booti ake a roko iroura ake a roro n te Taobe ngaia a nako Onotoa n arona ae I taekinna tiaki uneakina aio Madam Speaker ma ti ngureakina bwa bukina tera ngke e kataoaki ara abamwakoro ao ataia bwa ti bon rangi ni kainanoi aikai. E na kabwara ara bure iai Te Minita ae karineaki ma tao anne angaraoina ao ti karabwarabwa iai bwa ngaia a roko ma bon aia titiraki kain ara abamwakoro bwa bukin tera ngke e a kataoaki ao ngke tao a karabai n te kaibuke a manga bon kaerakei n roaki te Tia Babaire bwa a kangaia ao ti a uoti booti aikai ao ngkami.

Tataninga tataninga bwa ana kanakoaki moa nako Aiaki ao ana kanakoaki nako Iang ngkana ko bon tatara Meang ao Maiaki eti anne ma are Minita naba a rawata naba man te itera Meang ni bobo mai Meang ao mai Maiaki ni bobo nako Nuka ngaia tao anne bukina. Ma e aoria Ko

rabwa Te Minita eang a nang roko ao ti a noria ao ko rabwa naba ni karaoan tibwangam are kanakoraoan tenan intin aikai bwa mwina a manga roko ikekei ao a manga reke n te kabuanibwai ao e na manga aki bongana n aron are e a tia n taekinna a roko bwai ni buoka ao aki rangi ni bongana bwa aki karaoaki raoi ma moana ao e rabwa ao anne ti buokan aio ao e rarabwa te Tibiika n aine.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa kabanea buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Eang I taku bwa e nang itiaki ara kantaninga ngke ti karaoa aekakin tibwatibwa manga akea riki iangoana teuana ae ana boriaoaki abamwakoro tabeua. Ma I taku bwa ae ti karaoia Deputy Madam Speaker ti kataia ni iango ae na waekoa aron riki te tibwatibwa bwa aonga ni waekoa ni bane n roko ao n tibwaki booti aikai nakoia abamwakoro ni kabane.

Nakon are ngkana ti na tiku iaon tataninga Meang bwa e tia tao te ririki ae boou Madam Speaker are e na waaki naba te tibwatibwa ma I taku bwa e anaki aron te babaronga anne inanon te nano ae itiaki Deputy Madam Speaker ao e koaua e a bon nakon temanna ma temanna ma naa kabwaranako. Ma I taku bwa nanora e nang itiaki n taainako ni kataia ni kakaea angan nikoan ao kawaekoan ibuobuoki aikai bwa ana roko irouia ara botannaomata ma ngkana tao iai kairuan aikai Madam Speaker ti a tabeki ikai Madam Speaker bwa taian kabwara bure ao I taku bwa kaitiakakin naba te kantaninga are e aki karaoaki aikai bwa anga n raa ma I taku bwa a karaoaki bwa anga ni ibuobuoki ao ni katawean riki karokoan ti buoka aikai nakoia ara abamwakoro ni kabane, e rabwa Deputy Madam Speaker ti a katekeraoira ao iriara n taainako Te Mauri, Te Raoi Ao Te Tabomoa ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae rine mai Rabi Hon. Iakoba Jacob Karutake e nakoim te Tia Tei.

KARINAIA NATIN BANABA AKE I RABI N TE SCHOLARSHIP

Hon. Iakoba Jacob Karutake: Ko rarabwa Madam Speaker au titiraki ngkanne ae nambwa 59 e kangai taekana :-

"E ko na Te Minita are tabena ni kamataata rongorongon rinanon te bubuti are karinaia natin Banaba ake i Rabi n te Scholarship" e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ae rine ibukin te botaki ni mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara, e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Rabi ao I a bon uota ao nikira bwanaia kain Marakei ni kamauri nakon te Auti ao ni kamauriko ma bon am Tibiika, kain am taibora, n reitaki ma tariu ae te Tia Tei naba ao ni katekeraoiko Madam Deputy Speaker n am kain tekateka are ko a tekateka iai ao ti kamauria naba ao ti katekeraoia kain Maiana.

Aio ana kaeka te Tautaeka :-

"I kaitaua te Tia Tei ae rine mai Rabi n teimatoana n ruamwin ana titiraki ni kaineti ma reireia kain Banaba ake a maeka i Rabi i Fiji are e tabekia n te Auti n Tei ae nako n Eberi 2024. Ao aio kaekana n te kainibaire ae bwainaki ngkai ao a bon rinnako naba ataein Banaba n ana buoka te Tautaeka ibukin te reirei ke te Scholarship i aban tinaniku ma e kakawaki bwa iai kainibaire ake ana riai ni iraki ibukin reken aia Scholarship" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kaekakin buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon te karabwarabwa ae moan te bati nakon Te Minita ae rine ibukin kaekan te titiraki arei ao ti nang kaitau naba ibukin kamatoan are ataein Rabi aike tao natin Banaba ake a maeka i Rabi a butimwaeaki naba ibukin te Scholarship.

Ti te bubuti ngkanne ao tao bon te titiraki ngkana e ko na n ti kamatata Te Minita tera taian kainibaire are tao ana mataata nakoira bwa e aonga n ae reke naba otara e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Rabi ni buokan ana titiraki ao e koaua e rawata taian kainibaire ake ana riai n rinanoa ataei aikai ni kaineti ma are bon aron naba ae a kakaraoia ataein Kiribati ibukin te reirei itinaniku. Ma tao ngkana e kariaia te Tia Tei bwa I aki ko na n rarangai aikai bwa tao e na bon reke 2 te page te bwai aio ma ngkana ea ko na n roko n ara aobiti bwa ti na katauraoia nakoia inanon te tai ae tauraoi iai bwa e na tauraoi nori aikai man ara aobiti e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao I karabwa Te Minita ae rine ibukin kaekan te titiraki arei ao e koaua bwa ibukin norakin tao tenan *requirement* ke tao tenan kainibaire ae I a bon reitaki ma Te Minita ae rine nori itera aikanne.

Ma I taku bwa bon teuana ngkoa are kanga te tabeka aio e a bon tia n tabekaki naba n taai aika nako ao I kakoaua bwa teuana mai iai kainibaire ngkana tao n arona bwa e bon teimatoa naba te kainibaire aio are kanga e kinaki bwa ataei ake tao natin Banaba aike a maeka i Rabi ana riai n roko n Tarawa n *apply*. Bon te bubuti ngkana e ko na noraki riain aio n are ana anganaki te *opportunity* are ana *apply* mai Rabi n aron ae e a tia naba noraki n taai aika nako.

E a tia ni kaukaki kanga te buoka aio nakoia natin Banaba ake a maeka i Rabi ao *apply* mai Fiji ao a butimwaeaki naba n te Scholarship ma tao ti a bon kai ongora bwa ngaia naba anne teuana te kainibaire are ataein Banaba ake a maeka, natin Banaba ake a maeka i Rabi bwa ana *apply* ana bon mwananga nako Tarawa ao ana *apply* ao bon te bubuti ae mangori nakon Te Minita ao te kain ana Taan Mwakuri n reitaki naba ma te Tautaeka ao tera ngke a ko na n ae noraki tein aio are anganaki te opportunity ara ataei bwa ana apply bon mai Fiji bwa are bon nang kangaanga te mwamwananga nakomai ibukin naba te kabanemwane ae bubura n te kantoka ao itera nako e rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei kaekana Te Minita taiaoka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Rabi ni buokan riki ana titiraki n aron aio ao e koaua e katerea ngkanne are kanga te *treatment* ae kakoro nakoia ti ataein Banaba. I tuai ataia bwa ngkana e koaua bwa kanga I tuai ataia ae tuai karaoaki nakoia nakoia Banaba n te teuana ma ngkana e koaua bwa e a tia tao ti na manga karaua n rinanoa aio ma kain ara Aobiti ao te Tia Tei ae karineaki.

Ma e ngae n anne ao I kukurei ngkana e kainanoi baikai tao ti ko na e ko na ni kawara ara tent ane kaitara ramwan te Maneaba te Parliament ao ti a ko na naba ni bane ni maroro ma ara official akana ikekei a ko na naba ni buokia n tai aio bwa I ataia bwa tao e na mwananga e na waekoa ni mwananga nako Biti n okira abana te Tia Tei e aonga ni moantai n reke buokana imwain okina nako abana ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao ai bon te karabwarabwa ae moan te bati nakon Te Minita ae rine e nang rarabwa te nano ni kan ibuobuoki ao te reitaki ao e rarabwa bwa I a bon reitaki ma tao Te Minita ao kain ana Taan Mwakuri e aonga n ae buokira riki n kaotaira ni itera nako are tao taian kainibaire ma taian *requirement* iaon te itera aikai, e bati n rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao n te tai aio ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun Te Minita te Tia Tei ae rine man te abamwakoro ae Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

E KO NA TE TAUTAEKA NI KAREKEA TE BOOTI IBUKIN BAOIA AORAKI AKE A NANG KAAKAIAKI MAI TARAWAIETA NAKO NAWEREWERE

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua imwain ae I waaki bon te kamauri ae mwaitorotoro nakoim Tibiika te kauoman Tibiika, te Beretitenti ae karineaki ao Minita ao ngaira Taan Tei ao kam na bane ni mauri. E koaua ae I waakinako riki ao I kan tabeka bwanau ma bwanaia kain Tarawaieta ni katekeraoiko te Tia Tei ae ko bontonnaine mai Maiana n tibwangam ae kakawaki.

Ara kantaninga bwa ana kamoamoa kain naba abam ngkai ai tibwa aia moan tia naba n aine ae manga reke te tibwanga aio ao e rabwa ao aio ngkane taekan au titiraki Deputy Speaker :-

"E ko na te Tautaeka nora riain karekean te booti ae bon kamwengaraoi ibukin anakia aoraki ake a rangi ni kakaiaki ao man tangira te onaoraki i Nawerewere mai Tarawaieta ao abamwakoro naba ake a rangi ni kaan ma Tarawa" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ibukin te botaki ibukin tararuan te mauri ao katoki aoraki Hon. Bootii Nauan e nakoim te Tia Tei.

Hon. Bootii Nauan:
" I kataua te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta temanna ae karineaki n ana titiraki aei ao aei kaekana. Iai uowaa booti aika Amburantin taari ae kantaningaki rokoia inanon 2025"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa rabwa te Kauoman Tibiika ao I a nang karabwa riki ana kaeka Te Minita are kaeka te Tautaeka. tao bon ti buokan te titiraki ao eang ti nang teimatoa kanga ni bubuti aron kanga kakaean angan anakia ara Aoraki ngkai bon akea te Amburanti bwa are a bon aki ko na ke bon taari te marena imarenara.
N na teimatoa ni kaokiokia bwa are bon iai ngkoa kanga kain Tarawaieta are mate n te kawa ae Buariki ngke e aki reke baona bwa te kangaanga a rawa taan tangoaki aia booti bwa e tuai nanako kanga boon te hire. Ao bukin matena e aki roko n te onaoraki bwa bon akea te booti e ngae ngke a bon tauraoi booti ma a rawa ngaia are kanga bon te kangaanga ae ti taku bwa e bon riai n taraia te Tautaeka ao e rabwa ngkai

e a roko Te Minita ae boou ao ngaia a tauraoi uowaa amburanti.

Ao e koaua tao bon tiaki ti ibukia naba kain Tarawaieta bwa tao ana boo naba iai kain Abaiang ao Marakei ake a rangi ni kaan ngkana tao a tabetabe wanikiba n taai tabetai. E aoria bwa are bon buokan te titiraki ni ingainga ni kan ingainga nakon ana kaeka Te Minita ae karineaki.

Ti a bon katikua irouna aron karokoa ma are iai te kantaninga ae tao n te ririki ae na roko ke tao kanga tao ningai ao ngkana arona bwa tao e na bon kaboa te Tautaeka ao tao e na mannara ae tao te bobwai ao tera. Ngkana arona bwa tao e na iai te buoka bwa e na karekea tao te aba teuana ane tauraoi tao ningai are kanga e na ko na n roko ti aoria naba n ataia kain Tarawaieta ao abaa ake kaan bwa ngaia tao a nang buokaki bwa e tauraoi te amburanti n taainako i taari e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroun Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Eang booti aikai ane a tauraoi a kan tia a tia n toro kabia a tia naba araia uowaa booti aikai booti amburanti.

I taku e koaua ti nanokawaki n te kangaanga ane ti ongo mai Tarawaieta anne ao ngkana a roko amburanti booti aikai booti aika amburanti aikai ao a rangi ni bubura ao bwain nanona titabo ma e buti te *emergency* ke te onaoraki ae uarereke. A ko na nakon eaonga n ae *for example* Buariki a nako ikekei a nako a riai Neeti ao tao antai Doctors a ko na naba n *due* ma te *case* ao e a ko na naba n aki *referral* ngkana e a bon nang kakaiaki e manga toka n oki.

Eang a tia aroia ana bwai n tangira te Tautaeka ni India ao teuana ana bwai n tangira te World Bank ane a kan tae nangia. Tao ti katautaua te moan quarter n te ririki ae boou ao ana roko booti aikai. Tewana ti na nako ni katikua i Kiritimati, Tabuaeran ao tewana e na tiku i Kiribati ikai ao aron taran booti aikai are ti bon mwakuri ma te Marine a ko na ni mwananga n te Open Sea.

E teke Banaba, e teke Makin, e teke Arorae ao tao e moaa Tabiteuea Maiaki n okina e manga kangai tao e nako Arorae e moaa Tabiteuea Maiaki. E roko n taabo ni kabane ti na kakaea te kaben ao kabenna e na bon kainanoaki naba te aomata ae iai ana bebwa ni Kaben ao ana *crew* onoman ao tengaun tabun kaina ngkana a toka. A ko na n toka ngkanne neeti, bwain nanona I taku bwa ngkana ti tarai bwain nanona ana tara n toamau riki nakon te emergency ae ngkai ao *advance.*

Tiaki ti bwain te bwainaoraki ma te bwai ni borau naba ae bon karautaeka naba ao butina e bon anaa arona butina ao naba manga botina te rabwa iaona. Tiaki baika ngkai ti taetae ngkai ao tao baika a

uarereke te amburanti are tao e na buti tao te 40 ke te 60 e na bon anaa arona. Ngaia I taku aio ngkana e buti e teke Makin ao e manga rairaki nako Butaritari e manga buti nako aiaki e teke Arorae ao e roko naba i Banaba raon naba ngkanne are n Teraina te Aono n Raina, Kiritimati, Tabuaeran, Teraina, e nako Kanton e manga nako aaba ake akea kaia e nora teai ao tera riki.

Ma ti na kukurei bwa eang moan te kuata ae na roko ao e na roko ara amburanti aika uoua aikai ti a karabwa India ao te World Bank.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Kauoman n Tibiika ao e koaua e nang rabwa ana kaekaeka Te Minita ao e koaua kanga e riaon are kanga I kantaninga bwa I bon taku bwa bon te booti ae uarereke ma ngaia ai bon te kaibuke n Ambulance ae kanga e nang bon roko ao ti karabwarabwa bwa are tao ti tiaki ti Tarawaieta ao Abaiang ao Marakei bwa are a tobwaki iai kain Kiribati ake a raroa kaei ao ti karabwa ana nonori Te Minita ao ane a bon ongo a bon ongo nakeke kain abamwakoro ake a mwaneweaki ti a kantaningaia inanon rekena ao ti a katekeraoa Te Minita inanon ana tabo ni mwakuri ae boou ae manga mena inanona ao e rabwa ti ngaia anne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekana mai iroum Te Minita ae ko rine.

Deputy Speaker: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua e na aki raraoma Tarawaieta bwa are bon ngaia te aba teuana ae kaan tao ngkana e na iai ana aoraki e a buti naba eang ma ti nang karabwarabwa n taian buoka aikai ao ti na bon kataia ni kabongana raoi nakon are ana kaetieti te Marine e na kainanoa ana Kaben ae e na bon bwati aron bwain borau akekei bwa intinna te intin naba ae bubura tao e na bon kainanoa naba te enginer ae kinaki ana bebwa ibukin tararuan intinna. A tia naba araia booti aikai te Tia Babaire ao I karabwa au botaki ni kuakua bwa a kaman barongaia imwain rokou a barongai aran booti aikai ao uowaa.

Tewana are bootin te marurung aran are bootin te marurung ngaia e na tara ae Kiribati ni kangai ao ngkanne are tewana Tobwan te marurung e na karaua n tobwa aron te marurung n te itera Mainiku. Ngaia are ana aki raraoma kain Kiribati n aron karauan nanoia tao aio naba teuana te anga are e ko na ni kauarerekea aron mwamwanangan ana kabanemwane te botaki ni kuakua ibukin te *referral.* Ao mwanangaia naba kain ana tiim are iai ngkai ara *medical team* are kanga ti a kataia n *organize* e nanako ni kakawaria i aon aba.

A ko na naba ni buti n te booti aio ao a bane ni kanoaia ma aia bwainaoraki a kangai a nako Tabiteuea Maiaki a beibeti. A tia ni karaoa Tabiteuea Maiaki a manga kangai nako Onotoa kanga te aekaki anne a manga oki a manga nakon te itera Meang ngaia are ti karabwarabwa ao aio naba ngkane e na kaineti naba ngkanne nakon buokan are Tabuaeran, Teraina. Kawaraia kain Kanton ake a nang aoraki e roko naba te booti aio i Kanton ngaia are ti nang karabwarabwa riki tao ti a bo kauataoa riki te karabwarabwa riki nakoia ara taan buoka aikai India te Tautaeka ni India ao te World Bank e rarabwa te Tibiika ao ti ngaia anne.

Deputy Speaker: E a bon rauaki te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao ti na nakon ngkanne ara titiraki are imwina iaon te ota bebwa ane nambwana 64. Are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon, e nakoim te Tia Tei.

AE TABE NI IANGOAKI KATEAN TE KORAKI 7 N TE SCIENCE I TEABIKE COLLEGE I TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa riki te Tibiika n aine ao aio taekan au titiraki ae nambwana 64 n te ota bebwa n te bong aei :-

"Ae tabe ni iangoaki katean te koraki i 7 n te Science i Teabike College are i Eita i Tabiteuea Meang. E ko na n taiaoka Te Minita are tabena n te reiei ni kaeka aei" Ko rabwa te Tibiika n aine.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e na kaekaki aio iroun Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin reirei.

Aio are e na kaekaki iroun Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker aio ana kaeka te Tautaeka:-

"I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ae kakawaki ao aio ana kaeka te Tautaeka iai.

N te tai aei ao e waaki au botaki ni mwakuri ni kamatebwaia katean te koraki 7 n Science ke te Form Seven Science n Teabike College" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei te moan tai.

Hon. Taberannang Timeon: Ao I karabwa Te Minita are tabena te reirei ni kaekan au titiraki aio ao N na kauka riki au titiraki aei nakon Te Minita ae karineaki.

Nanona ngkane e na aki tauraoi waakinan koraki 7 Science i Teabike College n te ririki ae imwaira ae 2025 taiaoka.

Deputy Speaker: Kaekana mai iroum Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ni buokan ana titiraki ao eang I kukurei I nanokawaki n taekinna nakon te Tia Tei ao I karautaeka bwa eang e na aki tauraoi nakon te moan term aei. Bwa ti a manga nora te kauoua n term ian tao bon bukina naba ae ataki ian iai rekerekena ma te history iaon te kateitei ae karaoaki iaon Teabike College e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, buokan am titiraki riki te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: I karabwa Te Minita are e a tia ni kaeka aio Tibiika n aine ao I kan kaua riki au titiraki nakoina. Nanona te kauoua n term 2025 ae na tauraoi koraki 7 Te Minita ngaia anne.

Deputy Speaker: E nakoim kaekana Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ni buoka riki ana titiraki eang ao bon te kantaninga bwa e na kawaekoaki ni karaoaki ao e aki ko na n ataki te kauoua n term ian ngkana arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane. Ian bukina ae ti bon noria ae e a riai ni waakinaki aio ngaia ti kataia ni kakaea angana ni kawaekoa ao ti karautaeka bwa tao e aki teke te moan term.

Ti kataia ngkanne ni mwakuri nakon te Kauoua n term nakon ara ko na e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ao I karabwa riki Te Minita ni kaekan raoi aio ao e nang itiaki ae taekinna te Tibiika n aine ao ti karabwa aio nakoia kaaro ma tibu ake a rangi ni ingainga n reitanako aia reirei natia n aki nakomai nakon King George ma EBS ke nakea riki ma a bon tiku iaon Tabiteuea Meang. Bwa are Teabike College tiaki ti reirein Tabiteuea Meang ma reirein Kiribati mai tabona nako tabona.

Ao e rangi ni bongana te reirei aio bwa e kamwaita riki te *place* ke te tabo are ana reiakinaki iai ataein Kiribati ake ana manga kabuta abara ae Kiribati nakon taai ma bong aika imwaira. Ngaia are Te Minita are ko karineaki e na tauaki am taeka ao ti a tiku ni karokoa te tai anne ao e a bane buokan au titiraki te Tibiika n aine ao Ko rabwa.

Deputy Speaker: Kaekana Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tibiika ma kabanean buokan ana titiraki ao ae bon ongo Taan Mwakuri ti a bubutia Taan Mwakuri bwa tia

kataia ni kouru ke n taketena ara kauoua n term bwa e na tia e na tei Form 7 n te Teabike College. Irarikin aio are ataki ara reirei aio n aron ae taekinna te Tia Tei bwa are bon reirein te Itera Maiaki kanga angina te itera Maiaki akana a bane ni mena iai ao teuana naba mai buakon ara Budget ae nang kabanemwane ae nang bubura ana kabanemwane te reirei aio.

Ma ngaia are kam a buokia naba ni boutoka te kabanemwane ao n aki rangi n titiraki iaon te kabanemwane ibukin te Education bwa e aonga n ae nakoraoi te boutokan Teabike College e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita. Ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Te Minita te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ae karineaki ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

IAI NAMAKINAN RAKAN TE KABUEBUE ARE E A KARIKA TE KANGANGA NAKOIA ARA BOTANAOMATA I TARAWAIETA IBUKIN RIKI TE RAWEMAIU

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki te Kauoman n Tibiika ao aio au kauoua n titiraki:-

"Iai namakinan te kabuebue ae e a rangi n raka ao man korakora iaon abara ae Kiribati ke e a bon ko na naba ni karekea te rawawata, korakai ao ai te kangaanga nakoia ara botannaomata riki n aron te rawemaiu. Iai ana kamatebwai te Tautaeka ae karaoia iaon te kangaanga aei ao tera kanga ana katauraoi nakon kangaanga ake ana ko na n riki man rakan te kabuebue nakon abara ae Kiribati" Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti ae rine H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau:-

"Te Tibiika ae ko rine aio kaekan ana titiraki temanna ana Tia Tei Tarawa Teinaieta ae karineaki. E teimatoa au aobiti ni ikarekebai ma ana aobiti nako te Tautaeka ao rabwata ni ibuobuoki aika kakaokoro ni mwakurii kaitaran ana urubwai kanoan boong aika kakaokoro ni ikotaki ma kangaanga aika ana ko na n reke man rakan te kabuebue.

N ara Kiribati Development Plan ao te National Adaptation Plan ao te Tautaeka e katerei kawai aika ti ko na ni mwakuri ni kakorakorai ibukin katauraora nakon kangaanga man bibitakin kanoan bong are e bon irekereke naba ma kangaanga aika reke man rakan te kabuebue" ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti, moan buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te kauoman Tibiika ao I karabwa te Beretitenti n ana kaeka ao I karabwa riki ni kamatoan are ngaia bon iai kakoauana naba iroun ana aobiti te Beretitenti bwa bon iai kangaanga ae a riki n rekereke ma te kangaanga are bibitakin kanoan bong. Ao e koaua ti riki n tabeka aio tao te kangaanga ane irekereke ma bibitakin kanoan bong ao tao iabutin taari ao tao a kaman taekinaki 10 ke 15 n ririki n nako ao I taku bwa kanga n te tai arei te botannaomata iai ake a tabe n taraia bwa e a bon riki ke e na aki.

I taku bwa n te tai aio ao e namakinaki ara botannaomata a bon namakinna ae a bon kainano n te kabuebue e a bon roko te kabuebue ni mwengaia riki ngaira kain Tarawaieta ao atimwakoro ake a rangi ni mwamwakete bwa are bon mwamwananga naba ian te riringa ni katoa bong. Kain Nabeina, kain Kainaba, Nabeina, Tabiteuea ao tao ai bon anne n tabetai kanga bobuakan boon aia bwai n tabetai bon iai naba te comment e kangai e a rangi ni bobuaka aia bwai kain Tarawaieta ti a riai n taraia are e a bon rawawata aron mwakurian naba anne bwa are e a bon kabuebue ao tao bon buokan te titiraki n aron ae taekinna te Beretitenti ane a bon teimatoa ni mwakuri ma ana rabwata te Tautaeka tao rabwata mai itinaniku ma rabwata n rabakau.

Tera raoi ngkai tao bon te taratara ae bon iai kakoauana bwa e a bon raka te kabuebue ao e na teimatoa n raka ngke tao tera n aron are a taneiai n reireitaki ma taan rabakau iaon tao bibitakin kanoan bong e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekana te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao aio bon te kangaanga ae tabangaki n te aonnaba ao anne ae kanga e aki ko na ni kakeweaki bwa are bon aei bibitakin kanoan bong ai bon te kangaanga. Kanga ti iai ngkoa iterana are e na inako Kiribati are ti tuai raa e tuai te Tautaeka ni kakoaua anne.

Ma bon ti bibitakin kanoan bong rakan te kabuebue, rakan ana urubwai, ana urubwai te ang ma te iabuti akane aika ti teimatoa n riki bwa kanoan ngkai te babaire te Development Plan ae kanoana ae kanga e a tia naba ni waaki naba iai e a rin naba teuana kanga te Atun ke te Key Policy Area teuana ae Protecting and Managing our Environment and Strengthening resilient. Anne e a rin bwa aia kainibaire ma kanga nanona ti nang babarongai riki aron kaubwaira ke aika ko na rotaki ni bibitakin kanoan bong ao ni kateimatoa kanga ara ko nabwai ngaira kain Kiribati ibukin kaitaran aikai.

Ngaia are a rin bwa kanoan ara babaire boki ni babaire tiaki ti te Kiribati Develop Plan n aron ae I taekinna naba ai kanga ara

Adaptations Plans ke ara ko na ni manga kakai anga ni bita aron maiura ni kaitarai kangaangan bibitakin kanoan bong are irianaki ma te kabuebue rakan te kabuebue, ao rakan naba kanga iabutin taari. Akanne ngkanne aika a riki bwa kangaanga ao e rabwa te Tia Tei n ana titiraki aei ao e na teimato te Tautaeka n reitaki ma rabwatan te aonnaba ae a rawata ngkai buoka ibuobuoki aika a reke nakon Kiribati ao e rangi n rawata project. Ao tiaki tao ni kaitara ma te kabuebue a bane n roti tenan sectors aika kakaokoro.

N te onaoraki a rawata naba ana karikirake te onaoraki ni kaitara bibitakin kanoan bong. Te reirei tenan kamwakuri ngaia are e bon roti tenan sectors ni kabane ao ti kaitaua ana titiraki te Tia Tei bwa e manga bon kauringira aei te kangaanga ibukira ni kabane tiaki ti te Tautaeka ma ibukina naba Kauntira ma botaki n Ekaretia. Ai ara kangaanga ae ti a kataia ngkai ni ikarekebai ma rabwata aika kakaokoro ni kataia n taobarai ao ni kakai anga ake ana kabebetea te kangaanga man bibitakin kanoan bong e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki te kauoman n Tibiika I a karabwa te Beretitenti riki n ana kamatata ao ngkana e na kariaia te Beretitenti. N na ti buoka au titiraki ni katebenako teuana tao te kangaanga ae ti taku bwa kanga e a bon irekereke ma e koaua rakan te kabuebue.

Tangiran te ran te mooi ao tao e koaua ngkana tao e aki *directly affect* tao te *waternance* tao te kabuebue ao ngkana e a bon nang korakora te kabuebue ao te aomata e bon tangira te ran ao I taku bwa n tabetai ti a taku bwa e a bon kaungako are ngkana e aki reke ngkai nimara bwa are e a bon karako naba te mam. I taku bwa ai ni kabane i Tarawaieta a rawata ae katikaki man te tabo teuana e nang karako taabo naba aika mam.

N TUC ngkai bwa are angina ngaira Taan Tei ti bon maemaeka ikai ao e katei rain te ran are i Bikenibeu are n te Machenzie ao are i Temwaiku e a nang rawata te katei rain ibukin tangiran te ran ao e aki tau te ran. Ngaia are na katebenakoa aio ngkana N na titiraki iaona bwa are ni kanoan ane te National Adaptation Program iai mwanen ngkai tao kibaran te ran n te tai ae waekoa bwa e a bon aki tau ti ataia ae iai e project ane iaon kawaina ni waaki ma ngkanne i aon aba. Ao tao ningai bwa are e kainano te aomata n tangira te ran tao ti ngaia anne e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekana mai iroum te Beretitenti ae ko rine.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao te ran bon anne

teuana te itera ae moanibwai tao e *priority* naba iroun te Tautaeka ao eti bwa are e waaki ngkai iaon Tarawa bwa are bon angin te botannaomata e raka iaon 50% ae maeka iaon Tarawa ngaia tao bon anne riki ae kibaraki ma tiaki kakewea ae e ibuobuoki nakon abamwakoro are a bon tannnako bwa iai abamwakoro aika a bon rotaki riki atimwakoro. Ae ti bon taekina naba teuana ana kangaanga te atimwakoro are i Nonouti ke are Abamwakoro ma iai ake a bon nang rotaki kakaiaki.

Ao iai naba ara abamwakoro ae tiaki aia kangaanga bwa a rangi kakarau e kai reke nimaia te ran ai manga aia kangaanga ngkane tangiran te storage ke kawakinan te ran. Ma anne ae ti kakoaua bwa te ran bon te oi ni kangaanga ao ti kataia ngkai ni kibari tiaki n ti n tararuai mwaniba aika mam ngkai ma ti kataia naba ni karini tenan mitin ake ana onea taari nakon te ran ao ni kataia naba n tara naba kanga *other sources* riki ae kanga a ko na ni manga anaki mai i taari ke man ten ang ae n aron mitin aika a ko na naba ni kabonganaki.

Ma eti anne teuana te kangaanga te ran ma I taku bwa te Tautaeka a wene ana kainibaire ao ti kaitau irouia taan buoka bwa ai teuana te itera ae nang korakora te buoka iai nakon te Tautaeka ao e rabwa buokan te titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa Beretitenti kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Beretitenti ao e koaua N na kaokioka are bon rawata ana *impact* tao ngkana e irekereke ma te kabuebue. N na kaokioka taekan te ran ao e koaua kanga tao te point ae I kataia ni mena bwa e a bon *urgent I hope* bwa te Tautaeka e bon mwakuri aio bwa e a bon nang *urgent* ao I taku bwa te bwai naba ae riai n raa arei.

E koaua iai abamwakoro ane a bon aki rotaki tao na anga te katoto bwa are ngai ngkana I roko n au auti i Buariki ao N na rianna tao e kan reke tao 100 te meter ao e reke ngkane te ran are bon *safe* ibukin te mooi. Ao e rang tarika naba te tabo are I maeka iai te koraki ngkanne ake bon akea baoia ao tao akea a karako aia ataeinimwane bwa ai bon angina tenikarakara inanon tao te Household arei e rangi ni kangaanga naba aron te itiran irouia. Ngaia are I taku bwa tao te kabanea ni mena e a bon *urgent I hope* bwa te Tautaeka e bon mwakuria anne e rangi n *urgent* ngkana arona bwa tiaki aia kangaanga abamwakoro tabeua ai bon te kangaanga irouia abamwakoro aika mwaiti.

Ao I taku bwa te point ae I kataia raoi ni butia te Tautaeka bwa n tabetai are I taku bwa tia taku bwa e a *normal* aio bwa are iai tabeman ataei aika ririaki are ngkana e aki tau te mooi naba ae ko angania n tabetai aki rangi n tangiria nakoia aia karo. Ma are bon ko na ni iai te *long term effect* nakon marurung ataei ke bon

aki tatau te ran ae kakarekea ae te ran ae bon itiaki. Ao ngkana aki rotaki ngkai ao tao a rotaki imwina bwa bon anne mwin aki taun te ran ae anganganaki ae bon *safe* ibukin te mooi ao e koaua ae angin te mena ngkai ko a kaburoa bwa ko kataia ke e ko na n *safe* nakon te kaburo ran.

Ma tao bon te bubuti kai tao te mena are I ataia te Tautaeka e taraia bwa e *urgent* manga bon kauataoa riki ngkana e a ienikuria riki aio ngkana e nang *urgent* are tangiran te ran ao ko rabwa te Beretitenti.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekana te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao bon anne ti kaitaua n aron ana raraoma ao kanga taran tangiran te ibuobuoki ae e na tawe riki ao e na kabanea riki ana ko nabwai te Tautaeka nako iai. Ao ti kaitau bwa are bon tiaki ti te Tautaeka ae ko na ni karaoa aei ti kaitau irouia ara taan anga te buoka ao te ran e bon moanibwai naba irouia.

Ngaia are anne ae ti teimatoa ni kakaitau naba nakoia taan anga te buoka ma e rabwa taeka ni iraorao ao taeka ni kauring I taku bwa taben te Tautaeka te ongora nakon taeka ni kauring ao taeka ni kangaanga iaon te bae e rota aron te maiu ao ti na teimatoa ni ibuobuoki nako iai ao ni kataia bwa e na moanibwai ibuakon taben te Tautaeka ma e rabwa buokan te titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ae ko rine, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae rine ae man te abamwakoro ae Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon, e nakoim te Tia Tei.

KARIKAN TE ICE PLANT ARE I TERIKIAI TABITEUEA MEANG BWA MWAANGAN CPPL ARE I BETIO

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika n aine tao tai bobotu moa bwa tao ara tai moa n te ingabong aei Madam Speaker ma aio ngkane taekan au titiraki ae nambwana 66 n te ota bebwa.

"E ko na te Tautaeka ni karika te Ice plant are i Terikiai i Tabiteuea Meang bwa mwangan te CPPL are i Betio bwa e aonga ni bubura riki man ko na ni butimwaai ko naia taan akawa ae mwaiti riki ibukin te ionikibwai bon iaon te abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao n reitaki ma Tarawa" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ibukin te botaki n akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia

Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang :-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa iai ana babaire CPPL ibukin karababan riki te reitaki ma abamwakoro iaon kaungakin karokoan te koko na iaon Tarawa ao e teimatoa ni mwakuriaki aio n reitaki ma te Kauntira n Tabiteuea Meang" Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ao I karabwako Te Minita n am kaeka ae itiaki buokan ngkanne te titiraki bwa tao ningai ae na koro nanon aio Tibiika n aine.

Tao N na karaki teutana imwain ae I manga kanakoa riki ke I katikua nakon Te Minita. N taai aika nako ngke e moan waakinaki te Kiribati Fish Limited are i Betio ao e iangoaki karababan aia ko na taan akawa mai iaon abamwakoro aika mena itinanikun Tarawa. Te ko na ni kabonakoi ko naia taian ingimea ake ana ko na n uotaki nakon Tarawa bwa ana kamwaita riki te iokinibai nako aban tinaniku ni kaubwaira ae te tuna.

E tuai man bati ni ko na ni koro bukin aio irouia abamwakoro ake a mena itinanikun Tarawa ao tao aio teuana angan aio Tibiika n aine are e ko na ni buokia ara taan akawa man te itera Maiaki mai i abau e bon abwabwaki ao e ko na ni kabuburaki te Ice Plant are i Terikiai bwa angan *store* naki butimwaean taian ingimea ake ana ko na ni manga uotaki nako Tarawa n te kaibuke are angkoa bwa e na karekea ae te *collection vessel.*

Bwa e na uota te ika aio bwa kamwaitan are e na ko na ni iokinibwaia KFL nako aban tinaniku Tibiika n aine. Ngaia are N na butia Te Minita ae karineaki bwa e koaua ae iai tataekinana ngkai n te rerio bwa e nang karekeaki tei Tabiteuea Meang bwa mwangan CPPL. E ko na ni kabaitiaki aio Tibiika n aine taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, kaekakin ana titiraki te Tia Tei taiaoka Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao e koaua ti taku bwa ti boraoi ni iango n te kantaninga are e a tia n tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang are e tauraoi CPPL ngkai ni waaki ma te kauntira n Tabiteuea Meang.

Ao I taku bwa iai mwanangaia kain ana tiim te CPPL ae e a tia ni karaoia nako Tabiteuea Meang ike a maroro iai ma te Kauntira iaon karababan ana waaki te auti ni kamwaitoro are iaon Tabiteuea Meang ao baireana bwa tera aron te aro ni waaki ke ni bwaibwai iaon te itera aio imarenan

te CPPL ma te kauntira n Tabiteuea Meang.

E koaua ti boraoi naba ni iango n te kantaninga are a bon riai ni karokoaki ara ika n te mwakete itinaniku ngkana ti tara ara mwakete iaon Tarawa e a bon nang riao naba mwaitin te ika iaon Tarawa. Ngaia are I taku bwa te kawai ae kakawaki bwa e na riai riki n taraki, tarakin te mwakete itinaniku ao ti karabwa ana kakamwakuri ao ana mwakuri korakora te CPPL inanon ana tai ni waaki n te moantai bwa e a tia ni kataia ngkai ni karokoa n taabo aika n otinako mai Kiribati ni kataia ni uarokoa ana ika nako aban itinaniku.

Aaba aika e waaki moa ma ngaia ngkai Deputy Madam Speaker aaba moa aika uaakan irarikira bwa aio e aonga n riki bwa kanga te waaki te moan waaki ibukin katauraoakia ara botannaomata iaon kakawaki ana *quality* ke tamaroan te ika. Ngaia are e na kataia moa ngkai ni kibari mwakete aika irarikira, Marshall, Nauru nako Honolulu ao e koaua a tia naba ngkai n rokoroko i China n tain te *export* are e karaoaki ikekei ibukin naba te itera aio ao ti karabwa aia kekeiaki mwaka kain CPPL ao n aron are I taekinna a tauraoi naba ni manga tara abamwakoron nako Kiribati ni karababa nako aia waaki aio aonga ni bane ni kabwaia iai ara botannaomata, au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa te kaeka Deputy Madam Speaker ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa Te Minita are manga rangi ni kamataata riki aron aia kataratara nakon taai aika na roko ngaia tao iai te mwananga ae e a tia ni karaoaki nakon au abamwakoro ti kaitau anne te Tibiika n aine. Ao ti kaunga te botaki ni mwakuri bwa e na aki katuka aio bwa e na kamwakuria bwa e aonga ni ko na ni koro bukin aio ibukin kabwaiaia ara botannaomata.

Ma e koaua ae ngaira kain Kiribati anne kaubwaira anne kaubwaira ae te ika ae tuna ae e a moanna ni kerikaki mwaitina n taabo tabeua te Tibiika n aine. Ngaia I taku bwa ti na kaunga Te Minita bwa e na aki katikui aikai bwa rongorongo ake ana tiku iaon te *file* inanon te Computer ke te laptop ma ana mwakuriaki bwa ana noraki kanoaia n otinako nakon te ririki ae boou bwa e aonga ni ko na n reitaki te maiu aio irouia ara botannaomata ao ti kaunga bwa ti na kabanea korakorara ngaira kain Tabiteuea Meang ni butimwaea aio ibukia kain ara abamwakoro ao ibukia naba abamwakoro akana a kaan ma ngaira Madam Speaker.

Bwa are ti bubura riki nakoia ao e bubura riki ara abamwakoro ni butimwaea aio ibukin kabwaian tao tiaki ti ngaira ma te itera Maiaki Tibiika n aine ao e rabwa e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa buokan riki te titiraki ao e koaua I taku bwa eang n aron are I a tia n taekinna ti boraoi ni iango ma te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa aio e rabwa te kaungaunga ao e koaua aio ae ti na kibaria ngkai inanon tao te tai ae imwaira aio Deputy Madam Speaker ao n aron are I taekinna ti a roko ngkai n te mwaneka are e a tauraoi te CPPL ni waaki i Tabiteuea Meang e a tia ni maroro iaon kakaeakin ana tabo te tabo are e na ko na n *operate* iai ke tera aron babaire iaon kabuburan riki te auti ni kamwaitoro.

E a tiku bwa kanoan te mwakuri Deputy Madam Speaker ao I kukurei ni kamatoa nakon te Tia Tei ae karineaki temanna n reitaki ma raona n Tia Tei naba are raora bwa e na waaki te CPPL n reitaki ma ara botaki ni kibara aio ngkai ti a moanna ni bane babaronga iaon katauaoara n eweki tenan mwakete itinaniku. Ao tao au kantaninga aio ai bon ti te arona naba ma aban Kiribati ni kabane ake ti na waaki nako iai ao ko rabwa Deputy Madam Speaker ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker ao tera riki ae ti na taekinna ai bon te karabwarabwa ao te kakaitau ao te kaungaunga riki nakon Te Minita ae karineaki bwa e na karina te ang ao e na waakina aio bwa e aonga noraki mwina ae tamaroa nakoia ara botannaomata n te tai ae e aki maan ma ngkai te Tibiika n aine ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun temanna te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

TE BUBUTI IBUKIN KAREKEAN TEUANA RIKI TE JSS IBUKIN TARAWAIETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te kauoman Tibiika tao I a kan raonai ma raou n Tia Tei aika uoman kanga n tabeka te titiraki aio ae kangai taekana :-

“ I tabekia inanon te term ae nako te bubuti ibukin noran riain katean riki teuana te JSS ibukia ataein Tarawaieta ake a mena n atimwakoro mai Kainaba nako Buota. Ma kaekana n te tai arei ao bon iai te kantaninga ao noran riain riki katean teuana te JSS iaon Tarawaieta.

N na bubutia riki te Tautaeka bwa e a bwaka iaa ngkai taekan te kauoua n JSS iaon Tarawaieta” e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara, e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker :-

"I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Tarawaieta n ana titiraki ao aio kaekana. N te tai aei ao e waaki au botaki ni mwakuri ni babaronga te kamatebwai iaon kateakin te JSS ibukin atimwakoron Tarawaieta" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te kauoman Tibiika ao I a karabwa Te Minita n ana kaeka. Ao e koaua I raonai ma raou n Tia Tei ake uoman bwa bon te term ae nako naba ao bon raou n Tia Tei n te term ae nako are e a Minita ngkai e bon tabeka naba te titiraki aio tao bon aia bubuti kain ara atimwakoro aikai.

Au kantaninga bwa raora n Tia Tei ae boou e na nora riain naba aio ngkana e ko na ni bon noraki riain katean te JSS riki teuana ao e koaua tao bon te uneakina aron ana botannaomata te aba. Ngaira ti uneakina naba aio bwa ti taku bwa Tarawaieta e nang bubura kaei ma tao iai okoron ae ti bubuti bwa aio ngkanne are bon onoti ibukia atimwakoro.

E koaua iai abamwakoro ake a bon rangi ni bubura kaei ae tao te JSS ma aio are bon rangi ni kamena ibukia atimwakoro bwa are kanga e a bon ireiti naba ni kangai kanga tiaki te baere te atimwakoro are iaa ao iaa kanga e a bon ireiti naba ni kangai. Ngkana e taraki aron Tarawaieta ngaia are ti karabwa te Tautaeka e teimatoa nora riaina ma are tao e koaua are bon iai kawain bwaai e na iai te kamatebwai teuana ti a karabwa Te Minita ae boou ti a katekeraoia n ana botaki ni mwakuri ae manga tararuaia ao ara kantaninga bwa ngkana e ko na ni kabirimwakaki te kamatebwai anne.

Ao kai ti ngaia anne bwa kanga I a kabaea naba bain Te Minita ae boou ngkana e ko na ni kamatebwaia anne tao are bon taraia bwa kanga e bon onoti bwa bon ti aia JSS kanga atimwakoro. Ngkana arona bwa e na onoti ma bubuti akana tabeua ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroum Te Minita ae ko rine.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta ma buokan ana titiraki. Ao eang e na bon maan te kamatebwai aio ao tao e koaua ti a kataia angan kabirimwaka tiana bwa e aonga n ae waaki are imwina.

Bon ngkai teuana te kangaanga are abara aikai ao ara atimwakoro aikai

ao te reirei. Iai iango tabeua ake a tia n rio tao teuana e nang manga kananauaki extend te primary school nakon te JSS ke tao e nang manga kaokaki are ni kawai are kiraati 7, 6, 7,8,9 nakon atimwakoro riki. A rawata ngkai akanne iango tabeua ae kanga a tia ni kataneaki mai imwaina ma ngkai ti a manga roko n aio tao ti a manga ni kakaea angana ni kaieie ikai bwa tao ti nang bon riai ni waaki nakon are iaona riki.

Bwa tao tenan tamnei aikai ae ko a tia n study online, earning online ma tao ti nang karaoa tera norakin raoiroin te intanete taabo aikai ao tao ti a ko na ngkanne ni waakina are imwina are ai bon ti temanna te tia reirei, uoman, teniman a mena naba iaon te intanete ao a reirei naba ataei aika aman n te *remote*. Kanga ti iaon anne ma tao tiaki ko na n roko moa n aio bwa e na riai moa n raoiroi te intanete.

Aio ngkane kanga iango aika boou ake ti na manga kataia ni kairiri ma aikai kanga ngkane te kabanea n tamaroa e aonga tao e kabane ni bebete ao te kabanea ni bebete ao te kabanea ni baiti nakon aikai ma ti a bon waaki moa n ara moan tamnei aekakin aikai e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa ngkana tao aio are ai bon kabanean naba kanga buokan au titiraki ao e koaua e rabwa Te Minita ae boou n te Education ao e koaua are e bon bobuaka tao bon karaoan naba te bwai ae te reirei ni kaineti ma aron tein abara aika nang mamaenako ao iai aika aewa atimwakoroia ao e bon ewa naba te botannaomata iaona n aron ana *case* Tarawaieta.

E aoria ti na katikua inanon bain Te Minita ma ana Taan Mwakuri te kabanea n tamaroa ao are tao ngkana arona bwa e na otinako bwa te cost are nang bubura kaei are tao bon te *investment* ae materaoi ibukin kanga karakaan riki aia ataibwai, aia ko nabwai ao wanawanaia ara botannaomata bwa ti aoria ni ko na n riki bwa te botannaomata ae bati aron te rikirake e rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa Tia Tei kaekakina riki Te Minita ae ko rine.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma kabanean buokan ana titiraki ao eang e a katikua iroura e a katikua iroura bwa manga kanoan ara waaki n te waaki ae boou. Ti a kataia ni kakaea angana ni bon kabirimwaka te bwai aei bwa e aonga ni bon moti naba kunana ao n toki te ngoo aio ngkai kanga manga tabeu teuana ae boou are N na katoka oon te bwai aei ao ni motika naba kunana te aekaki ni bwai aei e rabwa.

Deputy Speaker: Kabwara au bure ngaia I anganiko te Tia Tei te Leader n te Kaitara ae ko rine Hon. Tessie

Eria Lambourne ibukin kabanean buokan ana titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ko Tibiika ngkai n te tai aei ko tekateka n te kain tekateka ao ai bon ti a reiti moa bwana ni kamauriko ao ni katekeraoiko ao ti nang kamoamoa ngkai ko tekateka ngkai ni kaira ara waaki n te ingabong aei ao n te tawanou aei.

I kan karina teuana ni kabanea buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta temanna ao I karabwa ngkai e kariaia bwa N na kabongana kabanean ana titiraki. I taku bwa n te Maneaba ni Maungatabu ae nako ao bon iai abamwakoro are e a tia ni kawenea ngkoa Te Tautaeka bwa e na tarai ibukin katean riki te kauoua n JSS ao I ti kan manga kauring ao ni manga bubuti bwa ngkai ae mwakuria aei Te Minita ao e aki naba mwamwaninga taekan abara ae Abemama ae ngaia naba teuana ae nang kainano naba ibukin ananaun naba te kawai ibukia ataein te JSS n te tai aei, ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa riki kaekana nakon Te Minita ae karineaki.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Abemama ni buoka ana titiraki raona n Tia Tei man abana ae Abemama. Ma tao e bon koaua e bwaka n au kaekaeka bon ti raoni naba ngkoa Tarawaieta ma abamwakoro ake kanga abwabwaki aikai ae ngaia I kangai kanga bon ananau teutana mwakurian aikai bwa are tiaki ti Tarawaieta naba bwa a rawata naba abamwakoro aika *remote.*

Ngaia tiaki ko na ni mwaninga taekan Abemama ngai I aki ko na ni mwaninga taekan Abemama n taainako bwa I nang tatangira te Tia Tei ae botonaine mai Abemama ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao ngkai I tara ara tai ao ai bon ti 5 te miniti ao e itera 12 ngaia are n te tai aio ao ti a karokoa moa n tokina te titiraki ma kaekaia n te tai aei ao ti a nakon ara Katawanou ngaia te tai aio I a kamotirawa moa te auti ao ti a manga teirake n te aoa 2 kakang, kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon te Kiraaka, uotiko te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te kamauri nakoim n te bwakantaai aei ao nakoira ni kabane ti na bane ni mauri.

A tuai kaoti kain ara Maneaba ni Maungatabu aei te Tibiika ma ko a manga bon tara am mena. I ti kan *raise* te point of order iaon kanoan barongakin ara order paper n te tai

aei te Tibiika bwa ti noria bwa iai teuana te Kaoti ae e a kibarake ao iai ae manga kakerikakaki ao I taku bwa kanga ana kainibaire ara Business Committee ae ti taneiai iai bwa are te borimoa te borimwi ma ti ti kan ota bwa e aera ngke e manga karaoaki aei. Ae e manga kerake are e mena mai inano ao e manga kakerikakaki are bon riai ni mena mai ieta ao I taku bwa anne ae kanga ti kan kaota iai bwanara n tabeaianga ngkana e manga reke aei ao ngkana e ko na n reke te ibuobuoki ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara titabo ma kanga e bon aki naba Quorum kan bakan Katanga ami bero.

Kam rabwa Taan Tei ao iai am point of order Te Leader n te Kaitara n aron te babaire te Business Committee ngaia aika bon bairea kanoan te order paper n te bong teuana ao te bong teuana.

Te motion ke te kaoti ae ko nanonna te Leader n te kaitara bon ana Kaoti temanna te Tia Tei are bon ana kaoti naba are e bon inaomata n ana kaoti ao akea kairuan te bae e karaoaki. E bon koro taina are e na riai n toka iai iaon te ota, bairean kanoan te ota bebwa are bon ana babaire te Business Committee bon te Business Committee ae baireia.

Ngaia are akea kanga akea norana irou ae iai te angabuaka n te bae e karaoaki aio, ti na nakon ara bwai are imwina kanoan ara ota bebwa.

Iai te point of order, uotiko Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa kanga ti iaon te bae weteakia Taan Tei ngkana akea rabwataia ngkana e aki quorum ngkana ti bubuti ngkana ko bon taraia naba bwa iraua te party ao antai ae point of order ke bon taraia bwa iraua am mwaiti. Bwa Kiribati Moa ai bon akekea naba inanon te Auti n Tei aio ngkana e weteaki te *quorum* ma e raoiroi ngkana iraua am mwaiti an bon tangira naba am mwaiti ao an tai manga wetea te quorum.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita I taku bwa are bon akea kain ara Maneaba aio ngke I tangira te quorum bwa bon ti iraman, uoman mai ikai ao tao teniman mai ikai ngaia are I taku bwa e bon riai are ti na bon bane n roko ni kaea moa te Maneaba ni Maungatabu n aron are bon kabaeakira.

Ngaia are eang I karautaeka ngkai I wetei ngkami ao ti na waaki nakon ara Motion ke ara kaoti, te Clerk

Kiraaka: Taian Kaoti

TAIANA KAOTI

Tibiika: Ao Te moan kaoti ane mena i matara n te bwakantaai aio bon te kaoti mai irou te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Niiti Itaaka am

motion te moan motion ao I a kanakoa nakoim te floor te Tia Tei.

KAMANOAN KANUURINGA AKE IAI RONGORONGOIA MA KATEIN ABARA AKE A TEIMATOA NI KO NA NORAKI MWIIA N TAAI

Hon. Niiti Itaaka: Nakoim te Tibiika ae moan te karineaki ma am Taan Mwakuri, te Beretitenti ae rine, Kauoman, ngkami Minita ni kabane ao ni ikotaki ma te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan Tei ao bon nakoia ake a ongora n te bwakantaai aio. Bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

I nang karabwa te tai aio ngkai e ko na n reke au tai ni wareka au kaoti n te tai aio ao e kangai taekan au Kaoti :-

"Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na nora riaina bwa bwaai ni kanuuringa ake iai rongorongo ma katein abara ake ake a teimatoa ni ko na noraki mwia n taai aikai. Ana kawakinaki raoi ao ni kamanoaki ibukin kaungan te waaki ni kaneweaba iaon aba"

E koaua te Tibiika e kakoauaki bwa iaon abamwakoron Kiribati ao a bane ni iai bwaai ni kanuringa ao e bon tatannako te abamwakoro ma kanuringa akanne ma rongorongoia. Kanuringa aikai bon katein abara aika kakaokoro ao kawakinakia ma tararuakia bon kateimatoan katein abara bwa ti na kinaki iai ao e na maiu ara katei inanon taian kanuringa aikai.

Iaon abau ae Arorae ao iai naba bwaai akanne n warekia mai ikai teuana bon te atibu ni borau te atibu ni borau anne ae I taku bwa e nang e aki nang ataki taekana. Te kauoua te bike ae boborau nako te bike aio ngkana e boborau nako ao e ko na n ae e riaon tao e ko na n reke uoua okiokin te field ke te marae ni butiboro. Teuana bangotan Takoto are kam aonga ni bane n ataia ao teuana riki bon kanga taian kanuuringa ibukin moan rokon te Ota iaon abara ae Arorae ao a mwaiti riki.

Tabeua kanuringa a tiku ao a katamaroaki raoi n aron ae ti ko na noria teuana are i Marakei a karaoaki taian trances ni manga kateaki raoi are e ko na noraki raoiroina ao iai taan kaneweaba ao taan kabwarabwara, kabwarabwarai taian kanuuringa akanne ma tera ngke arona bwa iai rongorongoia n te Umwanibong ae kawakinaki iai.

I Arorae ao bwaai ni kanuuringa ake I a tia ni mwanewei a bon aki naba nang tararuaki raoi ke ni kawakinaki taekaia n te tabo teuana. Tabeua a kan uruaki man maenako bwa are bon mena ian te riringa ni katoa bong ngaia are e nang bon riai kawakinana kawakinaia ibukin kateimatoan katein abara.

Au kaoti aio e na bubutia te Tautaeka ngkana e ko na ni karaoi ni kabane

ibukin kanuuringa aikai n aron kawakinaia ao kateimatoan raoiroia ma tamaroaia kawakinan rongorongoia n te Umwanibong ao tararuakia bwa ana aki uruaki. Ngkana e ko na ni koreaki rongorongoia ke taekaia n te atibu ietan tenan kanuuringa akanne bwa e aonga ni bane n ataki irouia aomata aika roko n te aba teuana ma te aba teuana ao ana ko na noria ao ni warekia.

E na riki bwa te bwai ni kaneweaba nakoia iruwa ake a tibwa roko n te tabo ke n te aba teuana ma teuana ao ana ko na n ata taekana ke rongorongona irarikin te kaneweaba ke te kamataku nakoia iruwa ao e na bon tiku taekan te kanuuringa anne inanon roro ma roro ao e na rin inanon karakin Kiribati bwa kanga karaki aika kakawaki rongorongon Kiribati ke te History of Kiribati.

Ngaia are ai tera ngke e nora riaina te Tautaeka bwa e na kawakina taeka ke e na kawakin taekaia n te Umwanibong ao ana ko na noria aomata ni kabane tiaki ti kain Kiribati ma iruwa naba mai abatera ao e na riki bwa te bwai ni kaneweaba ao te karaki inanon te karakin Kiribati, tao I a toki ikanne te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei n am kaoti ane ko a tia n taekinna ao ngkanne I nora ana taura Te Minita ibukin katein abara ao Aaba inanoaa Hon. Harry Tekaiti I anganiko te floor.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao imwain ae I kaeka ana motion ke ana kaoti te Tia Tei ae moan baan te karineaki mai Arorae ao I a kukurei naba n reita bwana ni kamauri aike a tia ni mwemwe inanon ara Auti n Tei aio, moa mai iroum te Tibiika n reitaki ma te Beretitenti ara kauoman Beretitenti, Minita, te Leader n te kaitara Taan Tei ni kabane, kain Kiribati ake kam ongora ao moamoa riki kain au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ma te Ministry ae MCIA ao te Umwanibong ke te Culture ni iterana are te Culture are ngaia ae ti na kaeka te kaoti aio n te tai aio bwanan te kamauri nakoimi ni kabane kam na bane ni mauri.

E rabwa te Tia Tei ae karineaki te Tia Tei temanna mai Arorae ibukin tabekan te kaoti ae moan te kakawaki aio bwa e nang noraki kakawakina n aron are e a bon tia ni kabwaranakoa bwa aan ana kaoti n te tai aio are e a kairoroa ara botaki ni mwakuri ke te Tautaeka bwa e riai ni karaoi bwaai tabeua ake a kaineti n aron are e a bon tia ni mwaneweia bwa aan ana kaoti n te tai aio. I kukurei n taekinna nakon Kiribati ao te auti aio bwa ian ara kataratara ae abwabwaki ibukin te 20 n ririki ao e teretere iai bwa te katei bon ngaia teuana kaubwaira are e na ko na n uotirarake nakon te kabwaia.

Kateira rinanon aroaro ma rabakaura ma bwaai ni kanuuringa bangota ao maran nako karaki ma rongorongo ao tabeua ake ti kinaki

iai bon moan te kakawaki ao a riai ni kawakinaki raoi n angaia aika riai. Inanon te ririki 2022 ao e a tia ni kabwataki te Tua ae ataki n arana ae te Umwanibong Act ao inanon mwakoro 3 te kibu 6 n te Tua aio ao iai baika rang kakawaki n aron taben te Umwanibong. Bwa e na kamanoi bwaai ni kanuuring aika kakawaki e na kamanoi bwaai ni kanuuring n aron te bangota, maran karaki ao a mwaiti riki n aron ake I a tia ni mwanewei.

Iai te Tua ni kaeti ke te *regulation* ae tabe ngkai ni mwakuriaki ao ni barongaki kanoana ma aron Katiana iroun ana aobiti te tia kaeti Tua ibukin katamaroan te mwakuri iaon katamaroan te Tua aio. I kukurei naba n taekinna bwa iai kakamwakuri ae e a tia ni karaoi au Ministry ni iterana are te Cultural iaon mwakurian mwabenakin ao karinakin rongorongo aikai ma bwaai aikai n te GPS n te aro ae na aki ko na ni bua mwiia.

I ataia naba bwa buan matan aikai ana bon ko na n rota te karaki bwa e na aki kakaongora bwa are akea mwina are ti na ko na ni manga okiria n te tai teuana ma te tai teuana. I kakoaua naba bwa e na bon ko na n reke bwa taabo ni kaneweaba nakoia ara bwaroko ike ana ko na n atika nanoia ibukin kannonorakina, nonorakiia ao ongoraeakinaia ma karakinaia aika rang kakaongora. Irarikin anne ao e bon ko na naba ni buoka aron te mwakuri ni kareke tianti ngkana e karaoaki rinanon te kaneweaba.

Te mwakuri ni kamanomano iaon bwaai aika kakawaki aikai bon te mwakuri ae kainanoa te boutoka ae korakora imarenan au Ministry ma naake a tau mwin maran mwin karaki ma rongorongo ao bon te botannaomata. Tabera ni kabane ngai ma ngkami ae kakawaki bon kateimatoaan kaiteira ma rikiara aikai bwa e na aki bua ao ti teimatoa ni mwakuri ma te Kauntira ao taabo ni mwakuri ake iai rekerekeia n aia mwakuri ma aio iaon kamanoan baika a kakawaki aikai.

Motikan au maroro ao I kukurei riki n taekinna bwa e na teimatoa aron kakamwakuri iaon te itera aio bwa e aonga n teimatoa n aki bua kateira ao kinakira n te aro are e na ko na n uotirarake nakon te kabwaia nakoia te roro ae ngkai ao te roro nakon taai ma bong aika imwaira. Imwain ae nang totoki ao I kukurei n taekinna nakon te auti aio bwa e rangi ni kukurei te Tautaeka ni boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aio ao ko bati n rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao iai aika kan taetae iaon te motion? Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Tibiika n tamaroan te tawanou aei ngkai ko angai bwa N na taetae naba iaon ana kaoti ao ana Motion te Tia Tei temanna ae booureirei mai

Arorae are e a tabekia n takaruaia inanon te Maneaba aio bwa e na ongo Kiribati ni kabuta. Rongorongo abana ae iai te rabakau iaon abana naba ae taian atibu ni borau ao terana riki are mwaneweia inanon ana maroro.

Ai rereira ao ai tamaroara aekakin iango aikai Honorable Tibiika bwa te bae e kakawaki e na aki bua rabakaun tei Kiribati are ngkoa ngkoa bwa e na reitinako nakon te rorona ao te rorona. Arorae bon te aba teuana ae aban Kiribati man te itera Maiaki ao ti ko na naba n taraia bwa iai naba te kuna are kangai. E beibeti e raroa abau ae tangiraki irou kaokan naba ara ae Arorae bwa a tia angina te nati n Arorae a tia ni kitana Arorae ni maeka itinanikun Arorae itinanikun Kiribati ao n taabo riki tabeua ma ti kakoauaia naakai bwa e tiku tangiran abaia ae Arorae irouia ma e raoiroi ngkana a kitana abaia ao e na tiku uringana uringan Arorae iai naba rabakaun Arorae ae na uotianako ao e kakawaki naba iroun te Tautaeka ae ngkai are kabwarabwara Te Minita n te MCIA bwa e na kawakinaki ao e na karikaki bwa te rongorongo ae na aki bua rongorongon Kiribati ao ai moarara riki Arorae.

Iai naba rabakauia kain Arorae ae kinaki a kinaki naba kain Arorae n te maie ae te taubati ao anne naba nikonikoia ao kanikaniia iaon abau ae Kiritimati ao iai tei Arorae ae kateimatoa katein maien Arorae iaon Kiritimati ae te taubati ao anne ae kakawaki iroun te nati n Arorae. Bwa e na namakinna raoi bwa ngaia te nati n Arorae e riai n uouota Arorae ike e nako iai.

Ti kina naba Arorae bwa te aba ae moan roko naba iai te ota ni kiritian ao e kakawaki naba irouia te nati n Arorae ngkana a kitana Arorae ana uouota naba te maiu ni Kiritian are te tangira ao te ikarinerine. Iai naba rabakauia kain Arorae ae taan karaoa te waa n oo are ko bwenarina iai, iai naba rabakauia kain Arorae ae taan kabwara n anaa te ingimea man iraua te buti ian tare ian taari. Ai tamaroara kanoan te kaoti aio mai iroun te Tia Tei temanna mai Arorae.

Moan te kakaongora rongorongoia aban Kiribati ni kabane Tibiika moan te kakaongora ao bon kinaki kain Kiribati mai Makin nako Arorae bwa taan borau ao taan raa riki taan maie, taan iranikai ao taan raa riki aika ko na ni kaburaki iaon te aonnaba aio bwa e tamaroa. Ngaia are e kinaki naba Arorae iroura ngaira bwa te aba naba aika bobotonaine kaina ti kina naba anne ni kateia kain Arorae angina naba a bon nang titikiraoi ainen Arorae.

Ngaia are aio nanou ni kan tabeka ni boutoka te kaoti aio Tibiika bwa e na aki raraoma tei Arorae ao bon ngkoe naba tei Arorae kawakina kain abamwakoro moan bungia ao moan anaa te rabakau anne bwa tai kabua ao angan naba te Tautaeka rinanon te Umwanibong bwa e na kawakina rongorongon abam.

Eang Tibiika e nang tamaroa ana kaoti te Tia Tei mai Arorae bwa ana aki bua rabakau aika kakawaki bwa e a bon bua te rabakau ae rabakaun tei Kiribati e a bon bua ma e rabwa Arorae ngkai e a manga kauta te iango aio nakon te nati n Arorae are ko mena iaa iaon abam ae Arorae ke itinaniku Arorae. Manga moan kamaua te rabakau aio riki iaon te borau iaon te borau are taian atibu aikanne I roko iaona naba ao I noria ao a moanna n aki barongaki iai ma e bia te Tautaeka ao bon ngkoe te nati n Arorae te Kauntira ao antai te utu aike ngkami taan borau mai Arorae kibara taian atibu ni borau aikai ni manga nikoi a oni katamaroa ao ngkami riki ae bon te nati n Arorae iaon Arorae a riria, konna, kakimmwa ao anaia bwa e a aki bua rabakaum ao kinakin abam bwa ngkana e rikirake te Tourism ae te kakairua ao ti kakoaua bwa aio naba ana karekemwane Arorae ao ai moaraa riki te karekemwane ma e na kaeaki Arorae bwa ngaia bon iai naba te aba teuana iaon Kiribati ae Arorae ae *unique* ae okoro naba kateina ao iai naba rabakauia ni borau ma ngkoa ma ngkoa ni karokoa taai aikai.

E a bua te rabakau ma Arorae kauta matam n te Motion ae kaoti aio ao anaa rabakaum ao tai tabua, man bwanau aio ngai ae kanga te buraenriri nako Arorae I boutoka te Motion aio ao ana tekeraoi kain Arorae ni kabane, ko rabwa Te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ae te burae n riri n am ni buokan te Motion ao ngkanne I angan moa te Leader n te Kaitara ao I tia ao I a kaokia naba nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Abaiang, te Leader te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne I anganiko te floor.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti reita te bwana ni kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae n ana kaoti ae moan te kakawaki aei ibukira ngaira kain Kiribati ni kabane, ao ti rang boutoka kanoan ana kaoti te Tia Tei ao ti uringa ara maroro iaon taekan naba ara katei n tain maroroakinan ara Tua iaon te Umwanibong n te Maneaba ni Maungatabu ae nako.

Ae I taku bwa e nang tiraua aei teuana te bwai ae ti bane ni boraoi ni iango iai bwa e nang kakawaki ibukira ngaira kain Kiribati ibukin abara ae Kiribati bwa e na teimatoa ni kinaki abara ae Kiribati ao ngaira kain Kiribati man kateira ao aei te katei ae ngkai n ana kaoti te Tia Tei ae karineaki aei ae ti ko na naba ni kabongana ibukin kaungaaia taan roko neweaba iaon abara.

Ma I taku bwa kanoan tao maroro n taai aika nako ae e a bon tiku naba bwa bwaai aika a nang kakawaki bwa ana kawakinaki. Ti a tia n ongora rongorongon bwain ni kauuring ke tao karakinan abara tao

karakinan aban te Tia Tei mai Arorae bwa a bane ni kakaokoro karakinan abara ngaira ni kabane Taan Tei aika ti rineaki mai iai ao aei aika rangi ni kakawaki. Ti nori n taai aikai bwa moana ni mauna ao ngai I ko na n anga teutana ae I ataia ae uarereke ibukin abara ae Abemama te Tibiika e nang ti kaitaua te Tautaeka ao riki te kaneweaba bwa kanoan ana waaki n te Maneaba ni Maungatabu ae nako ao a roko naba i abara i Abemama ni kaungaa aron kabonganan te katei ke manga kamauan te katei ibukin te kaneweaba ao ti nang karabwarabwa n aei bwa a manga reke kaungaan riki ara maie ni kawai ngaira kain Abemama are ti teimatoa ni kekeiaki ao ni bubutia ara botannaomata bwa ana kamaua bwa aei kinakin te aba teuana a teuana.

Tao man te taetae ni kawai aika tao a bon onoti naba tenan maie aika bon onoti naba ni kaokoro tao tenan rabakau aika a bon onoti naba. Ngaia naba i abara a rawata naba aei aika nang kakawaki ao riki ae nang kakawaki te Tibiika ae tao bon kaineti ma kanoan te Kaoti aei bon taabo ake e nang kakawaki bwa ana kawakinaki ao i abara i Abemama e rawata naba.

Kanga karakinan abara man taai aika nako man aia tai ara Uea mai Abemama a rawata taabo aika tenan kauuring ao ni ikotaki naba ma moan rokon te buraki iaon abara ae Kiribati are bon moan e bon moan waerake iaon Abemama. Ao aikai karaki ae moanna ni mauna bwa bukin are aikoa kaungaki ao tao ni kawakinaki ao tao e a moanna naba ni uarereke ngkai mwaitia ara botannaomata ae atai karaki.

Ao tao iao tao rokon te buraeki iaon Kiribati ao I taku ngkai bwa e nang karako ae ataia bwa e bon moan roko te buraeki ke te Union Jack iaon Abemama bwa tao e nang ataki riki roko na iaon Taratai bwa bukin are e kakauringaki. Ao aei te karaki ae moanna ni mauna ao I taku bwa e nang kakawaki bwa ana riai ni kawakinaki karaki aikai te Tibiika ao ti na bubutia Te Minita are e tararua katein abara n te tai aei. Ti maroroakinna n aron kanoan te Tua iaon te Umwanibong kawakinan tenan katei ma taabo aika nang kakawaki bwa ti uringnga bwa iai te mwane are e karinaki bwa kanoan te Tua aei ae tao te mwane aei e ko na ni ibuobuoki ni kataia ni kawakini karaki, karaki ake a moanna ni bua bwa a moanna ni bua bwa a moanna ni bua ara ikawai ake atai karaki aikai.

Ao ae a moanna naba tao ni kakaokoro tein karaki ae I taku bwa e nang kakawaki aei ae nang riai tao ni kibaraki tao tera angana tiaki ko na n ataia bwa are e a bon nakon te aba teuana ma aba teuana. Ma taan kawakina katein ma karakin te aba aron tibwakin te karaki anne ma I taku bwa aei e nang kakawaki ngkana arona bwa e reitanako are e a tia ni waakinna te kaneweaba tao te botaki ibukin te katei katein abara tao bon raoia naba ni mwakuri n te

tai arei. Ma I taku bwa mwakurian kawakinan raoi ao rawean tenan karaki ma taabo aikai ao karekean te anga ae na manga kateaki kauring iai I taku bwa aei e na rangi ni ibuobuoki te Tibiika.

Ti kaitaua riki te Tia Tei mai Arorae n ana kaoti ae nang tamaroa ao ti na bubutia Te Minita are tabena ma ana botaki ni mwakuri ao ni ikotaki ma ake a irekereke ma te kaneweaba ni kateimatoa aia mwakuri are a tia ni waakinna are a katabwena iaon abara are Abemama iaon kabonganan te katei te kaneweaba e aoria n reke bwa teuana aia karekemwane naba ara botannaomata ao ai bon kaungaan kawakinan ara katei ma taabo aika nang kakawaki ibukin ara katei. Ma tao karakin abara n taai aika nako ae tao n roko te buraeki ma tein te buaka ma tao tera riki ti na bubuti ngkana e ko na n tarataraki naba aei ao ngaira ti na bubutia naba ara botannaomata ao nake a mena irouia karaki bwa ana ibuobuoki naba n aron ae ana angaia kariaia ni mwakuri ma te Tautaeka, Ko rabwa te Tibiika ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa Te Leader n te Kaitara ti a nakon ngkanne nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao bon te bwana moa ni kamauri n te bwakantaai aei nakoim ao nakon kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane I a raonai ma raou n Tia Tei ni kabane mai Abaiang ao kain abau ae Abaiang n anga te kamauri kam na bane moa ni mauri.

E rabwa te kaoti aio te Tibiika ao e koaua n aron ae taekinna te Leader te kaoti aio e kaokira nakon te Biira are e a bon tibwa oneaki n te auti ae nako ao e bon mwaiti te maroro iai ao kanga e manga kauringa kamenaia aron baike ti a tia ni maroroakinna ikai n aron baika moan te kakawaki n rikiara ao ni kateira. Te Tibiika tao e koaua e kakawaki naba n ana maroro te tia tabeka te kaoti te Tia Tei mai Arorae kinakin kateira ake ana ko na n riki bwa kanga kaubwaira inanon te bwai ae tao te kaneweaba.

Ao e koaua kanga ti kan raona naba te kaoti aio ma te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e bon ko na naba ni kamatoa tao te tararua nako iai ao ti kakoaua naba tao iai kurubu n tataro ake a manga mwananga n urui bangota ao e karaoaki naba i abau i Abaiang ao a manga bon raweia. Ngaia ti kan bubuti ngkana tao iai e na ko na ni iai te Tua are a bon *damage* te bwai anne bwa are ngke tao urua te bwai arei are tiaki taromauri bangota aikai ma are iai karakinaia ae kakawaki are a *contribute* nakon rongorongon abara ma rikian te tabo are tao ko ikawairake iai ke a ikawarake iai am bakatibu.

Ao e koaua ti kakoaua ngaira naba n rongorongo ara tabo ae Abaiang n ara kaawa riki n ara atimwakoro ake i Ribono ma Nuotaea ni karaki ni kawai ae moan te kakawaki karakinan Naibunaki ma Nei Tearintarawa ao bon taabo akanne moan te kakawaki n rongorongon Abaiang ao a mwaiti taabo ake ko ko na ni kunea iai naba nnen Nei Tutuabine n ara tabo i Abaiang.

Ngaia are titabo ko aki ko na ni kunei bwa a kan mangao ibuakon tenan mange. Ti aki ataia bwa antai ae tararua aio n aron are tao e a tia ni mwaneweki iroun te MIA tao te kauntira aio iai tabena iai ke akea ma ti kukurei n taekinna ngaira n aekakin taabo ake a mena iai Bangota akea rabwataia. Ma ngkana ko kaitiaka te tabo arei ao ko ataia ae te Bangota te tabo arei ko ataia ae iai te mena ae tabu ae kamenaki ikanne.

Ngaia are tao ti kan titirakina ngkanne are tao mwin te Tua are e a tia ni bati n te tai ae nako bon iai ae a tia ni mwananga nako aonnaba ni karaoa te Assessment ae karaoa aio tao te kaongora e rabwa te Tia Tei mai Abemama are e taekinna bwa kanga i abau titabo e tuai roko te tiim aio. N au atatai imwin te auti ae nako ao tao imwin rongorongona tao e a tia n roko i Abemama n aron kaungakia kain Abemama n te katei ma baikara ma kanga i Abaiang titabo ma e tuai kaoti bwa I kanga n riki n taekinna ae tuai kaoti.

A bon tiku naba n aki mwannanoaki bangota aikai ao ngkana e a tia ni kaoti nanona e aki karaoa ana mwakuri te Kauntira. Ngaia are e rabwa te kaoti aio bwa moan te kakawaki moan te kakawaki aio ao iai karaki aika moan te kakan ongora riki irouia iruwa bwa are ngai are tao ae tiaki tei Arorae ngkai I ongo rongorongon aio ni karakinan Arorae I nang ni kan roko i Arorae ao bon teuana ae karekemwane bwa N na bon pay kantokau bwa N na nako nora te bwai are e riki e karakinaki n taekinaki i Arorae.

Tao e koaua kainabau kain naba Arorae ma are e bon tuai roko i Arorae ma I a bon kataia n tuanga raou arei bwa ti a nako Arorae bwa are e bon tuai naba roko i Arorae raora arei.

Ma ti kakoaua ae taian karaki n te aba teuana ngkana e karakinna temanna ao ngke ko mataai ngke are tiaki kain te aba anne. Ngaia are ngaira n rongorongon ara tabo e bon bane ni *unique* ni kabane bwa a bon bane ni iai kakaokoroia ao kankaniia ngaia are ngke ti reirei n te Primary ao karaki ngke ti uarereke ao ti bane n ongo ti ongo aran Takoto ao ngai I a manga ongo aran Takoto ngkai ao I taku ao ngaia tao bon ana tabo Takoto kekei.

Ngaia are akanne karaki aika moan baike ko nang kan ataia ao ko a kan norii ao e a *wander* riki ngkana arona bwa e a bon kawakinaki raoi ao e a tararuaki ao iai tao ana katamaroa te

Tautaeka nako iai ao te kantaninga bwa a nang roko ngkanne i abatera n noria. Ti uringnga n rokora kanga i New Zealand ngkoa ngke ti roko ao ti roko n ana tabo te Health teuana ao iai tenan tabo n taitai ao a kabwarabwaraki nakoira.

Aikai rinanin taitai aei ao aio taitai aio are ngkana kam noria iroun te tia takakaro n te tia *wrestling* are The Rock ae ngaia e kabongana aio bwa e nako man te utu are e kabwarabwaraki akanne ao ngaia I taku ngaia bon iai bonganan baikai ao ngaira ti a koro taitai n aki akaka.

Ngaia are ti a bubuti tao n te Motion aei ae nang tikiraoi ti a boutokaia ao ai tera ngke ibuobuoki iai te MIA ni ko na ni kabaitia riki aron tararuakin aikai nako abaa aika a tia n taekinaki ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa ngkanne nakon te tia taetae are imwina Te Minita n te Tua e nakoim te floor.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua I a kukurei moa n tabeka te bwana ni kamauri rimoa nakoim ma te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ao moarara riki taan ongora bwanan te maiu moa kam na bane moa ni mauri.

Tia Babaire I a bon rimoa ni kaitaua te Tia Tei temanna ae moan te karineaki mai Arorae n tabekan ana kaoti ae rangi ni kakawaki aio ao I bon riki n teirake bwa are ngai naba kain Arorae buu ma are ti a bon kaai ni boutokai kain abara bwa are burora kain abara. Ngaia are ti kaitaua te Tia Tei n ana kaoti bwa I taku bwa e rangi ni bongana bwa e manga kauringira kanga kakawakin taian kanuuringa n ara abamwakoro aika kakaokoro.

Ngai temanna i Aranuka ae rangi n rawata naba kanga tenan kanuuring iaon abara ae Aranuka ao n te kanuuring aikai kanga ngaira are ti arannia ngaira ara unimwane bwa te rikia ibukina bwa bon rikiara a kakaokoro rikiara ni Kiribati ao manga bon iai rikiara n ara abamwakoro aika kakaokoro.

A mwaiti karaki ma tao I aki ko na ni karaki bwa are tokina ana manga matauninga kain abamwakoro tabeua bwa are iai te tongo are i Aranuka akea aekakina iaon abamwakoro ao ngkana I kabwarabwara are ana matauninga tao aaba ake irarikiu ke tao antai nako ma I kan karaki te Tia Babaire. Ma I taku bwa iai kakawakin bwaai aika riki ao bon iai n ara abamwakoro bwa ngkana a bon kawakinaki raoi ao tao iai kanga korobokiaia ae kanga ana ko na n roko taan neweaba ao ana taraia ao e kanga n riki te bwai aio ao tera kabwarabwarana.

Bwa iai kabwarabwaran bwaai aikai irouia ara ikawai ma e koaua ae bon

riai ni kawakinaki aekakin rongorongo aikai bwa e na riki bwa kanga bwai ni kaneweaba. Tao n ara abamwakoro e Aranuka ti ongongo bwa iai naba te roki kanga ni katantan, iai te mwaniba kanga ibukin te borau irouia naake taan akawa bwa a ko na n ataki bwa a mena iaa. Ao iai naba are e nang kakaongora are kanga iai te kaibuke aia kaibuke nake kanga kain bon kain Aranuka are kanga iai ae kanga abwabwaki ao iai iana teutana iai naba kabwarabwaran akanne.

Ma are e aki ko na ni kakaeaki bwa are aki otioti ma tera ngke arona bwa te MCIA ngkai e a ko na ni boutoka te kaoti aio ngkai e butimwaia ti a butia bwa e a kaumakia ana Kauntira bwa a riai ni katanaki taabo aikai ao ni karauaki kanga n oaki ke tao ni iai korobokiana aika uarereke ae na ko na n reke bwa te bwai ni kauring ao e na rangi ni kakaongora. Ngaira naba ti a bon ongongo naba ao ni karokoa ngkai ao ti bon teimatoa n ongongo ae bon iai bwaai akanne ao bon iai naba rabwataia.

Tabeua a moanna ni mauna bwa are a moanna n taunaki bwa are te roro aio kanga e aki nang kakawaki irouia ao tao irouia ara ikawai e nang kakawaki bwa are ngaia n aron are I a tia ni kabwarabwara ngkana tao iai ae betinako ke tera ao ko a nakon naba noria n te manibwa arei. Ao ngaia aio e bon maiu bwa are bon beibeti ke tao terana riki ke.

Aio aika nang kakawaki ao I taku bwa tabekan te kaoti n te tai aio I taku bwa e manga ko na n anganira te unga n nano tao riki ngaira taan kairiri bwa tao ti na bon mwakuri naba ma ara Kauntira ni kataia ni kakai mwane ni buoka bwa aonga ni ko na n teimatoa taian kanikina aikai ao ana riki bwa taian bwai ni kaneweaba ao riki nakoia i abatera ake a roko n ara abamwakoro aika kakaokoro.

Ngaia are ti a kaitaua te Tia Tei ae moan te karineaki n tabekan te kaoti aio bwa I taku bwa aio ae bon nang kakawaki, maiera ngaira kain nuka kanga e a moanna naba ni bubua tera riki e nang rawata ao anne bon rikiara n ara abamwakoro aika kakaokoro. I taku bwa aio ngkana e kaungaki ao bon ngaira naba taan kairiri ti a manga bon boutokaia ara kantaninga bwa e na rawata te roko ao e nang kakaongora ngkana ko roko iaa ko kairaki nakon taabo akanne ao iai teutana tamneia ao tera naba ngke e ko na ni *connect* ke tao n *link* nakon te Umwanibong. Bwa tao n tabetai tao ko roko n te Umwanibong ao ngaia bon akea rongorongon am abamwakoro are ko taku bwa nang kakaongora.

Ngaia are ti a kaunga naba Te Minita n te MIA are e koaua e boou ti a butia ma ana Taan Mwakuri bwa tera ngke a manga rikoi taian rongorongo aikai bwa aonga ni ko na ni kawakinaki bwa rongorongon te abamwakoro teuana ma teuana. Ngaia are e rabwa te Tia Babaire I a kaitaua riki te Tia

Tei ae karineaki mai Arorae n ana kaoti ao ti nang boutokaia n te tai aio ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Are ruberube ngkanne bon ana taura te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko rine ngkai e ko na naba n reke au tai ni maroro iaon te kaoti ae rangi ni bongana ibukin boki ni Kiribati ae bwanin. Tao imwain ae I waaki ao e bon riai bwa ti na anga bwanara ni kamauri ngkai ti a manga moan waaki n te bwakantaai aei, nakoim te Tibiika ae ko karineaki, ara Beretitenti ae karineaki n reitaki ma te Kauoman Beretitenti ae rine, Minita ni kabane aika kam karineaki ao te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane inanon tamaroan te bwakantaai aei kam na bane ni mauri ni bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

E bon riai bwa N na anga naba bwanan au abamwakoro ae Tabuaeran n anga boutokan te kaoti ae nang tamaroa are e tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae noran kakawakin tao bwaai ake ana ko na ni irekereke ma ara katei aron kateimatoan ara katei bwa e na aki bua. Ao ibukina bwa abau ae Tabuaeran e rangi teuana te aba ae rangi e rangi ni katitika nakoia aban kain aban tinaniku n te kaneweaba ngaia are bon riai bwa tao na anga naba bwanaia n te tawanou aio n anga boutokan te kaoti aei. Bwa a bon rangi ni mwaiti naba taabo ni kaneweaba iaon Tabuaeran ma karaki aika rangi ni kakaongora ke tao I taku bwa e bon riai iroun te MCIA ke tao ana division ae tao irekereke iai tao te Culture ao n te tai aei I ataia ae bon waaki e waaki aia rarawe tamnei ao aia kakareke rongorongo iaon rongorongo abau ae Tabuaeran.

I aki ataia bwa e a tia ke tuai ma au bubuti nakon te Ministry are tabena Te Minita riki ae karineaki tera ngke e ko na ni kabaitia aio iai ana karikirake teuana Tabuaeran are e kataia ngkai n *propose* ae te *multipurpose Cultural Center* ae na ko na naba n reke bwa kanga te *museum* ae uarereke ae na ko na ni kawakini naba karakin Tabuaeran ibukin ana kaneweaba ngkana a kaoti ke a roko iruwa mai abatera.

Ngaia are ti nang kukurei ao ni kaota ara boutoka nakon te kaoti aio ao ti a kawenea naba bwa te bubuti ae moan te mangori nakon te Tautaeka bwa tera ngke e nora riain moanibwaian aio bwa I taku bwa n aron are kam ataia. Abau ae Tabuaeran bon te aba ae okoro ma aban Kiribati ni kabane bwa bukin tera ngkai e okoro ibukina a bane aban Kiribati iaona mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma Banaba a bane ni ko na n reke iaon au abamwakoro ae Tabuaeran.

Ngaia I taku bwa e kakawaki ae ti na kaota ara boutoka nakon te kaoti aio

te Tibiika ae ko rine. I taku bwa n aron are a mwaneweia taan taetae mai imwaiu a taekina tao te taubati tao kaubwain teuana Arorae ae rangi kakamataku matakuakina irouia kain Kiribati ao tiaki ti kain Kiribati ma kain naba aban tinaniku.

Ma iaon abau ae Tabuaeran ao iai naba te taubati iai te taubati ibukina bwa iai kain Arorae ikekei ae kateimatoa naba aia katei ao tangiran abaia inanon kaitematoan kaotakin ke aia maie ae te taubati. Ngkana iai aika ongongo taekan tao ana maie Makin ae te natirea iai naba iaon abau ae Tabuaeran ngaia are n te tai aio ao kanga I nanokawaki n taekinna bwa ngke I uarereke ao I taneiai ni mamataku n aekakin bwaai aikai iaon abau ae Tabuaeran ma n taai aikai e nang moana kanga e nang moanna n aki oti a nang moanna ni mwaninga te aba taekan Maie aika rangi ni kakamataku aikai ao a rangi ke tao bon iai karakinana karakinaia ae okoro ao e kakaongora irouia kain abamwakoro aikai.

Ma n taai aikai e nang moanna ni buanako ngaia are bon te bubuti nakon te Tautaeka ao e rabwa riki te kaoti aei ngkai e tabekaki bwa e reke ara tai ni manga kakaewenako te Tautaeka bwa tera ana anga ni ko na ni kateimatoai aekakin maie aikai ma katei ma taabo ke bwaai ni kaneweaba aika na rangi ni bongana ibukin Kiribati tao riki ngkai ibukin abau ae Tabuaeran N na rangi ni bubutia riki te Tautaeka a bon rangi ni mwaiti taabo aika rangi ni kakaongora ae na kainanoaki am ibuobuoki te Tautaeka bwa ko na ko na nora riaina ni kibari aonga n teimatoa ao n aki bua karaki iaon abau ae Tabuaeran are bon abami naba ngkami ni kabane bwa e ababa iai tei Kiribati mai Makin nako Arorae n reitaki ma Banaba.

Ngaia are au kantaninga bwa kai bon aban te Tautaeka e na bon moanibwaia naba te Tautaeka ni katamaroa bwa antai ae na ataia ao inanon ririki aika imwaira ao e na rangi ni korakora ana karekemwane te Tautaeka ae na ko na n reke naba mai iai iaon te Tourism. Kanga teuana ana takete te Tautaeka ngkai ae rang taketenna bwa e na rangi ni mwaiti naba ana *revenue* ae na ko na ni *collect* man te *tourism* irarikin te *Fisheries.* Ngaia are bon man au taeka aikai te Tibiika I a kaitaua riki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae n ana kaoti ae nang tamaroa ao I a kaitauko riki ngkai ko ko na n anganai au tai n te tai ko rabwa riki ao ti na bane n tekeraoi e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkanne I a kanakoa nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker Tibiika kabwara au bure ti a taneiai n are Madam Speaker kabwara au bure n anne ma ko bati n rabwa ngkai ko kateirakeai n te tai ao bon ngai temanna ae I a tekateka naba n taainako ngkai I nang kukurei n

teirake n taetae ao au kantaninga Tibiika bwa N na maroro iaon te kaoti aio bwa I taku bwa bon ti teuana te aba ae nang kinaki ni kateina ae te katabwanin. Ao I taku bwa akea ae aki ko na nako man te katei anne ngkana e roko iaon abara ae Marakei.

I taku bwa ngkana arona bwa ko roko iaon Marakei bon akea riki ae ko na ni uotaki n te car ke tao ni kabutaki n te rebwerebwe ke tao ni kabutaki n te bwatika bwa e na katabwaninaki bwa e na noria atin abara are taian Unaine. Ngaia I taku bwa Marakei teuana te aba ae matoa kateina bwa I boutoka te kaoti are e a tia n tei ikai are ti na kateimtoai kateira bwa bon rikiara ao bon kinakira naba ni kakaokorora aika ti a bane n taneiai inanona.

I karabwa te tia tabeka te kaoti Tibiika te Tia Tei ae karineaki ae bon raou n tekateka irarikiu ae te Tia Tei mai Arorae I karabwa n te kaoti aio bwa I taku bwa aio teuana te kaoti ae anganira raoi rikiara ao kateira are ti bane nako mai iai. Te bwai ae I kan tangiria n taekinna bwa n taai tabetai ao a roko te koaua ni Kiritian ao akea buren te koaua ni Kiritian ma te bwai ae kananokawaki a manga urui taian bangota n aron are e a tia n taekinna temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ma tiaki ti Abaiang ae rotaki n te tai anne.

Ngaia are N na bubuti ngkana a ongo bwanau n te tai aei bon tai roko iaon Marakei bwa e a nako te roro ma te roro e a nako te katei aio ma ngkoangkoa ao bon tai kataia naba n roko n uruaka bangotaia kain Marakei are aia unaine ake aman.

Ti rotaki kanga ni butin te karaki are ana roko bwa ana kataia n uruaki bangotaia ara Unaine ao te Unimwane e botaki ma te bureitiman bwa a kakaeaki te koraki aikai ao a tuangaki bwa iaon kawaia ane a nang roko. Ma ngkana a ongo bwanau ngkai bon tai kataia n roko iaon Marakei bwa I taku bwa tiaki te bwai ae riai bwa kam na urua kateira ma rikiara.

Ngai temanna ae I tarebon nakoia au Unimwane ao I tatarebon naba nakoia taian bureitiman I tuatua bwa e na kateimatoaki kateira bwa ai bon anne kinakira. I taku bwa akea te aomata ae e aki nano n abana ti uoua te bwai ae ko ko na ni karaoia ke teniua te bwai n te aonnaba aio ae ko ko na ni karaoia ae ko kateirakea naba te kakiriwe imarenam ma raraom are kabanean raoraom. Teuana ngkana ko kauntaeka ao ko taekina abana ngkana ko taekina aban raoraom ae bon raoaraom e a teirake naba te kiruwe imarenam ma ngaia.

Te kauoua taekan ana utu ngkana ko taekinna taekan ana utu e a teirake naba te kiriwe n te tai naba anne ao te kateniua taekan ana Aaro. Ngaia N na bubuti tai kumea kain te aba tai kumeia kateia kain Marakei ae a taneiai inanona bwa I taku bwa ko na karekea te kangaanga tiaki ti nakon

Marakei bon nakoia naba aaba ni kabane iaon Kiribati.

Ma I taku bwa anne te bwai ae ti riai ni kamataata nakoia ara botannaomata aike tao aki atai bwaai aika teniua aika nang kakawaki bwa ana aki uruaki ao mwina ana uruakia ao ana ruanikai iai. Bwa ngkana ko taekinna naba ana utu temanna n taekinna n rikiana ao raoraom are bon kabanean raoraom ko a kiriwe naba ma ngaia.

Ngkana ko a manga taekina taekan ana Aaro ao ikanne e a reke naba am kangaanga ma ngkana ko a manga taekina riki taekan naba abana ao ikanne e a reke naba am kangaanga. Ngaia are au taetae tao n reirei nakoia ni kabane aomata ake tao e nang korakora taekan te Aaro irouia e na tokanikai te Aaro bon iroum ma tai kumea te aba teuana ni katokanikaia ni kateina are e a tia ni maeka iai. Ao I karabwaia te koraki ake tao iai nanoia ni kakorakora aia Aaro bwa tao a kataia ni kaotia bwa a nang mwaka aia Aaro.

Ma eang ko kauna te Aaro ma te aba ao ko na bon manga kiriwe n te aba are ko na roko iai. Bon taua katein am Aaro n am tabo are ko mena iai ma tai ninia nako te aba teuana n uruanako kateina. Bwa bwaai aikane bon te kabanea ni kabuebue ao I taku bwa ni kabane te aomata aika bon mena iaon Kiribati a bane n taua. Ngkana e nako naba aran abam ma ko a rotaki naba iai.

Ngaia are I taku ngai bwa temanna te Tia Tei ae I nang tangiria ni kan taekina bwaai ake a karaoaki bwaai ake a tia ni bwainikirinaki tao katein aaba tabeua n aron are e taekinna te Tia Tei mai Abaiang ao te Tia Tei naba mai Tarawaieta iai aika ti a tia n ataia. Ti taku ngaira bwa e kakaonnako te bwai anne ma I taku bwa ongo te bwana ae te bwana n akoi nakon are ko nang roko ni karaoia imwina ao akea te bwana n akoi. Bwa are te bwai aikai ko kumei kateira ao ko kumei rikiara ao ko kumei arora ni kabane iaon abara are tao ko na roko bwa te iruwa iai, man au taeka aikai Tibiika ao I a karabwa te kaoti ae tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Arorae ao I anganna naba au katekeraoi nakoia kain Marakei Te Mauri Te Raoi Te Tabomoa kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ngkanne ti a nakon te tia taetae are imwina. Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika bon te kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ti taku bwa eang aio teuana kanga anuan maiura ae ti nang kabwaka iai ti nangi ni kabwaka ni kawakini aron te katei ma rabakauia ara ikawai. Ngkana ko bon norii ngkai taian waaki aika a waakinaki ao bon ngaira kain Kiribati kanga akea taian tabo ni kanuuring ake a kawakinaki ake. Ngkana ko roko itinaniku ao eang ko bon nangi ni mataai ko bon nang mataai iai bwa are a bon nangi ni

kawakinaki raoi taian rabakau ma taian katei ake kateia ara ikawai.

N abara ae Butaritari ao tao bon ataia te Tibiika ae ti nang kakaitau bwa e reke mwanangara ma ngke ao Te Minita n te MISE ao Te Minita are bon tariu are Te Minita mai Butaritari n te weekend ae nako ao eang ao ti maroroia. Ti aki ataia ae iai ana kaoti te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ma ti maroroia ibukina bwa ti roko n taabo aikeke kanga a kakawaki naba iroura ngaira kain Butaritari taian Bangota ake ana riai ni kawakinaki.

Iai teuana n ara atimwakoro ae Tikurere ngkana ko a nora te unaine are kanga ngaia are ana tabo te atimwakoro aio e a mena rabwatana iaon taari. Ao ngkana arona bwa e ko na n rinanoaki are kanga e tabekia ngkai te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ma tao ana ko na ni manga karaoaki raoi nneia are ana kawakinaki iai.

Ma iai tabeua kateira naba ae nangi ni kakawaki ae teuana bon te Maneaba n aekakin ngkai ti a noria ngkai ao kanga e a bon moanna ni bua kateira ae te Maneaba bwa ti a birinako man kateira are bon te kateitei ni Kiribati ao ti a nako ni mataiakina te kabwa, kanga ai akea raoi are bon aan raoi kateira are bon te Maneaba ni koaua.

Ma tao aio teuana ae ko na n taraia te Tautaeka bwa tera aron kaungakin kaungakia ao teuana ae kanga I tarataraia ikai tao ngkana e kukurei te Tautaeka e ko na n tara te itera are tao iaon abamwakoro ni kabane ao e katea teuana ae bon Maneabaia ara Unimwane tenan Unimwane are a ko na ni bobowi iai are bon te bwai ni Kiribati are bon kateaki raoi n aron katein te Maneaba ao tao anne ae ko na n taraki.

Teuana naba ae kanga e rangi ni kananokawaki ngkai are kateira n aron kawakinaia ara Ataeinaine. Ngkai e a bon bua anne ao ti a bon aki ataia bwa are eang ngkana ko a nora ngkai aron mauia ara ataei aika mena n taian reirei n aekakin te JSS ma tera ae ti ongo rongorongoia a mooi manging tenan ataei aika tenan aine, a takakaro tao n raa. Ngaia are aio teuana ae kanga e rangi ni kakawaki naba bwa are aio kateira ae titabo ma e nang bon akea aron kawakinakin kakawaki rabwataia ara ataeinaine.

Teuana naba kanga I kan kateia nakon te Tautaeka ane kanga iaon ara anene ae te Katake ma te taumanin taninga akea naba aio. Tiaki ataia bwa iai ngkai aika a tiku ni maiu ae a rakabau aio ke akea ma ti na bubutia naba Te Minita ae karineaki n te MCIA bwa e na aera. Tera ngke arona bwa e ko na ni manga kataia ni kakaea aikai n te aro bwa e manga kamauaki aikai bwa are ana bon tiku inano roro ma roro.

E aoria te karaoke tao te karaoke n taian bar n nangko na ma te mena

are e a kamaraki taninga n tabetai ma iai kateira n anene aika rangi ni kakawaki are kanga te rongorongo bwa are n aron ae kanga ti kaongoaki bwa te katake ao te taumanin taninga taian rongorongo aika kawakinaki aike a bwatinaki inanon te roro teuana ma teuana. Ngke ko uarereke ao ko a rineaki ko tobwaki irouia tao tibum ke tao am Karo ao anene nakoim n anganiko te rongorongo arei ao ngaia are e a tiku iroum bwa are ngkana ko na karaki ao ko a aneneia ngkane n aron te katake are kanga ko reiakinaki ngke ko uarereke.

Ngaia are kanga tao aikai taian itera tabeua e koaua a bon rawata riki ma e nang uarereke ara tai ao tao aikai ngai ae I ko na n reita are e tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ti nangi ni kaunga te Tautaeka tera ngke arona bwa e ko na ni manga noraki aikai ao a kawakinaki riki tenan *shrine* akeke tao taian Bangota akeke a ko na ni kawakinaki bwa kanoan te roro teuana ma te roro teuana.

Tiaki nanona bwa tao ko na kawakinna bwa ko na manga raa tao ko na kiniwawi iai ke tao tera tiaki ma a kakawakinaki bwa are bon kanoan taian rongorongo inanon ana History Kiribati ma ngkoa ni karokoa ngkai ao tao nako ririki aika na roko. Ngaia are aikanne aika kakawaki te Tibiika ao I karabwa riki te weekend ae nako bwa e koaua ae ti bon maroroia riki ma Te Minita n te MISE e kataia n tuangira e kangai e aera kam aki karaoa kawain te tabo are te nei ni man bwa are aio teuana tabo i Butaritari e rangi ni kakawaki are ana riai n roko moa iai iruwa ao ngkai ngkana ko nora te tabo aio e a buakoako e a raba e raba man te kawai, ao e nang kamimi bwa e kunea aio Te Minita mai Arorae ao e tuangira ni kangai tao ngkana kam bubutia China.

Ma ngkana ko roko naba n ana tabo China te Tibiika ti ngkana ko anganai ti teutana ao iai te atibu ae ko na noria imatan te mena aia *gate* kain China e nangi ni kamimi ae tenan iruwa ao a nako n anaa te bwai ae nang kakawaki ao a kateia n aia tabo ao a bwereia raoi bwa iai rongorongon te atibu arei ae nang kakawaki irouia kain Butaritari ao riki n te kawa ae Ukiangang, I a toki ikanne Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rabwa Honorable Tibiika ngkai ko anganai au e koaua ti 5 te miniti ma N na rimoa ni karabwa te Tia Tei mai Arorae ngkai e ko na ni uotarake ana kaoti ae moan te kakawaki ao I nangi ni kakatonga ao I kakaitau ngkana e ko na n reke au tai ni bwaeta nanou ngkai te kaoti aio kanga e bon iai rekerekena naba ma Tarawaieta.

E ngae ngke tao kain Arorae ngai mai iroun tinau ma N na taekina ngkane au itera mai iroun au karo mai Tarawaieta. Iai karaki ae e aki toki tamau ni kakarakinna ngkana na matu King Kewe ma Nei Aromaeao ao te biku ngkana kam ongongo karaki aikai Nei Kimoauea ngkana kam ongongo karaki aikai ngai I taku bwa tenan kario ma I nang karabwarabwa ao I kakaitau bwa ngaia a bon nako man au abamwakoro ae kawa ae Buariki. Kanga bon iai kamimina ngkana I karakinna teutana Nei Aromaeao kanga te karaki teuana ae nang ni kakoauaki aron rikina bwa bon ti tabo are te aono are e roro iai kanga te kai aio ae tiku i Buariki ae ngkana ko kenna ao e uraura tanona ao tera ngke arona bwa e ko na ni kateimatoaki kawakinan te bike aio. Bwa e bon mainaina ngkana ko kenna ni kangai ma ngkana ko roko n te tabo arei ao bon ti ngaia ae uraura kanga e buraun ao Nei Kimoauea bwa are tao kam ataia ke bon ti iaon Buariki ae iai te Kimoa ae mainaina ae aranaki bwa Nei Kimoauea.

Ma tera ngke arona bwa e ko na ni kawakinaki I nang karabwa te Tia Tei mai Arorae I nang boutoka ana kaoti bwa e kauringai ana karaki au karo ae ngaia I taku ngai bwa iangoan matu ma ngaia tiaki bwa ngaia bon te karaki ae bon nako man ana kawa ae Buariki. Ao tao ai bon kan raona are e taekinna te Leader n te Kaitara bwa are tao e uneakinna ae tao moan Abemama e roko iai te buraeki ma ti na teimatoa ni karabwaia kain Taratai bwa tao bon ti ngaia te kawai iaon aban Kiribati iaon Tarawaieta ae a kauringa moan te rokon te man ae a bon teteimatoa ni kakauringnga ni karokoa ngkai.

Ngaia are tao N na karautaeka nakon te Leader ae nang karineaki man te Kaitara bwa bon ti te Taratai iaon Tarawaieta ae e na ko na ni kakauringaki bwa e bon teimatoa ni kakauringa rokon te man irouna. Ngaia are I nang karabwa ao I kakaitau te Tia Tei ae karineaki mai Arorae e koaua e rangi ni karoko nano aekakin karaki bwa are ko taku bwa tenan kario ao ngaia bon iai koauaia ao tera ngke ti bubutia te Tautaeka bwa e na ko na ni kateimatoai taabo aikai.

Iai ruan maten King Kewe iaon Buariki ae bon ti ngaia ae e kanga e nangi n raka aron buburana ao iai aron mwanekan Nei Kimoauea kanga aron mwananga ngaia tera ngke arona a ko na n *reserve* aekakin taabo aikai n te aro bwa e na ko na n riki bwa te tabo ni kaneweaba bwa e aonga n ae kam ataia ae tao bon ti Tarawaieta mai buakon abamwakoron nako Kiribati ae bon nangi ni mwaiti iai te auti ni iruwa ngkana ko karaua ni warewarekia ao e na ko na n reke auti ni iruwa aikai n teimatoa ni kakawaraki tao ibukin karakin Tarawaieta aika tabeua aikai. N raonaki ma ake ana ko na n uotirake tariu akana uoman aikai ao man taeka aikai tabeua te Tibiika ae

ko nang karineaki ao I a kukurei ni buotoka te kaoti ae tabekia temanna te Tia Tei mai Arorae ao e nang rarabwa ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ngkanne te tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga ao I anganiko te floor n te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ti manga kamaurira naba n te bwakantaai ae tamaroa aio. I a kamauriko te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti, ngaira kain maneabam n te tai aio, taan ongora ao I a bon reita te kamauri nakoia kain au abamwakoro Tabiteuea Meang arana ae maiu ao ti a bane ni mauri.

I kan raoni naba bwana ake a tia n reiti maroro ake a tia n tabekaki iaon te kaoti e noraki kakawakina n te tai aio. I a reita te kaitau nakon Tia Tei ae karineaki mai Arorae n aron ana tabeka ma ke ana kaoti are a tia n uotirake ma taekana are kakoauaki bwa iai kakawakina ao iai bonganana nakon tei Kiribati.

Ti kaitaua te Tautaeka Te Minita are e a tia ni uota bwanan te Tautaeka n aron boutokakin te kaoti aio. I taku bwa kai te Kaoti ae noraki kakawakina ao e kakoauaki kakawakina ao ti reita aron te boutoka nako iai Honorable Tibiika ao e koaua ti kina kakawaki taian kanuuringa ke tao ti na ko na n arani bwa Bangota n ara abamwakoro aika kakaokoro n rekereke ma kateira ao rikiara.

E koaua a tatanako te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana n aron kinakin ao kakawakin bwaai aikai tera raoi araia n aron are taekinaki ni kanoan te kaoti. Tenan bwai ni kanuuringa e koaua e kinaki iai abamwakoro ni kabane iai karaki iai rongorongo iai raa, ao aio e irekereke naba ma aron te utu teuana ma teuana. Au abamwakoro ae Tabiteuea e mwaiti rongorongo ao bwai ni kauringa n aron ane e taekinaki ao bon taabo aika kinaki naba kakawakia n rekereke ma te karaki ni kawai ke ti ko na n aranna bwa tenan *cultural significant side* n te taetae n Tabiteuea.

E koaua ao aki ti tei bwa baika iai rabwataia ma a ko na n reke n rekereke ma te karaki n aron are mwaneweaki a ko na n rekereke ma te katei a ko na n rekereke ma te utu e nang rekereke ma te Maneaba te boti n rekereke naba ma aron te maie aron te akawa. N aron ae tao ngkana iai akana a ongongon kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang taan uu ao te akawa are te uu e nako naba ma te rongorongo, rongorongo ni kawaii ai naba bon rabwatan ke kanuringa ibukin karaki aikai.

Ngaia are ti rangi ni kukurei n reitaki aron te kaoti aio nora kakawakin te kaoti aio ao e koaua ti reita aron te tabeaianga n aron are mwaneweia tabeman Taan Tei ake a tia ni maroro. N taai aika nako ao manga

roko te rongorongo e manga roko te rongorongo ibukin te kurubu teuana ke te koraki teuana I aki koaua ngkana tao kain te Aaro n aron are e taekinaki ao anne e kaota naba tabeaianga. Tabeaiangana ara kauntira e tewea ana bowi ara Kauntira ao riki bwa kanoan te akenta are rangi ni kakawaki ngkai e nora kakawakin itera aikai.

E koaua uruakakin aikai kanga bon te kamatauninga ao e kakinakoan te abamwakoro teuana, te kainga, te utu ao te kawa teuana n aron are mwaneweia te Tia Tei temanna mai Marakei n aron ana maroro.

Ao e koaua aio are nang bon e a tiku iroun te Tautaeka uruakakin bwaai aikai n aron ae ti taekini e na ko na ni karekea te mwengabuaka, e na ko na ni karekea te itaberara ao kaiangatoa irouia ara botannaomata riki ake a rekereke ma iteran kanuuringa aikai. E koaua ti a manga bon titiraki ao kanga a taekinaki bwa kain te Ekaretia ke te Aaro ke tao bon te botaki teuana, e aera ngkane kai e a manga kaokoro ma aia waaki te moan roro ni mitinare ake a moan roko bwa ngke a roko ao a karinei.

I taku bwa ara mitinare aikai a nori kakawakin aikai n aron rikiara ma kateira ao a karinei a bon katiku kanga akea aia iango ae nang karaoa aia raa a bon ti roko a karaoa aia buaka ni karokoi aia koaua ao aia raa ao aki karaoa tao aia mwananga ni kaitiaki. Tao ti nang kaitiaki bwaai aikai bwa kanga a kamatauninga aron te waaki I taku bwa bon baika ana bon ana teimatoa n tiku iai kinakia irouia tao ara moan roro ara mitinare ma baika kakawaki nakon rikian ao katein tei Kiribati.
Ngaia are teimatoa ni karinei ao ni bon katikui n arora ngaia are ti na kaunga te Tautaeka e koaua tao iai ana Tua ane e a tia ni mwaneweia Te Minita iai Tua ane ti bon tia naba tao kanoan te Auti n Tei ae nako tao bon ti kamwakakina riki bwa tera arona ae nang bon tena. Tera aron kinakin taabo aikai tera aron tauakin mwia ngkana iai te mwabe e a tia ni mwabenaki te GPS ngkana e na iai te Tua are ana koreaki araia taabo aikai ao ngkana iai ane kamatauningai ke tao e urui ao e na ko na ni bon kateaki n te bowi ke ni kabureaki ni katuaeaki n te tuua ae bon tau nakoina Honorable Tibiika.

Ngaia ti kaungaa ti na karekea bwa te kakaewenako nakon te Tautaeka ao tao bon nakoia kain ara abamwakoro ao ara kawa nako riki kinakin kakawakin kateira ma rikiara rinanon ara kanuuringa ngkana ti tarai bwa a kakawaki inanon ara kawa ao ara abamwakoro nako e rabwa Honorable Tibiika I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ti a nakon ara tia maroro are imwina. Te Minita ibukin marin marawa Hon.Ribanataake Tiwau Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine I a reitai ma raou

n Tia Tei mai Nikunau n uota aia kamauri kain ara abamwakoro ae Nikunau mai Tabematang nako Urubenua ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara, ngaira ni kabane aike ti a bane ni botaki ian Maneabam n tamaroan te bwakantaai aio n ana tangira ma ana akoi uean te maiu ao kam na bane ni mauri.

E koaua e rabwa te Motion aio are e tabekia temanna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa e katurua man katerea riki kakawakin ara katei are e na kinaki ibukin te aro ni kaneweaba ao e koaua a tia n rawata rongorongo ake a tia n taekinaki. E koaua a rawata naba ngaira rongorongon ara abamwakoro ae Nikunau ngaia are ti tangiria naba bwa ana kinaki ian te kantaninga aio.

Ma te bwai ae N na katurua au maroro iaona Tibiika ngkai e uarereke te tai te titiraki ae kangai antai aika na uota ara Cultural identity ke rikiara nakon taai aika na roko. I taku bwa anne te bwai teuana ae kakawaki bwa ti riai n ururingnga ngkai ti a kataia ni katurui aikai e koaua e na ti kinaki ana kateimatoaki aikai inanon taabo ake ana karauaki raoi ni barongaki taabo ake ana neweabaki bwa ana karaoaki raoi rongorongona. Ma e kaokiokaki te kantaninga e kangai kakawakin ara katei ma antai aika ana uota ara *identity* ke ara *Cultural Identity* aio ma rikiara bwa i Kiribati ngaira ke tao kain Nikunau ngaira nakon taai aika na roko ao I taku bwa kaekan anne Tibiika ataei ao ara roro ae tabe n rikirake.

Ngaia are e rabwa te motion te Tibiika bwa e katerea kakawakin anne ao I taku bwa riai naba n taraki bwa e riai ni karinaki inanon te waaki n reirei ao ni kinaki taan karaki ake a kinaki man te abamwakoro teuana ni kinaki n ara *Education System* bwa ana ko na n roko n anga aia maroro nakoia ara ataei n te reirei n te Primary inanon te Kiribati Language Session ke ana te tai ke te Subject are ngkana e karaoaki te subject are te taetae ni Kiribati te katei ni Kiribati.

I taku bwa anne te bwai teuana ae kakawaki Tibiika bwa ti nang irantangaia ara katei bwa e na teimatoa iroura ma tera aron irantangaeakin anne ngkana ti kamatoa mai irouia ara roro ae tabe n rikirake ao ti tabe n tara ngkai ara roro ae tabe n rikirake e a moanna ni bua te katei. Ngaia are I taku bwa aio kakawakin ao I karabwa te kaoti aio e katerea kakawakin ara katei ao ti a riai naba ngkanne ni manga kakoaua bwa e na teimatoa kateira aio irouia ara roro aika na roko.

Ngaia are e rabwa tabekan aio Tibiika iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao ti a riai riki ngkanne ni kairia ma karinana inanon te Education system ao kinakia ara taan karaki ma aia rongorongo bwa ana kinaki bwa raon te waaki n wantongakia ara ataei tiaki n ti n te

rabakau aika boou man kateira. Ngaia are ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Arorae noran aio ian tao te aro ni kaneweaba ma itera riki tabeua ma aio te itera teuana ae ti a riai naba n taraia.

Iaon au abamwakoro ae Nikunau iaon kanuuringan te Cultural day n taian primary teuana au maroro ae I aki toki ni kaokiokia e kakawaki reiakinaia moa arora aika a tabe n rikirake rongorongon abam bwa man atakin rongorongon abam ao ko ko na e na teimatoa aron katein ma rikiam bwa kain iaa ngkoe ao e koaua n tokin te tai tera ae kakawaki ti na kinaki n arora bwa i Kiribati ngaira ni kateira ae ti nang aki toki n taetaekinna ao ni kamoamoa bwa te katei ae raoiroi.

Ngaia are I taku bwa n tabekan aio bwa e na kinaki n te aro ni kaneweaba e a riai naba ni kinaki inanon ara waaki n anga reirei inanon ara tabo n reirei ao ni kinaki naba te koraki are iai te rongorongo aio irouia bwa e aonga n aki bua te rongorongo ao e na teimatoa nakoia ara ataei aika tabe n rikirake. Tao man aikai maroro te Tibiika ao I a karabwa riki tabekan te kaoti ae tamaroa aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao I kukurei n taekinna bwa I nang boutoka te kaoti Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro ngkane are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao I anganiko te floor.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika manga reitan bwana ni kamauri inanon te ngaina aio ti kamauriko te Tibiika ma kain ara maneaba aio n te tawanou, kam na bane ni mauri.

E koaua e uarereke ae N na taekinna ae ti bon mamataku ni baika a riki ao ti kaitauia kain te Umwanibong n aron aia waaki ae tao bon iai eti ae kakoauaki aiai kakaokoron abamwakoro nako ao ti mataiakina ae karaoaki i Tarawaieta ngaira ti taku naba bwa iai bwaai aika ana ko na naba nora abara. Tao bon te moan bwai moa bon ti te reirei are Rongorongo ae I aki toki ni kaokiokia bwa anne te moan reirei ae kataia ni boutoka kabutakin te ota nakoia kain Kiribati.

Ngaia ae moan katea te kura ni mitinare ngaia te tabo anne a moan te meana. Ti kataia ni bon tuanga te Tautaeka bwa e na bon riai ni iai kaokoron kinakin aio bwa are ngkana iai te reirei iai ma anne kaokoron te tabo ae Rongorongo tiaki karekea bwa anne kanoan baika riki inanon te waaki.

A rawata irian rokon te Aaro iaon abara bwa are iai bwaai tabeua iaon abara ae taobaraki naba aron kateia ma nneina ao bon iai ikekei kain te aba a taneiai n arona are kanga e tabuaki ngkoa ae ko na kawaria inanon tain korakoran maiun te

Ekaretia iaon abara. Ao anne rakara ae ti bon kaokoro iai anne ara sacrifices ngaira kain Beru tiaki ko na ni bati n taetaekini baike a mena iaon abara ao a bon ataki.

E kakai ikanne iai kain te tabo arei kam aki bati n nanako ikekei bwa bon iai kaaia ni karokoa ae akea rabwatana bwa are anne kanoan ngkai te katei. Ti rangi tangiria naba ni kaneweaba nakoia ma ti bon taon nanora bwa e nang kanga raroan abara. Ko kan kangai nako Tarawaieta tao ti $5 ko a roko naba eang e koro tabun boon am utero, e koro boon kanam ao ngkana ko na kangai nako Beru $200 tabun.

Ko roko ao ko a nako naba ni kakae nnen akea boon kanam ao akea boon am utero. Anne ara kangaanga ae ti taraia ti nangi ni kaunga te waaki anne ma ti tangiria naba e na noraki abara ma are aoria bwa are ti na kataui aikane ma arora ngkana iai aron tobwakina ti na noria naba ngaira bwa ti kan roronako naba ibuakon kabatian anga ni kareke tianti nakoia kain ara abamwakoro.

Tao bon ti teuana naba ae ti na kamoamoa iai bwa are bon maneaban kawan abara a teimatoa bon angina a teimatoa ma ti bon bububuti naba nakoia taan nako n anai rongorongo ikekei ake a bon karaurau bwa are untaba iai kakaokoron te karaki. Ao ngaira i abara e rangi ni kangaanga anne teuana e a tia reke te kiriwe iai ngaia ae ti bon tatautaui aron maroro bwa are ngkana e bati ni karaki te iterana ao iai iterana ane e na aki kukurei ao bon i abara ane bon uneakinaki.

Aio te moan Maneaba ao arei te moan Maneaba e aki tataekinaki anne ngai I aki ko na n taekinna naba bwa are I raka I tuai n roro naba iai I bon tuai ko na naba n rinnako ni karaki ibuakon te Maneaba n arona anne. Bwa are bon iai katein te aba ao iai arona ma iai bokin te maneaba ti ataia e roko Tianure iai, e roko May iai, e roko Aokati iai, e roko Okitobwa, e roko November ti bane n atai ngkane bongin Maneaba aikanne Maneaban Kaa.

Ngaia aikanne ae ti kaitau iai e aoria ngkana tao e a bati ae tiaki ko na n anga ngkai nakon te botannaomata anne boon ae ti butimwaea te Aaro ni katekateka i abara ao ngkana ko bon roko n te Umwantabu are te Ubire ao e onrake n te ara, araia kain Samoa, araia ami bakatibu tao e mena teuare e tabeka te kaoti tao iai tibuna e mena arana i Beru te Tia Tei ae karineaki. Ao tao ai antai riki tao e a mwaing nakon te Ekaretia teuana ao ngaia aran tibuna are n Umwan te Ubire ane a bon rerena ara ikekei.
Kain Tuvalu mina e mwarua te rongorongo are iai reitakira ma kain Tuvalu akana a bane n nim araia ma iaon kawaina ni bua bwaai aikai bwa are tao akea ara mwane ngaira kain Beru ni ko na ni kateimatoa bwa tiaki bwaibwai iai bwa ana bwaibwai te KUC.

E a nora aio te Tautaeka ke e aki bwa iai nanon bwaai aikanne bwa te rongorongo ae iai, iai ruanimate akana ikanne ngkana ko ongora tebubua tabun te mena arei ruanimateia i Samoa, ngaia aikanne ae ti bon ti kaota nanora ni kan rinnako ibuakon te waaki ma are iai naba kaubwain abara ma rongorongon abara ae ti tangira ni kan tibwauai ma ngkami. Ma e aoria bwa e noraki inanon tain te kantaninga aio ao ti nang boutoka te kaoti are ngkai are akea riki kaubwaira are n aron ae ti bon tataekinna ti te bokaboka ao te taoro. Ao ngkana kam ngare iai bwa angkoa te bokaboka ao te taoro ao N na uota te bokaboka ao ane e ngenge ai bon ana bure bwa I a oro tabaia naba n aki akaka kam rabwa ao I a toki naba ikanne te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo e nakoim te Tia Tei.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rarabwa te Tibiika ae ko rine, nakon te Tibiika ara Beretitenti, ara Kauoman, kain am taibora te Leader n te kaitara, ai bon bwanau ma kain au abam ae Maiana ni kamauri ngkami n te bwakantaai aei moan te tamaroa aio ni ikotaki ma raou n Tia Tei ao kain Maiana ni kabane mai Tebikerai ni karokoa Bubutei kam na bane ni mauri.

Te Tibiika te kaoti ae moan te tamaroa te kaoti ae tabekaki n te tai aio iroun ara Tia Tei ae rine mai Arorae bwa e koaua bwa rikiara kinakira ao kateira, aikai a tiku nako inanon maiun tei Kiribati e ngae ngkana ai a mate ara ikawai ma rikiara, kinakira ao kateira are a kaman uaboboia ao ni kateia ma ngkoa. Aikanne ana tiku bwa rikian tei Kiribati ao kinakina ngaia are e nang kakawaki kawakinaia n te aro are e na tiku inanon roro ma roro.

I aki nano kokoraki bwa kain te roro are ngkoa ke ara ikawai a bon bae n nanokawaki n te tai aio n aron tararuakina irouia ma kakawakinan mimitongina n te tai aio. I bon nang kakatonga teuae te Tibiika bwa iaon abau ae Maiana ao e bon toa te kaawa teuana ma teuana ma maneabana ao mwaneabara aikai a bane ni kateimatoaki ni kateaki ao onobwaiaki ni bon te bwai ni Kiribati. E bon reke bwa te botaki teuana ae nang bubura kaei n te kawa teuana ma teuana ngkana e roko bongin kanuringaan karaoan te maneaba teuana ma teuana.

Tao teuana te maneaba ae rangi ni kinaki ae kanga e a rang tieuataake ke tao ni kinaki n arana ni May 10 anne ngkane ti ibukin te kawa ae Bubutei ma bon mai Tebikerai, Tekaranga, Tematantongo, Aobike, Tebwanga, Temwangaua, Tora, Tebiauea ao Buota kaawa aikai a bane n toa ma bongin kanuringaan aia maneaba. Te kawa ae Tebwengetua tao eti e rungaki ni

katoa Tuurai bwa a roko kawain kawa nako.

Manga inanon Maneabara teuae te Tibiika ao e bon nang korakora naba te katei inanona ao riki karinean te Unimwane iroura. Teuana naba kinakin abau ae Maiana bwa rabakauia n ototo ao n anenei anne akea ae ko na ni kakewea, akea ae ko na ni orea aron ana ototo ao ana mwamira ao bwanraoin tei Maiana kam ngare bwa kam bon kakoaua.

N te bong aio te Tibiika ao e bon teimatoa kain abau ae Maiana ni boboti bwanaia n anene ni moa mai irouia ara Unimwane kain te bau ni Maiana ni karokoa te roro ae uarereke. Aio naba teuana rikian ao kinakin ao katein tei Maiana ae kinaki iai, ao I rangi n tangira bwa e na teimatoa te rawerawe ngkai tao e a toki te rawerawe rawean bwanaia bwa ana ko na ni manga katangaki ao ni manga ko na kanga e na reke bwa teuana are ni kawakinaki n te BPA bwa e aonga n ae ko na n tatang ni katoa nakon te kanako bwana.

Ma n aron ae taekinaki ngkai te Tibiika bwa kateimatoaan tenan Nation realist ke tao bwaai ni kanuringa e reke bwa te kakaewenako nakoiu ngai ma raou n Tia Tei ae karineaki bwa ti na oki rikaki nako abara ao ti na kamaui ao ni kakai anga bwa ti na kanga ni kateimatoai mimitongin bwaai ni kanuuringa iaon abara ae Maiana.

I taku bwa n te tai aio ao e katuaki iaon Te Minita n Te MCIA ma I taku bwa e bon e nakoira n tatabemanira nako aika ti tekateka ikai aika ti a tia n rineaki man abara aika kakaokoro bwa ngaira Taan Tei iai naba tibwangara bwa tera ti na karaoia ni kawakini bwai ni kanuuringa aikai bwa e aonga n ae teimatoa mimitongin abara teuana ma teuana aika kakaokoro ao I a boutoka riki te kaoti ae moan te tamaroa aio ao kam ata nnemi ngkana kam tangira kunami bwa e na oteaki kam ataia bwa bon ti te tabo n ototo Maiana.

Ao man bwanau aikai te Tibiika I a boutoka riki te kaoti ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro are imwina ngkanne ti a nakon Te Minita ibukin kaneweaba Hon. Tangariki Reete Te Minita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei naba n anga au maroro iaon te kaoti ae nang tamaroa aei are ana kaoti naba temanna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao I ongongora te maroro te Tia Babaire ao titabo ma iai mwanewean te maroro ni kabane irouia Taan Tei ake a bane n taekin kanga kakawakin bwaai ake tao rikiai iaon abaia aika kakaokoro ma kateia ake a tangiria bwa e a kateimatoaki man kinaki ao titabo ma ngkai I ongora ao akea te aba teuana ae kan ko naki. Ao a tangiria bwa e na boutokaki te kaoti aei n te aro bwa e na bon teimatoa te

roro teuana ma te roro teuana n uringnga ao ni kateimatoa.

Ao tiaki ti ngaia anne tiaki ti bon iaon abara ma titabo ma a karekerekea naba ma te promotion are nanona ngkana ti nang promote ao ti nang karinia ngkanne tiaki ti kain Kiribati ma kain aaba ake itinaniku ake ana ko na naba n roko i abara ao ni mataku ao nori kakawakin kateira ma tamaroaia ao rikiara ake ti kaikawaka iai.

Tia Babaire tao I a taetae ngkanne n te itera anne bwa are iaon au tabo ae Betio kanga bon akea te kangaanga bwa are kai I a bon Minita n te Tourism ao bwaai ni kabane ake a riki iaon Betio e nang bon bane ni kinaki. Nang bane ni bubuti ni kabane nakon Te Minita ae karineak ian ana Tua are te Umwanibong Act bwa a nang bane *identify side* akanne ao ana kinaki n te aro bwa ana ko na naba ni iai rekerekeia ma te waaki ni kaneweaba.
Ma e aki kewe te taeka ae kateira ma rikiara e irekereke ma te kaneweaba ao bon akea ae ko na ni kakewea anne bwa te bwai ae kakawaki n aron kateira ao arora ma bwaai ake ti ko na ni kunei iaon abara aika kakaokoro akea uana ngkai ti kawakin mwia ao ti ti kateimatoa kawakinana ma karakinana ma baika riki ao tiaki ko na ni katanoata n te aonnaba n te aro bwa ti na. Ti na *attract* ke ti na karokoia te koraki ake kanga iai nanoia ake tenan Tourist ake iai nanoia ni kan roko n te aba teuana ma teuana ni kan *learn* aia katei aia *culture,* baikara riki rongorongo ake a tia n teimatoa n tiku iaon abara n aron are e a taekinaki taekan te amwarake ae ti reke iaon te tabo teuana. Te anene baikara riki

Ngaia are I nang kukurei n taekinna nakoimi Taan Tei bwa te Tourism ian au ministry ae MTCIC e nang mwaiti ana program ae e a tia ni karaoi I taku bwa iai tabeua abamwakoro ane e a tia ni waaki iai e a tia n tabe n raa kanga n aron tein aron ana kaneweaba. A kakaokoro aron ana package ngkana e karaoa te kaneweaba ao bon te bwai ae karaoia e *reach out* nakon tenan Communities ni kaineta aron te kaneweaba ma ana *client* bwa tera te aekaki ni kaneweaba are e na roko iai iaon Kiribati. Ngaia are I rangi ni kaungaia Taan Tei ni kabane bwa ngai irou te Tourism e ti mwakuri ma rabwata ake a kinaki ian te Tua aei are ana Tua te Culture nanona ngkana e tia n *identified* te *site* anne bwa ngaia ke tao te rabakau anne bwa ngaia e na kinaki ao anne ngkanne are a mwakuri ma ngaia kain au division ae te Tourism.

Ao I nang kaungaia Taan Tei ni kabane bwa e nang kakawaki naba karokoan rongorongon ke tao taekan aron ami katei ma baikara ake kam tangiri bwa ana tauaki mwia n te aro bwa ana ko na naba ni *put up* aron ara kaneweaba iaon abara ae Kiribati. I ataia bwa ngkai te Tourism e tuai nang roko raoi n ana key are kanga ti kantaningaia bwa bon

teuana ana kantaninga te Tautaeka bwa e na kateimatoa kanga e na kaunga n te aro bwa e na karokoa te karekemwane ae mwaiti.

Te mwakuri nakoia ara botannaomata ao e na bon *push up* ara *economy* naba nakon taai aika na roko. Ngkana ti tara Fiji te example iaona bon te Tourism e nang korakora aia anga tiaki ti te Cook Islands antai riki, aba aika ti noria bwa iai te ko na ni karaoi aekakin karikirake aikai ae a ko na nangi n support aron aia waaki n aron aia karikirake iaon abaia. Ngaia are ngai irou I nang kaungaia Taan Tei ngkai I a bon ongora N na bon aki maroro ma kanga irou e uana riki ngkana tao ti bubutia Taan Tei bwa tao ana aki ti katikua nakoia aia botannaomata bon tabemi naba kateia kaunga ni karokoa nnena are e na roko iai te MCIA bwa I ataia bwa te MCIA e bon mwakuri ma au division aei ae te rabwata ae Tourism n taainako ao ngkana iai taabo ake a *identified* ibukin tao a nang aranaki bwa taabo ake a nang ko na ni kinaki ian te kaneweaba ke te program aei ao anne ngkanne are a *work together* n taainako iaona.

Ngaia are au bubuti nakoimi Taan Tei I kaungai ngkami n te aro bwa ti aoria naba ni ko na n atai ami tabo akanne ao I promote ngkai au division aei bwa iaon kawaina I tuai nang ko na ni bon *sustain by itself* e nang kainanoa te ibuobuoki nako iai ao I taku bwa anga naba aikai aka na ko na ni kateimatoa bwa ti aoria naba ni ko na ni katanoatai nako tinaniku taabo akana kam aki toki n taetaekin ma ami katei ma baikara riki akana kam taekin n te tai aei. Tao ti aikai au maroro te Tibiika ae moan baan te karineaki ao ti bon nang boutoka aron ana kaoti te Tia Tei are bon nang kaineti riki nakon bwaai ake ti ko na ni kunei iaon abana ae kakateke ae Arorae ao ko rabwa ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkane ara tia maroro are imwina I angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia, te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko bati n rabwa Honorable Tibiika ao e kakawaki naba bwa ti na maga reita te kamauri nakoim Tibiika ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira aika ti bane n roko inanon te Maneaba ni Maungatabu aio. I a reitai ma tariu ae Te Minita ao kain au abamwakoro ae Makin ni kamauri ngkami inanon te bwakantaai aei kam na bane ni mauri.

E koaua Honorable Tibiika bon te kaoti ae nang tamaroa ao ti taku bwa ti nora tamaroana bwa bon akea te Tia Tei temanna ae na aki kan teirake Honorable Tibiika ti ataia bwa antai ae nang aki kan taekina ana abamwakoro teuana ma teuana. I ataia a Marakei ngkai ae na manga teirake naba ke tao antai ao ngaira Makin e aera e na aki teirake ao kai ae te moan aba.

E koaua Honorable Tibiika ti ataia bwa te kaoti aio e na rangi ni irekereke ma kanga aron te bwai ae aranaki bwa te kaneweaba ao ngaira iaon Makin tao eti tao ti bon tatanako ma aron rongorongon abara. Ngaira n ara abamwakoro ae Makin ao ngkana ko bon titirakinia ataein te Primary ke ataei aika uarereke ao ko na bon titirakinia moa. Antai te moan aba? Makin kanga ai aekakin are antai te moan aine antai te mwane, ao ngkana ko mate ko na nakea moa Makin bwa antai are iaon Makin Naaka.

Aikai karaki aika rangi ni kakawaki ao e aera ngkai arona ngkai inanon taai aikai ko tuai manga ongora aron tenan maroro bwa aekakin karaki aikai aika na manga teimatoa n taetaekinaki tao ian te maneaba n te reirei reireia ataei. E na kanga ngkai ataein te reirei ngkai ke tao ataei te reirei ngkai ngkana ko noria ngkai ai te free fire kanga akea ae reitaki ma ataei are ti na teimatoa n reireinia ao n angania te reirei bwa ngaia rongorongo aika nangi kakawaki bwaai aikai.

I kakoaua naba iaon abau ae Makin bwa iai tenan atibu aika teniua ao I taku bwa ngkana kam bon ongongora n te karaki ngkana kam kakaea te karaki iaon te rongorongo aio ke tao atibu aikai. I a kua ni kakaea ngkai ma iai ke akea ma ngkoa n rimoa iai ao e kangai te karaki aio bwa atibu aikai iai teuana iaon te ora ao ngkana ko manga nako riki irarikin riki te ora anne ke tao ko kan roko n te katati manga touana riki te atibu ae a rangi totoa ao are inano ke tao n are n te kamarawa, teuana ngkanne te atibu ae bon rangi ni bubura.

Ao iai karakinana bwa angkoa tao n tain tera ma ko noria e a roko temanna te professor mai Ameika ao e a titiraki bwa antai ae nori nao aikai bwa a kawaerakei atibu aikai. Ao tao aikai ae ti na kakaenako bwa e kanga raoi n reke bwaai aikai n ara abamwakoro.
Ngke e karakinaki Naaka antai arei naere kanga are e memena bwa kanga are e memena bwa kanga angkoa te tia kangare teuaei ke, ao inanon tain te rongorongo ao e a kakaeaki bwa antai ae tiku iaon Kiebu ngke e riki te kabuanibwai nakon te Unimwane aei ao bon akea.

Ngaia are ti na bubutia kain te tao te Tourism ao ai moarara riki te Tia Tei ae karineaki bwa are aio te kaoti ae nang kakawaki bwa ti na kaunga te Tautaeka bwa e na bon nako raoi ni kenii rongorongo aikai bwa a kanga n reke n te moan tai. Aonga n ae kanga e taekinaki ao iai nanoia bwa n tabetai e taekinaki ao kanga e kabanetai raomi anne kanga te oto karaki ma ngaira ti na riai n teimatoa ni kauringi karaki aikai ke tao rongorongon abara ao tao moarara riki ngai iaon Makin.

Ti na bubutia Te Minita ake tabeia aio n te tai aio bwa ana bon nako ana kanakoia aomata I ataia bwa n te

taina e roko te tia kakaei rongorongo ao e rawei ana rongorongo teuaei Tobeia ao Ten Tobeia e ko na ni karaki iaon te karaki teuana ibukin Naaka, e ko na ni karakini atibu, e ko na ni karakini riki antai. Bwa tera ngke e ko na n roko te rongorongo aikai ao e na karauaki raoi n raweaki ao tao n raweaki tamneina bwa e aong n ae a ko na ni kamenaki n te archive ke tao n te Umwanibong bwa ana roko aomata ao ana noria ao ana nako noraki naba ngke e karakina te atibu ao ana noraki atibu aikai ao ana karauaki ni kamataata bwa ngaia Ribua, Tokia ao Kamatoa.
Ma aron rongorongoia ao a raweaki tamneia ao a raweaki naba bwaai aikai aonga ae a ko na n teimatoa te rongorongo aikai tiaki ti n te taetae ma e na noraki naba n te Video ke tao kanga te tamnei e aonga ae teimatoa ni bong maiu aron karaki aikai. Ao ti kaitaua te Tia Tei mai Arorae ti kaitaua bwa aio teuana te rongorongo ae rangi ni kakawaki are ti na kaunga te Tautaeka iai ma tera ngke e nora bonganan aio ni kamaua. Man bwanaa aikanne Honorable Tibiika ti na riai ni katoka iaora ana bau abara ae Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkanne bon Te Minita ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao I a bon nikara moa bwanaia ni kamauri Nei Reei, Nei Rotebenua, Nei Tatangau ao Nei Nantekiman ma mwaneia ae Nakoubabati n reitaki ma unimwane Marakei ni kabane ao bon kain Marakei ni kamaura te auti aio ni bwanaia ae bwabwaruaki kam na bane ni mauri.

Tia Babaire I bon ongongora bwa I bon tabe n ongongora aia karaki Taan Tei bwa I taku bwa ana karabwa nakon ana quote te tia tabeka te kaoti ao e quote iaon te abamwakoro ae Marakei akea riki te abamwakoro ae quote iai. Bwa e ti kangai n aron e aba ae Marakei ae kateimatoaki aron kateina ae katabwaninaki akea bwa ti Marakei ae quote iai te tia tabeka te kaoti.

Ngaia I taku bwa ana karabwarabwa taan taetae ni karabwa Marakei ma ao ngaia aki bwa are a bon atai kabwakaia atai kabwakaia bwa aia Unimwane ma aia Kauntira akea nanoia n taekan rongorongon abaia. Ngaira ara Unimwane ma ara Kauntira a bon nang ao a *modify* atibu akekei ao a katiaka kawaia bwa e na bon kakawaraki. Ti *maintain* aio ao ara karaki ian mwengara nakoia natina ti katoa bong karakinan aikai e na aki bua.

Te kaoti aio te Tia Babaire ngkana kam uringnga ao N na kaoki ngkami nakon 1980 tabun bwa e a tia n tabekaki te kaoti aio ma e aki *maintain* ao e tabekaki te kaoti aio iroun teuare kabwara au bure te Tia Tei temanna mai Abaiang n atonga arona bwa e aonga Hon. Tebwaute ao

e tabeka te kaoti aio e bati ma e aki *maintain* e aki tauaki mwina ao ni kakoroaki bukin kanoan te kaoti aio e mamara karokoan bukina n te tai arei.

I karabwa te Tia Tei mai Arorae I kukurei n tabekan ana kaoti aio ao n rongorongon naba abana ae Arorae I uringnga naba n te karaki bwa iai naba te mae te mae ane i tabon te aba ao te mae arei e karaoaki irouia kain Marakei ai raroara Marakei ma Arorae ao e roko ririanna Arorae ni karaoa te mae arei. Tera te bwai ae riki e a kan bane atibun Arorae tabona are mai Maiaki ao tera ae riki e a un antia are Takoto ao e a nako n urua te waa arei waan teuare kain Marakei are e roko ni karaoa ana mae ao e tuai bane rabwatan te mae ane bon tiku naba ngkanne ao tera ae karaoia bwa e aonga n aki borauanako n okira abana Marakei ma tera ae riki e manga boboti rain waana ni kabane ao e a oki naba ni manga oki.

Anne naba karakinan Arorae ae ti na rang kukurei naba ngaira kain Marakei bwa ti na nako nora mwin ara bakatibu are karaoa te mae are e karaoa te mae i tabon Arorae arei. Ngaia are e rabwa te tia tabeka te kaoti ao ti nang boutoka te kaoti ao am kaoti aio te Tia Tei mai Arorae te *wake up call* nakoia abamwakoro ake a taningaroti. Ti arannia bwa a taningaroti kam bane n taningaroti bwa kam kamamara katein abami ao karakinan abami. Akea te kawai n rinnako bwa e mangaongao n te kaina ma te mao ma tera nakon ami tabo akanne.

Te Maneaba e taekinna te Maneaba e koaua ngkana kam roko i Marakei n aekan naba abamwakoro Kiribati a bane n toa kaawa ni kabane ma Maneabaia e korakora te katei i Marakei bwa are karaoan te Maneaba e kakanoa ao e aki manikangareaki ngke e karaoa ana Maneaba are i Betio Marakei antai ae roko ni korea rebenna ni kaukia ai mai iaa naba te Uea n Aine ae kiba mai England e roko n ana kaibuke ai mai iaa naba te anono anne ma te wewete anne ai Kamakura aekakin kakai aekakin aikai. Ngaia are a riai ni boutokaki aekakin kanga katei aikai.

I Marakei e mwakuriaki kateira ti mwakuria ao ti aki ko na ni bua ngkana ko kan ataiko bwa ko botonimwane ke ko botonaine ke tera ke ko mwauku ko aera, nako Marakei te kirati are i Marakei bwa ngke ko moan roko ao ko bon noraki ai botonnaimwanera te Tibiika mwane ai botonimwanera e mainaina kanga e abwakati kanga te aekaki anne. E a bon oti naba tamneina ikane ara katei anne manga katokaian te wanikiba e a onrake te wanikiba tera ae a manga karaoia e a kebo te kain tekateka a manga anaaki bwaketi ake nnen te manai ma tera a kamenaki i nuka ao a manga toka naba te toka ni Marakei ao akea te kabuanibwai iai.

Ngaia are aikai katei aika nang kakawaki e taekinaki te kainikamaan tao tiaki ko na n okiri aikai ni kabane ma tera. Marakei ni kabane te kainikamaan are i Marakei ma e aki mwakuria ni karaoia n aneneia bwa are e bon karaua ni kawakinna ma e rabwa. Tera riki te wawii ngaia are I taku arei Abureti e na maraia bwa N na waawiina Abureti bwa te waawii ae irou naba te waawii naba ae irou ngai Marakei ngaia are am bure Abureti ma ngkana a boutokai ngkami e boutokaiko Abureti N na waawiini ngkami ke e rabwa ao I a toki ikai ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkanne tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon. Koraubati Remuera e nakoim te Tia Tei.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa Honorable Tibiika tao imwain ae N na waaki ao au moan tai naba ni maroro n auan te ngaina aio ao te bwana moa ni kamauri are ti a kawenea nakoim Honorable Tibiika, te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao te Leader n te kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma kain am taibora Honorable Tibiika ao ai bon kaai naba au abamwakoro ae Maiana mai Tebikerai nako Bubutei ao n raonaki naba ma kain au botaki n Unimwane te Bau ni Maiana ake a mena ngkai ni Maneabaia Te Tienarere iaon Bairiki, I a reitai naba ma raou n Tia Tei n arori bwana ni kamauri n auan te bwakantaai aio kam na bane moa ni mauri.

E koaua Honorable Tibiika tao e bon kakawaki ae ti na boutoka naba te kaoti aio ana kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki man abamwakoro ae Arorae ma I taku bwa iai kakawakina, kakawakina teuae te Tibiika e bon irekereke ma ara katei ao I taku bwa teuana te bwai ae nang kakawaki bon ngaira ao e moa man te roro ae uarereke bwa e na riai naba n ataia bwa bon ara katei ni Kiribati ao taabo ake a kinaki bwa a wai mai iai katei n aekakin ae a tia ni mwaneweki.

Tao a manga karaoaki tenan *shrine* ke n aekakin aikanne Honorable Tibiika, Honorable Tibiika tao e na bon irekereke naba teutana aron au kabwarabwara ma kanga te Maneaba iai naba ake a tia ni mwaneweia ao I taku bwa ngaira naba n ara abamwakoro ae Maiana ao e nang moanibwai riki kanga te katei ae te Maneaba. I taku bwa ngkana kam a bon tia n ongongo n aekakin ae bon tia ni mwaneweia naba raou n Tia Tei ao ara abamwakoro ae Maiana teuana te aba ae nang rawata iai bongin te Maneaba bwa are a bon bane ni karaoia ao a kaunga kain ara kawa ni kabane iaon Maiana, ao I taku bwa teuana te katei aei ae tiaki ko na ni birinako mai iai bwa are bon aio kateira ma ngkekei ao tao ti na kairerekea teuae Honorable ma kakawakin aroka ke tao tera aron ara taratara ngaira Taan Tei ma aroka ake a kateimatoa ara katei ao teuana

Honorable ae N na kataia ni kateia bwa te kabotau aroka aika nang kakawaki ae riki bwa kanga bon iriara iriaia ara bakatibu ao iriaia ara ikawai ma ngkoa.

I taku bwa aroka aikai tiaki ko na ni birinako mai iai te nii ao te kaina, I bitia teutana aron kabwarabwarana Honorable bwa I taku bwa aikai naba itera aika kakawaki ae ti na bon riai naba ni kinai naba ibuakon naba ara katei bwa I taku bwa ngkana akea aroka aika ke bon akea aroka aikai ao bon akea naba ara auti akea ara maneaba akea tao bon akea naba ara katei. Ngaia are kanga I kinikinia teuae Honorable Tibiika bwa e kakawaki bwa ti na kanga ti na karekea naba kinakia aroka ke tao ke n aekakin anne ke aroka ake a kateimatoa naba aron kanga katababangakin aron ara katei.

Honorable ngaira i Maiana ao iai naba taabo ni kaneweaba are I ko na naba ni kabwarabwara ti kakoaua aei bwa inanon uarereke ao a ko na ni kinaki taabo ni kaneweaba aikai bwa kanga e ko na n reke n are tabon Bubutei nako Maiaki iai atimwakoro n taai aika nako ao a teimatoa n roroko iruwa, ngkana a na roko iruwa ke tao taan neweaba ke antai aika na roko i Maiana ao a kairaki nakon atimwakoro aikai. Atimwakoro aikai I taku bwa e koaua n aekakin ae kanga e a moanna ni mamara aron te katei ao ti na rang boutoka riki te Biira are e a tia n tabekaki n taai aika nako ae te Umwanibong.

I taku bwa e kakawaki n ana itera te MCIA bwa e a bwaka iaa ngkai ao te kantaninga ae abwabwaki bwa e na rangi ni ibuobuoki riki ibukin kateimatoan katei aika kakawaki ibukin ara abamwakoro tabeua Honorable.

Honorable Tibiika e rarabwa kanoan tera arei ao e rarabwa riki te tai aio ao I boutoka te kaoti are e a tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua imwain ae I waaki ai bon reitan te kamauri nakoira ti a bane ni mauri. Ao e koaua I karabwa te Tia Tei mai Arorae ae karineaki n ana kaoti ae rangi e kakawaki bwa ti na maroroakinna inanon ana Auti n Tei Kiribati aio, ao I kan kabongana te kaoti aio kanga ni bon moana au maroro nakoia ara botannaomata.

Ma I taku bwa ngai temanna ae I kakoaua ana taeka Te Minita are n te reirei are Tia Tei mai Marakei are n tabetai e a bon e teimatoa te rongorongo tao n te kainga n te kawa n irekereke ma aron rikiaia ma tao kawakinana e rangi ni mamara ao tao e tuai nang tamaroa aron karaoan anne. Ngaia are I taku ae te kaoti aio e reke ara tai ngaira Taan

Tei n anai tibwangara iai ibuakon tibwangara ake ti a tia ni iango bwa ti na karaoi inanon te 4 n ririki. I taku bwa aio teuana ae tao e kauringira bwa ti na anaia moa bwa tibwangara ni kawakini ni mwakuri ma utu, mwakuri ma ara kawa bwa ti na kanga ni kawakini tao tenan kanuringa ake a irekereke ma rikiaia ara bakatibu ao rongorongon ara kaawa ao rongorongon ara abamwakoro ae bwanin ngaia are ko rabwa te Tia Tei mai Arorae.

E koaua e irekereke naba ane itera ane ti na ko na ni ikarekerekea ma te Tourism ao tao anne ane e a bon tiku inanon bain te Tautaeka e koaua e a tia n taekinna Te Minita n te Tourism ae bwa iai aia waaki akana ana waakini. Bon au *observation* iaon Tarawaieta ao e koaua eawa tenan *hotels* ao I a bon tia ni mamaroro tabeman ma taan mwakuri iai ngkana I mena n utero tabeua ake a nang raroa ma au kawa, ao I tatara aia program ma I ataia ae rawata rokoia ao I karabwa Te Minita tao Te Minita n te Tourism n ae nako ao ara kantaninga bwa e na kateimatoa Te Minita n te Tourism ngkai.

E rarawata rokoia Taan Mwakuri n te Tourism ni mwakuri ma tenan Auti ni iruwa ma te bwai ae I tuai man nonoria are ngkana ko roko ao kanga bon iai te program are e wene inanon baia taan mwakuri n te Hotel bwa ana uotia iruwa nakon tenan tabo ake iai rongorongoia. N tabetai a bon bubuti iruwa bwa a kan nako n te tabo arei ngaia are e a tia ni waakinaki I kakoaua ae nang rawata rorokoia kain te Tourism ma tao ai bon kateimatoana ngkanne bon irouia kain ara Hotels bwa are tao aio ai ara tai naba ni katanoata nakoia taan bwaibwai n te Utero iaon Tarawaieta ao tao bon abamwakoro.

E reke aia tai ni kaunga aio tao iai n utero tabeua ko roko ao iai te program ae ko na kairaki moa nakon tenan raa n tabetai bon akea, n tabetai tao a ti mena nakoia tao imatang ake a roko ma are e kakawaki are tenna Tourist naba ti na kaunga naba are bon i Kiribati. N tabetai ko bon ko na n roko bwa ko *retreat* ko mwanenaki n te Tautaeka ko ko na ni manga karekea am tai ni bon roko bwa te iruwa ngkoe n neweaba.

Ngaia are I taku bwa ai te kauring naba nakoia kain ara utero bwa ana kataia ni bong kanga ni kairekerekea aron te kaneweaba ma aron katein abaia, katein abara ara kawa akana a rangi ni kakawaki. E aoria bwa I a manga kauataoa ngkanne te bubuti nakon Te Minita n te MIA are bon raora n Tia Tei e koaua are tao bon iai taben te kawa iai tabeia Taan Tei ao tao tera taben te Tautaeka. Ti kakoaua are bon iai te *cultural mapping exercise* are e a tia ni karaoaki ma tao e koaua bwa tao e karaoaki ngke kanga e a bon kan bane n te term ae nako. Te kantaninga bwa e abwabwaki ana tai ngkanne Te Minita ae boou 4 te ririki kanga ni kakoroa nanon aio ao ngaira Taan Tei ti a bon kaai ti a riai

ni ikarekebai ma ara botannaomata ma te Tautaeka kanga ni kakoroa nanon te kaoti are e tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai I anganiko te Tia Tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika N na kataia ni kauarerekea ao N na kataia ni katurua.

Te moan aio te Tibiika te aba n tobwa abara ae Tarawa Teinainano e butimwaai taian bwabwaeti e tobwai ao e karinei. Ma N na moanna te Tibiika n tabeka moa ana karabwarabwa te kawa ae Eita nakon te Tautaeka ibukin tera te Tibiika? bwa e rabwa bwa e kaiteimatoa te anua ae ataki I aki karauaki n tirirekeia ma ni karauaki ni katereterea ao aei bwanan Eita nakoim te Tautaeka ao manga nakon te tia tabeka te kaoti bwa e reita aio. ao Ko rabwa te Tautaeka n tobwan anuan ma katein ara kawa ae Eita.

Ao te bubuti nakoim te Tautaeka taiaoka ngkana ko ko na ni manga bon taraia ma e a nakon te tai e a noraki bwa are bon nnen te roko mai ian karawa te baei te Tibiika ao ngke e roko ao e bon moana moa Eita. Ngaia are e a nakoim te Tautaeka bwa are rabwatan Eita e a tobwai naba mai Makin ni karokoa Arorae e tobwai.

Anuam are e a tia n taekinaki e tobwai ao e katerea ikai nakon te roko bwa e kangai aio te Maneaba ae ti taekinna ae moan te kakanato bwa are inanona te Tia Babaire te anua raoi ni Kiribati ao a rangi ni kamoamoa kain Eita te Tia Babaire bwa auu bwa e oti anuau are I kinaki iai te Tia Babaire e oti anuara ae ti kinaki bwa ti tekateka ni Maneabara ao ti noraki ao tera te anua are inanona.

Anne te Tia Babaire te moan are I kan tabekia n te tai aio ibukin tobwaan taian nano aika a teretere bwa nanon Kiribati. Aio nanon Tarawa Teinainano ae te tia tobwai ngkami n te tai aio ao riki ara kawa ae Eita.

Tia Babaire I taku bwa ngkoe ao ngai temanna ae I bon nang ni kamoamoa iaon te kamoamoa ao Taan Tei naba ni kabane bwa ti na bon katereira iaon anuara ti na bon anaa ekera, ti na bon anaa taekara bwa e n abura ieta ieta. Tia Babaire e a bia taonako naba aio nakon itera ake tabeua e aoria tao ara katei ni Kiribati ma e a bia naba tere naba n aron bwaai ni kabane bwa e na bon kaburaai bwa bon ngai tei Kiribati raoi ni koaua. Tiaki ngai kanga tao itera n aera ma bon ngai raoi tei Kiribati ni koaua.

Ko rabwa te Tia Tei mai Arorae kam rabwa Taan Tei bwa ngkana eti au taeka te Tia Babaire ao kam rabwa bwa kam irantanga ara ikawai ake a bon nang matemate ao a taekunia iaon abara aio ao anne Tia Babaire.

Ao ngai ma ngkoe te Tia Babaire ao ngaira Taan Tei ti na mate ao ti na taekinna bwa ti na kuoti kunra ibukin abara bwa e na bura ieta ao e na kamoamoaki.

Tia Babaire e koaua ae N na ti kanakoa ana taeka temanna te Tama ae I uringa ae ti kangai karinei bwaai ni kabane aika bwain aonn te aba a kakawaki bwa bon nake a karuoaki naba mai karawa ao a kakannato ao a tabu. Ngaia are te bubuti nakoiu ao nakoira ni kabane bwa ti na karinei bwa a bon raka aroia nakoia, a mimitong ao a Tabu. Ti na kumeia bwa ti ngkana a kumeira ao ti na manga kumeia ngkanne ma ngkana aki kumeira bwa a bon wene n rau ao ti na katikuia ao ti na neboia ao ti na kamoamoia.

Man aikai te Tia Babaire ae ko karineaki Ko rabwa te Tia Tei mai Arorae kam rangi ni bati n rabwa Taan Tei n ami taeka ae ongo Kiribati ao I a butimwaia ma te nanorinano ao n tobwaia bwa e na riai neboaki i eta. Man aikai Tia Babaire I boutoka ana kaoti te Tia Tei mai Arorae ko raba Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkai I tara te tai ao tima e aki tau am tai te tia taetae are imwina. Katikui ami taura ni kauraurai bwa ti oki ao ti a manga waakina ngkanne ane imwina.

Ngaia are I a kamotirawa moa te auti ngkai ti a manga teirake ni iteran 4 n te bwakantaai, e motirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Are imwain nakora n Afternoon Tea ao iai are kanga I buti ngkami ngkoa bwa kam na bon kamaua ami mic ao ngkanne te tia maroro ngkane are imwina.

Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea I anganiko te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ko rabwa ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro iaon te kaoti ae rang tamaroa ae ana kaoti te Tia Tei mai Arorae.

E koaua te Tibiika imwain ae N na waaki ao I a reita bwana ni kamauri are e a tia n tabekia raou n Tia Tei ao taan maroro mai imwaiu nakoira ni kabane kain te Auti n Tei ao ti kamaurira riki n te bwakantaai aei kam na bane moa ni mauri.

Eang ao e koaua e rabwa te tai aio bwa e manga reke ara tai ni maroro iaon te kaoti ae nang tamaroa ibukin tao bon katein abara. Te bwai ae N na maroroakinna te Tibiika inanon te tai ae uarereke aio ae ti 5 te miniti ao eang N na kabotoa au maroro iaon kanoan te kaoti are ana kawakinaki taian Kanuuringa iaon ara abamwakoro aika kakaokoro ke bon iaon Kiribati ibukin karaoan te bwai ni kaneweaba.

N na bon aki teirake Tibiika bwa are e a tia ni maroro raou n Tia Tei ibukin rongorongon ara abamwakoro ae Nikunau ma e kateirakeai ngkanne te iango iaon te kaneweaba. E koaua iai au titiraki te Tibiika ibukin naba butiakin ana aobiti Te Minita are tabena te Tourism ibukin naba karikirakean aron te kaneweaba iaon ara abamwakoro ae Nikunau riki n ara kawaa ae Tabomatang.

Tao e koaua n taai akekei tao e bon karaoaki taian tabo tabeua ake kanga ko na riai n roko iai ngkoe te iruwa ngkana ko roko iaon te abamwakoro teuana ian bukin aia koaua ara bakatibu are bon kaokoro ngaira i Nikunau ko na riai ni kaotiko i Maiaki eaonga n ae ko kinaki iaon te aba ke tao irouia kain te aba. Akanne kanoan taai ake a nako ma teimatoa n tiku ma arana ni karokoa bong aikai ao ngkane tao n taai aikai e a roko te bwai ae te kaneweaba ao ngaira kain ara abamwakoro ae Nikunau ti nang iangoa naba aron naba rikiraken ara abamwakoro ae Nikunau ibukin naba te karikirake.

Ngaia kanga a nang rairaki katei aikai nakon ae na reke iai te kaubwai ke tao e na reke iai te mwane ao e na reke ana karetianti te kawa te abamwakoro. Ngaia are angkoa te bwai ae kanga ti tabe ni iangoia naba ara abamwakoro ti na kataia naba ni bita kanga aron te katei aio are kanga ana roko iruwa ao ana kaotia moa tao n ara kawa ae Tabomatang tera ngke e reke anne buokana iroun te Tautaeka bwa e na ko na n reke bwa aron te kaneweaba raoi ae na ko na ni karekemwane ae ana ko na n roko iruwa ao ngkana tao ti taekinia iruwa tao ai bon tiaki ti iruwa ma itinaniku bon iruwa naba ake mai Kiribati taan mwakuri ao ake a roko iaon ara abamwakoro aika kakaokoro ibukin ara abamwakoro ae Nikunau ana roko ao e na reke bwa te bwai ae kanga e nang bon riki bwa tao bon aron te waaki ni kaneweaba are ngkana ko roko ao ko na riai n roko ikekei.

Tao ko aki nang kabaeaki ma tao anne kawaim ae ko na roko ikekei ao e na riai ni kinaki ian te Tua ke tao ian te bylaw ke tao tera. Akanne kanga ara iango ngkai ae ti iangoia ngaia are I karabwa te Tia Tei mai Aorae n ana kaoti aio nanora ngaira kain abamwakoro aika kakaokoro ibukin tangiran kawakinan katein abara ibukin te kareke tianti ao tao ibukin ngkanne taian rongorongo taian karaki eang. Ngai ngkoa I uarereke naba ke tao I a bon ikawai ao I titirakina naba tibuu iaon te karaki teuana ae I taku bwa kam bon bane n ataia rongorongon Kaitu ma Uakeia ao e korakora te uneaki iai n aron ae e tia ni maroroakinna naba te Tia Tei mai Beru ao ngkane I titiraki ao e kanga raoi etin te karaki aio eang ao I tuangaki iroun tibu. Bwa ko na iranna bwa te karaki anne bane ni karaki ni kabane a irekereke ma te aro ni bwaibwai ngaia are n tokin te karaki ao iai te bwaibwai iai.

Ngaia are I taku bwa anne te rikia ni bwaibwai ae I taku bwa ngkana e taraia naba te Tautaeka e na riai ni kaeti karaki bwa ibukin te rikia ni bwaibwai. Ngaia are ngai I aki naba tabe ma te karaki anne bwa tao akea naba I aki ataia iai au bwaibwai ke akea.

Ngaia are ana bon tiku karaki ma ana riai ni kaetaki bwa ibukin aro ni bwaibwai ao I taku bwa tiaki ti ane te karaki anne karakin Kiribati ni kabane I taku bwa a bane ni irekereke ma te rikia ni bwaibwai bwa are bon anne rikiara ngaira kain Kiribati. Ngaia are ti butia naba te Tautaeka e na rinanon naba waaki n rongorongo aekakin akanne ao ni kaeti raoi ma taian riki bwa are a irekereke ma te riki. I a toki ikai te Tibiika ae ko karineaki e uarereke te tai ma e rabwa te Tia Tei are ana kaoti aio ao I boutoka te kaoti ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, ara tia maroro are imwina ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon. Dr. Tinte Itinteang te Tia Tei.

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa te Tibiika ngkai e ko na naba n reke au tai teutana ni maroro iaon te kaoti ae moan ban te kakawaki aio ao tao te moan bwai moa Honorable Tibiika bon te bwana ni kaitau nakon te Tia Tei te Tia Tei mai Arorae ae karineaki are ngaia are tabeka te kaoti aio are tao irekereke ma kakawakin bwaai ni kanuuringa ao ti kaitauia Taan Tei ake a tia ni maroro mai imwaina noran tamaroan te kaoti aio.

Ngkana ti karaua ni kabwaranakoa teutana Honorable Tibiika ao bwaai ni kanuuring aikai tao a ko na tao n tibwaki tao nakon 2 tao moarara riki bwaai ni kanuuring ake a irekereke ma kateira tao ngaira n ara abamwakoro ae Betio ao karakinia ara Unaine ake teniman ao iai naba bwaai ni kanuuringa ake tao a irekereke ma tao bwaai ake a riki. Tao n aron tenan bwai ni buaka iaon Betio are a irekereke ma Kanuuringakin te kauoua ni buoka n te aonnaba are ngaia ti a bane ngkai nori ae bane ni mena iaon Betio mwin te buaka anne ni ikotaki ma abamwakoro riki Kiribati tabeua ake irekereke ma te kangaanga aio.

Ngkana ti tara tao ti karababa riki ara taratara teutana Honorable Tibiika ao ti tara tao rabatan te aonnaba are te UN ao e rabwa te UN bwa e a tia ni karaua ni kamaenakoi tao bwaai ni kanuuringa aikai tao moarara riki ake ai irekereke ma te katei are ngaia kanoan te maroro n te tai aio. Bwa tabeua ake a ranaki bwa tao a ko na noraki ao a ko na n ringaki aikai ake tao aranaki bwa katean bwa *tangible* tao n aron tabeua katoto tao te bangota ae kanoan tenan maroro ake a tia n tabekaki imwaiu ao iai naba ake a *intangible* ke aki ko na noraki ke aki ko na n ringaki. Ao tao aikai n aron taian karaki karakin rimoa n aron are e a tia ni mwaneweia te tia taetae

are mai imwaiu te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau.

Ma I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki Honorable Tibiika ngkana ti tarai tenan kanuuringa aikai ai moarara riki ake a irekereke ma te katei i abara ao ai irekereke ma bwaai aika tia n riki n te aonnaba n aron are I a tia n taekinna ao I taku bwa te bwai ae tabangaki ae te kangaanga ae tabangaki bwa ana kanga ni mwanenaki. Tao aron kakaitiakan ke aron tararuakin kanuuringa aikai aio ae irekereke ma te *funding* ao e koaua tao aio teuana kanoan te maroro ae tuai mwaneweaki n te tai aio ti kaitaua bwa tao iai rabwata a rawata rabwata n te aonnaba ake a tauraoi naba ni ibuobuoki n anga baia ni ibuobuoki ni karekea te mwane ni ibuobuoki ibukin tararuakin bwaai aikai tao moarara riki bwaai ake a rangi ni kakawaki ake a irekereke ma te katei ke te *heritage* e aranaki n taetae ni matang bwa te *heritage* ao ti kaitau bwa iai teuana te rabwata rabwatan te UN are aranaki bwa te *world heritage fund* are ngaia e tauraoi ni kakarerekei anga ni ibuobuoki nakon aban nako te aonnaba ake a *member* n te UN.

Are nanona ngaira naba aika kain Kiribati ao ti kaitau bwa n te ririki 2018 ao te rabwata aio te *World Heritage Fund* e karekea te mwane bwa e aonga n ae ko na n tararua teuana te kawa i Vanuata ae a kakoauaki bwa nakai ma aia bwaa ni Uea ao aia Chief e a tia ni maiu 400 te ririki nako 4 te tieunture nako ao e rangi ni kakawaki te kawa aio ma kaina bwa ngaia are tao a moan kuneaki iai taan maeka iaon te aba ae Vanuata. Ngaia are tao aikai tabeua katoto Honorable Tibiika ao ti a kawenea bwa te kakaewenako nakon Te Minita n te MCIA are e boutoka te kaoti aio man ana itera te Tautaeka ti a kawenea bwa te kakaewenako nakoina ma ana Taan Mwakuri bwa a tarataranako ao a kamarurungia ni kakai anga ibukin mwanenakin aron tararuakin bwaai ni kanuringa aikai bwa e aonga n ae e a teimatoa bwa raora n taainako ngkai ake a tia n riki bwa raoia ara bakatibu. Ana teimatoa bwa te kanoan te roro teuana ma te roro teuana ibukin te nati ni Kiribati nakon taai aika na roko ko rabwa riki Honorable Tibiika I kaitaua riki te Tia Tei ae karineaki n ana kaoti ao man bwanau tabeua aikai ao I boutoka te kaoti ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ngkanne ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ao I a tabeka I a moana aio Tibiika ma te bwana ni kamauri ae moan te takaburinako nakoim ao raou n Tia Tei ni kabane Tibiika ae karineaki ao taan ongora kam na bane ni mauri.

Aio te topic teuana te kaoti teuana ae moan te bongana te Tibiika ae ko

karineaki ao ti karabwa te Tia Tei mai Arorae are e a tia n tabeka aio bwa a rangi ni bongana aikai te Tibiika. A bongana Tibiika ibukina bwa ti a moanna ni kitan arora mai imwaina n aron ae taekinaki ngkai iai ae ti a tia ni mwaninga bwaai tabeua a tia n aki karaoaki inanon tabeua ti a mwaninga ke tiaki atai ngaia are aio te tai teuana are ti na manga ti na kauringiria ao ti na butia Te Minita are tabena aio bwa e na kamarurunga ana tabo ni mwakuri bwa e na manga waakin aikai te Tibiika ae ko karineaki.

Iai uoua iterana ae I noria bwa teuana are bon iroura ngaira kain te abamwakoro teuana ma teuana ao iai are e tieuataake tao n aekan te karaki te boborau ke tera anne e bane ni iai ara karaki anne. Ma iai ake a bon *peculiar* ke a bon kaonoti ma te abamwakoro teuana ma teuana ao I taku bwa anne are ana kaungaki bwa ana kamaenakoaki aikai bwa ngkana bwain te abamwakoro teuana ana karauaki raoi ni koreaki taekaia ao ana kateaki n tenan boki ke tao tenan kauring bwa aonga n ae ngkana iai aika kan neweaba tao nako Tabiteuea Meang ao atai taabo akane aika na nako ni kawari. Ana manga aki kangai bwa iaa ngkoa te tabo arei ao e na kauarerekea naba aron te Kauntaeka n aron ae taekinaki ae e kakaokoro aron ana taratara temanna ma temanna ao e kaokoro aron ana kakaraki ma ana bon kaetia kain te abamwakoro anne ke kain te utu anne bwa tera raoi etin te karaki te Tibiika ae ko karineaki.

Bwa mai imwaina mai imwaina n abaia anti ngkoa ao a kaman eke karaki irouia ara bakatibu aika kaotia bwa ngaia ara bakatibu bon taan rabakau, taan mwamwanang, taan borau. Ngkana ko a tia n ongo te karaki ae Neinikauki ao Terautibe te Tibiika ao anne te karaki ae I tutuangaki iroun tibu akea rabwatan tibu arei tibutoru ke tibumwamwanu ngke I uarereke ae e kamatuai ao e taku nakomai bwa N na karakina taekan Neikauki ao Terautibe ao I taku ngai bwa te karaki ae bon te karaki ae bon akea nanona ma ngaia inanona bwa ngaia Neinikauki ainen Makin ao Terautibe mwanen Tabiteuea n te kaawa ae Utiro ni kaungaina ae Tabotei. Eang ao nakai a *correspondence* n te iango ma tao tera tao aia mwanewe n tabunea ao ngaia teuare Terautibe e ataia bwa ngaia iai te aine temanna i Makin tao i Kiebu ae iai natina aika teniman ae a tuai ni ien ao ngaia akea naba buuna bwa e a tia ni kitana te maiu aei ao teuare Terautibe e mena naba n te Kawana i Tabotei n te kainga ae Tabotei i Utiroa akea naba buuna.

Ma e a reke aia iango bwa ana kanga ni kaitibo e a kanakoa natina teuarei bwa ana nako anaia aine akekei. E nako teuare te moan karimoa aki iri aine, e a nako teuare te kauoman aki iri. Airi iroun teuare te bina ao e a iri naba te unaine arei ao a iein ao a maeka n te kawa ae Utiroa ae Tabotei arana ni karokoa ngkai ane mena iai

Kieia Ataei Hospital, ao ngke e a mwemwe ana burae n riri Neinikauki ma natina akekei akea bwa are a kangai. Ngkana ti uota te Banana ae na mwaka iaon kawaira ngkana ti uota riki tera bon marin ara nama te bwaua ao te ninimwai. A kanoai waaia e nako te moan mwananga e aki roko raoi Utiroa bwa a koro naba waia i tabon Utiroa e manga roko te kauaoki e aki roko naba. E a roko ngkanne te kateniman e a bon roko raoi i Tabotei.

Ngaia ae ngkai teuae Tibiika ngkana ko roko i Utiroa moan te rawata te bwaua ao te ninimwai ao te kananokawaki bwa akea i Makin ni karokoa te tai aio. Ao akanne karaki ae ngaia nanona a kaman mwamwanang ara koraki n taai akekei akea te reita akea riki te mena ma a mwamwananga n rabakauia ni borau ao tera riki ao are akea aikai ao ngaia bon karaki aika bon iai nanoia ao tao aikai bwaai aika ana manga riai n *peculiar* ni kawakinaki bwa tao i Utiroa i Tabotei e na kateaki tao te kanuringa teuana. Are ngkana a roko aomata bwa a nako n te onaoraki ao a nako nora te tabo are e teteitei Terautibe e tataraia e uara e uara tarimi are e a kaoti waana ke tuai, ao kai e a kaoti waan teuare te bina are kam taku bwa te nimoimoi atuna ao tera riki kabwara au bure ao ngaia e tabukibuki aon waana ngaia a bane n iri aine akekei airi ao a tekeraoi teuare tamana ao nake tarina bwa a reke buia ao a kariki ao ngaia tao bon ara buu naba kain Makin ni karokoa te tai aio teuae Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro ngkane are imwina Te Minita n te Itoman ao mwamwananga Hon.Alexander Teabo Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I kan anga naba boutokan te kaoti are moan te kakawaki aei Tia Babaire e tabekaki iroun te Tia Tei mai Arorae ao e a tia nako ana kaeka te Tautaeka iai Tia Babaire ao te bwai ae I kan katerea Tia Babaire bon nanora ngaira kain Butaritari bwa ti ataia bwa aio teuana te kaoti ae rangi ni ibuobuoki nakoira n aron noran baika riki iaon abara n te tai aei Tia Babaire. Ngaira teuana te aba ae a mwakoro rongorongona n tenan boki.

Ngkana ko wareware n ana boki teuare Robin e nang tebenako aran Butaritari iai, taan maie, tenan kabanea ni botonaine kanga te aekaki anne. Ma te bwai ae I nang kakaitau iai Tia Babaire bwa aio a bon boutoka raoi te KV-20 te kanoa ni mii are 20 te ririki kaubwaira bon kateira.

Aio te kaoti ae a katerea nakoira n te tai aei bwa ngaia man te kanoa ni mii are e kateia te Tautaeka aio are ti katerea bwa e rawata kaubwaira teuana mai buakon kaubwaira ae moan te kakawaki kateira ae a tabe ni bua ao rabakau aika moan te kakawaki Tia Babaire a riki aikai bwa

a bane ni bua bwa are a bwatinaki n tenan rongorongo. Ao I kakoaua raou n Tia Tei tao iai tenan kateke e a bua bwa akea taan koro karaki ngkoa.

Ngaia are bon te bubuti bwa aio baika ana riai ni kautaki Tia Babaire e na kataki ni kakaeaki. Ngaira naba iaon abara ae Butaritari ti ko na ni kaerakea te kua ai bon tibwa taai aika nako naba taai aikai ti aki ataia bwa ti ko na ni kaerakea te Kua ke kanga e a reke te kua naba irou. Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki bwa n ana kanoa ni mii te Tautaeka ae te 20 n ririki ao 2 te sector are kateberakea bwa ana kaira te waaki.

Te Tourism teuana ao I nang karabwa te kaneweaba ngaia anne bukin ae I nang kan taetae iai bwa e nang oti ana kakamwakuri te kaneweaba iaon abara ae Butaritari ao e na kaungaia kain te kaneweaba bwa ana teimatoa ni kamarurungia iaon te itera aei bwa aio ae na ko na ni katika aron taan neweaba mai itinaniku ake a bon barongaki raoi karaki ao ngaia I kangai ngaira kain Butaritari ti tekeraoi bwa bon iai rongorongora. Bon iai okorora okoron karakinara ma rara ni kabane ao bon iai naba tein abara ae kanga ti bon okoro bwa ti bon nang manguroro ao ti nang raa.

Kanga aikai baika I ko na ni bwaeti Tia Babaire bwa e nang okoro aron tein aron karakinan abara bon tiaki naba ngaira kain Tebomatemaki tao kanga I aki ma aikai aron rongorongora ngaira kain Butaritari are ti taku bwa tao ngaia are e ko na ni karekea te kan roko irouia taan kan nora te aba ae Butaritari ao ti nang kakarabwaia kain abara ae Butaritari bwa ngkana ko bon noria a bon nang momoa aomata a rang kakairua a nang mwaiti aekakin nako aia waaki ae ko ko na nori ae ko nang kukurei iai.

Kam rangi n rarabwa ara botaki n Unimwane ma ara Kauntira kain ara kaawa ni kabane kain Butaritari bwa I ataia ae ngkana bon iai te roko iroumi ao kam nang karaoa raoi aron tibwangami. Ngaia are anura aika na ko na naba ni karekerekea aika kateira ae na ko na naba ni katika aron te aekaki aikai Tia Babaire.

Ngaia are ngaira kain Butaritari ti teimatoa ni kaitau nakon te Kaoti aei ao ti na teimatoa ni karaoa aio. Iai te taeka ae kangai n taai aikai te taneiai ae boou ao te kaoti aei e bon tuangira ba e ngae ngkana iai te taneiai ae boou. Ma ti na riai ni uringa bwa bon iai rikiara ke aron kateira are ti bane ni kinaki iai Tia Babaire ao anne ae ti taku bwa e nang rabwa te kaoti aei ao n aron are I a tia n taekinna te Tourism are te sector teuana are kotea te kanoa ni mii ae te KV- 20 ae ngaia ae na kaira te waaki iaon aio.

Bwa bukin tera Tia Babaire akea ae ko na n anai kateira aikai Tia Babaire akea ae ko na ni waeira iaon kateira aikai Tia Babaire e aki ko na ni burebureaki tao e aki ko na n raa irouia abaa akana itinaniku. Ngaia

are I taku bwa aio teuana te kaoti ae nang *contribute* raoi ao a rang boutoka raoi ana kanoa ni mii te Tautaeka aio are e kateia ae te KV-20 are kaubwaira bon rikirakera ao kateira teuana mai buakon kaubwaira ae ti bon okoro iai bwa ti onoti bon katea temanna bwa e na katea kain Kiribati te maie. Anne okorora ti ko na n tamure ti ko na ni bwaka Tahiti, ti ko na n raa, a bane aekakin maie iroura ma ngkana ko nang kateia n te kai ni meang ke tao te kai n raa Tia Babaire te kai ni Kiribati ae ana kateia aki ko na. Ana otouaki baia ao ana oteaki roroaia ma raia ni kabane bwa ana kataia ni kakioa te korea are ana kataia kakioa taan maie aikai.

Anne ngaira ti niko n anne Tia Babaire ao aki ko na ni katotongira kain aba akana irarikira ao itinaniku Tia Babaire. Ngaia are I boutoka te kaoti aei Ko rabwa te Tia Tei mai Arorae ni kautakin Kiribati n te tai aei ao I kaunga te botaki are te Tourism te kaneweaba ao riki katein abara bwa e na karaua ni boboti baikai n te aro bwa ti na ko na ni karikirakea aron tarakira n te aonnaba bwa te aba ngaira ae ti bon kaman riki ao iai te wanawana iroura n aekan ara Maneaba System ae ti a manga bowi n aekakin Auti n Tei n te tai aei ti a kaman Maneaba System ti a kaman Parliament ian ara botu n ara Maneaba Tia Babaire iaon abara ae Kiribati ko rabwa Tia Babaire I boutoka te kaoti aei.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ngkanne nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti Hon. Dennis Waysang te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki ngkai ko anganai ai tai bwa N na maroro n tamaroan te bwakantaai aio.

E koaua ai tibwa au moantai n taetae n te bong aio ma I a reiti naba bwana ni kamauri nakoim ngkoe te Tibiika ao ara Beretitenti, Te Kauoman, ao Minita, Taan Tei, te Leader n te Kaitara ao ngkami ni kabane are kam mena inanon te auti aio n arana ae tabu kam na bane ni mauri.

E koaua I kakaitau ibukin te kaoti ae tabekaki ao ti kakoaua bwa te kaoti aio ti bon bane nanoraoi iai ni kabane ao ti bane ni boutokaia ibukina bwa bon bane ni iai karakinan ara abamwakoro ni kabane ae kakaokoro. E rawata au point ae a tia ae kanga na taekini ma a bane n tia n taekinaki ma N na ti katuruturui riki tabeua are I noria kanga boutokan te kaoti. Teuana bon te Tourism Development anne te bwai ae kakawaki ti na bon riai ni boutoka ara Tourist te Tourism ibukin ngkana ti kan boutoka te kaoti aio bwa e na waekoa ni mwakuriaki.

Bon ti anne kingina teuana ae ti na kakaea te anga ae ti na boutoka te Tourism bwa anne bon tabeia ana riai ni mwakuria ata te bwai ae ana

karaoia ao a bon tia ni mwamwakuri iai mai imwaina. Ngkana ti karaua n taraia ao iai imatang aika a ko na n roko iaon abara aio ao a bon nako ni kakaei rongorongo bon irouia. Iai te tamnei ae kam ko na noria teuana iaon Maiana are e roko iroun temanna te Unaine tao kain te Mormon nakai ke tao I aki koaua roai ma a bon roko irouia ao a titiraki bwa tera karakinan te karaki are Nei Kanna ma antai ma e koaua.

Te kauoua ngkanne te Tibiika kanga Educational Opportunities kanga ti na kanga ni buotoka aron te kaneweaba ao riki bon te kaoti ae bukin katanan tenan bwai ni kanuuringa iaon ara abamwakoro aika kakaokoro. Aio ngkanne teuana kanga ti na kaunga are e a tia ni mwaneweia Te Minita mai Nikunau e a tia ni mwaneweia are e koaua bwa bon kingina bon ataei ngaia I manga kauataoa riki N na boutokaia ti boutoka te reirei irouia ataei bwa e aonga ae tiku kateira ma rongorongon abara iroura roro ma roro ao anne ae nang kakawaki.

Te kateniua are I noria kanga e nang bon riai naba relate tenan Community ti na riai naba ni mwakuri ma tenan Community ni karaoa te *awareness* nakoia n aron boutokan te kaoti aio bwa ti ataia bwa tenan Community bon ngaia naba kingin buotokan te waaki iaon ara abamwakoro aika kakaokoro ao ngkana a bobo nanoia ao bon ngaia bon bwaai aika na karaoi bon bwaai aika ana kateia inanon te tai teuana ma te tai teuana inanon aia tai ni bobonnano.

E koaua e taekinaki aron katein te aba ma bwaai ni kaneweaba ake kanga bon aron te aba teuana ma te aba teuana ma kanga iaon Nonouti ao I kakoaua ao I kakaitau nakoia bwa a bon teimatoa naba ni kakaraoa te kakaneweaba n aron katein abaia ma kanga karakinan abaia n aron tao te bangota ke tao tera are ti nonoria tao tenan bwai ni kanuuringa. Ma I kakoaua n te tai aei I karabwaia kain abau bwa ngkana ko roko iaon Nonouti ao aki toki ni kairiko riki iaon te Motu kanga tiaki te bwai ae kanga ko na kairoroaki bwa ko na bon riai nako iai. Ma e kakawaki bwa ko na roko ao te karaki are e na karakinaki nakoim riki ngkana ko a tibwa moan roko iaon Nonouti.

Te kaitau nakon Nonouti ibukin teimatoan nanoia ni kakaraoa katein abaia ao teuana ae ni bon rabakauia ae kanga e aki nang ota kanga n tabetai e manga taekinaki bwa rabakaun te aba teuana ao te aba teuana ao ngaira kain Nonouti ti bon taua naba rabakaura ae te uu. Ngkana ko ata rongorongon te uu e bane naba I ata naba rongorongon naba karakin te uu I ko na ni katea rikina ma are taan kara ao iai are a tia n onimakinaki bwa taan karaki ma e bon etina raoi ngkana ti na bon tara raoi te uu. Ti na bon kaai nako ti na kabwaka ara uu ao ti na noria

bwa antai te kabanea n rawata ko nana ao ai bon anne naba te koaua.

E koaua te Tibiika N na aki nang kanana bwa are a rawata aika nang kan maroro ma ti na ibukin ami rongorongo ao ngai e koaua bwa tei Nonouti ma iai naba rikiu mai iroun Tinau are te riki mai Nonouti nako Butaritari e kakawaki karakin Kiribati temanna e a tia naba n tabekia temanna ara Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea ao e nang teke naba nanou n te karaki. Teuana naba karakinan Butaritari aio are mai iroun au itera are tinau ngkana e na weteaki ngkana ana weteaki tenan kua ao iai are e na binoa te kua ke tao teuare e na binoa te kua e karauaki ni matu 3 ana bong ao e rokirokiaki akea ae ko na n rinnako n te roki anne ni karokoa e koro tenibong.

Ngkana e roko n te tabo arei ao bon te kamiaki tenan aomata Unimwane bwa te maneaba teuana ae bubura ko roko iai, a manga roko naba teuane tera e manga tangiria naba ke neiene an tuangia bwa a nang kairianakoia ataei ake a takakaro irarikin te kawai ma e a kan bane ikawai ara tabo aei irouia. Ngaia ngkana e oki neierei ke teuarei ao e a kairia ngkanne ai tenan kua ake a uarereke a bane ni koro.

E kakaongora te karaki ni Kiribati ngaia are aio teuana te bwai ae ti na riai ni kamatoa n reireinia ara ataei ao te roro ae rikirake ao bon ngaira ao riki nake te Ministry are tabena ngkana arona bwa e ko na ni kawaekoa aio bwa e aonga n ae ti bane ni boraoi ni ibuobuoki nako iai. E rabwa te Tibiika bwa I a toki ikai ao ti a katekeraoiko naba ti katekeraoi ngkami ni kabane inanon te bong aio Te Mauri Te Raoi Ao Te Tabomoa kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkane ara tia maroro are imwina.

His Excellency Te Beretitenti H.E Taneti Maamau te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a manga reiti bwana ni kamauri nakoira ni kabane n reitaki ma taan ongora kam na bane ni mauri.

I kaitaua te Tia Tei temanna mai Arorae are ana kaoti te kaoti ae nang bongana riki tiak ti ibukin kateira ma i bon ibukin naba maiura maeura ma te roro ae ngkai ao te roro ae ningabong bwa are ngkana akea kateira ao ti na mena n te maiu ae kaokoro bwa ti na aki riki bwa kain Kiribati ngaira bwa tao ti a riki bwa aomatan tao te buraneti teuana ae kaokoro ma Kiribati. Ngaia are kateira bon maiura ao bon kaubwaira a bati maroro iaona a rawata naba au point ae I kan tabeki ma are a bane n tia nako n te maroro.

Ma I bon ti kan kaoka rikaki kakawakin te taratara are 20 te ririki n aron are e a tia ni mwaneweia Te Minita temanna bwa bon anne kateimatoan kateira inanon te 20 n

ririki bwa ana aki mwaninga te roro ae ngkai ao n reitaki ma ara ataei ake bon ngaia taan uota te katei ao te rongorongo nakon te ingabong ao nakon bong aika na roko. I rangi ni kubanako te MC kabwara au bure te Tibiika I nang kubanako ngke I roko i Arorae n te taina bwa N na kauka kanga te antena are e moan roko iaon Arorae n te ririki n June 2019.

I a nang kubanako ngke I a noria i Japan ae tao aman ke niman bwa ana kaoka te wanikiba are I toka iai I a titiraki aera i Japan ikai? ao e a kaongoai te Major n te tai anne ae a kangai bwa a roko ni kakaea rongorongon tenan atibu ni boborau ao ngai are I a kangai bwa tera te atibu ni borau ao ngaia are e rabwa te Tia Tei mai Arorae bwa are tabekia bwa ana kaoti ao bon anne are kanoan are norakia i Japan ao I a kaitibo ngkane ma ngaia n okiu ma i Arorae ao I a kakaea rongorongo bwa are I a kairaki nako n neweaba nakon tenan atibu aikai ao I kaunga te Major ao bon au maroro i Arorae I kangai bon tabemi tabemi bwa are te Tautaeka a rangi n rawata tabena ane e na bon roko te ibuobuoki iai ma bon tabemi kain abamwakoro kanga te *preservation* kamanoan kateimi aika nang kakawaki aikai.

Bwa akea ae na kabwaia iai bwa ana bon kabwaia natimi ma tibumi bwa ngkai n te aonnaba ngkai aei ai ti teuana te aonnaba ao a nang butanako rongorongo aikai a kanga i Japan ao I a kakaea rongorongoia kain te Nasta ae te rabwata n Science iaon Honolulu ao inanon aia tai ao a kakaei tenan *migrations stones* ao a taku bwa te kanoa ni mii ngke a tuangaki bwa e reke iai n te aba teuana n Tebebeke ao a *trace* ao a kakaea te aba arei ao e a nako n reke i Arorae. E aitara ma nakou nako Arorae ngke N na kauka te antena teuana are ana karikirake te Telecom ao I a mimi ngke I a roko ikekei ao kaoka ngkane au wanikiba i Japan ae tiaki te mwaiti ae tao uoman ke teniman e mwaiti tao niman ke onoman.

Ma e aki reke kaitibou ma ngaia ikekei ma I a nako ni kaneweabaki n tenan atibu ao tenan atibu aikai moan te mwaiti ao rongorongona are kaitara Marshall, e kaitara Nikunau ao ngkana ko nako n tei iai n taina are e mena ao e na kairiko ni borau nakon te tabo arei ko aki ko na ni manga *miss* am *course* bwa kanga bon anne aia koaua kain Arorae n tenan atibu aikai, ao I a tuatua kawakini atibu aikai. I kaitau bwa ai manga okiu nako Arorae bon namakaina aika nako ao a kawakinaki ma are te Major e bon bubuti bwa tera ngkana e waekoa n roko te tabo ni kaneweaba ibukin reiakinaia ao ti karabwa te tabo ni kaneweaba ao e tiku bwa te kakaewenako ngkai n reitaki ma te Umwanibong.

Bwa akane kaubwaira ao ngkana ana bua kaubwaira aikai ao ana bon bua naba rikiara ao kinakira bwa i Kiribati ngaira, e a buta aon Kiribati teuae te Tia Babaire e a buta aon

Kiribati ni kabane ao e bon tannako te aba ma karakinana ao e kangaanga ae ko na kamangora te aba teuana bwa a bon bane n tatannako aron karakinaia.

Eti are e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae iai karaki aika ko na n ti te tikina *generic* ao iai karaki aika bon *unique* nakon te abamwakoro teuana ma teuana ao anne ngkanne bon kaubwaira ae ti riai ni kateimatoa bwa bon anne ae na riki bwa te kaubwai. Ana karekemwane teuana te aba ae aban Tebetebeke ae rang karekemwane n te Tourism Fiji ao Samoa ao Tonga bwa a taku bwa te mwane ae nang abuabu e nang abuabu iaon riki te *foreign exchange* ao karekea irabubua te mirion. Fiji iai are bon rimoa n te bae te Tourism ma ti kaitau bwa ngaira n aia koaua ara taan rabakau tao tiaki ko na ni *compete* ma ngaia ma ti ko na ni kakai baike aranaki bwa tenan inch marketing ao ara Cultural Tourism teuana kaubwaira ae ti ko na n eke abara iai ao I boutoka te kaoti ao I karabwa te Tia Tei ae rine ao riki taan maroro ake a tia ni boutoka te kaoti aei Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkanne te tia maroro are imwina Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukia aine ao roronrikirake ao takakaro ao kamweraoia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: E rabwa te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ao ara Beretitenti ae karineaki te kauoman Beretitenti kain ara Kaebineti, Taan Tei taan ongora, kain Tarawa Teinainano aika tangiraki irou ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri.

E rabwa te kaoti aio mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Honorable Niiti Itaaka ibukin katein abara bwa ana kawakinaki raoi ao ni kamanoaki ibukin kaungaan te waaki ni kaneweaba iaon te aba. Ao e rabwa te kaoti aio bwa e boutoka uoua mai buakon te motinnano. Te moan are ian kaubwaira bon maiura ao rikirakera aio nambwa 27 ae kangai . Kaungakin te roko neweaba ni katein ma rikian abara ara bike ao ara taari aika itiaki, kakamataku ao ni kakaongora.

Ao e koaua bwa moan te kakaongora katein ao anuaia kain Kiribati I ngae *bias* bwa tei Kiribati ma bon au koaua bwa e bon raka aroia kain Kiribati mai buakoia aomata n te aonnaba. Anuara aikai man rikiara ao katein abara aika kakawaki a kakamataku ao ni kakaongora ngkai kam bon kinai bwa temanna ae iai au itera ni Kiribati ao n Australia ma ngkana titirakinaki bwa kain iaa ngai ao au kaeka bwa bon tei Kiribati ao bon iai bukina bwa I bon *favor* abau ao ibukina bwa bon iai te katei ke te *Cultural Identity* ae tamaroa riki ao e raka arona n te aonnaba, bon au koaua anne ao ti na riai ni

kawakinna ao ai au kaunga nano anne nakoira ni kabane n te tai aio.

Te katei n te anene, te maie, te karaki, te tabo are aranaki bwa te *horological side traditional folk, traditional practice* ao *traditional artist.* E koaua e rangi ni kakawaki bwa ti na boutoka te kaoti aio ma tiaki ti ibukin te Tourism bwa bon ibukira ngaira ni kabane ao a bon mwaiti bukina. Ti tara ngkai ara *issue* iaon Tarawa Teinainano ao a mwaiti kain ara roronrikirake aika tuai man roko n abaia ke aia abamwakoro ao e a moanna ni bua karakinan ao rongorongon abaia irouia. Ao e kakawaki bwa e na *priority* aio ibukin te nati ni Kiribati.

Iai te project man te SPC 2013 ana *project* ma te MCIA te project aio ae *Endangers Cultural Heritages Mapping* i Kiribati ao e anaki man kawakinaki rongorongon tena Abekana ke tenan *stone warriors* i Tabuaeroa ao i Bikenteinai i Tabiteuea Meang ao bon moan te kakaongora te karaki man rimoa aio. Ma I a kabwara bure bwa e aki tau te miniti ma e kakawaki bwa ana bane n tauaki mwin karaki aikai ao man kawakinaki ao ai kaungara karakinan aikai ngkana arona bwa ti ko na ni karekei tamnei Videos bwa ana reke iroura ni kabane te roro teuana ma teuana.

Tera ngke a manga rin n ana Curriculum te Education bwa ana bon *study* ara *history* ae kakaongora man kakawaki tiaki ti ibukia tourist ma bon bukira ngaira te nati ni Kiribati ni kabane. Iai riki ana motinnano ara Beretitenti ae karineaki ao e rabwa n ana nonori aio man te toba raoi ae nambwa 146 ao e kangai.

Katamaroan ara Tua ae Maungatabu bwa e na kinai kakawakin ara katei ma rikiara bwa i Kiribati ngaira ao bitaki ake ana katamaroa te waaki n Tautaeka ae tamaroa. Man anne ao kam rabwa bwa te bwana aio mai Tarawa Teinainano are bon buron Kiribati ni boutoka ana kaoti te Tia Tei mai Arorae ao te kakaitau nakoina ni ikotaki ma aobitin te Tautaeka te MCIA ae boutoka aio te MTCIC ma rabwata aika tauraoi ni ibuobuoki n aio n aron te SPC ao Unico inanon aia project are te *save guarding of intangible cultural heritage i Kiribati* ke kamanoan katein Kiribati, ao ai bon te bwana ni katekeraoi nakoira ni kabane Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ao kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna mai Kiritimati Hon. Teribwa Taabe e nakoim te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao reitan kamauri inanon raoiroin te bwakantaai aei, nakoim nakon te Beretitenti, kain Kaebineti, Taan Tei aika kam rine ao ai bon kain Kiribati aika kam ongora n te bwakantaai aio man bwanaia kain Kiribati ao Kanton ae nangi ni mangori kam na bane ni mauri.

E rarabwa te kaoti n te bwakantaai aio e rabwa naba are e a tia n taekinna ma Tia Tei mai Kiritimati are e boutoka naba te kaoti aio ao ngai naba I boutokaia ian are e koaua ba ngaia tao te buraenriri ao ngai tao ai te burae ni kamumun ngkane irouia naba kain Arorae ao e rarabwa ao e rangi ni kakaongora te maroro iaon te tai aio teuae te Tia Babaire. I karauai n tekateka ao aio teuana ko ongora taian karaki ai aron ae ko a bon ongora naba te karaki mai Makin nako Arorae nako, a bon kan bane aban Kiribati ao I taku e rabwa bwa e a manga reke te tai aio bwa rabakaura.

Antai te moan aba teuare mai Makin e taku bwa ngaia te moan aba ma e mwaninga are oti taai man te Aono ni Mainiku n taainako ao bon te moan aba abaa ake n te Aono ni Mainiku bwa n ana kariki bwai te Atua ao bon arei moa ae oti mai iai taai. Tao antai ake taan tia anenei kain Maiana ao e koaua ae ngaia ti bon bane n tatannako ma rabakaura aika kakaokoro te Tia Babaire ao ara katei aika kakaokoro.

Ma te titiraki ngkanne bwa ti na *preserve* I taku bwa e a tia n *raise* n 1980 e manga mwemwekaki naba n te tai aio ti na kanga ni kateimatoai kateira aikai bwa ana riki bwa bwaai aika na ko na n teimatoa.

Ti na kanga *sustain* ao e rabwa ana kainibaire teuana te Tautaeka te KV-20 bwa teuana mai buakoia ao te Tourism ao I taku bwa au titiraki e kangai ti na kanga n *sustain* ara katei aikai tao teuana kawaina bwa ti na kataia ni *commercializes.* Aki ko na n *sustain* bwaai aikai ngkana aki tiaki nora ana *value* n te mwane bwa are tia roko n ara *context* n te tai aio ao ai taran te bwai teuana e na riai ni kareke mwane.

Ngkana tao ti taekinna teuana te atibu ae mena iaa ma e aki karekemwane akea ae kan kubaria. Ma n te tai are e noraki kakannatona ao ko a noria naba te koraki bwa a bane naba ni *interested* iai ti na kanga ao I taku bwa anne ae roko iai ngkanne te Tourism. Ti na kanga ni *promote* kaitera aikai ao ti na kanga *commercialize.*

Taan maie ngkana ti noria taan maie e teimatoa ara maie tabeua bwa are karekemwane mai iai ao a mwamwananga a nako nako iaa a nako mai iaa ngaia are I taku bwa te bae e kakawaki ti na kanga moa ni *commercialize* bwaai aikai bwa ngkana ti ko na ni *commercialize* ara katei aikai ao kaubwaira aikai ao ti nang tibwa ko na n *sustain* bwa man te mwane ae e reke ao bon manga *sustain* te bwai anne bwa e nang karauaki n taurabwaki man kawakinaki te Tia Babaire.

Au bubuti nakoia ake tabeia ti na kanga ni *promte* aikai ao tao e koaua bwa ti na promote manga te kangaanga ti na kanga n uotia tenan tourist ni karokoia n te tabo anne ngkana tao a mena i Arorae tao a

mena iaa. Ao I taku bwa e rabwa te Tautaeka bwa ian naba ana kainibaire ao teuana te bwai ae nang kakawaki ngkai riin te waaki bwa I taku bwa man riin te waaki anne ao ti nang tibwa ko na ni karokoia tenan tourist n ara tabo ake ti tangiria bwa ana roko iai.

Bwa ngkana ti a taetaekina naba tao te atibu are i Arorae tao terana riki ake iaon aba ana kanga ni karekemwane bwaai akanne ti reken aia mwane ngkana a ko na n roko tenan tourist ao ana ti ko na n roko tenan tourist ngkana riin te waaki ara Infrastructure e tauraoi nako aon aba. Te wanikiba a roko mai itinaniku aki manga tangiria ni kan tiku tao iaon Tarawa. A roko naba i Tarawa e na riai ni *connect* kibaia anne nako Arorae e ko na ni *connect* kibaia anne nako Tamana. E na ko na ni connect kibaia nako Maiana. E na ko na ni *connect* kibaia anne nako Nonouti te connect e rangi ni Kiribati Domestic Airline e na riai *strengthen.*

Tiaki ti ngaia a manga roko iaon aba e kakawaki bwa ana roko ana toka naba ni baoia ae tikiraoi e na riai ni iai te bao ae ana toka iai bwa a uotaki nakon taabo akekei ao a mwengaraoi bwa are ti ko na noria n tabetai tenan Tourist aika roko te koraki ae a kara. Ao a tangira naba bwa ana roko ni mwengaraoi bwa a tangiria ni kabanemwane ma nang kanga tao a roko ikai e kangaanga nakoia aonn aba. A manga roko i aon aba a manga katokaki n te rebwerebwe ao terana riki.

Ngaia are I taku bwa te *key* nakon kawakinan nakon ara katei ao ti na kanga I taku bwa bon te *infrastructure* I taku bwa riin te waaki. Bon au bubuti ao I taku bwa bon te *challenges* nakoira ngaira aikai ni kabane ao tao bon nakon riki te Tautaeka bwa tera ngke ti ko na ni kataia ni bon *priorities* raoi ara raa, riin te waaki e nang riai ni kuaki riin te waaki bwa ngkana e bon boaki riin te waaki ao I taku bwa ake imwina a bon weteia naba kanoaia e *automatic* ni wetei kanoaia.

Tao te kaibuke e roko mai iaa te kaibuke ni bwatintia ma a ongongo ae iai tenan bwai ikanne a tuatua naba uota ara kaibuke aio ti na nako ni beibeti ikekei bwa ngaia ti ko na n aerake ao ti aerake ao ti butimwaeaki ao ngkana a ruo bwatintia aika tao iraua te ngaa nakon am abamwakoro bwa ana ti roko ni matakuakina te atibu anne ao tao a ti karekenakoa tao kanga aia *tip* tao $10 ke $100 ko a kamwaitia naba ma mwaitin te aomata are e roko ae a ti karenako bwa ti mamatakuakinan te atibu anne.

Te Tia Babaire taian maroro aikai ni ibuobuoki tera ngke a noraki riaia ara karabwarabwa riki nakon are tabeka te kaoti aio bwa e reke iai reireiu ae moan te mwaiti n aron katei aika mwaiti ao e reke naba iai tao taian reirei ae ti na kanga ni waekoa n *sustain* ni kawakini bwaai aikai *through* te Tourism, through commercialization ao *the only way to*

invite tenan *tourist* ao to *commercialize* bwa ti na kataia ni katauraoa riin te waaki ao I boutoka te kaoti ao Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro ngkanne are imwina Te Minita n te MISE Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko rine ao e rabwa bwa I kan maroro naba teutana e koaua N na aki maroro ma kanga e koaua ae a bon bane n oti maroro man aba nako ao e kakawaki bwa N na kaota naba bwanan abau ae Tamana are bon irarikin aban teuare e tabeka te kaoti ao e koaua a mwaiti rongorongo bwa moan aba ao iaa riki ma e kakawaki bwa e na bon oti bwanan te aba are bon tamaia aba nako abami ae Tamana.

Ma are e koaua I a moanna ma taeka ni kakaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are bon kain rarikiu ibukin noran kakawakin ana kaoti aio ibukin kateimatoan ao katamaroan tenan kanuuringa ke tenan kanga rabakauia ara ikawai ake a tiku ni karokoa bong aikai aika tiku n aron are e noraki iaon Arorae. Tao e koaua ti kakoaua ti roko iaon Arorae tabeua te namwakaina nako ma te Kauoman Beretitenti are kairia ao ti nako ni kaneweabaki nakon taabo aikai irouia tenan Tabwakeauea man kaawa aika uoua Roreti ao i Tamaroa, ao ti nako nora ruan maten Takoto te aintoa ae Takoto ae abwabwaki ruan matena.

A taekinna bwa te aintoa teuaio ngkoa are kakarenakoi atibu nakon taan roko taan ninia Arorae ni mwakorona ni Kawana are mai Maiaki Roreti. Ti a manga roko i tabon Tamaroa mai Meang ao ti a manga nori tenan atibu ni borau e koaua e koro mwaitin te atibu aei a mwaiti akana a bon taketake rabwataia ao a mwaiti naba akana tao a raba n tenan buakoako n aroka te mao ma te ren. Ao ti nora ti ongora irouia Tabwakeauea aikai ao a karakina aron kanga kakawakin tenan atibu aikai ao tao aio bukina ngke e a uotiarake aia Tia Tei bwa e nora aron kakawakina bwa a riai ni kateimatoaki.

E koaua te Tia Babaire ngaira iaon abara ae Tamana tao bon titabo arora ma kateira ma kain Arorae ma iai bwaai aika ti okoro iai n tabetai ma titabo arora bwa ni moan rokon te ota iaon abara n 1980 tabun ao a mwaiti a mwaitin tenan kanuuringa aika a bane n uruakaki irouia ara mitinare n te moan n taai akanne.

Tao a bon noraki ara bakatibu n taai aikekei bwa are a bon maiuakina te roo n taai akanne. Ngai i Tamana e a kuria n akea tenan bangota a bon akea ma iai teuana ae rotaki naba ngkai n taai aikai ao e riai naba n taraki bwa aio naba baika kakawaki ni kateimatoan ara katei ma tenan kanuuringa irouia ara ikawai. Iai teuana te atibu naba ni mwakoron abara ae Tamana mai Meang i tanrio te atibu aio are ngkana arona bwa e

on n te tano bwa e a manga roko te tano n rabunna ao ngkanne ara ikawai a kakoaua bwa anne ngkanne tain tao te aumeang.

Ngkana e manga nako tanona ao e manga kaoti ngkanne te aumaiaki ai manga tain te riringa. Ngkana e manga rabunaki aona n te tano ao anne ngkane tain kanga tain te maiu. Ibukin ana urubwai te Climate change ke bibitakin kanoan bong ao akea te *seasonal* are rau iai bwa ai te bwai aio e a roko ieta kabwara au bure e a roko i nano are akea te tai are e na manga roko te tano bwa e a bitaki tao unin te aira n aki manga kabonganaki n aron are kanga e ri riki mai imwaina n te bwai aei.

Ngaia are e koaua ngaira n taai aikai n aron are I taekinna a bua ara bangota ake tao iai mai imwaina n aron kaongoakira n tenan karaki iai naba kateira n aroia naba kain Kiribati iai aia bangota aika kakawaki. Ma n rokon te Aaro ao tiku bwa a biti kateira ao a riki kanuuringan rokon te Aaro bwa ai manga kateira aika boou. N aron teuana kateira ae nang *unique* naba bon titabo arora ma kain Arorae are ngkana e boo te tairiki tao ko ataia naba ngkoe are ko roko i Tamana bwa ngkana e boo 7 ao e na boo te bero ae teuana oreana.

Anne e kaotia bwa te katauraoi nakon te kainiutu ao e bane ni karineaki te bero aio bwa e tang man ana tabo te Aaro ao e a tang naba nako iang ao ni manga nako Aiaki ni kaotia nakoia kain te aba bwa e a boo tain te katauraoi. E kuata imwin 7 15 te miniti imwina ao e a boo te kauoua ni bero ao ko ataia ngkanne bwa anne te tai are ko na aki manga rerebua ko na tiku ian am auti ni karaoa am taromauri ke am kainiutu ngkoe ma kain am utu, ngkoe are ko buti n te bwatika ke ko buti n te rebwerebwe ke te kaa ko a tiaoka naba n te tabo are ko mena iai ao te tai anne te tai ae karineaki irouia kain te aba.

Ngkoe are ko akawa bwa tao e ura am taura n taetae am rin n taetae ke tao am taura n taetae ke tao ko kabwaka am ao n akawa ma e boo te Kauai ko a tiaoka naba iaon waam. Ao aio ti kakaitau bwa e teimatoa kateira anne ao e kabonganaki ni karokoa taai aikai ao e nang mwaka roiroi n abara ni mamanikangarei nakoia kain abara ao nakoia iruwa ake a roko ao I kaotia nakoia bwa e mwaka riki kateira aio nakon te T*raffic Ordinance* akea n te *Traffic Ordinance* aio ke tuan te kawai ni buti inanon te kawai are ko na tei. Ma ngaira i abara e rangi ni mwaka roiroi riki aei akea ma te unimwane ngkana ko buti bwa tao ko mena ko a kateaki naba ke ko kauringaki bwa ane e a tia ni boo te Kauai.

Ngaia are aio kanga kakateken naba abara bwa tao e koaua tiaki oin kateira aikai mai irouia ara bakatibu ma ngke e a roko mwia taan uota te rongorongo ae raoiroi nakon abara ao a katei Tua aika tiku ni karokoa ngkai. Iaon abara naba ma tarira

aika iaon Arorae ao I taku bwa bon ti abara naba aika uoua aika iai tenan kanuuringa are a kateia ara bakatibu ni kawai ibukin naba rokon te moan rokon te ota i abaia. Ao aio are e teimatoa naba ni karineaki ni karokoa bong aikai.

E koaua aikai ngkane kanga kaokoron abara man aban Kiribati ma ti kakaitau bwa ana riai ni kateimatoaki ao I boraoi ni iango ma tariu are a bia kateimatoaki aikai iroun ara Tautaeka riki te Tourism ngkana e ko na ni kauki tenan website ibukia abamwakoron Kiribati bwa tera kakanoran te aba teuana ma teuana are aikai ana ko na noria ara Tourist a kauka tao Arorae ao a nori naba baika a nang *attractive* ke a kakatitikan te aba anne Ko rabwa te Tia Babaire I boutoka te kaoti ao e rabwa te tai aei.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ngkane ti na nakon ara tia maroro are imwina.

Te Minita ae ibukin kamwakuri ao karikirakean aia ko nabwai aomata Hon. Auria Kitina Te Minita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I tabeka bwanau n te bwakantaai aei ti a manga moanna ma te bwana ni kamauri, bwanaia kain au abamwakoro ae Makin ni kamauriko Tia Babaire ae ko karineaki, te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman ae ko karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki ma raora n Tia Tei ni kabane ao taan ongora ni kabane inanon te tai aei bwanan te maiu ao te marurung kam na bane ni mauri.

Te moanibwai Tia Babaire bon te karabwarabwa moa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are ngaia e tabeka te kaoti aio ao I taku bwa bon te kaoti teuana ae moan te kakawaki aron te maroro ae e a tia ni waaki mai imwaiu. E koaua te Tia Babaire e ko karineaki aio teuana te kaoti ae moan te kakawaki ti bon riai ni boutokaia n anga ara boutoka nako iai ao ni uaia ni karekebai ngaira te botannaomata bwa ti aonga ni ko na ni kateimatoa aron kakawakin te kanuuringa ke te bangota iaon ara abamwakoro aika kakaokoro ao are ana bon rangi ni bongana naba ibukin te waaki ni kaneweaba iaon ara abamwakoro aika kakaokoro.

Iaon abau ae Makin n aron are e a bon tia ni karakinna naba raou n Tia Tei mai imwaiu ao I taku bwa e bon nang koaua ana karaki ao I taku bwa a bon bwaai aika bon riai ni kateimatoaki aron kawakinaia bwa bon anne rongorongon abam ae onoti rongorongon abam ae rine ao bon kinakin naba abam man rongorongona ke bangotana aika a kakawaki.

Tia Babaire a bati aika tia ni maroro iaon te kaoti ao a karakina aron abaia aia abamwakoro teuana ma teuana ao ti nang boutoka aron aia karaki bwa bon karaki aika bon rangi

ni koaua. Tia Babaire ngke I tabe n ongongora ao iai aika a taku bwa taan raa mai abaia a rangi ni bati karaki aika kakaongora n te tai ngkai ti a tia n ongora mai irouia taan maroro ao I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa ngkana n tokin te tai ao ngkana e a boo ara tai are e a roko ara tai iai ao I taku bwa bon akea riki te aba ae ti na kakioa ke ni bwarubwaruia bwa bon ti Naaka iaon Makin.

Ngaia are man au taeka tabeua aikai Tia Babaire ao ti a boutoka te kaoti n tamaroan tabekana n te tai aio ao ti a katoka ara bau are Te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Tibiika ao imwain ae N na waaki ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim Honorable Tibiika ao bon ngaira ni kabane Taan Tei ao ake a ongora n te tai aio kam na bane moa ni mauri.

Honorable Tibiika I taku bwa e bon kakawaki bwa ti na anga ara maroro teutana nakon te kaoti aei ngkai bon te kaoti ae bon rangi ni kakawaki. I kan moana au maroro Honorable Tibiika ma ana kibu kibun kunan temanna te tiao toto ae rangi ni kinaki e korea te kuna e otea te kuna ao e karioa naba te aekaki ni kuna ae boou arona ae kinaki n arana ae ureeke teuae Bob Marley ao e taku teuana mwanen kunana *if you know your history then you know where you come from.* Ngkana ko ata rongorongom mai moana ao ko ataia bwa ko mwananga ma iaa.

Tia Babaire ngkana tiaki atai kateira ao tiaki atai rongorongora ao tiaki kawakini ao ti na bon kananoanga n tokin te tai ao a rawata te koraki ke baronga aika a roko n te itera anne Tia Babaire. 2004 Tia Babaire ao Kiribati e karinaki n te *International Olympic Committee* bwa e na riki bwa teuana te aba ae na kinaki ian te Olympic ao ni butimwaeakin Kiribati iroun te Beretitenti Jacques Rogge ao e anganaki te bwain tangira ae te waa. Bwa anne kinakin Kiribati ngaira iroura e nang kakawaki ao e anganaki ao ti kataia n anganna ao ti na katea iena ti na reireinna bwa aekakira aron waara aio ao katokira te Beretitenti aio ngkana eti au ururing teuaio kain Buranti ao e tuangira bwa ti na aki reireinna bwa ngke a biriatiua ana bakatibu inanon tenan nangananga ni kakiokioi manin aon te aba ao ngaira ti a borauakina taari. Ngaira ti a kina te itoi ti ataia bwa tera bonganana ti a ko na ni kabae te waa ae ti na ko na ni buti iai i taari Tia Babaire.

Ngaia are e nang kakawaki aio ao e aoria bwa ti na okirikaki nakon kateira ni kawaka ara bangota aikana kakawaki akanne bwa aonga tao ti na ti noria bwa kinakira

aikanne kaotan kateira ao tao arora. Ma te bwai riki teuana Tia Babaire ae rangi ni kakawaki bon noran te kairiri inanon te waaki teuae Tia Babaire bwa man akean kateira aikanne ao e na bon mangaongao aron kairakin ara botannaomata man taai akekei ngkana kam bon noria iai taai ni buaka n taai akanne ni karekereke naba ma kateira aikane Tia Babaire.

Inanon te maroro Tia Babaire ao e taekinaki bwa e roko te Aaro ti karabwa anne kanoan te waaki kanoan te tai anne ma maroroakinakina te Tia Babaire bwa e moan katioaki tao te buraeki tao n te aba teuana kaotan manga te roko n te Tautaeka n are imwina Tia Babaire. I taku Tia Babaire bwa te bae e kakawaki bwa Tarawa e kaokoro teina ao ti bane ni karabwai ao ni kakaitau nakon tenan katei karaki aikana kaineti ma abamwakoro teuana ma teuana ma Tarawa tao ai bon ti bon tabeua taabo ae ti ko na ni kinai bwa kaoti ke tao iai rongorongoia n aron ae tao e a tia n taekinna raou n Tia Tei temanna. Eita te Maneaba ae kakawaki anne teuana te rongorongo ae tabangaki ke te katei ae tabangaki ibukira te Maneaba.

Tarawa Teinainano Tia Babaire ngaia are ti moan inaomata iaona ngke e moan karaoaki te inaomata iaona Tia Babaire ao e kakai nanou Tia Babaire noran ara Auti n Tei ara moan Auti n Tei bwa anne kinakira naba teuana Tia Babaire ao ngkana kam taraia ngkai e a riki bwa ai teuana te kanuuringa ke teuana te kanikina ibukin arora ae e a moanna ni mwaninga te aba taekana. E mwaneweaki te Tia Babaire aron kateimatoana rinanon te reirei ao ngai naba n au koaua e kakawaki anne ma tera kakawaki anne ae ko reirei ao akea mwina. E kakawaki ae ko na kawakinna Tia Babaire ao te bwai riki te Tia Babaire ae kakawaki nako iai bwa ti taekinna bwa ti na kanga ni mwanenna ao ngai N na au koaua Tia Babaire ara katei e a kaman karinna naba inanona.

Ngkana ko nako ni kawara te Bangota ko aki ti nako e na riai ni iai uotam tao taai aikai e kabonganaki bwa tao te baeke tao te booa e ko na ni bitaki nako te *monetary terms.* E a tia noraki ngkai bwa ian te Tua n rinerine ao e katauki ni kinaki anne ma ko riai n anga ae tianaki.

I Amerika Tia Babaire i Hawaii ao ana kaibuke are e inako n tain te kauoua ni buaka ao ngkana ko nako ikekei ao ko na ti anga am *tip* n aron ae taekinna raou n Tia Tei temanna n ana maroro e kakawaki anne bwa teutana teuatana ao tao e bebete te kataumwane are e na bubura bwa iai buoka teutana nako iai Tia Babaire.

Ngaia are aio au bubuti te Tia Babaire I boutoka te kaoti ma tera ngke a bon noraki naba ae bon iaon Tarawa Teinainano ikai Tia Babaire e kakawaki kateira e kakawaki kinakira ao e kakawaki naba bwa ngkana ti bua man te maiu aei ao ti

nakon Naaka ke tao ti nakon antai ma nake imwira ana ataia bwa iai kanuuringa ke bwaai aika tiku imwira bwa kanikinakira nakon taai aika na roko, ko rabwa Tia Babaire ao aio au taeka tabeua ao I boutoka te kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki, ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Honorable Tibiika ao imwain ae N na waaki ao ai tibwa au moan tai n tei n te ngaina aio ao I a reitai ma te nati n Onotoa ane iaon Onotoa ao n taabo nako ao bon raou n Tia Tei ae karineaki te Beretitenti ni kamauriko Tibiika ma kain te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te kaitara ao ngaira ni kabane ake ti a bane n riki bwa kain te bwakantaai aei n aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

I kukurei naba ni kaota au boutoka ana boutoka au abamwakoro ae Onotoa nakon te kaoti ae moan te kakawaki ni iterana are N na maroro iaona teuae Honorable Tibiika e na irekereke ma kanga aron te katei ao te takakaro. E koaua ae a kakaokoro kateira a kakaokoro ara takakaro nako n ara abamwakoro aika kakaokoro ao a kakaokoro naba arora aika ti kinaki iai n aron Onotoa e nang kinaki n te okai anne katein teuana Onotoa ae kinaki ao ngkai e teimatoa naba te katei anne.

Ao te bwai ae nang kakawaki teuae Honorable Tibiika e nang kakawaki irou te *investment* kanga ana karekemwane tao ti na bon katikua bwa ana karekemwane ara Tautaeka iaon kakawakin ara maie, ara iranikai, ara kaba n te waa. E koaua bwa aikai a nangi ni kakawaki ngkana e koaua n te KV-20 are e taekinaki bwa kateira ao rikiara e na riki bwa ana karekemwane ke tao bon te anga ni kaubwai nakon taai aika na roko ao I taku bwa ti na riai ni kaunga ara Tautaeka bwa e na iangoi ke e na kakai ana anga n aron taabo teuana aika kabonganai takakaro, te iranikai iai te Taekwondo iai baika ae a roko iaon abara ae Kiribati ao ngaira aika bon iai ao ti tuai man noria bwa tao ana kamataku tao n te State House n te tai teuana.

Te iranikai mai Kiribati ae na roko ni kamataku e a roko te Taekwondo e a roko tenan raa ma I taku bwa ngkana e kaungaki te koaua aio teuae te Tibiika ao e kakaeaki angana bwa e na bonnano tei Kiribati ni kaota aron rabakauna iaon te bwai ae te iranikai ao e na reiaki te roro ae tabe n rikirake ao I taku bwa e na riki bwa teuana te *investment* ke tao te karekemwane nakon ara Tautaeka n aron e ti nonoria itinaniku. E boo te kaboo ikanne n te itau, e boo te kaboo ikanne n te Taekwondo e boo te kaboo ikane ao ngkana arona bwa e kaungaki naba aio.

Iai ana kataratara ara Tautaeka bwa e na manga katei tenan tabo n takakaro stadium ao baikara I taku bwa ngkana e kaungaki aei ao e boo ao e a boo te boomwane n te stadium ke tao te tai arei kanga tenan *promotion* ao e na ko na ni karaoaki nanona ao ko na ni mataku ao kabwaka kanrinim ao I taku bwa e na riki bwa kanga te *investment* ao nakoia naba kabongana te iranikai bwa e reke naba iai tibwangaia ke kanuangaia inanon te tai anne.

Ni ikotaki naba ma ane te maie tao arora naba ni maie tao man ara abamwakoro aika kakaoro I taku bwa teuae te Tia Babaire Honorable Tibiika ngkana e reke naba te boonnano bwa e na kateaki naba ao e boo te kakaboo tao n aekakin takakaro aio te batere. Te kauia n te waa n aron ae nang kaungaki ngkoa ngkekei iaon abau ae Onotoa ao ngkai kanga e a memere ao e aki nang kaungaki I taku bwa ngkana e koaua bwa aio kanga te kaoti ae ko na ni manga boutokai ao ni manga kamaui aron rikian tei Kiribati. I taku bwa aio te koaua naba are e na ko na naba kanga ni katika naba nanon te tia roko mai abatera n aron ngkana e a reke aekakin koaua ke tao takakaro aikai ae a maiu iaon abara.

Tao n te Friday night ao ngaia e na boo te boomwane i Betio n te Complex antai ae na ataia ao iruwa a nako naba ni mataku ma te aekakira te takakaro anne a kabwakai kanrinia ao ngaira naba aika Kiribati bwa are bon mamaten nanora. E na manga boo te kauaia n te waa antai ae na ataia e nako naba ni kabwaka tao tei abatera tao e kan reireinna aron te kaieie ma baikara riki ao I taku bwa akanne aika na ko na ni kateimatoa aron kinakira iai.

E roko tei abatera ao e reireirenna arona e reireina aron te boomwane n aekakin Japan te Zumo bon iai aika nang kaububura iaon te kaububura ao a karaoa naba te takakaro ae te Zumo bwa are a kateimatoa katein abaia, a bwakamwane ao aera iai taan mataku. I taku bwa ngkana aikai ngkana e koaua bwa e boraoi ma nanon te kaoti are e tabekaki bwa ana tao ana kateimatoaki aekakin rikiara ngaira aika i Kiribati ma I taku bwa aikai kanga au koaua are I taku bwa I nang kaota iai te boutoka nakon te kaoti aei bwa ana ko na n riki bwa ana karekemwane tao bon tei Kiribati ao riki bon ara Tautaeka ngkana e kateimatoa ao ni boutokai aekakin ke tao ni kamaui aekakin kateira aikai. I a toki ikanne Tibiika ao ko rarabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa Tia Tei ao ngkai ai bon akea riki ae kan maroro nang kaokia ngkane nakon teuare ana kaoti te kaoti te Tia Tei are ana kaoti te kaoti. Te Tia Tei ae karineaki temanna mai Arorae Hon. Niiti Itaaka I anganiko te Tia Tei bwa ko a sum up.

<u>Hon. Niiti Itaaka</u>: Ngaia te Tibiika ae ko moan te karineaki e nang rarabwa te tai aio man au kaoti are I a tia n

uotiarake imatami n te tai aio I kakoaua bwa e bon toki te nano te maroro iaona, aroni kakawakina ao aron kawakinana ao moarara riki katein abara aika ti na riai ni kawakini ibukin iango aika na bongana ao moarara riki te motinnano are e a tia e irekereke ma ngaia.

I kaitau nakoimi Taan Tei ni kabane I ataia bwa e nang korakora nanomi akea ae na aki kan taonaki n aki kan tei ni kaota nanon abana ke katein abana bwa e na ko na naba ni kawakinaki ni karokoa te tai aio. Ngaia are te kakaitau ibukin taian iango ni kabane ake a boutoka te iango aio bon te kaitau riki nakoia nake kanga a irekereke ma abau ae Arorae ke kanga tao a teke nanoia are tao kam bon atai ngkami ao I kaitaui ngkami n aron anne I taku bwa e bon raka riki ami bwi nakoia te koraki ake anga naba aia iango ibukin te topic aio ibukin te kaoti aio e rarabwa.

N aron ae taekinaki e koaua bwa aio riin te waaki eti bwa ti na riai nono tia manga kateia nakon aban Onotoa are a nano ni bwaai ni kabane ngaia are ti na bane nano ngaira ni kabane n ara katei. Ti na riai n nano moa imwain are ti na karekea te kabwaia ao te kaoti aio e bon nang rekereke ma aron kaubwain abara, kateira, anuara ao e na ko na ni karekea te kaubwai nakon abara.

Ma ti tuai n ataia ma ti na kangara naba ni karekea te kabwaia ngkana tiaki mwakuria. Ngaia are e nang kakawaki aio tao bon te kakaewenako nakon te aba teuana ma teuana ibukin kateira aika nang *unique* a nang kakaongora ao a nang mena.

Inanon au tai ongongora n aron ami mena ao I bon rotaki ibukin te kaoti aio ao I nang n ata kakawakina nakon aban temanna ma temanna bwa akea ae kan ko naki ao I rangi ni kakaitau n aron taian kaoti aika I aki nora te totoko nakon te kaoti aio bwa ngkami ni kabane a bane n rauaki nanomi ao kam na tangiria bwa e na kamauaki. Ngaia are I rangi ni kaitau ibukin ami boutoka ao ngkanne ti nang oki nakon au titiraki are I tabekia n te moan ae kangai taekana: *“Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na nora riana bwa bwaai ni kanuuringa ake iai rongorongoia ma katein abara ake a teimatoa ni ko na noraki mwia n taai aikai ana kawakinaki raoi ao ni kamanoaki ibukin kaungaan te waaki ni kaneweaba iaon aba”* e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am kaoti ao e a tia ni mwemwe te kaoti n aron ane e taekinna te Tia Tei ea karineaki ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona.

Ake a buokia ke a kangai Eang ao ake a totokoia ke a kangai Tiaki.

Ao e a bon tara n ae e nang tangiraki te kaoti aio ti a nakon ngkanne ara kaoti are imwina.

Te kaoti ane imwina ane nambwa 3 are e na bon tabekaki naba mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Niiti Itaaka ao I anganiko te Tia Tei ko a tabeka am kaoti te Tia Tei.

KATEAN TANGKE NI BWAA IAON ABAMWAKORO IBUKIN TOTOKOAN TATAREN TE BWA

Hon. Niiti Itaaka: E rabwa te Tibiika ae ko rine ao I nang tauraoi ni manga tabeka au kaoti aio nakoimi n te bwakantaai aio. Tai kukua bwa N na waakina au kaoti aio nakoimi ao N na warekia e kangai taekana :-

"Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e a nora riain katean te tangke ni bwaa aika bon tau buburaia iaon abamwakoron Kiribati ibukin totokoan kangaanga man tataren te bwaa"

Te Tibiika I taku bwa e aki boou te kangaanga aio te kangaanga e okioki e okioki naba inanon te taai ae maan ao bon tataren te bwaa riki nakon abamwakoro Kiribati ake itinanikun Tarawa ma Kiritimati tao bon iai ana waaki te KOIL ae waakinna ni kaitara te tangitang ae wene ni maan aei. Ma au kaoti aei e na butia te Tautaeka ngkana e ko na nora riain katean tangke ni bwaa aika bon tau buburaia riki n abamwakoron Kiribati ake a rangi n rarao nako n aron teuana bon abau ae Arorae e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkanne nang kanakoa ngkanne nakon Te Minita are karineaki man Te Minita n te botaki ni mwakuri karikirakean mwakuri ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ibukin manga ana kauoua ni kaoti n te bwakantaai aei are e katerea aron kainanoakin te bwaa iaon abamwakoro n aron ae bon te kangaanga ae bon taotira iaon Kiribati tangiran te bae te bwaa.

Ao e koaua te Tia Babaire imwain ae I kanakoa au maroro ao I kan kaotia nakon te Tia Tei ae karineaki nakon te auti bwa e nangi ni boutoka te kaoti aio ami Tautaeka ao e koaua I taku bwa tiaki raroanako ao I tei irarikin te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa ngaira ni kabane ti bane n tei irarikin aio ni bane ni manga boutoka naba te kaoti aei ian noran te kangaanga ae taona Kiribati n taainako tangiran te bwaa.

(Karautaeka bwa e buakaka te rawerawe bwa e bua man te record)

Oin te kanganga teuae te Tibiika n aron ae ti kataia moa ni kakaea bwa tera te kangaanga ae okioki ao I taku bwa ti bon bane ni kakoaua ngaira Taan Tei bwa bon oin te kangaanga ti

ataia bwa are abara a bon mamaenako ao ti teuana nen te bwaa bwa iaon Tarawa ao e kataia n tibwaki te bwaa nako aban Kiribati iaon ara bwai ni mwamwananga ae te kaibuke.

Tao ti tarai n taai aikai ao ngkai ti kakoaua bwa inanon kanga te *season* aei kanga man Ritembwa nakon Tianuare ao ti kakoaua bwa ara kaibuke ana manga bane n tabetabe ngkai. Kaibuke ngkai a manga bane ni katabeaki ibukin te bwai ae te Charter ao anne te kangaanga ae ti na bae ni kakoaua bwa ana bane n tare bwaai iaon aba ao tao tiaki ti te bwaa. Bwa e na ko na naba n rota te amwarake bwa are ngkai kaibuke ae a bane ni kakantaninga nakon te bwai ae te Charter bwa are ti ataia bwa te charter aio naba ae moanibwai iroun te botaki n reirei ibukin karokoaia ataei n aia reirei. Tao n riki inanon Ritembwa ti a manga roko n Tianuare manga anakia naba ara ataei.

Ngaia aio kanga bon tain te *season* ae e nang tabetabe iai kaibuke ao ti ataia bwa taai akanne naba ae na ko na ni kakoauaki bwa e na maan n tare te bwaa ao e na maan n tare te kaako. Iai aba tabeua akana ana tare aia kaako. Ma e koaua ara tangke aika a tia ni katauki iroun te KOIL bwa ana buoka aron kainanoan tenan abamwakoro ao ti noria bwa e aki nang *work* e aki rangi ni mwakuri bwa bukina bwa bon titebo naba kawaina mai imwaina are e na karaoaki are manga karokoan naba tenan turam iaon aba bwa e na manga kanoa tenan tangke akanne ao e na manga ko na ngkane ni manga oki turam akanne ao te tangke arei e manga Kannaki nakon tenan turam akana iaon aba ibukin manga tibwatibwakina nakon tenan *retailers* ke taan kabonakoa te bwaa.

Ngaia aio ti ataia bwa ti kataia ni kamatebwaia ma kain KOIL ao ti ataia bwa ti a okioki naba n te bwai ae te turam ao ara tamnei ngkai ae kanga ti kataia ni katamneia *for the meantime* ibukin te tai moa ae uarereke te *immediate solution* ti na bon kataia ni keiaki ni karokoi bwaa. N te tai aei ao te KOIL e teimatoa n otani tenan turam ngkai tao ana turam te KOIL ae inanon baina aika tauraoi tao e kan bwi te ngaa ngkai te turam ae a tibwa manga roko ni kaibuke aika nako ke tao tebui tabun te ngaa.

Ma te kangaanga ngkanne karokoia iaon aba ao ngkai ae ti mimitoiaki naba ngkai ni kakaei kaibuke ti kakaitau irouia kaibuke ngkana a tauraoi ngkai iai kaibuke akana ana mwananga ningabong ao iai akana manga *loaded* tao nakon ningai ibukin karokoan tenan bwaa iaon aba.

Ngaia are te system ae ti waaki inanona ae te turam ti na bon teimatoa ni karokoa te tai are iai e na ko na n roko ti na ko na n roko n ara tamnei are ti a tia ni katabeia iai ngkai ara koraki bwa I angania bwa

kanga aia *assignment* are angkoa ti nang tara ngkane ngkana ngkoe are ko a tia n roroko iaon te aba ae Kiritimati ao ko na nora aron waakinan karokoan ana bwaa Kiritimati bwa e kanga n roko ana bwaa Kiritimati. Ao e roko ana bwaa Kiritimati e aki tangira te uabu e aki bae n te jetty are i Tabwakea bwa te kaibuke ngkana e roko te kaibuke ni bwaa ao e bae e angka ao e kawaerakea ana oti ao e waerake ana oti iaon tenan float tenan oti aika tomatomaki ao e tomaki ao e roko ieta ao manga katomaki ma ana *manifold* ke ana *pipeline* Kiritimati i eta, ao mai ikanne are e a bwamiaki naba te bwaa man te kaibuke.

Ti a moanna n roko n te tamnei aei are kanga I a katabeia au koraki bwa ti nang tara te tamnei aei bwa ti nang kataia n *get away* ma te turam ao n aron ae kam ataia ao te turam bon teuana te cost ae nang bubura nakon te KOIL bwa ti uoua okin te turam nako aon aba ti uoua ana *cycle.* E roko te turam ae boou n te kaibuke aei e kanoaki n te bwaa e katokaki n te kaibuke e uotaki nako aon aba e roko iaon aba e karenakoaki man te kaibuke ao e katitikaki n te booti nako aon te bike ao e manga karabinoaki nako eta ao e a manga oki te turam anne ngke e a *empty* e oki nako Tarawa e manga kanoaki e manga oki nako buki e a toki naba maiun te turam anne. E a oki ao e a riki bwa ai te *damage* turam are a kabonakoaki n te boo are tao $1 ke tao iraua boona.

Ao anne te kangaanga ae ti a okioki naba man te bwai ae te turam ao ti na bon tiku n arora aio ni karokoa n aki toki ngkana arona bwa ti aki kitana te bwai ae te turam ao irarikina te turam n aron ae kam ataia e a rangi ni bobuaka boon te turam. Karokoan te turam n ti teuana $100 tabun karokoan te turam ke tao e kan bubua e manga karokoaki i buki n aron ae kam kakoaua ngkai boon te turam i buki a kantaningaki taan *retailers* bwa a nang bon kaboa aia turam a nang *own* te turam. Ao ane ae kariki naba kangaanga iaon te bwai ae te turam.

Ngaia are ara tamnei ngkane ae kanga ti a tara ngkanne te *long term* ao ti a tarai ma tenan *highest old tanks* n aron are tangiria Arorae e na karekeaki ana tangke Arorae teuana. Ngkana arona bwa ti teimatoa naba n tangke aikai ao ana bon reke naba ana kangaanga bwa bon te turam naba e ngae ngke a roko ara *tanktainers* iaon aba ke ara Container ma ti na bon namakina naba te tare ni bwaa bwa e na bon uotaki naba te bwaa inanon te turam e uotaki nako eta e bwamiaki kanoan te turam nakon te tangke anne e manga oki te turam bon titabo naba arona are bon akea naba te tangke mai imwaina. Ngaia are ara tamnei ngkai ae kanga ti kataia ni mwakuri ngkai te tamnei raoi are i Kiritimati n aron are I taekinna ti nang kataia ngkai ni iangoia bwa ti nang bon keiakina ana kaibuke ni bwaa te KOIL.

Aio ngkai te assignment are I angania au koraki bwa ti nang bon keiakina ni kaboa ana kaibuke. Kaibuke aika tenan investment aikai ke tenan karikirake aikai aki boraoi tao ti a bon tara naba tao te irabui ni mirion. Ngaia are iai ngkai kanga ara tamnei ae ti na mwakuria ma kain te KOIL ae I kantaninga bwa ti na kataia ni karaoia inanon te moan 2 n ririki ma ngkana arona bwa a ko na ni koro bukin aikai ao e na reke ti na ko na ni mwakuri ngkanne nakon te tai arei bwa e nang reke ana kaibuke te KOIL ae uaraoi are e nang bon karokoa te bwaa ao imwain anne tao imwain te uoua n ririki anne ao ti nang kataia ni karokoi tangke iaon aba aika bon tau buburaia ao ake a uarereke n aron are tao kam a tia ni bu buti irarikin te Neways ao kam nori tangke akana a kabaeki akana uoua ae tenan tangke ni bwaa ae tangke ake a wene. Ae tenan tangke ake wene ae tangke akanne ngkanne angkoa bon ana tangke te KOIL are e na manga buoka ana *storage.*

Te tamnei anne are ti nang kataia ni karokoa iaon aba tao ti na moanna man aba akana a bubura ni karokoi aia tangke aika a nang bon nako n tomai i buki a nang aki tomaki i Tarawa bwa manga tabetabekana nakon te kaibuke ao manga ni waerake e nang kangaanga. Ti nang tara ngkane are e nang bon kanakoaki raina tenan shells akekei ao a nang nako n tomaki iaon aba ni karaoaki nneia ao ana ko na n tauraoi imwain ara kaibuke are angkoa ti na kantaninga bwa inanon mwain te 2 n ririki angkoa ti na kantaningaia bwa e na reke ara kaibuke ni bwaa are e nang bon mwananga nako nikira tao e mwananga nakon te itera Maiaki ao e a bon nako naba ni bwami tenan bwaa akanne.

Ti kantaningaia naba bwa ti ataia bwa e nang raora te nama tenan nneia kaibuke ni beibeti ao ti karaoa ngkai teuana part of te kamatebwai ae karaoaki a nang kateaki tenan tabo ni bwaa i Tanrake bwa e kaan riki tanrake nakon te mena. N aron naba are i Kiritimati are e mena kanga te ocean side.

Anne ngkanne kanga ara tamnei ma e koaua ti nora aron ana kaoti nanon are e nang nanonna te Tia Tei ao I taku bwa kam aki raroa ngkami kain aon aba bwa aio naba ami kangaanga ae kam aitara ma ngaia ibukin tataren te bwaa. Ao n aron are I taekinna te turam ti n te tai aio kanga te *means of solution* nakon ara anga n totokoa te kangaanga ke ni buoka aia kangaanga kain Kiribati ibukin tataren te bwaa bon te bwai ae baona ao ngkana tiaki baona te turam. Bwa te turam e a riki bwa te teuana te cost ae e a okioki nako te KOIL n aron are I taekinna bon ti uoua ana *cycle* te turam ao e a oki naba ni buakaka ao boon te turam anne tao e aki oki boona ao e a kamwara naba.

Ngaia are I taku bwa kam na namakinna bwa boon te turam anne ti a *pass on* ngkai nakoia ara

customers ibukina bwa e a riki bwa e aonga n *sustainable* te bwai aei ngaia ti kantaninga bwa a nang bon kaitara naba boona ara customers. E korakora ara kakamwakuri nakon te KOIL ti taraia bwa ti nang kataia ara takete ngke I moan weteaki nakoia kain KOIL ao ti teuana au message nakoia ngke a weteai ni bomatai nakon aia botaki kain te KOIL ao ngke I anga au maroro nakoia ao ti teuana te message ae I anga e na aki manga tare te bwaa. Bwa I ataia bwa ti aki ko na ni karaoia *overnight* ngkai bwa I angania ti na angania bwa aia *assignment* ao ti na kataia ni mwakuria. Ngkana e aki *happen* n te moan ririki imwin 1 te ririki e na *happen* n aki *late* imwin 2 te ririki ngaia anne ngkana a ko na ni koro nakon ara *assignment* aia *assignment* are I angania ibukin te kamatebwai.

Ane ana karaoa aia kamatebwai ngkai ae n aron ae ongo ngkai te rerio ao ana ongo ana karaoa te kamatebwai iai te *taskforce* ane ti na kateia ibukin aikai ana ko na ni irekereke ma kain te MELAD ibukin te IA tao ngkana arona bwa ti nang kamanena te aekaki aei te aeka n *system* aei iai kain te Energy. Iai kain terana riki taabo ni mwakuri akana ana ko na ni ibuobuoki ni karaoa te kamatebwai ao ana karaoa naba aia ribooti ana anganai te ribooti ma ana anganai mwaitin te costing bwa iraua ao mai ikanne ti a ko na ngkane ni waaki nakon are imwina ni kakaenako ara *Donors* ke tao ngkana e a bon ko na te KOIL ni keiakinna inaon mwain te 2 n ririki e na roko ao anne kanga teuana tabera Tia Babaire ae ko karineaki e kakawaki bwa e na ongo Kiribati bwa tera ti kataia ni waakinna ngkai ibukin ara kambwana ae KOIL.

N te tai aei ao n aron are I taekinna namwakaina aikai Ritembwa nakon Tianuare namwaika aika nanga tabetabe kaibuke iai n aron ae kam bane n ataia a bane ngkai ni karaiaki ataei nakon aia abamwakoro ibukin uotakia nakon aia abamwakoro ao manga Tianuare manga kaokakia. Ma e ngae n anne ao ti kakaitau nakoia kaibuke aika tauraoi ngkai ana kaibuke te KNSL ao tabeua tenan private aia kaibuke taan bitineti ake ana buokira moa ni kataia ni karokoi moa tenan bwaa.

Ti kaongoaki ao tao kam kakoaua bwa inanon tabeua te bong nako ao I taku bwa n te tai naba aio e tuai nang toki bukin te buaka ae taona ngkai Kiribati ni kabane. Iai kaibuke ake a tia ni mwananga bwa ana nakon ami abamwakoro ma uotaia te bwaa ao a manga oki bwa a taonaki n te buaka te buaka anne are bon nang korakora n aron are ti kaongoaki irouia taan bwaibwai tabeman n te kaibuke bwa e a toka iaon te kaibuke te nao ao e a ko na ni kariki kabuanibwai nakon te mena. Ngaia are ti nora naba aia kangaanga taan bwaibwai n te kaibuke a bubuti bwa e na raoi raoi taari ao a tibwa ko na ni mwananga ni uoti uotaia aika te bwaa ma tenan kaako n aba tabeua.

Ngaia are aikai bwanau te Tia Babaire ni butimwaea te kaoti ae moan te tamaroa aei ao e koaua e anganira riki te iango ao kanga te *wakeup call* riki bwa ti na *take serious* nakon te bubuti aei ao n aron are I taekinna mai imwaina te bwaa ngkai ai bon raora ni maeka e a riki bwa ai teuana mai buakon ara baeki n raiti. E na iai karara te raiti ao e na iai ara rara riki ao iai ara rara riki ao iai ara bwaa ae *standby* are ti kakoaua bwa ngkai iaon aba e a rangi ni korakora tangiran te bwaa bwa are e kuri n rawata a nang rawata taan kamanena te bwaa.

Ao ibukina bwa tao n tabetai bwa e aki roko ke e roko te bwaa ao e uarereke ngaia are n tabetai a roko are a bane ni mwaiti taan license ngkekei tao ti iraman te license aika n te abamwakoro teuana aika ngaia tenan *retailer* ao ngkai n taai aikai e a kuri ni katoa tao e katoa uoua ke katoa 2 ke katoa 3 te mwenga 1 2 3 te tabo ni bwaa manga 1 2 3 te tabo ni bwaa e nang rikirake mwaitin te customer ian te kantaninga are ai bon anne aia anga n license bwa aonga ni bon taua te bwaa te turam bwa ai bon aia bwai bon ibukia ma aia utu tao nako n akawa ke bon aia bwaa n rebwerebwe ke baobaoia n nanako nako.

Ngaia are aio e a karekea riki kanga te kangaanga nakoia ara botannaomata bwa tao ti kabotaua ma ngkoa ngkekei ao kanga e karako te rebwerebwe ao e karako naba tenan license tenan *retailers* ao ngkai n taai aikai e a nang mwaiti ibukina ai te uneaki n te bwaa ngaia are a bon kakai aia anga aomata ni kabatia aia bwaa. Bwa tao ibukina naba e a mwaiti e a kerake te maiu teuae te Tia Babaire tiaki kakewea anne e a mwaiti e a kerake te maiu irouia kain Kiribati man mwin ana tao ana kekeiaki ami Tautaeka ni ko na ni kabatiai mwane ake a bwaro nako te economy nakon kaubwain Kiribati. Ngaia are ni kabane a bane ni ko na ni kabooa aia rebwerebwe ni kabane a bane ni ko na tao n reke aia tianarata, ke tao a bane ni booti manga tenan buoka booti ae ngaia e a karekea riki kabatian te consumption ke te kang bwaa iaon aban Kiribati ni kabuta.

Ngaia are man taeka aikai teuae te Tia Babaire I nang kukurei n taekinna bwa I nang boutoka ana kaoti tariu mai Arorae bon kain rarikira mai ikekei. Ti kakoaua bwa Arorae te aba teuana ae nang mwaiti ana booti n akawa ae ngaia tao a nang a moanna ni kerikaki mwatiretin baia bwa are a rely iaon te booti n aroia kain abara are Tamana are a bon teimatoa ni bwennari, Ko rabwa te Tia Babaire ao I nang boutoka te kaoti aei ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita n te MCIA

Hon. Harry Tekaiti: Ngaia ao ian mwiokoau n te ota bebwa n te bong aio ao I a kukurei ni kamotirawa ngkai e a boo 6 ao I a kukurei moa ni

kamotirawa te auti n te tai aio Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa, ko karaoa am interruption tao e bon tuai ni boo 6 bwa tao bon tabeua te miniti ma ti a kanakoa riki tabeman ao Ko rabwa bwa ko a tia n anga am *intervention* nanona I a ko na ni mena.

Ko rabwa Te Minita ao ngkane N na kanakoa ngkane nakon te Tia Tei are te tia taetae are imwina e ruberube am taura te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika are e a bon tia ni boutokaki iroun te Tautaeka ma e kakawaki ae ti bon ti *address* naba te kangaanga aio ae bon tao e koaua e a bon e a bon tieuataake te kangaanga aei, ao riki ngkai e a bon kan anga naba bwanau bwa e a bon roko te Kiritimati ao kinakin teuana abara ae Abaiang bon te Kiritimati te runga teuana ae moan te buburakaei iaon abara ae Abaiang bwa are e moa man November ao e toki n Tianuare.

Ngaia are ti kan bubuti ngkana e ko na n reke buokara n te bwaa are ngkai ibukin am rongorongo ao e bon bane moa ngkai te bwaa akea ngkai te bwaa ae a kakaea naba ngkai angaia n roko kain atimwakoro. A nang riai ni bane n roko i Koinawa te kaukuki n 18 n Ritembwa ao e a waaki nako naba kanoan te Kiritimati ngaia are ma tera tao ti a boutoka naba te kaoti aio ma tao e a kaman e a maan te kangaanga aei ti a kaman waaki ti a kaman tabetabekia n taai aikai nako inanon te titiraki ma baikara riki.

Ngaia are e rabwa ngkai e manga tabekia te Tia Tei mai Arorae e koaua ti bon tia naba ngaira naba ni kateaki naba te tangke i abara ma e aki tau titabo tao ti kainanoa riki 4 irarikina. Tao aio tao ti ko na ni kangai tao e a bon aomata a bon tangira te bwaa bwa are a bon bane n toa n rebwerebwe ao a rangi ni mwaiti aia kang bwaa. Ngaia are angin tenan auti iaon Abaiang a manga bon toa n turam a manga ni kabooi a kaboa te turam man te KOIL ngaia are ngkana e roko te kaibuke e a bon roko naba ni bane bwa are e aki ti bobwai tenan *agent* bwa are bon kuri ni manga bane ni karekei aia *agent* ni kabane te koraki bwa te kangaanga ngkai ngkana te *agent* teuana e bon taua naba ana bwaa bwa are te kakai bane te bwaa bwa e aki ti kabonganaki ibukin te bao ni mwamwananga iaon te aba ma e kabonganaki naba ibukin te akawa ao bon te mwamwananga iaon ara atimwakoro ake uoua.

Ngaia ti nang boutoka te kaoti aio ngkai e tabekaki ngkai bon teuana naba ana kangaanga ara abamwakoro ae Abaiang ngaia ti a tabekia ma tao te bubuti ao te on on tao e reke naba ngaira iroura n te tai aio kanga e a bon roko te bong ae moan te kakawaki riki n ara abamwakoro ae Abaiang ngkai bon te aba ni Katorika ao aia tai ni bane n

runga ni kabane i Koinawa ao karokoia ni kabane i Koinawa ao anne ae moan te kakawaki bwa e bon nang bubura kaei ao ti a bubuti ngkana e ko na n reke buokara inanon tabekakin te kaoti ae moan te tamaroa aio ao I rangi ni boutokaia ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkanne I nora te tia taetae are imwina I kanakoa nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, Tibiika I karabwa te Tia Tei mai Arorae riki n ana kaoti ae moan te tamaroa aio ao e koaua I nora ana motion ao ti aki karin ara motion ibukina bwa e kuri katoa auti Tibiika tabekan taekan te bwaa n tarena n ara abamwakoro ao tao ko bon ata aio Tibiika ngke ko mena n te MISE arei.

Ao ti a karabwa kaekan aio iroun Te Minita ae boou ao ti kaunga nanon Te Minita bwa e na waekoa ni kakoroa bukin miina ane e taekinna bwa I taku bwa e na ko na ni karokoa riki te kabwaia nakoira te Tibiika. Te bwaa ma tangiran te bwaa e koaua ai kiera ma kabura te Tibiika bwa are e a bitaki aron maiura ngkoa i abau ae Tabiteuea Meang akea te booti bwa te waa te ieie. Ko nako n akawa te ieie ko mwananga n te ie mai Anikai nako Taboteaba nako atimwakoro ao ngkai ai te booti te Tia Babaire ae ngaia are kana te bwaa, ao te rebwerebwe e koaua eang e a kamaraki mata taekan te rebwerebwe iaon abau ae Tabiteuea Meang ao te kaa te truck, te saloon tera riki a bane n roko ikekei te Tia Babaire.

Ngaia are e koaua ae ti na rangi ni kainanoa aio bwa are bon aron te rikirake teuae te Tibiika ao te rikirake e na tangira naba boutokan te rikirake mai irouia nake a kaira te waaki n te tai teuana ma te tai teuana. Ma ti karabwa Te Minita ti karabwako naba Te Minita te Tibiika n am tai ae nako ti a manga kaunga Te Minita ae boou bwa e na kakoroa nanon aio.

Iaon abau ae Tabiteuea Meang e kuri kaan riki te tabo n roro ma ane i Terikiai ma e na tangiraki mai tanrake Te Minita ke e na aki ma e aoria bwa are bon kakaean angana ma I taku bwa tao e ti oreaki teuana ke uoua te rakai inanon te rawa ane i Terikiai ao e a ko na naba n rororake te kaibuke anne ni bwamma te bwaa nakon am tangke ane ko iangoia. Ao I a kaungako bwa eang e ngae ngke bon ana kaoti te Tia Tei mai Arorae ma ko a moanna moa mai Tabiteuea Meang Te Minita ae ko karineaki e a karaua nanona bwa are bon ana kaoti ti a taua moa aio bwa tao ai bon maurin naba te Tia Tei ae karineaki ae nang tamaroa ana iango n te Auti n Tei aei ao ti boutoka te kaoti aio ao I boutokaia te Tibiika ibukia kain abau ae Tabiteuea Meang ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ni buokan te kaoti, ngkanne ti a nakon ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei mai Abemama ao te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e uarereke ara tai ao ti kan anga naba bwanara teutana iaon ana kaoti te Tia Tei mai Arorae ae karineaki iaon te kangaanga ae n aron ae e a tia ni mwamwaneweaki.

Tao ti na ti maroro iaon kanoan tera ae ti na ko na ngkai ni karaoia bwa are e a bon rangi ni maan te kangaanga ibukin tataren te bwaa ao n aron ana kekeiaki te Tautaeka man te term ae nako. E taraia te kangaanga te turam bwa e aki tau ao ngke e a roko te kaibuke are te take ao te bwati ao ti nang kukurei n ongo teuana te kaeka naba n te titiraki ibukin taretaren te bwaa ae ti a kaongoaki bwa e nang toki te kainano bwa te kangaanga te bao ni mwamwananga ao ngkai kai e a roko te Motinnano ao e nang akea te kangaanga iaon taretaren e nang manga aki oki n taretare te bwaa iaon Kiribati.

Ma e aki naba roko n are e kantaningaki ke tao e kantaningaia te Tautaeka n ana waaki anne ao ngkai e bon teimatoa naba te kangaanga. Ti ataia naba bwa n ririki aika nako ao bon iai ana iango te kambwana ae te KOIL ao te KCDL bwa nang bon iangoa aia kaibuke bwa bukin ngkoa te kangaanga ai bon akea baon aia bwaa, akea baon aia takataka ibukin karokoaia ni nneia, ao aia iangoa aia kaibuke ao I taku bwa kaekan ana kangaanga anne are ngaia ti kaongoaki n otara bwa ae te Motinnano ma e aki naba tau ngkai n aron ae ti noria.

Tera ngkai te anga ngkai nanona bon teimatoa bon te turam naba bwa ti nang kanga ni karokoa bwa ngkana iai baona ao e aki naba ko na n tau ae ti ko na ni uotia. E rabwa te Tautaeka n te term ae nako ko rabwa te Tibiika n am tai ao iai ami iango are ko tibwaia ma ngaira n te Maneaba ae nako bwa kam nang tarai. Te Tautaeka e nang tarai aba n aron ae manga mwaneweia Te Minita aba ake tao a nang bon kateaki taabo ni bwaa aika bon tau buburaia bwa ana ko na tao ni ibuobuoki ni karokoi bwaa n abamwakoro akana a uakaan ma ngaia riki ngkana arona bwa e rangi ni uarereke te raroa imarenaia abamwakoro aikane.

Ae teuana naba aia kangaanga kain abara ae Abemama are I aki toki n uouotia n te tai ae nako ao ti bubuti bwa e na iangoaki naba teuana kateana iaon abara ae Abemama bwa tao anne tao e na bon mena inanon ana waaki Te Minita. Ma teuana ngkai I taku bwa ti nang boutoka ana iango Te Minita are e nang bon iangoaki te kaibuke ni bwaa are tao e nang toki te kangaanga are baon te bwaa nako aonaba bwa e aki ko na n tau te mwaiti are e roko e aki ko na n

tau. Ngkane tao te bwai ae na taraia Te Minita ma te Tautaeka bwa are iai ana tabo te KOIL ae a raroa ma tenan uaabu ao ngkana arona bwa e nang karaoaki are e nang katikaki te bwaibu bwa e nang katiaki man te kaibuke nakon te tangke ke tabo ni bwaa are n ana tabo te KOIL.

Tao aei teuana ae na taraki bwa n aron ana kabwarabwara n ana kataumwane te Tautaeka n te ririki ae na roko ao titabo ma aki reke tenan uabu ngkai n te kataumwane ibukin riin te waaki iaon aba bwa kanga e ti mwaneweaki te kawai ao te marae ni wanikiba. Ma tao aei e ko na n taraia bwa are tao ngaira mai abara naba ae Abemama bon iai naba aia bubuti kain ara Kauntira ao kain abara ae Abemama n tarakin riki taabo irarikin Tanimainiku ae na ko na ni ibuobuoki ibukin kabaitian karokoan te kaako ao te bwaa ao anne naba ae bon teuana bukin ae teuana te tabo n rooro ae na taraki ao ni kanakoraoaki bon iaon tao karia te bike ke n taabo aikanne bwa e aoria n ae na baiti riki rokon te kaako ao te bwaa.

Ma tao anne teuana tao ti kan karekarea Te Minita ni karaoan ana iango ma kain te KOIL ao kain te Tautaeka ae nang tamaroa aei ao tao anne ai bon te kantaninga bwa ai bon tokin naba te kangaanga ai bon tokin naba te kangaanga n te tai ae maan. Ao ti nang boutoka ana iango anne ao tao aei naba teuana e manga kakaninganinga bwa e na kainanoa naba kanakoraoan tenan tabo n rooro. Tao kanga ti aei ae ti ko na moa ni ibuobuoki iai ibuki te itera aei bwa teuana naba aia kangaanga kain ara abamwakoro n aron ae e a tia n teakinaki bon te kabanemwane nakoia riki nakeke a kan bitineti n te bwaa.

A kaboa aia turam $120 irarikin are bon boon te bwaa are inanon te turam ao a kaboa naba kantokana tabeman a bon ota nako aon aba mai Tarawa ao a kabwaka kantokana ao kanga e tuai nang reke boon mwin naba kantokan aia kaako aei. Ma aikai ae na taraia naba te Tautaeka bwa te kabanemwane nakoia ara botannaomata te kantaninga bwa e na rangi ni uarereke te kabanemwane ao e na rikirake ni boraoi naba te bwaa iaon ara abamwakoro. Ti boutoka te kaoti ao ti karabwa te Tia Tei mai Arorae n ana kaoti aei ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara ngkanne ti a nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo e nakoim te Tia Tei.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ao I a kamauri riki ngkami kain te Maneaba ni Maungatabu ni kabane Taan Tei, te Tibiika ae ko rine ma kain am taibora, te Beretitenti ma te kauoman, kain te kaebineti ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei. I a reita bwanau ma raou n Tia Tei ni kamauri ngkami kam na bane ni mauri.

Te Tibiika I nang boutoka te kaoti aio ao e aki taetaekinaki bwa tiaki te kangaanga ae ai tibwa ngkai bwa e a rangi okioki. Iaon Maiana n te tai aio ao e bon teimatoa naba n tare te bwaa kanga n au katautau ao abau ae Maiana e na riai n aki tatare n te bwai teuana, te bwaa, te bwainaoraki, te amwarake. Bukin tera? Bwa te kabane ni kaan ma Tarawa I a rangi ni kakaitau n ana kaeka te Tautaeka are e tabekaki iroun Te Minita ae karineaki are tabena man te MISE are bon boou nakon nakoana n ana botaki ni mwakuri aio.

E bon bae nang maraki atuna ma tenan *issues* n aron aika okioki n aron aikai ma e rarabwa bwa ngaia e moanibwaiaki naba abara ae Maiana ni kateaki ara tabo ni bwaa n aron are e a tia ni mwaneweia.

Teuana te kangaanga e a nang bati te kangaanga iaon abara ae Maiana n aron teuana totokoan rokoia ataein te reirei n aia umwanreirei ao n tabetai aikoa buti bao ni mwamwananga are nanona bwa a ko na n ae a *canceled* te reirei ao tiaki anne te kantaninga bwa ti ataia bwa ti na riai nang ni kaunga te reirei nakoia ara ataei.

Teuana naba e ko na naba n rota rokon te bwainaoraki nakoia ake a kainanoia ke tao rokon temanna ae aoraki nakon te onaoraki te clinic are uakaan ma ngaia. A rotaki bwain titoa ke mwenga ke mwakoro ma Aaro ake a kabonganai tianaraita ni kamaui aia aitibwaoki bwa aikoa maiu aia aitibwaoki bwa are tao e a bane te bwaa.

Ao n aron naba Abaiang ao i Maiana e nang bwabwainaki naba te rin ni katoa Kiritimati ni botaki n Aaro ni kabane ao n tabetai naba ngkana e a tare te bwaa n aekakin are e taekinaki bwa kanga te *big* raoi taai aikai n tare te bwaa ao a manga ko na ni *cancel* naki naba tenan bobotaki aika kakawaki n aekakin aikai. Ibukina e nang kaan abau ae Maiana ao ngkana e tare te bwaa te Tibiika ao ti ko na naba ngaira kain Maiana ni bon baoni ara bwaa ke ti baoni n te booti ti katokai n te speedboat ma manga iai te kangaanga iai bwa e bon rangi *risk* bwa are ngkana arona bwa ko aki kamanoa raoi te bwaa ao e na manga iai te ruanikai iai. E na ko na n riki te urarake ao anne ngkanne e na manga bon nang kananokawaki riki mwina.

N aron ana maroro Te Minita ao e taekinna bwa aia takete e na aki manga tare te bwaa e rarabwa aio te Tia Babaire ao Te Minita are tabena bwa aio naba teuana ibuakon am *campaign message* inanon au tai ni *campaign* ma raou are tei Tamana arei ao e rarabwa te Minita are tabena are bon tei Tamana bwa taran ae ti boraoi ni iango tao a rangi ni itangitangiri kain Tamana ao Maiana ao ibukin aio ao I a tabekia naba bwa te bubuti nakon Te Minita are tabena. Bwa tera ngkana e ko na

naba n tei ana tabo ni bwaa are e taekinna bwa e na tei n abaa aika raroa ma tera ngkana arona bwa e a ko na naba n tei i abau ae Maiana bwa are aonga n aki tabeakinaki Maiana bwa are e a bon kaan aikoa tabeakinaki e a tabeakianaki ake kanga a raroa riki n *transport* nakin aia bwaa.

Ngaia are I a bubuti nakon Te Minita ngkana e nora naba riaina I ataia bwa e nang bon ratotoki te bong aio teuae te Tibiika ao I a kan reitai ma raou n Tia Tei ni katekeraoi ngkami ni kabane Taan Tei moarara riki kain abau ae Maiana n aia kakatauraoi ni butimwaean te merimeri Merry - xmas nakoimi i kabane. Man bwanau aikai ao I a kukurei ni bota bwanau ma kain abau ae Maiana ni boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aio ae ana kaoti te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Niiti Itaaka ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a karabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae n ana kaoti ana kauoua ni kaoti aei I taku bwa e rangi ni bongana ao e nangi ni kakawaki ibukin Kiribati ao ibukin ara abamwakoro aika kakaokoro ibukin kainanoan te bwai ae te bwaa.

Eang e koaua I bon teirake naba ibukina bwa eang aio naba teuana kainanon ara abamwakoro ae Nikunau ao eang are ti a bon tia bon tia naba I a tia naba n tabetabeka taekan kainanoa n te bwai ae te bwaa ao e koaua eang e rabwa ngkai e tabekaki te kaoti aio e a riki e a tabekaki bwa ai te kaoti ao ti a kaitaua te Tautaeka n aron ana kaeka ngkai e a kawenea ngkai aron kakoroan tobwakin te kangaanga aio are e nang bon karekeaki te kaibuke ni bwaa ao e nang kitanaki te bwai ae te turam tao iai te kangaanga iai n raonaki ma baona.

Eang ti kaitaua anne ma e koaua eang tao ngkai n aron ae e a tia n taekinna Te Minita n te MISE ao eang ai tibwa 2 ngkai abamwakoro ae a tia n roko iai aia tangke e a tia n roko aia tangke tao Abaiang ao Maiana ao tera ngke e kabaitiaki ni kabaitia naba ni karokoi tangke iaon abamwakoron Kiribati ni kabane riki ngaira i Nikunau n te itera Maiaki e nang raroa ao tao bon ana abamwakoro naba ae Tamana ao raora ake i Arorae ti nang tionako. Ao ngaira ae ti rorotaki ngkana e reke te tare ni bwaa.

E aoria bwa ti a kawenea nakon te Tautaeka Te Minita are tabena ao tao bon te kaebineti, eang ao tao e taekinna bwa 2 te ririki ae kanga e an reke iai aio ma tera ngke ti butia te Tautaeka bwa e a kabaitia riki tao nakon 1 te ririki ao e a moantaai naba n reke ke n tia aikai. Ngaira ibukin ara abamwakoro ae Nikunau

ao e koaua ti kaitau naba nakon te KOIL bwa e a tia n roko naba aron ana waaki n aron ana kaongora ara Major nakoia kain Teaa n Nikunau iaon Tarawa e a tia ni waaki naba te KOIL ma te kauntira n Nikunau.

Eang iai te tabo teuana ane e nang kamwaingaki iai nen te KOIL te kantaninga bwa e na baiti naba mwakurian anne e aonga naba ae waekoa n roko te tangke ao e a roko naba te kaibuke. Te kantaninga bwa te kaibuke ni bwaa ae na roko eang tao e na aki manga reke te kangaanga are tao e manga buti ti teuana te abamwakoro ao e a bane naba kanoana ke tao uoua. Bwa are te kantaninga bwa ngkana e butinakon te itera Maiaki ana bon bane ni kakanoa aia tangke kain te itera Maiaki n te aro naba are e na aki naba manga riki naba ae na manga bane kanoan te tangke ao e tataningaki e manga tataningaki te kaibuke. Au kantaninga bwa I taku bwa e a bon tia ni wene inanon ana kamatebwai Te Minita ma ana tabo ni mwakuri ao riki te KOIL eang I a kaitau nakon aio ao eang te bubuti naba kanga tobwakin naba ara abamwakoro ae Nikunau iaon kawaekoan naba karokoan te tangke ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tao e bon reke riki temanna ara tia taetae imwain ae ti angan te tia tabeka te motion ngaia are I a kanakoa riki nakon temanna te Tia Tei ao I a kaokia naba nakon te Mover.

E ruberube am taura te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti Hon. Dennis Waysang I anganiko te floor.

Hon. Dennis Waysang: Ko bati n aitau Te Tibiika ae ko karineaki ngkai e ko na n reke au tai ni maroro inanon te motion ao te kaoti ae nang bongana aio.

E koaua imwain ae N na waaki ao ti na bon riai ni karabwaia naake a tia ni mwakuri korakora ibukin kanoan te tai teuana ma te tai teuana n anga baia ao ni buoka aron kabiran aron te bwaa n aron kanga ti noria bon tiaki te mwakuri ae ke te uota ae bebete bwa te uota ae rang bubura. Ni karokoa ti namakinna ti a manga oia ngaira te roro aio ma ikai ti kakoaua bwa te bwaa e bon tiku naba n arona e aki toki n tare.

Ngkanne au abamwakoro ae Nonouti te Tibiika ao ngkai te kangaanga ngkai akea te bwaa iaon Nonouti, i Nonouti ngkana akea te bwaa ao mate akea naba aia power kain Nonouti bwa are ti na butia te Tautaeka bwa are bon ngaiia ae karikirake Kiribati ngkana ko taraia ngkai e roko te mwengaraoi ngkai tera ma tera ma tera. Ngaia ti na butia bwa ae e a tia ni maroroakinna Te Minita e a tia Te Minita ae karineaki ao ti kakoaua bwa iai aia takete nakon 2 te ririki ma ngkai ao ti ataia bwa 2 te ririki ao ti aki naba ko na n ataia bwa ningai raoi ae na tia raoi aia *plan* are a tia ni iangoia are e a tia mwaneweia ngke e maroro.

E koaua ngkai bon te kangaanga ti na riai n nanorinano bwa are aio bon tokira ni kabane ngkana te bwai ae tiaki ko na n riaona e nang riaon ara ko na ao ti na bon e kakawaki bwa ti na teimatoa ni kekeiaki ao ni bobonnano inanon te iango raoi ibukin ara botannaomata ngaira are ti kaira moa te Tautaeka n te tai aei.

Teuana kanga au iango ae kanga kakawaki bwa kanga tima bon au bubuti naba karinraa teuana bwa are ngkai ti nang *depend* iaon te bwaa akea boon, ngkana akea te bwaa tiaki ko na nako n akawa ma i Nonouti imwain nakomaiu ao e a waaki karaoan e a kabaeaki tenan waa bwa are anne te bae ti iangoia ti kaungaia ara botannaomata bwa are ngkai te waa iaon Nonouti ai tibwa uowaa ngkai ae e a tia ngkai I nakomai.

Ti a tibwa tia naba ni kanakoi iena ao tao iaon kawaina are a bwaka ngkanne ao I boutokaia ao I manga kanakoi aia *Marine* are te *plywood* ibukin katean riki ana kabae riki irawaa riki. Ma au bubuti riki ni iraora nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e ko na nora riain naba au iango aio ngkana arona bwa ti na boutoka kanga te kangaanga bwa ti ataia bwa e na tia nakon ningai tao 2 te ririki ke 3 te ririki. Ngkana arona bwa ti boutoka kamanenakin tenan bao ni mwamwananga bwaai ni kabane ae ti bon ataia bwa kaubwaira ae taai ngkana ti boutoka tenan kaa ae tenan solar.

Ti nang kaungaia tenan private sectors bwa antai tenan *dealer*s are ngkana arona bwa e ko na te Tautaeka n are e *exemption* are aekakin tenan kaa ake tenan solar ao e maiu man te iti ao aio ngkai te bwai ae e na totokoa te kangaanga aio tao bon imwain are e na roko e na reke angan karaoan totokoan te kangaanga aio ao tao ngai irou teutana ma teutana ao e na bon antai ae na ataia ao e a kabonganaki tenan kaa ake a solar tenan kaa ake tenan *electric* ake a tiatinaki ao a maiu man te iti anne teuana kaubwaira ae e karika abara te Atua Kiribati bwa bon taai ae anganira bwa kaubwaira teuana ae ngaia ti kabongana raoi.

I a toki ikai te Tibiika ao ko nang bati n rabwa ao I a kakatekeraoa ara Tautaeka aei ao bon ngkami ni kabane aika ti bane ni boutoka te kaoti aei I nang riki ni boutoka te kaoti aei bwa bon te kangaanga ngkai i abau i Nonouti e a tare te bwaa ngaia are te kakaitau nakon Te Minita are tabena ao ti na boutokakiko ao ti boutokai naba ngkami ni kabane Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei iai am point of order Te Minita

Hon. Mikarite Temari: I a kua n tataonna ma kam mwanibuakaira e aki ruberube.

Tibiika: Kabwara au bure Te Minita kai bon titabo ma bon akea ae

kumekume iai ae kumekume tao kain. Are e na bon ngkana e a bon roko am tai ao ngkane e a ruberube naba.

Eang ma n aron are I a tia n taekinna Taan Tei aika kam karineaki are e a tia te *intervention* te aoa 6 ao ian te *rule* are e na riai te itera aoa imwina ao e na riai ni bwara ma are ngkai e na *sum up* teuare kanga ana kaoti te kaoti inanon ae 5 te miniti I taku bwa e aki manga reke ngkane aia tai n taetae ngkana arona bwa I angan riki temanna ngaia are nang kaokia nakon tera arei ao I ataia ae rawata aika kan taetae riki ma are iai ami *rules* are ti a mena moa iai ti a ira moa ami *rules* aio ao I a karautaeka nakoimi ao I a kaokia nakon te Mover bwa ko na *sum up* are 5 ami miniti n sum up te Tia Tei ae ko karineaki are am kaoti te kaoti.

Hon. Niiti Itaaka: Te Tibiika ae ko rine I ataia ae korakora bwaruan te kaoti aio iroumi Taan Tei ao I ata naba nanomi ni kan kaoti ami iango ake kam kan kaoti n te tai aio. Ma e rabwa angin te maroro ae I a tia noria ao I kakoaua ao I nang kakaitau ibukin boutokan te kaoti ae I taku bwa e nang kakawaki aio.

Tiaki ti nakon abau ae Arorae ma ni bon ngkami ni kabane kain aaba ake kam rotaki naba n te kangaanga aio. Ti te kakaitau nakon te Tautaeka, Te Minita are tabena aio are e a ko na ni kaeka taian titiraki ma taian *solution* nakon te kangaanga are ti a tia ni bane n ongoraeaki.

Ngaia are te kakaitau ao mai ikanne ao ti a bubutia ngkane te Maneaba aio bwa ti na butia te Tautaeka bwa e na nora riain katean tangke ni bwaa aika bon tau buburaia iaon abamwakoro ibukin totokoan taian kangaanga n aron are e a bane n ataki iroura n tatabemanira nako, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e a tia ni mwemwe te kaoti n aron ane e tabekia te Tia Tei ae karineaki ao ngkane nang kanakoa ami kaoti nako iaona.

Akana a butimwaea te kaoti ke a kangai Eang akana totokoia ke a kangai Tiaki.

Ao bon te kaoti naba ae nang tatangiraki te kaoti aio ao ngkai e a tia n anga te *intervention* Te Minita are tabena ian ara ota beba n te tai aio ao ngkanne I a kukurei n te tai aio ao ao imwain ae I kabwara te auti ao bon ti iai teuana kanga te bae I noria ae kanga e tabetabe nanou iai Taan Tei aika kam karineaki.

Tao ngkana kam bon nora ami *rules* ami kauniwae ngkana kam nakon te Auti n Tei kam na riai n aki kauniwaeana te slippers ke tenan tongs ke te kau ni kibe kam na riai ni bwaina te sandle ao bon te shoe ngaia are I a buti ngkami Taan Tei bwa iai aika I noria aika aiwa ma te ngake te kau ni wae te ngake ao I a buti ngkami bwa e aonga n are e bon e nakoraoi ami Auti n Tei ao e

mimitong ami Auti n Tei ao kam ira raoi nanon ami Tua naba are e a tia ni wene.

Ngaia are I a buti ngkami Taan Tei bwa kam a taiaoka ni ira nanon ami Tua aio ao ngkane man taeka anne I a kabwara ami Auti n Tei n te tai aio ti a manga kaitiboaki n te moaningabong ningabong n te aoa 10 ao e a bwara te auti n te tai aio.

KAONGORA

KAONGORA	IROUN	ITERANIBA
TAEKA NI BAU	H.E Taneti Maamau	2
KATANOATA MAI IROUN HON. SPEAKER	Hon Speaker	11
ANA KAONGORA TE BERETITENTI IAON ANA KANOA TE TAUTAEKA	H.E Taneti Maamau	12
ANA KAEKA TE MANEABA NI MAUNGATABU AIO IAON ANA TAEKA NI BAU TE BERETITENTI	Hon. Tauanei Marea	14
RINEAN TE KAUOMAN N TIBIIKA	Tibiika	82
RINEAIA KAIN TE BUSINESS COMMITTEE	HE Taneti Mamau	83
RINEAIA KAIN TE PUBLIC ACCOUNT COMMITTEE (PAC)	HE Taneti Mamau	84
RINEAKIA KAIN TE PRIVILEGE COMMITTEE	HE Taneti Mamau	85
TE KAOTI IBUKIN TAONAN TE TUA RINEAIA KAIN TE MANEABA PRIVILEGE COMMITTEE	HE Taneti Mamau	85
KATANOATA MAIROUN TIBIIKA	Tibiika	243

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	NAMBWANA	ITERANIBA
RINANOAN KATONKAN BWAAI MA KAAKO MAI TARAWA NAKO KIRITIMATI	Hon. Jacob Teem	OQ1	94
TE KANGANGA NI KAOTINAKOAN KONTEINA MAN ANA UAABU KPA I KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	OQ4	101
ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IAON KARIKIRAKE I KIRITIMATI	Hon. Jacob Teem	OQ2	103
TIAINAKIN TE BUOKA MAI IROUN EUROPE N TE MWAITI AE $2.5 MILLION	Hon. Teribwa Taabe	OQ6	107
ANA BABAIRE TE TAUTAEKA NI KAINETI MA KATAMAROAN TE ITI IAON KIRITIMATI	Hon. Jacob Teem	OQ3	111
E NA WAAKI NI NGAI TE KARIKIRAKE IAON TE ITI MAN TAAI	Hon.Banuera Berina	OQ10	116
MATEMATEN TE POWER IAON KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	OQ5	118
RONGORONGON ANA MWANE N TANIA KURIA	Hon.Banuera Berina	OQ12	122
KAUNGAAN UNIKAKIN AROKA AIKA TE MAI, TE NII, TE BERO AO TE KAINA IAON KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	OQ9	123
BUBUTI KAINNANOAKIN WHEEL CHAIR NI KATOAI WARD I NAWEREWERE	Hon. Tebuai Uaai	OQ18	126
ONEAKIN AIA AUTI TAAN REIREI I ARORAE NAKON BWAAI NI KATEITEI AIKA TEIMATOA	Hon. Niiti Itaaka	OQ19	129
TE MWAKURI NI KATAMAROA IAON KAWAIN KURIA	Hon.Banuera Berina	OQ15	132
KATEAN ANA O JSS IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	OQ20	135
RAKAN BOON TE BEN N TE AUA	Hon.Banuera Berina	OQ16	137
BUBUTI KABWAKAAN AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN MWAKURI NI KAMBWANA	Hon. Tebuai Uaai	OQ26	140
BUBUTI KAREKEAN TE SOLAR CREED IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	OQ21	144

TE MWAKURI NAKON ANA KAUOUA N JSS ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	OQ27	147
BUBUTI KAREKEAN UOWAA TE TRUCK IBUKIN BAOIA UNIMWANEN MA UNAINEN ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	OQ22	149
KARAOAN ANA AUTI NI KAMWAITORO TEBUNGINAKO I ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	OQ28	152
KAINNANOAN TE MITIIN IBUKIN ONEAN TAARI NAKON TE RAN IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	OQ23	154
KAKAEAN AANGA N TOTOKOA REKEN TE URARAKE IAON KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	OQ7	156
KABONGANAKIN BWAAI NI MWAKURI IBUKIN KARAO KAWAI IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	OQ24	161
KARIKIRAKE AKE A MENA IAAN TE LIVELIHOOD GRANT PROGRAM	Hon. Niiti Itaaka	OQ25	163
KARAOAKIN TE KAWAI IAON KIRITIMATI NGKAI E A BON ROOTAKI	Hon. Teribwa Taabe	OQ8	164
KARAOAN KAWAIN ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	OQ29	258
ANA KARIKIRAKE ABAIANG IAON KARAOAN ANA UABU	Hon.Betero Atanibora	OQ30	261
MATEMATEN TE ITI IAON TARAWA	Hon. Birimaaka Tekanene	OQ31	264
KATIAAN KAWAIN TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ35	267
KAINANOAIA TUTORS N TE USP N TE KIRIBATI CAMPUS	Hon. Birimaaka Tekanene	OQ32	270
E BABARONGA IBUKIN KAROKOAN TE TAREBON IAON TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ36	272
RINANOAN AO KATAMAROAN KANIWANGA NAKOIA KOMETEN MOANRINAN REIREI	Hon. Tarakabu Tofinga	OQ41	274
IOKINIBWAIAN TE TIWITA MAI TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ40	276
ANA KARIKIRAKE TE TAUTAEKA IAON ANA KATAMAROAN TE REITAKI RINANON TE TAREBON IAON TABITEUEA MEANG	Hon. Tarakabu Tofinga	OQ43	279

AIA KANGANGA ATAEIN TE REIREI IAON TABUAERAN BON URURUAKIN BAOIA	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ39	283
KAINANOAN TE RAN AE MWAM IAON TABITEUEA MEANG	Hon. Tarakabu Tofinga	OQ44	284
ANA KARIKIRAKE TE TAUTAEKA AE ONEAN TE RAN MAN TAARI IAON BETIO	Hon. Dr. Tinte Itinteang	OQ46	287
BARONGAKIN BAOIA TAAN MWAKURI MAN ATIMWAKORON NGKAI E KATAMAROAKI TE BURITI ARE I TANAEA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	OQ55	290
NIKIRAN AIA LEAVE GRANT TAANI MWAKURI N TE KAUNTIRA I TABITEUEA MEANG	Hon. Tarakabu Tofinga	OQ45	293
MANEBAN JSS NONOUTI E TUAI MAN MWAKURIAKI IMWIN URUAKINA	Hon. Ieremia Tabai	OQ51	296
E TOKITOKI MWAKURIAN TEABIKI COLLEGE	Hon. Tarakabu Tofinga	OQ42	298
KAMWAITAN RIKI TANGKE N RAN NAKON BANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	OQ57	300
KARAWATAN RIKI TE KAMWANANGA IBUKIN TE KAMWAKURI I NU TURAN AO AOTITERIA.	Hon. Dr. Tinte Itinteang	OQ61	303
KABWAKAKIN AIA MWANE BOTAKI N UNIMWANE AO UNAINE IAON BETIO IBUKIN TARARUAKIN KAI N NAKO TINANIKU AKE I TEMAKIN	Hon. Dr. Tinte Itinteang	OQ62	305
KABWAKAN AIA LEAVE GRANT TAAN MWAKURI INANON NAMWAKAINA AKE A MWAKURI IAI	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ72	307
ANA KAKAITAU BANABA NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN TEIMATOAN ANA KAAKO	Hon. Tibanga Taratai	OQ75	311
TE ONONO NAKON MWAKORO 4(7)(c) NI BOOIA AO AIA ARAUENTI TAAN TEI	Hon. Tebuai Uaai	OQ17	314
TATAREN BWAINAORAKI IAON TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ34	315
KAREKEAN BAOIA AORAKI IAON TEINAINANO NI KAOKAKI NAKON AIA AUTI	Hon. Birimaaka Tekanene	OQ33	320

KANGANGA MA ARON KAUKAN TE ACCOUNT N TE ANZ BANK	Hon. Dr. Tinte Itinteang	OQ47	324
BABAIRE IBUKIA AORAKI AKE N TE AONO N RAINA IBUKIN BOON KANAIA N TIKUIA N TE ONAORAKI	Hon. Kaotitaake Kokoria	OQ38	328
KARIARIAAN KAUKAN TE TABO NI KABWEBWE NGKAI E A MAAN N TIA IMWIN UOUA TE RIRIKI	Hon. Ieremia Tabai	OQ48	331
KAREKEAN BOON BAOIA TAAN MOTI I TARAWA TEINAIETA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	OQ53	334
RONGORONGON ANA MARAE NI WANIKIBA BANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	OQ58	336
TAEKAN ANA MITIN NI KARAO RAN TE KAAWA AE ABAMWAKORO I NONOUTI	Hon. Ieremia Tabai	OQ52	340
ANA ROKO NINGAI AO N TIBWATIBWAKI TIBWAN TARAWAIETA BOOTI	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	OQ54	342
TIBWAN TE KAUNTIRA N TABITEUEA MEANG BOOTI N AKAWA N AKAWA AKE FIBERGLASS MA INTINIIA	Hon. Taberannang Timeon	OQ63	345
KARINAIA NATIN BANABA AKE I RABI N TE SCHOLARSHIP	Hon. Iakoba Jacob Karutake	OQ59	348
E KO NA TE TAUTAEKA NI KAREKEA TE BOOTI IBUKIN BAOIA AORAKI AKE A NANG KAAKAIAKI MAI TARAWAIETA NAKO NAWEREWERE	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ68	351
AE TABE NI IANGOAKI KATEAN TE KORAKI 7 N TE SCIENCE I TEABIKE COLLEGE I TABITEUEA MEANG	Hon. Taberannang Timeon	OQ64	354
IAI NAMAKINAN RAKAN TE KABUEBUE ARE E A KARIKA TE KANGANGA NAKOIA ARA BOTTANAOMATA I TARAWAIETA IBUKIN RIKI TE RAWEMAIU	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ69	356
KARIKAN TE ICE PLANT ARE I TERIKIAI TABITEUEA MEANG BWA MWAANGAN CPPL ARE I BETIO	Hon. Taberannang Timeon	OQ66	360
TE BUBUTI IBUKIN KAREKEAN TEUANA RIKI TE JSS IBUKIN TARAWAIETA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ71	363

TAIAN KAOTI

TAEKANA	TIA TABEKA	NAMBWAN TE KAOTI	ITERANIBA
KABONGANAN TE SOCIAL MEDIA N ARON FACEBOOK AO TABEUA RIKI N AARO AIKA AKI RIAI	Hon. Tauanei Marea	No.1	167
KAMANOAN KANUURINGA AKE IAI RONGORONGOIA MA KATEIN ABARA AKE A TEIMATOA NI KO NA NORAKI MWIIA N TAAI	Hon. Niiti Itaaka	No.2	368
KATEAN TANGKE NI BWAA IAON ABAMWAKORO IBUKIN TOTOKOAN TATAREN TE BWA	Hon. Niiti Itaaka	No.3	424

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented